Microscopic Picture of Modern Woman's Loneliness in Halfway House

Asst. Prof. Atish Chandrakant Akade,
Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmadpur,
Dist. Latur, Maharashtra.

Abstract:

Mohan Rakesh's play, Halfway House is presented in the backdrop of modern urban culture, hence, the present paper has been attempted to explore the restlessness and feeling of loneliness of modern woman in the context of conjugal life. It further tries to focus how Mohan Rakesh portrays his women characters in the context of ambitious nature, more aggressive to achieve material goal and the dream of a pompous life, consequently how they ruin to face loneliness in their conjugal and social life. In order to search out Rakesh's projection of modern woman's loneliness, actions and aspects of women characters are examined and interpreted with various examples furthermore finally conclusive statements are derived.

Keywords: Indian Culture, loneliness of modern woman and menace of conventional family disintegration

Introduction:

Mohan Rakesh's Halfway House (1969) explores a minute depiction of a middle class family in metropolitan area and tries to focus changing the values of cultural and domestic in the modern Indian society. Mohan Rakesh projects middle aged couple Savitri and Mahendranth with their elder daughter, Binni, son, Ashok and younger daughter, Kinni in Halfway House. Mahendranath's family is projected in the backdrop of metropolitan family. It is a nuclear family where the traditional gender duties are changed as Savitri is the main source of income of the family. On the other hand her husband, Mahendranath is jobless for years. Binni gets rid of her family and marries her mother's friend, Manoj. However, Mohan Rakesh seems to project varieties of loneliness through two major characters such as Savitri and her daughter, Binni.

At the outset of the play, the family of Savitri strikes as a matriarchal family on the economic point of view. Instead of the husband, being a main source of income, Savitri who is the breadwinner in the family. The man being a non-earning member is represented as a helpless position and insulted. Thus, the conventional roles of the father and the mother are changed,so, the authority of the house is shifted from the father to the mother, as from the patriarchal to the matriarchal system. Also, Savitri is discontented with her husband for failure in his. Hence, the husband keeps the pain of constant humiliation in the family. For instance Savitri pragmatically

asks her husband to work in home as she remarks as; 'The woman:A whole pot of tea for just one person? Did you give Kinni her glass of milk?'[1] Savitri frequently compares her husband to the men such as Singhania, Jagmohan and even Juneja who symbolize power, wealth, confidence, status-all the things she hopes for but her husband is incapable. Savitri seems to possess one of the qualities of a modern woman who wants both sides of two worlds, the one of personal fulfillment and the other of family accountability. But her husband is unable to provide such things and even daily needs of life so Savitri finds her life meaningless with her husband.

Savitri has a new implication which is related to her aims and aspirations. Her quest for completeness is very unusual as a woman in search of an ideal husband who would be accomplished in all respect. She meets person to person in search of a person who would be prosperous like Juneja, scholarly like Shivjeet, high-positioned like Singhania, sweet-tongued and superb like Jagmohan and attractive and tolerant like Manoj. But an irony lies in itself that how all these qualities can be found in one person. If a person has one eminence, he lacks one more; if the second person is endowed with the latter, he would lack the previous. Savitri fails in her search of an ideal man because she fails to appreciate that the weakness of her husband. On the other hand she is gallant enough to say as;

The Fourth Man: Keep talking. I'm not taking it ill. After all, you are Mahendranath's wife....

The Woman: Don't call me that-Mahendra is also a man with a family... [2]

However, Savitri is not set to accept her husband, Mahendranath as he is. She fails to appreciate the connotation of conjugal life. Even Savitri breaks the conventional image of the virtuous wife and keeps relationships outside marriage. Here, Mohan Rakesh seems to illustrate man's dilemma of the present times. Savitri's confusion is the dilemma of a modern liberated woman, in the so called modern civilization, who envied between two polarities where she loves her husband as well as someone else for two diverse aspects of their individualities. Hence she is ruined to face loneliness in future life.

Savitri treats her children in such contemptible way that children are denied love and so interpersonal relationships go through one kind of hollowness in the familial life. Everybody seems to be greedily pursuing own pleasure. Hence, it leads to adjustment and disturbance all around in their relationship. Occasionally Savitri beats the younger girl, Kinni and scolds her son, Ashok. Kinni could only become angry and keeps herself locked in the inner room. Ashok's impoliteness, Binni's disturbing manner and Kinni's quarrelsome nature arises critically anxious mood in the home. The Younger Girl, Kinni, does not feel emotionally involved either to the parents or her brother and sister. She is very dissatisfied as her small needs remain

unfulfilled. She feels mistreated in the family. In the backdrop of conventional notion of family, relationship of husband and wife, parents and children in domestic life seems to be meaningless in Halfway House and it is strongly relevant to modern life. G. C. Hallen notes on the nature and love in the family as;

'Traditionally, the husband-wife relationship represented an ideal in the family life of individuals, and every member sought his best to achieve this ideal. This, in turn, characterized a sort of love, which could never be found in any other form of relationship.[3]

On the other hand, conventional Indian institution of family (Joint family) has occurred radical changes in the form of familial terms such as the nuclear family and the lone-parent family in the modern age, on the account of the economic expansion of industrial cities and metro cities where people shift from rural to urban area. Hence it is clear that the joint family (consisted of a number of people living together in one homeis replaced by nuclear family. Hence such changed scenario is observed in Savitri's family which consists of two adult partners and their children. Mohan Rakesh projects a minute observation of a middle class Savitri's family in metropolitan area and focuses the changed of values in the contemporary society of Indiain Halfway House. Rakesh presents family of Savitri and Mahendrantha as a modern type family. It is also observed that the traditional gender roles (as to their duties) are changedin this family. Savitri is the main source of income of the family so the authority of the house is shifted from the father to the mother.Further Savitri behaves irresponsibly in her search of perfect husband and indulged in material life so she cannot recognize her personal responsibilities of familial life.

Anarranged marriage ritual is one of the ethoses of Indian culture. This concept is very relevant to the married life in Halfway House as Mohan Rakesh portrays Binni's love marriage in ironically related to marriage in the context of modern life. Commenting upon the profitof arranged marriage, N. Krishanan quotes:

'Everyone appeared to feel that there are several levels at which one has to cope in an arranged marriage. There is a lot of pressure on the man too, especially when it comes to mediating conflicts between his wife and his family. Everything in an arranged marriage is a shade different from a love marriage.'[4]

Hence, N. Krishanan asserts that an arranged marriage is essential to the well-being of family asthe marriage partners and parents are to hand round each other, help, teach, and strengthen each other.Further, usually in an arranged married couple has to strive and adjust for pleased life. Savitri chose Mahendranath and got married but she feels unsatisfied in conjugal life as she finds other affective qualities in Singhania, Jagmohan and Juneja. But irony lies in itself that if Savitri would have selected Jagmohan as her wedded partner, things would have

been same, because she would not have got the qualities of Juneja in Jagmohan and she would have remained dissatisfied. Therefore Savitri experiences the sentiment of loneliness in her conjugal life.Hence, it is clearly seen that Mohan Rakesh wants to expose the significance of Indian culture through Savitri's conjugal life.Further Mohan Rakesh projects the consequences of love marriage through his woman character,Binni whose married life is entirely disappointed as Savitri's conjugal life remained. Binni willingly got married and went away with Manoj but became miserable in her married life. It is very notable that she has wedded the previous lover of her mother, Manoj. But Manoj comments that she has brought an infection from her mother's home which disturbs their conjugal life.Manoj means to say that Binni behaves as her mother who is in search of something which cannot be achieved. Halfway Housepresents the clash between the egos of man and woman, the nervousness, suffocation, and the breakdown of relationship.

To sum up, in this play, it is not only the bond between husband and wife, which seems to be breaking, but the whole family, goes towards total collapse. Here, it is seenan extremely unpleasant but a very sensible picture of a modern family is portrayed in Halfway House.In many ways Savitri and Binniare representative of the new emerging women who do not hesitate to improve their economically, emotionally and equal status in the society without thinking about traditional social rules and regulations. But their frustration of loneliness is caused by failure to fill the psychological urge within them. That urge seems to locate in their highly ambitious nature, more aggressive to achieve material goal which is the dream of a pompous life, consequently they ruin to face loneliness in their conjugal and social life.

Reference:

1. Halfway House, a translation by Bindu Batra, Worldview Publications, Delhi, 2006. P.08
2. Ibid. P.70.
3. Social Welfare, Vol. XIII No. 1 April 1966 p.04
4. N. Krishanan, Hitched The Modern Woman and Arranged Marriage, Published by Random House India, Noida, 2013, p. ii.

◆◆◆

Water Conseruation: lnitiatiues and Future Strategies

Dr.Ghodke.J.V.
Asst.Prof.&HeadDepartmentOfGeography
KalaMahavidyalaya,NandurGhat, Tq.KaijDist.Beed

The responsibility of plonning und implementing wuter und sonilolion proiecls, primurily lies with the slote governments. TheCentrol Government, ploying on ndvisory role, hos formuluted severul policies ond the Model Bills to develop ond monuge proiects,and its uses in vorious seclors of eronomic developmenl. These inlerventions hove brought phenomenol thonges in the overallscenorio of woter ond sonitotion in lhe counlry ond olso provided o wuy forword obout the needs of the settor whirh hove to befulfrlled in coming fulure to moke lndio o woier secure ond hygienic tounlry. In last few years, numbers of reportsand ground level realities have reflectedthat lndia right now is going throughthe hard times where water scarcityand poor sanitation facilities are biggerchallenge than the economic development. Witha country generating 140 BCM of waste waterannually, mismanagement of waste water whichalso contaminates groundwater, lacking liquid wastemanagement, poor sanitation conditions and poorhygiene habits have contributed to a major portionof population suffering from water-borne diseases. The per person disease burden due to unsafe waterand sanitation was 40 times higher in lndia than inChina and 12 times higher than in Sri Lanka in 2016.

Unsafe water, sanitation, and hand-washing areresponsible for 4.6 percent of the disease burdenthrough diarrhoeal diseases and other infections. The disease burden from unsafe water and sanitationwas 5 percent of the total in 2016. Total numberof cases of water borne diseases (Cholera, AcuteDiarrhoeal Diseases, Enteric Fever (Typhoid) andHepatitis A & E) were 1.65 crores in 2016 and 1.53 crores in 2OI7 with deaths ranging from 2,520 in2016 ,2,334 tn 2017 and 1",917 in 2018 .ln contrast,Global Health Observatory data repository of WorldHealth Organisation (WHO) quotes number ofdiarrhea deaths from inadequate water, sanitationand hygiene as2,43,55L (total of all age groups) andnumber of diarrhea DALYs from inadequate water, sanitation and hygiene as t,!7,31-,606 (total of allage groups) in 20L6. These stats clearly indicate theneed of swift action on the part of Government andit is heartening to see that Government of lndia hastaken several actions in this direction.

As per the lndian Constitution, Water andSanitation are state-subjects under List ll of theSeventh Schedule. The responsibility of planning,funding and implementation of water resourcesand sanitation projects, primarily lies with the stategovernments. The Central Government plays anadvisory role, and therefore, with the formulationof various policies and the Model Bills, the Centreis making efforts to develop and manage theprojects and its uses in various sectors of economic development. Along with the centre, many states have also come up with innovative measures to encourage water conservation and better sanitation practices

in their respective jurisdictions. The next sections of the article are going to elucidate some interventions /schemes of centre and states which have brought phenomenal changes in the overall scenario of water and sanitation in the country and provide a way forward about the needs of the sector which have to be fulfilled in coming future to make lndia a water secure and hygienic country.

Government lnitiafives :

On 15th August 2019, Prime Minister Shri Narendra Modi launched the Jal Jeevan Mission (JjM) worth Rs 3.6 lakh crore to supply piped water to every rural household. The vision of the JJM is "Every rural household has drinking water supply in adequate quantity of prescribed quality on regular and long-term basis at affordable service delivery charges leading to improvement in living standards of rural communities". The programme also implements source sustainability measures as mandatory elements, such as recharge and reuse through grey water management, water conservation and rain water harvesting. The Jal Jeevan Mission is based on a community approach to water and will include extensive IEC as a key component of the mission. JJM looks to create a jan andolan for wate, thereby making it everyone's priority. Since the inception of the Jal Jeevan Mission, the percentage of rural household having access to safe drinking water increased from 18 percent to 28.41percent.

Ministry of Jal Shakti also launched the Jal Shakti Abhiyan on 1st July 2019,in 256 water stressed districts across the country. This Abhiyan is a mass movement to bring all the stakeholders under one ambit of water conservation drive, and last year it had a nationwide impact. Under this Abhiyan, more than six and a half crore people became a part, comprising of State Governments, Central Governments, Civil Society Organisations, Panchayati Raj lnstitutions and Communities. More than 75 lakh traditional and other water bodies and tanks were renovated and around one crore water conservation and rainwater harvesting structures were created. Encouraged by the response, Jal Shakti Abhiyan is geared up to combat current health emergency by focusing more on irrigation and water conservation works with the caution that all works are undertaken with strict implementation of social distancing, use of face covers/ masks and other necessary precautions.

Relentless and unplanned extraction of groundwater exceeding the average annual recharge has resulted in widespread decline of the water tables, reduced availability of water in the wells and degradation of the resource manifested through contamination with heavy metals (iron, arsenic, chromium etc.) and fluoride. Keeping these facts in the mind and in order to provide special emphasis on groundwater conservation, in 2O2O Budget, Rs. 200 Crore has been allotted for Atal Bhujal Yojana (ABHY). ABHY envisages sustainable ground water management, mainly through convergence among various on-going schemes, with emphasis on demand side measures through active involvement of local communities and stakeholders. This aspect makes the ABHY a unique centrally sponsored scheme which will endeavor to

facilitate efficient implementation and convergence of various ongoing Central and State schemes in the participating States. ABHY will also play a key role in drought proofing, thereby improving climate resilience in select water stressed areas, create better job opportunities through improved skill development, etc., all leading ultimately to sustainable management of ground water. NITl Aayog, as the premier think tank of Government of lndia, has also developed a mechanism to compare the efforts of various states in water conservation. ln pursuit of competitive & cooperative federalism and keeping in view the criticality of water for life, Aayog has developed a Composite Water Management lndex (CWMI). The CWMI as a yearly exercise is an important tool to assess and improve the performance of States / Union Territories in efficient management of water resources. CWMI compromises of 9 broad sectors with 28 different key performance indicators covering various aspects of ground wateL restoration of water bodies, irrigation, farm practices, drinking wateL policy and governance. The data for the 28 key performance indicators are uploaded by the States on the online web portal. lndex has been quite successful in sensitising the states about the impending water scarcity in the Nation. Since launch of round I ofthe lndex, 80 percent ofthe states have shown improvement with average change in scores being +5.2 points.

Beside these Central Government lnterventions, some of the states have initiated state level programmes which have effectively solved the local water problem. Some of such schemes are Jalyukt Shivar in Maharashtra, Mukhya Mantri Jal Swavalamban Abhiyan in Rajasthan, Neeru Chettu in Andhra Pradesh, Mission Kakatiya in Telangana, Sujalam Sufalam in Gujarat, lntegrated Water Resource Management and Artificial Recharge Structures Scheme in Karnataka. Other laudable initiatives by States, having a positive impact on the ground water resources include "Punjab Preservation of Subsoil Water Act, 2009" which bans early sowing of paddy nursery and transplantation of saplings and the voluntary scheme of "Pani Bachao, Paisa Kamao (PBPK)" by Government of Punjab to encourage farmers to save electricity and reduce the use of ground water. The 'Maharashtra Groundwater Development and Management Act, 2009' prohibits drilling of deep wells within the notified and nonnotified areas, for agriculture or industrial usage. lt also imposes total prohibition on pumping of ground water from existing deep-wells of depth 60 meters or more in notified areas.

Apart from these, there are some states which have deciphered the use of technology in the water sector. The most striking works in these domains are done by Andhra Pradesh and Maharashtra. Water Resources Department of Government of Andhra Pradesh along with the private partner Vssar Labs has developed Andhra Pradesh Water Resources lnformation and Management System (APWRIMS). APWRIMS is a Smart Water Solution platform targeting overarching objective of sustainable water management in the State. The APWRIMS collects data from 1.,254 piezometers on real time basis across all the 1-3 districts of the state and correlates the information with all 15,00,000+ bore wells used for agricultural

purposes in the state. Soil moisture data is also collected from 900+ locations across the state. The platform has data related to l-00+ reservoirs, 40000+ Minor lrrigation tanks, 15 lakh agriculture bore wells and more than 10 Iakh water conservation structures. Since its implementation, APWRIMS has benefitted more then 60 percent of the population of the state. Groundwater levels improved by 2 meter across the State, despite receiving L4 percent deficit Rainfall and the Crop planning activities have resulted in increase of about 1.85 L ha of Horticulture crops.

Government of Maharashtra has also taken an innovative step by launching the Draft Maharashtra Water Resources Regulatory Authority Water Entitlement Transfer (WET) and Wastewater Reuse Certificates (WRC) Platform Regulations, 2019. The main aim to the regulations are to encourage wastewater recycle and reuse in large water consuming industrial and urban centers that go beyond the stipulated water reuse targets setforth in the State Water Policy and creation of a transparent water accounting process with the use of IOT metering at the water consumption, reuse and environmental discharge points with a repository ofwater consumption maintained under a regulated process. The regulations also envisage the creation of immutable distributed ledger-based repository of wastewater reuse certificates which can be easily marketable. All these efforts of three tiers of lndian Federalism have resulted in marvellous changes in water and sanitation sectors of the country but still we are quite behind the targets envisioned by lnternational community through SuStainable Development Goals (SDGs). ln order to achieve these targets we need some structural reforms in present regime.

Way Forward

Growth and development are not the words which we can afford to use in describing the economy of the Nation but they have multi faceted aspects including social, political, institutional well being. While talking about growth we cannot ignore the existence of the dreadful phrases like water scarcity and climate change. ln order to achieve sustainable development in the country, we have to look for solutions which may result in overhauling of the present mode of operations in water sector. Some of the changes suggested are as under:

1 . Making Water as part of Economic Development : lmproved water supply and sanitation and improved water resources management boost countries' economic growth and contributes greatly to poverty eradication. The economic benefits of improved water supply and sanitation far outweigh the investment costs. Studies have revealed that the benefit-cost ratio (BCR) is significantly greater than 1, recording values in developing regions of between 4 and 32 for the water Millennium Development Goals (MDG), between 5 and 46 for the WS&S MDG and universal basic access, and between 5 and 41 for universal basic access with water disinfection at the point of use. The benefit cost ratio for regulated piped water supply and sewer connection ranges between 2 and 12. Under base case assumptions the cost-benefit ratio is at least US$ 5 in economic benefit per US$1 invested, and even under

pessimistic data assumptions, the benefits per dollar invested remained above the threshold of US$1. More importantly these are the results when nonhealth and non- financial benefits are not taken into account. Therefore, it makes a strongest case to increase the budget allocation to water and sanitation sector, along with agriculture, manufacturing and services sectol it should be a priority sector for investment.

2. Introduction of Water Markets at Large Scale : It is high time that along with the public good, water should be treated as the high value economic good. There is need to introduce water markets to make more productive use of water and contribute to sustainable water management. The most successful water ma rkets are found in Murray Darling Basin of Australia where Water trading has become a vital business tool and source of additional income for many irrigators. Here water is traded on markets - within catchments, between catchments (where possible) or along river systems. This form of trading allows water users to buy and sellwater in response to their individual needs. Under water markets, during the yeal water is distributed by the basin authorities (or 'allocated') against entitlements in response to factors such as rainfall and storage levels. The entitlement holder can make the effective and efficient use of the water and sell rest of the quantity to the entities which is using more than their own allocation of water. When water is allocated to an entitlement holder, they are able to use it as needed - this is their business decision to make. Water markets create incentives for water to be moved to higher-value uses. The similar trading can be opted for treated waste water.

3. Pollution Tax as the Remedy to Decrease Pollution in Water Bodies : The cost of water security has to be distributed to different stakeholders and the entities and communities which are harming the resources have to pay for their right to being polluter. lntroduction of predetermined water pollution charges for surface and groundwater use or charges for wastewater discharge could have a significant incentive effect to prevent and control pollution, maintain proper sanitation and enhance water use efficiency. The pollution tax should be regarded as the part of Extended Prouder Responsibility (EPR). Economic instruments such as pollution tax are theoretically more cost effective than direct regulation or subsidies to curb pollution, which imposes the same controls on all polluters and does not take into account the heterogeneity of abatement costs. Pollution taxes can lead to significant investment in pollution abatement and technological innovation, thereby lowering the overall cost to society of meeting environmental targets. Apart from this, these taxes or charges not only reduce the pollution and enhances the quality but also provide revenue to the government which can be used to further abatement of pollution.

4. New strategies to support Public Private Partnership in Water Sector: Governments can play a role in helping to attract new investors by enabling public and private actors to earn returns commensurate to the risks they take. Governments may consider providing risk mitigation to long-term investment projects where it would result in more appropriate allocation of risks

and their associated returns. Guarantees play a critical role in mitigating the risks financiers face. Similarly, public money can be used to cover parts of the risks that private financiers (debt or equity) are unable to take. ln the United States, state revolving funds provide examples of a sustainable infrastructure financing model. Set up with 'seed money' from US Congress, the state revolving funds capitalise a state-administered financial assistance programme to build and upgrade wastewater treatment plants and dri nking water infrastructure, as well as invest in other projects to improve water quality. ln doing so, the funds support a longer transition and ample flexibility to set up long-term financing to promote state and local self-sufficiency. Apart from it, the public private approach to Themes Tideway Tunnel (TTT) can also serve as the example for the operating PPP in high risk and long gestation period water sector projects.

All these structural reforms, if implemented in phase and detailed manner, can immensly benefit the existing programmes and schemes of both state and central government. They will decrease the overall dependency on the government sector and make the sector self reliant, attractive and profitable for number of investors which is a crux for growth of not only any sector but the entire country.

References:

1. Aayog, N. (2018). Strategy@75. New Delhi: Government of lndia.
2. Australia, G. (n.d.). Water Markets and Trade. Retrieved September 09, 2020, from Murray Da rl i n g Basi n Autho rity: https ://www md ba. gov. a u/m a n agi ng-water/ water-ma rkets-a nd-trade
3. Hutton, G., Haller, 1., & Bartram, J. (2008). Global Cost-benefit Analysis of Water Supply and Sanitation lntervention. Hournal of Water and Health ,48L-502.
4. OECD. (2016). Wateri Growth and Finance. OECD.
5. SlWl. (2013, November). Making Water a Part of Economic Development: The Economic Benefits of lmproved Water Management and Services. Retrieved from SlWl: https://www. siwi. org/p u blicatio ns/ma king-water-a-pa rtof-economic-development-the-econom icb e n efi ts-of-i m p rove d -wate r- m a n a ge m e nt-a n d - se rvi ces/# text=Th e %20 poo r%20 gain%2O dir e ctly%2Of ro m,t h e% 2 0 h e a lth%20 of %20 the%20ecosystem.
6. WSP. (2013). Path Way to success: Compendium of Best Practices in Rural Sanitation in lndia. New Delhi: Government of lndia.

◆◆◆

Amino Functionalized Carbon Nanotubes and their characterization

V. S. Patil,
Sinhgad Institute of technology and science,
Narhe, Pune, India

S. H. Pisa1,
M. G. Bagal
V. A. Lohar
Department of Physics, S. M. Joshi College,
Hadapsar, Pune 411028, India

Abstract: In the present article, Multi walled Carbon Nanotubes (MWCNTs) were functionalized by using acid mixture (H_2SO_4+HNO_3), thionyl chloride ($SOCl_2$) and p-Phenylenediamine($C_6H_4(NH_2)_2$). Such functionalized MWCNTs were characterized with various characterization techniques such as FT-IR spectroscopy, FT-Raman spectroscopy, UV–Vis spectroscopy and Transmission electron microscopy (TEM). New peaks in IR-spectra, Change in intensity ration in Raman spectra and functional group on MWCNTs surface in TEM confirms covalent bonding between MWCNTs and various functional groups. A comparative study among the pristine (as received), MWCNT-COOH, MWCNT-COCl and MWCNT-CONH2 is also reported

Keyword: Nanotubes, Functionalization, TEM, Amines, Spectroscopy

1. Introduction: The Amines can be chemically oxidized on carbon surfaces give rise an amino group bonded to the carbon surface. Primary, secondary and tertiary amines can be used for such grafting process. They can react with fullerenes and Carbon Nanotubes(CNTs). The surface modifications of CNTs with amine play a key role for application of CNTs in various fields such as sensors, molecular electronics and composite. Amines are among the reagents that have drawn the greater interest. Haddon and co-worker pioneered the approach of functionalizing the carboxylic groups of CNTs through amidation [1-3]. Peng Huang et al. [4] have demonstrated preparation of water-soluble CdSe quantum dots (QDs) which are used for electrostatic interaction between CNT-NH_2 and QDs as shown by scheme 1.

This paper reports the amide-functionalization of MWCNTs which is a coupling of p-Phenylenediamine ($C_6H_4(NH_2)_2$) with the carboxylic groups via -COCl to initiates amino groups (MWCNT-CONH). The coupling products (MWCNT-$CONH_2$) was characterized by, Fourier transform infrared (FT-IR), Fourier transform Raman (FT-Raman), UV-Vis, and Transmission electron microscopy (TEM) techniques. A comparative study between the pristine MWCNTsand functionalizedMWCNTs is also provided.

2. Materials and Methods:

MWCNT-COCl used in this study were functionalized in own experiment. p-Phenylenediamine ($C_6H_4(NH_2)_2$)(Lobachem.), Tetrahydrofuran (THF) (Lobachem.) and Dimethylformamide (DMF). Transmission electron microscopy (TEM) data were collected from a, PHILIPS CM 200 operating at 200 kV. For analysis, sample was prepared by sonicating about 0.5 mg nanotubes powder in 10 ml distilled water. A drop of diluted sample in distilled water was dripped on carbon film-coated micro-copper grid. The Fourier Transform Infrared (FT-IR) spectra of samples with KBr were recorded using FT-IR spectrophotometer (Perkin Elmer Model). The FT-Raman spectra were recorded using Raman spectrometer (Bruker Multi-RAM, Germany Make) with Nd: YAG LASER beam with excitation wavelength 1064 nm and resolution 4 cm^{-1}. The absorption and transmission spectra of the sample were recorded in the wavelength range of 190–1100 nm using UV–Vis double beam spectrophotometer were performed at room temperature using Shimadzu (UV-1800).

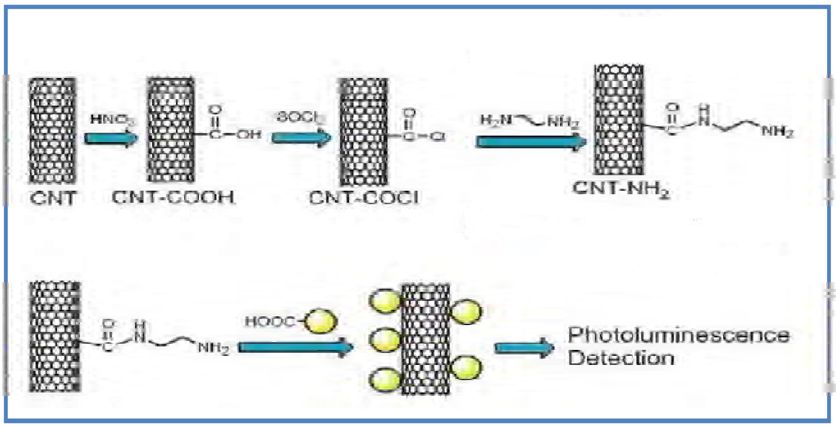

Scheme1 Electrostatic Interaction between CNT-NH_2 and QDs [4]

3. Experimental

In this experiment 20 mg of MWCNT-COCl dispersed in 30 ml of THF by using probe sonicator for 25 min. Then excess of *p*-Phenylenediamine ($C_6H_4(NH_2)_2$)is added to dispersed MWCNT-COCl. The mixture of these is kept for stirring at 60°C for 11h.After repetitive centrifugation and wash with anhydrous THF the black solid is obtained, which then dried in vacuum oven at 50 °C for 11 h give raise amino-functionalized MWNTs (MWCNT-CONH). Following reaction takes place when MWCNT-COCl treated with *p*-Phenylenediamine(reaction 1). The final product is named as f_3- MWCNT-CONH

(1)

3.1: A schematic presentation of experimental set-up.

Scheme2 presents experimental set-up which includes number of steps involved in converting MWCNT-COCl to MWCNT-CONH_2 after treatment with *p*-Phenylenediamine. Scheme3 demonstrates reaction mechanism in which *p*-Phenylenediamine undergoes nucleophilic interaction with acyl chloride liberating a chloride.

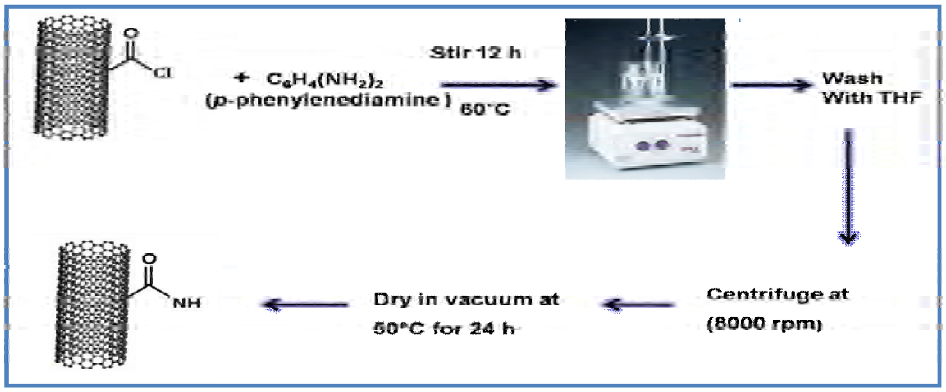

Scheme 2: Experimental set-up for amine functionalization

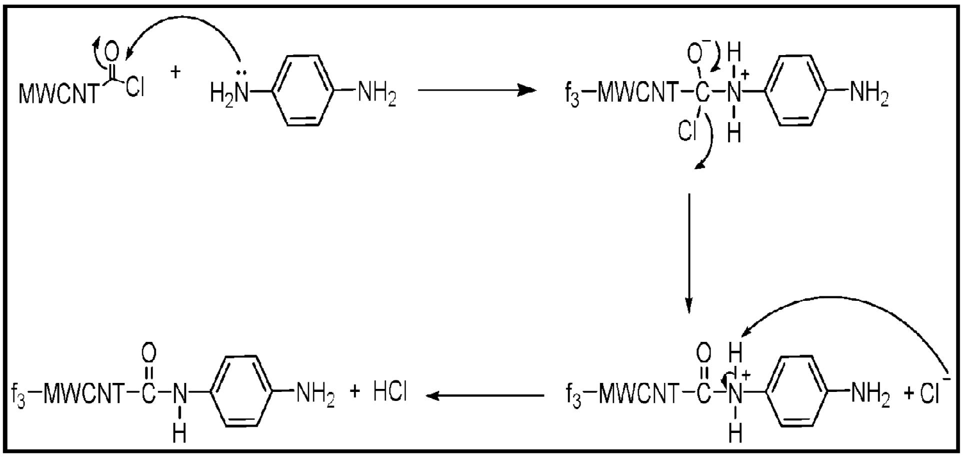

Scheme 3: Nucleophilic interactions to obtain MWCNT-CONH

4: Results and Discussion:

4.1: Fourier Transform Infrared (FT-IR) Studies:

The Fig.1gives the FT-IR spectrum of pristine and modified MWCNTs. Modification of MWCNTs with p-Phenylenediamine was scrutinized by FT-IR spectroscopy, as shown in Fig. 1. Reaction between p-Phenylenediamine and MWCNT-COOH shows the band corresponding to the carboxylic groups present in MWCNT-COOH at 1734 cm^{-1} is replaced by amide bands at 1712 cm^{-1} was due to the carbonyl stretching of amide (–CO–NH). The band at 1035 cm^{-1} is one more characteristic signal from –CO–NH absorption [5]. The bands at 2860 and 2888cm^{-1} can be associatedwith the C–H stretching vibrations of the attached amines [6]. The peaks at 1035, 1285,1495 and 1588, cm^{-1} correspond to C-O, and C-N stretching forms, aromatic ring forms and C=C stretching of nanotubes respectively. For higher frequency region the new peaks at 3200-3500cm^{-1}can be attributed to the N-H, NH_2 and OH stretching modes [7]. In lower frequency region the bands at 680 and 816 cm^{-1} corresponding to the N–H rocking [8]. Thus, FT-IR spectrum in Fig. 1 (d) confirms that MWNT-COOH is modified by aromatic amine.

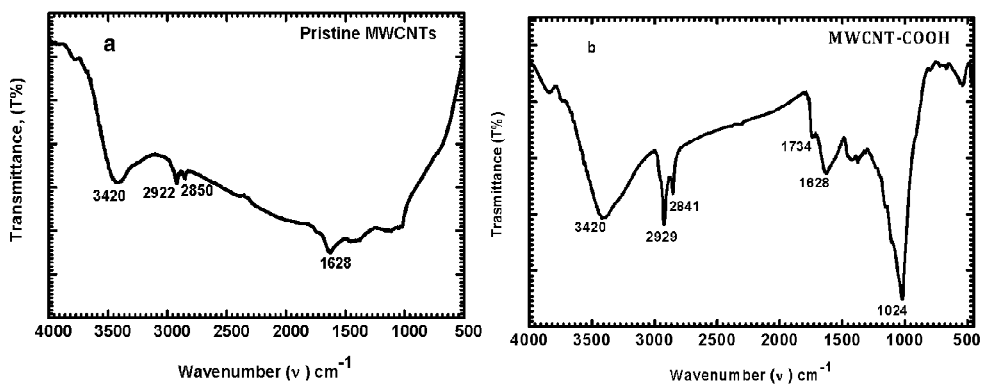

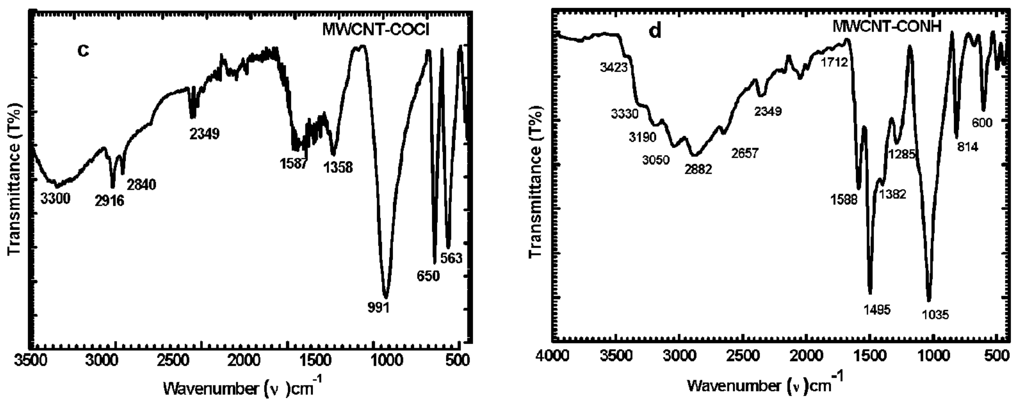

Fig.1. FT-IR spectra of the (a) pristine (b) MWCNT-COOH (c) MWCNT-COCl (d) MWCNT-CONH$_2$

4.2: Fourier Transform Raman Studies:

Raman spectroscopy is a reliabletechnique used to characterize the functionalized CNTs. The band displays at1262-1290 and 1580-1600 cm^{-1}inFig. 2. (a-d) attributed to disorder-induced modes and in-plane E_{2g} zone centre mode respectively [9]. The D (1262-1290cm^{-1}) and G (1580-1600 cm^{-1}) bands are observed for pristine as well as functionalized MWCNTs

The G band for pristine MWCNTs at1598 cm^{-1} was displaced to 1587 cm^{-1}(Fig. 2 (d)) after amide functionalization.The intensity ratios (I_D/I_G) ofD to Gband for MWCNT-COOH and MWCNT-CONH$_2$ is found to be 1.30 and 1.70, respectively. These ratios are more than that of pristine MWCNTs (1.28). The intensity ratio for MWCNT-COOH was less than that of MWCNT-CONH which may be assigned to more defects along the side walls due to cross-linking of nanotubes [10].The possible explanation for the decreased Raman signal of the MWCNT-CONH$_2$is the fewer amounts of MWCNTs. As shown in the spectra from Fig. 2(a-d), the Raman bands form does not modify during functionalization, which indicates that the global structure of the CNTs mostly retained during functionalization process.

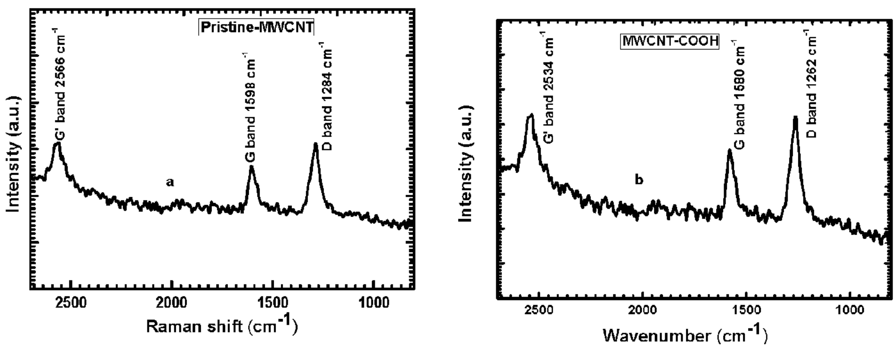

arrows. The average diameter of MWCNT-CONH is found to be 19.28 nm.The sidewalls shown in the pristine MWCNTs, with a fairly good resolution are completely coated with amorphous material in the functionalized MWCNTs (Fig.5.6 (b, c, and d)). This shows the achievement of a high degree of functionalization within the sample.

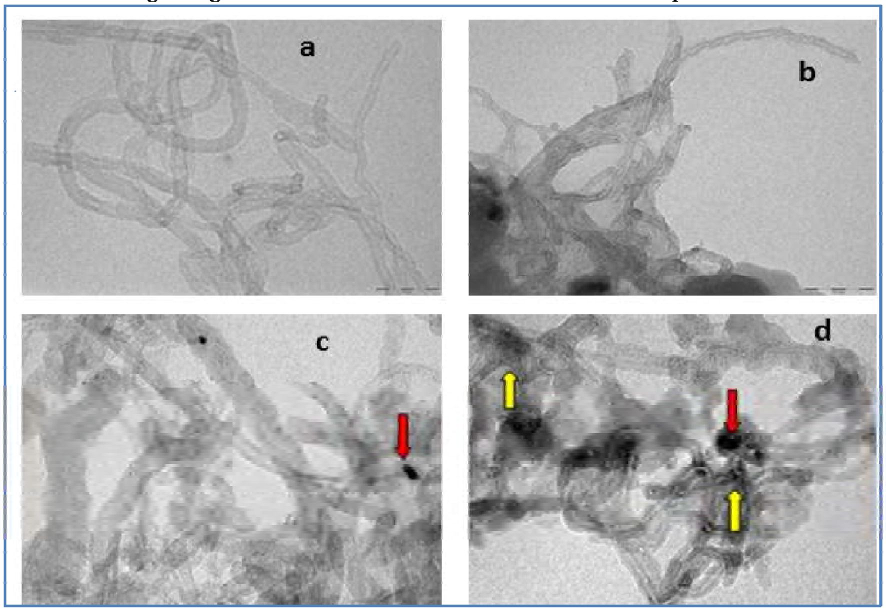

Fig. 5.6: TEM images of a) Pristine MWCNT b) MWCNT-COOH c) MWCNT-COCl d) MWCNT-$CONH_2$

Conclusion:

We reported here a synthesis of (MWCNT-CONH) by using a chemical method. Treatment to acylated MWCNTs with p-Phenylenediamine results in formation of amine groups. In IR spectra new peaks in high frequency region at 3200-3500 cm^{-1} and in low frequency region at 650-850 cm^{-1} confirm amide functionalization. The Raman analysis suggests that the intensity ratio (I_D/I_G) increases for functionalized MWCNTs which confirm transformation of sp^2 to sp^3 sites. TEM observation showsresidents of functional groups on CNTs surface.

References:

1 M. A. Hamon, J. Chen, H. Hu, Y. Chen, M. E. Itkis, A. M. Rao, P. C. Eklund, R. C. Haddon, Adv. Mater,**11**(1999) 834.

2 M. A. Hamon, H. Hu, P. Bhowmik, S. Niyogi, B. Zhao, M. E. Itkis, R. C. Haddon, Chem. Phys. Lett, **5**(2001) 347.

3 J. Chen, M. A. Hamon, H. Hu, Y. Chen, A. M. Rao, P. C. Eklund, R. C. Haddon, Science, **282**(1998)95.

4 P. Huang, D. Cui, www.intechopen.com.

5 G. M. Neelgund, A. Oki, J. NanosciNanotechnol., **11**(2011) 3621.

6 C. M. Damian, A. M. Pandele, Horia, U.P.B. Sci. Bull., Series B, **72** (2010)164.

7 H. Tahermansouri, D. Chobfroshkhoei, M. MeskinfamInt. J. Nano. Dim, **1**(2010)153.

8 G. R. Chatwal, S. K. Anand, Instrumental methods of chemical analysis Himalaya publishing House, Pvt. Lim., Mumbai,1979.

9 R. Afrina, N. A. Shaha, M. Abbasa, M. Amina, A. S. Bhattib, Sensors and Actuators A, **203** (2013) 142.

10 J. L. Bahr, J. M. Tour, J. Chem. Mater,**13**(2001) 3823.

11 X. Shi, S. H. Wang, M. Shen, M. E. Antwerp, X .Chen, C .Li, E. J. Petersen, Q. Huang, W. J. Weber, J. R. Baker, Biomacromolecules, **10** (2009)1744.

◆◆◆

ATM Security

Miss. Pooja Dhananjay Deshmukh
Department of Computer Science and IT,
Pemraj Sarda College, Ahmednagar

Abstract:

This paper present the ATM Security. This research has been prepared with the help of secondary data. Over the last two decades user of ATM increase in large quantity.As per increase of ATM user, fraudster also trying to hack the system and tapping into system. This paper contains a comprehensive overview of the how do ATMs work, types of ATM frauds, and types of ATM security, to create awareness about ATM frauds and to educate users about the preventive/protective measures for safe guarding their ATM accounts and essential precautions to be taken by bank level.

Introduction:

The full form of ATM is Automated Teller Machine. ATM is an electronic telecommunications device that enables bank account holder to do financial transition like cash withdrawal, cash deposit, money transfer, and bill payment without the help of bank cashier of other staff.

Now a day ATMs are more complex, new and high security protection, for do this operation ATM use complicated system and network. The transfer of data between servers to ATM using encrypted data transfer method, but hackers can employ discreet hacking devices to hack accounts and withdraw the account's balance. As an alternative, unskilled robbers threaten bank patrons with a weapon to loot their withdrawn money or account.

Many banks have not sufficiently educated the customers on the basic usage of cards, resulting in ignorant card holders either losing their cards in the machine, or panic-stricken customers breaking the glass door to exit the ATM enclosure after a late night transaction.

How do ATMs works:

An ATM consists of two main parts: cabinet and safe. The cabinet (main body) contains the ATM computer, which is connected to all the other devices: network equipment, card reader, keyboard (PIN pad), and cash dispenser (the dispenser itself is in the safe, but the connector is not).

The safe is more robust, being made of steel and concrete, and contains only the cash dispenser and cash acceptance module.

The computer usually runs on Windows, in a special embedded version designed specifically for ATM use. Only administrators should have access to Windows; other users should not have such access. This is why user-facing applications run in kiosk mode. These applications provide all necessary functionality to the user: this is the interface that we see during normal ATM use.

The basic parts of ATM:

Card reader: This part reads the chip on the front of the card or the magnetic stripe on the back of the card.

Keypad: The keypad is used by the customer to input information, including personal identification number (PIN), the type of transaction required, and the amount of the transaction.

Cash dispenser: Bills are dispensed through a slot in the machine, which is connected to a safe at the bottom of the machine.

Printer: If required, consumers can request receipts that are printed here. The receipt records the type of transaction, the amount, and the account balance.

Screen: The ATM issues prompts that guide the consumer through the process of executing the transaction. Information is also transmitted on the screen, such as account information and balances.

The Most Common Types of ATM Frauds

Most people would say that the two biggest threats are getting robbed at the ATM or having the person in line behind you view your PIN; however, ATM scams (like data breaches and other financial crimes) have grown more sophisticated in recent years. Thieves don't need to be present to force you to withdraw the contents of your account. The latest ATM frauds are perpetuated through technology and hacking, so you likely won't even notice that something fishy is going on. The major four ATM Frauds are follows:

Skimming: This type of ATM scam involves a skimmer device that criminals place on top of or within the card slot. To record your PIN number, the criminals may use a hidden camera or an overlay that covers the original PIN pad. Using the card numbers and PIN's they record, thieves create duplicate cards to withdraw money from consumers' accounts. Unlike losing your debit card or having it stolen, you won't realize anything is amiss until unauthorized transactions take place. Take a look at these so you know how to detect ATM skimmers.

Shimming: This is the latest update to skimming. Instead of reading your card number, criminals place a shimming device deep inside the ATM to record your card's chip information. The end result is the same as skimming because thieves use the stolen chip data to create "cloned" versions of your debit card.

Cash-out: This scam targets multiple accounts from the same financial institution. Armed with a hacked bank employee's credentials, the criminal alters account balances and withdrawal limits. Using stolen debit card numbers captured from a separate skimming attack, they can "cash out" the ATM until it's out of money.

Jackpotting: While there are multiple types of jackpotting attacks, typically, these incidents involve gaining physical access to the inside of the machine. The criminals may replace hardware or install malicious software giving them control of the cash dispensing function. Jackpotting is similar to a cash out scam, but it does not require the criminal to have any customer account details or stolen debit card information

Type of ATM Security:

When ATM frauds had spread all over the world, than to save the existence and

maintain the trust of the users, security systems have been designed by the security experts to protect ATMs. So here, a brief discussion is being presented below on some popular security systems:-

Digital Security- ATM digital security system has been designed to prevent intrusion, defy hackers, and stop digital crime before it begins. An important first step is to lock down, or "harden" the ATM. This means making all electronic points of entry invisible or unavailable to hackers, viruses and worms. This technique has been made possible through a combination of a strong firewall and software designed to monitor, analyses, and authenticate any external source attempting to connect to an ATM. This system blocks any unauthorized user or pattern of data. Patch management is another important component of any digital security system. From time to time, Microsoft releases security patches-security related update to its operating system designed to eliminate known problems with its operating system.

With the help of this ATM digital security system immediately identify appropriate patches and to quickly deploy them throughout an ATM network in an effort to protect against viruses, worms, and other digital exploitation.

Physical Security - Since their invention, ATMs have been designed to resist physically attacks. Yet that has not completely stopped concerns over physical security. Many physical attacks are designed to steal the entire ATM and to transport it to a location where its safe can be laboriously penetrated and its content removed. Other methods of attack, such as ram raiding, are simple brute force attacks designed to effectively demolish ATMs and steal cash. Another physical attack method is to seal every opening of an ATM with silicone before filling the vault with compromised explosive gas. In this manner, ATMs have been compromised when explosions from within have distorted or opened their vaults sufficiently for removing their contents. As a result, more modern approaches to physical security, including the use of ink dye system designed to render currency useless, have gained in popularity as a mechanism for deterring physical attacks.

Transactional Integrity & Security - The security of ATM transactions relies not only upon the level of secrecy employed by individual ATM users, but also upon the secure operation of encrypted, trusted microprocessors. Most countries have laws requiring data encryption at ATMs. In the U.S., sensitive data at ATMs was traditionally encrypted using a Data Encryption Standard (DES) or information processing standard mandates by the federal government. Today, however, DES is considered by most cryptographers to be insufficient for protecting ATM transactional data, and a new standard known as Triple DES has emerged.

Device Operation & Security - In most countries, Financial Institutions are liable when ATM system fail. This simple fact suggests ATM owners and operators need to take great care to secure and ensure proper functionality of ATMs. With this in mind, modern ATM engineering has resulted in improved fascia design, weather and vandal-resistant construction materials, shutters, and other devices designed to protect and ensure the integrity of ATM components.

Customer Identity Security - While ATM operators are certainly concerned with protecting the identity, account information, and personal data of their customers, it's important to note that identity theft cannot be committed through ATM's. There is insufficient personal information available to fraudsters during breaches of ATM's security of commit offenses such as setting up false bank accounts or attempting to "prove" a false, personal identity.

Consumer Safety at the ATM - Many persons who have a bank account are more concerned than they used to be about using ATMs for reasons relating to security. Not surprisingly, then, consumer safety has become a leading consideration in the manufacture, deployment, and management of ATM networks. Manufactures have experimented with mirrors, better lighting, emergency call buttons, video surveillance, and other devices intended to provide a more secure environment surrounding ATMs. Banks are more carefully evaluating ATM locations, more often stressing the importance of consumer awareness, and have gone so far as to arrange for security patrols at high crime, high traffic locations.

ATM Safety and Precautions by Customer Level:

- When waiting in line to use the ATM, wait well behind the person(s) ahead of you, and do not approach the ATM until they complete their transaction.
- When you are using the ATM and someone is closer to you than you would like them to be, ask them politely and tactfully to step back a few steps. If they do not do so, cancel your transaction and wait in your locked vehicle or other safe location until that person leaves or possibly go to another ATM.
- Before you approach the ATM, have your card ready, know your code and if anything such as a deposit slip needs to be filled out, have it completed. If making a deposit and you do not have a deposit envelope, obtain one from the storage section of the ATM and fill it out in your locked vehicle or other safe locations before you return to the ATM.
- Protect your Personal Identification Number (PIN). Memorize your PIN. Do not write your PIN on your ATM card or carry your PIN in your wallet or purse.
- Select a PIN that is different from other numbers noted in your wallet or purse, such as your address, birth date, telephone or social security number.
- When using the ATM, stand directly in front of the keyboard, blocking the view of others. Do not enter the PIN if anyone else can see the screen.

Safety and Precautions by Bank Level:

Banks should keep an eye on the cards in circulation-check the logo, uniformity of card number, date of expiry, their shape and other parameters.

- One way to find out if an ATM card is counterfeit is to try and peel off the magnetic strip and signature panel on its back. It does not peel off in genuine cards.
- Banks can procure the anti-fraud software that keeps track of ATM users' spending habits and flags unusual transactions.
- Banks can also use an another anti-fraud software, tries to catch geographical anomalies

say if a card is used to pay for shopping in Chicago, then for other purchases in India hours later.

- Banks should lay down minimum standards for ATM lighting, and prescribe procedures for evaluating the safety of ATMs.
- Banks should implement ATM programming enhancements like masking/non -printing of card numbers.
- Banks should educate the customers by advising them regularly of risks associated with using the ATM and how to avoid these risks.
- Banks should conduct and document periodic security inspection at the ATM location, and make the pertinent information available to its clients.
- Banks should educate bank personnel to be responsive and sensitive to customer concerns and to communicate them immediately to the responsible bank officer.
- Banks should post near the ATM facility a clearly visible sign which, at a minimum, provides the telephone numbers of the bank as well as other banks' hotline numbers for other card holders and police hotlines for emergency cases.
- The banks can also provide cards containing a microchip that can make them harder to forge. Bank should increase the use of biometric tokens like fingerprints, irises, faces and palms, because a fraudsters can match everything but he can never match the biometric peculiarities.
- The banks should enhance the security features of the ATMs for providing better services.
- The banks must encourage customers to report any suspicious activity on ATM by providing the basic infrastructure.
- The banks must also secure themselves the protection of insurance cover since they may find themselves liable for the payment of money lost due to these frauds. This is generally happening in foreign countries and very soon the same may be the position in India. In the world of "Internet Banking" no bank can afford to remain indifferent and aloof to this possibility. Thus, an insurance cover is a must for these banks.

Conclusion:

From reviewing above facts and points the rate of ATM frauds has increased. ATM fraud is growing because it produces cash and is fairly low risk relative to other crimes. The necessary equipment for criminal activity is inexpensive, readily available, and expendable. Banks and Customers both are should be take the ATM security seriously and make authenticate the ATM transactions.

Following three approach will be helpful to banks in tackling ATM frauds:

- Educate and train the employees which are operate internal process of banking with more carefully.
- Educate and train customers which are operate internal process of banking with more carefully.

- Policies and procedures; and tests to gauge adherence to policies.

A new technology such as face recognition, biometric scan, video surveillance, remote ATM management etc. providing by manufacturers for more and more ATM security and fight against fraudster and criminals.

References:

Research Paper:

- Research Paper of Scientific Journal of Impact Factor (SJIF): 5.71
  Name: ATM SECURITY
- Research Paper of Site www.researchgate.net
  Name: Toward Understanding ATM Security- A Fiels Study of Real World ATM Use.

Link:

- https://www.researchgate.net/publication/221166442_Towards_understanding_ATM_security_-_A_field_study_of_real_world_ATM_use
- https://en.wikipedia.org/wiki/Security_of_automated_teller_machines
- https://www.ublocal.com/atm-fraud/
- https://www.investopedia.com/terms/a/atm.asp

◆◆◆

A Geographical Study Of Spatial Organization And Hierarchical Ordering Of Rural Market Centre In Satara Thasil

Dr.Rathod S. B.
Assistant Professor, Dept. of Geography,
SharadchandraPawarMahavidyalaya, Lonand Dist. Satara

Abstract:

The present paper has been attempting to study the hierarchical organization of Rural market centres in SataraTahsil, Satara District. The SataraTahsil consists of square kilometers and has contrasting economy, i.e., irrigated and nor-irrigated. There are 212 villages are including in SataraTahsil which Market import & export. There are two main sub markets like Vaduth&Atit. The main Satara market area is 3.53 hector & sub market Vaduth area is 1.21 hector &Atit area is 0.52 hector. The study is based on primary and secondary data from the field investigation and the published records. The spatial organization of market centres and their orders distributed in geographic space is the main consideration in the present paper. Hence, the gradation and re-grouping the rural market centres in to size of classes is termed as hierarchy. The concept of hierarchy is fundamental to the central place theory. Some of the rural markets centres such as Nagthane, Vaduth etc., with low population size are found in high or orders of hierarchical groups. Similary, many examples can be cited. Hence, the present central place system is not directly correlated to its population size.

Keywords: structure, centrality & hierarchy of the rural market centres.

Introduction:

The root of marketing geography is the market place. The world 'Market' is derived from the Latin word 'Mercatus' which refer to a place where buyers & sellers meet. The primary component of marketing geography are locational pattern & spatial interaction, Intra-market infrastructure , market area , concept of hierarchy , periodicity , consumer behaviour perception.

Marketing geography is very much concerned with two aspects of trade, which wholesale & retail. Wholesale trade is a characteristic of large urban markets, while the retail trade is common to all the market centres. In every region there are few large markets , then medium & smaller one's performing complementary functions. The concept of hierarchy is the fundamental principle of 'Central Place Models' . Market hierarchies can be determined on the basis of number of the retail establishments threshold size of market area , volume of commodity arrival etc.

Rural marketing is how two way marketing process. There is inflow of products into rural. There is also outflow of products to urban areas . The urban to rural flow consist of agricultural inputs. Fast movement consumers goods(FMCG) such as soaps, detergents, cosmetics textiles & so on. The rural to urban flow produced such as rice, wheat, sugar& cotton. There is also movement of rural products within rural areas for consumption.

The Satara Agriculture Yield Market Committee, which established on 12 May 1952. But this committee lies in Wai, Satara&Javli. On 19 March 1980, the separated committee of Satara Agriculture Yield Committee. There are 185 villages are including in SataraTahsil which Market import & export. There are two main sub markets like Vaduth&Atit. The main Satara market area is 3.53 hector & sub market Vaduth area is 1.21 hector &Atit area is 0.52 hector.

Location:

SataraTahsil is one of the economically & cultural prosperous Tahcil of the Satara District. The SataraTahsil located in central part of Satara District of Maharashtra. It is located on 17068' North Latitude and 74003' East longitude respectively. The area of Sataratahsil 8.68 sq.km.SataraTahsil there are 212 villages and 12 blocks including.

Sataratahsilboundry has a joint total 5 tahsil of Satara district Koregaon at East, Wai at North, Jawali situated at North-West, Patan at South-West and Karad is situated at South of Sataratahsil.

The physiography of the study region is very typical & interesting because the Satara town & the surrounding villages including in SataraTahsil. In the SataraTahsil is a part of Yevateshwar, AjinkyataraPateshwar range varying from 1000m to 1300 m above mean sea level. This ranges are formed by fissure volcanoes.

The Bomnoli - Yevateshwar-Pateshwar range is the main of locality of Sahyadri Mountain, which ends near the souther side of Satara city. In study region the Mahadev hill range is found, which is known as Chandan-Vandan (1170m). The Nandgiri (1075m) is also one of the important hills situated part of Jarandashwar (1200m),which is a large hill scared by God Hanuman. Satara is an important weekly market for example Sunday & Thursday, which provides different types of services to the surrounding regions. There are many administrative office which are situated in the eastern part of the Sataracity.The climate of Sataratahsil is mainly monsoon type. The most important confluence in Sataratahsil which is "SangamMahuli".This place famous for confluence of Krishna &Venna.

LOCATIONAL MAP OF STUDY AREA.

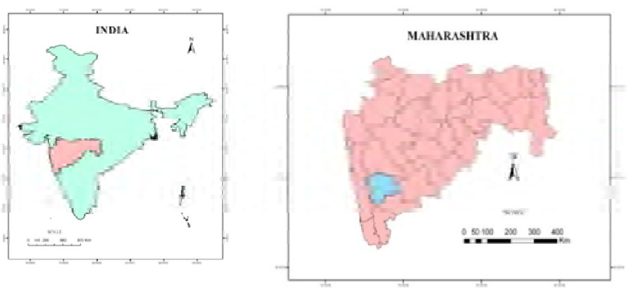

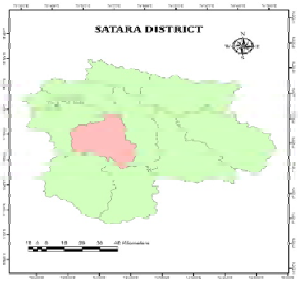

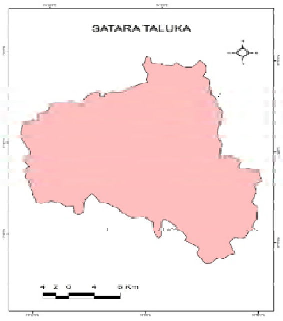

Satara is an important weekly market for example Sunday & Thursday, which provides different types of services to the surrounding regions. There are many administrative office which are situated in the eastern part of the Satara city.

Objective:

The main aimsof the study is:

1. In the present study an attempt is made to select important parameters which are significant for functioning of marketing activities effectively.
2. To study of the structure of the rural market centres.
3. The study is intended to examine the nature of centrality & hierarchy of the rural market centres.

Data Base and Methodology:

The present investigation is based in both primary & secondary source of data. The primary data is obtained by intensive field work. The primary data is collected by with help of questionnaires & interviews. The secondary data collected from office records, census handbooks, Tahsil market parliament, District census handbooks, market review of Satara district, website of Satara Municipal Corporation & available published & unpublished materials, internet & books. Although the map of SataraTahsil is used , same website are used to obtain the information about Satara city & surrounding rural market centres villages.

The study of the centrality, location quotient method of Davis (1967) has been employed. By this method a score for any single unit of function has been calculated by using following equation.

$$C = t/T*100$$

Where,

C = score for any function 't'

t = one unit of function 't'

T = total number of functional units of function 't' in the entire area

The weightage scores of all the rural market centres have been considered for the centrality scores for all the variables calculated by adding up all the values of single variable & finally obtain composite centrality value or index for each rural market centres.

The centrality of the central place can be expressed qualitively,Such as the relatively low & high centrality as well as quantitatively with the help of absolute centrality values. The centrality values mostly obtained by converting the functional base of the centre into the scores based on the frequency & importance of the functions performed by the same centre. The centrality however depends upon central functions. These functions have the certain range beyond the limits of the surrounding region.

Christaller (1933 &1960) rightly considered central place as the places providing central goods & services to their hinterlands. According to him , the centrality of place is component of functional magnitude which is required for the population of its hinterland. The term 'central place' mostly used in a relative since.

Centrality scores are used to find out the hierarchy of rural market centres. Rural market hierarchy is determined on the basis of centrality scores. Centrality score is calculated by giving weightage to selecte3d some indicators of various functions & services. In this centrality are obtained by location quotient of Davis (1967) . The result are shown with the help of table & maps as well as product moment co-relation method.

Regional analysis of Centrality:

The Composite scores of centrality obtained by the location quotientmethod (Davies 1967) clearly show the remarkable difference between lower and higher values for analysis. All the centrality values have been put by descending order.

By using the above mention formula the centrality is calculated for all market centers and they are classified into five hierarchical orders depending on the centrality value, table 1.

Sr.No.	Name of Market	Centralityof Value	Rank	Hierarchy Order of Market Centre
1	Satara	80.05	1	II
2	Nagthane	7.44	2	II
3	Angapur	2.80	3	III
4	Vaduth	2.78	4	III
5	Atit	1.59	5	IV
6	Shivthar	1.36	6	IV
7	Limb	0.89	7	V
8	Apshinge	0.85	8	V
9	Tasgaon	0.62	9	V
10	Kanher	0.57	10	V
11	Parli	0.51	11	V

Hierarchical order of market centres:-

1. first order Market centres :

At the apex of the market hierarchy, satara have first order market centres in the study region. Satara is being the district headquarter &commercicalcenter, this cities enjoying not only the administrative satara but also the prevailing socio - economic histo-political satara. Satara is city have highest centrality index . This city is not only high level function. In all

facilities but also collection & distribution of number of goods of varying types, order 7 quality. Large number of traders, middlemen 7big producers reengage in marketing activities of various agriculture &non agricultural commodities. As a result, these cities attract the people from the district as well as neighbouring districts, tahsil& provide specialized high level services like medical , banking , insurance , educational, transportation & communication etc. Farmers also bring their produce, as they are sure to get fair prices & sufficient demand for their commodities. Satarais dig regulated market , which attract farmers from all village & some talukas in satara district. Satara city is well connected by railway, national Highway, major district rood. Hence they could attract various commodities not only from surroundindvillagea&talukas but also form neighbouring districts of the state.

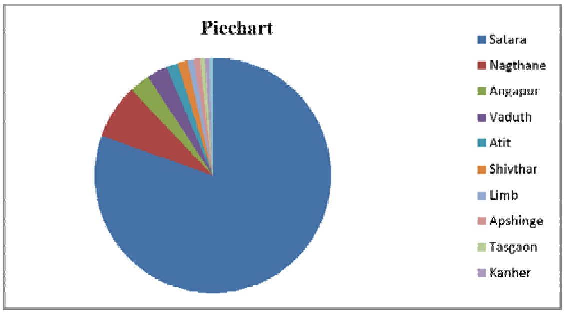

2) Second Order Market Centres:-

Nagthane is only one second order market centre has been identified based on the centrality value. Nagthane is second big market centre in SataraTaluka. This order market centre being big village well connected by National Highway, District Road, which have enabled them to serve respective village for wholesale as well as retail transactions. This market serve different number of other villages. In this village good facilities of medical, Banking, mobile facilities, cloth shops, sweet mart etc. The availability of required goods and services, are not found in lower order market centres, is the main reason for growth of such market centres. These market centres is also having main regulated market or sub regulated market for handling wholesale and retail transactions.

3) Third Order Market Centres :-

The third order is consists of two market centers and there are no urban centers. Angapur and Vaduth in there are two villages including in the third order market centers,it is rural market. These market centers are handling mostly retail business, there are having sub-regulated markets. Thus, small and marginal farmers usually visit these markets.Angapur village is well developed but not good transportation amenities. The another market centre vaduth is also good transportation facilities. Such markets are the most useful for mobile traders as well as part time traders. But not good facilities available in this villages like shelter facilities.

4) Forth Order Market Centres:-

The number of forth order market centres are highest among all orders of the market

centres in the study region. There are two markets have been included in this forth market centres. Atit, Shivathar are having sub-regulated market centres also. These markets are generally small periodic markets which are characterized by medium size village market meeting is held for few hours on market day will less number of market participants. They deal only in retail business. The traders come to sell in small lots to local people hence these markets are small collection or assemblr points. Most of such markets centres are located either on roadside or in most open space near village panchayat. Atit is well transportation facilities and Shivathar is small village but serve good market facility on market day. These villages are as a market day services under the administration of village panchayat.These markets attract a few surrounding villages.

5) Fifth Order Market Centres:-

In fifth order market centres are low ordered market centres. There are five market centresinvolved like Limb, Kanher, Tasgaon, Apshinge and parli. This villages are rural and no well developed and tiny market centres. In this market centres only retail trade oriented. These markets servers the limited number of surrounding villages.

Conclusion:

The study has sought to examine the spatial characteristics service functions and population dynamics of market centres along the SataraTahsil. The study has emphasized the importance of the market centres has local business centres. The market centres link many villages and therefore integrate them into the national economic system through commodity exchange, information flow and innovation spread. The market centres facilitate trading activities in the SataraTahsil whose economy is essentially based on agriculture and fishing. Apart from their economic functions the higher order markets in particular offer additional services of centrality that make them attractive. They are therefore the drivers of the urbanisation process in the region. Indeed, the human geography and economic history of the SataraTahsil cannot be understood without reference to the functioning of the market centres.

With respect to the high order markets, they already enjoy strategic locations along the lake and will continue to grow along with increases in resident population, provision of social amenities and strengthened linkages with their catchment areas through improved accessibility. Indeed, they are modest growth poles and have become diffusion centres of modernisation and loci for the concentration of further innovation. They have the capacity of transmitting growth impulses to the lagging regions that they serve. However, in view of the peculiar characteristics and development challenges of the SataraTahsil, a regional planning unit could be established that could adopt the hierarchical order of the market centres as a workable framework for planning the overall development of the region. The unit would ensure that the markets centres provide more effective and efficient services to their resident population and those in their respective catchment areas using much tested urban and regional development principles.

Bibliography:

1. Tiwary J.(1994) Rural markets in Raebarelli District, Geographical Review of India.48,No-3,pp.29-37.
2. Shrivastava R.C. & Gupta J.P. (1979) Spatial Distribution of Rural Markets in Meerut District,Uttar Bharat Bhugol Patrika,Vol.10, No.1-2, pp.80-87.
3. Ramakrishnan K.C. (1931-32) Periodic Markets in as astrategy for Rural Development,The Indian Journal of Marketing Geography,Vol.3 No.1&2,pp.40-43.
4. Shrivastava V.K. &Rai J.R.(1978) Origin & Development of Market Centers,Uttar Bharat Bhugol Patrika,Vol.16,No.2 ,pp.117-126.
5. Good C.M. (1972) Rural Market & Trade In East Africa Department of Geography,University of Chicago.
6. Jonhnson E.A.J (1965) Market Characteristics & Development of Rural Areas in Jalpaigur,District of west Bengal,Indian National Geographer, Vol.6,No.1-2,pp.1-14.
7. Gormsen E. (1985) Rural Marketing : Environment, Problems & Strategies, Vikas Publication House, Noida, P.4.
8. Davies R.L. (1976) Hierarchy of Market Centers in the Rural Hinterland of Cuttack Bhubaneswar in Orissa,India, Indian Journal of Regional Science,Vol.37,No.1,pp.120-130.
9. Khan N & Khan M.M.(2010a) An Analysis of Centrality & Hierarchy of Rural Periodic Market Centers in ArariaDistrict,Bihar,The Geographer,Vol.50,No.1 pp.84-104.
10. Shrivastava V.K. &Shrivastava H.O.(1979) Hierarchy of Markets Centers: A Methodological Approach, Uttar Bharat Bhugol Patrika,Vol.14,No.2,pp.97-104.
11. Talwa B.R. (1972) Complex Periodic Market Cycle, Annals Accociation of American Geographers, Vol.64,pp.203-213.
12. Gopalaswamy (2010) " Rural Marketing", VidhyVikas Publisher (Nagpur)
13. Davies W.K.D. (1967)Centrality& Central Place Hierarchy, Urban Studies 4 pp. 61-79.
14. Dixit R.S. (1984) Market Centers and Their Spatial Development in the Umland of Kanpur, KitabMahal Allahabad pp. 120-122.
15. Gharpure V. T. And Pawar C. T. (1987) Centrality and Hierarchy of Agro-Service Centers in the Panchaganga Basin (Maharashtra). The Geographer, Vol.34. pp.24-31.

◆◆◆

James Joyce and Dublin; Regional Literature

Dr. S.S.Sasane
Asst.Prof., English Department
Swa.SawarkarMahavidyalaya ,Beed

Literature is the self expression and mirror of own image, it is impersonal also but generally it is the self revelation with self interest, so the impact of our own thoughts and upbringing is on our writing and self creation is unavoidable.Dalit authors have produced Dalit literature as it is the tale of pain and misery because author has tolerated and sustained in that situation so he has presented all pain and obstacles in his writing, it is quite clear that literature has been created on the backdrop of realism and experience.

Shakespeare is the King of English literature ,he has also given importance to the life and surrounding where human being learns and takes life education ,Shakespeare's characters are from common folk ,he never attended University classes but he took great education from society and surroundings .He has created literature that is also based on common aspirations ,feeling and life of human being .Shakespeare has close relation with Stratford on Evan ,he knows as the lad of Stratford ,it is nothing but the close bonding with his birth place and home town where he has grown up and he has spend his early childhood days.

James has unique relation with Dublin

"James Joyce once declared that if Dublin one day suddenly disappeared from the Earth it could be reconstructed out of my book Ulysses .In one respect ,it is easy to challenge this comment since Joyce did not describe the urban landscape in any detail and the reader gets little sense of what the streets looked like over 100 years ago "

Literature is nothing but the social image and personal feeling ,love of writers ,his conscious mind and heart that carries all these feeling and emotions which he depicts through his writing ,it the product of socio cultural life of region where he grown up and the impulses what he has been influenced .

Shakespeare has also created his immortal literature on the base of what he has observed, read and understood .His characters are from history and surroundings.

It is very clear that literature is the image of particular era, personality of writer, place where he born and social, historical, political picture of society.

Social, local picture always find in the literature. Many great literary figures has contributed regional literature

"As regards the local or regional setting, certain authors have almost marked out a territory of their own .Visitor to Scotland looks for the places associated with the Waverley Novels of Walter Scott; we can scarcely mention the Yorkshire moors without thinking of the Bronte sisters. Thomas Hardy dominates that part of south-western England for which he used its ancient name of wessex For Devon there is the notable series of Dartmoor Novels by Eden Philpotts,and for cornwall a number of lively tales by Q .Arnold Bennet made his

reputation with his pictures of life in the midland region known as the Potteries and Huge Walpole laid the most important of his later works in the lake District in the north-west where ha has made his home .Several of his earlier novels set in Cornwall and for the southwestern region in which his stories of the imaginary cathedral town of Polchester were placed ,he invented the name of Glebes hire in much the same way as Anthony Trollope had earlier invented Barsetshire roughly corresponding to Wiltshire for his stories of clerical life .The countryside of Sussex ,surrounding the ancient house in which Rudyard Kipling lived was the scene ….English novelists have responded to local influences "

Literature is the outlet of emotions and feeling which has been gathered in the mind and heart of author .James Joyce is an Irish writer as novelists, teacher, literary critic, novelists who has immense love for his place, Dublin, he is famous for the theory of Stream of consciousness

"Joyce's fictional universe centers on Dublin and is populated largely by characters who closely resemble family members, enemies and friends from his time there"

Dubliners is collection of short stories, it is nothing but the epitome of his love for Dublin city where he lived and grown up, he loves the soil it is the record of his love for the place

"For myself, I always write about Dublin, because if I get to the heart of Dublin I can get to the heart of all the cities of the world .In the particular is contained the universal"
James has the very close memories and relation with Dublin ,he went to other place hut his heart and heartbeats are with Dublin and Ireland

"Joyce's final work, FinneganWake, engaged with the music of Dublin language like no book before or since, although Joyce left Dublin, it would never leave him during the course of life spent thousands of miles away from home "

Realistic writing is the significance of the literature of James Joyce, life always has the connection of emotions, feelings and aspirations with many facts and factual things of human lives. Dablin is the center of his writing he has interminable relation with that place but he never went to Ireland after 1912 despite living for 29 years

"James Joyce's relationship with Dublin and Ireland was complex, after 1909, he never lived in Dublin and after 1912 he never set foot in Ireland again despite living until 1941"
Base behind the regional writing is love and affection for particular place, town, it is the bond of love and affection for land, that place always become the center of activities and the creation of writing

Dublinesr is the collection of short stories that are the best model for fiction that deals with historical, political and moral issues of era.

"Suspicious Reading of James's Dubliners devotes a chapter to each of fifteen stories in Dubliners and shows how each confronts the reader with an interpretive challenge and an intellectual adventure"

In British literature many English novelists are regional as Thomas Hardy famous for

Wessex, it is part of south western England for which he used its ancient name of Wessex Wltwer Scott known for the Waverley Novels ,Yorkshire related with Bronte sisters .All Romantic poets use to love Lake District .Even Shakespeare has bond with his native village "Arnold Bennett made his region known as the Potteries, and Huge Walpole laid the most important of his later works in the lake District in the south-west, where he had made his home Several of his earlier novels were set in Cornwall and for the South-western region in which his stories of the imaginary cathedral town of Polchester were placed, he invented Baesetshire " In Marathi literature Bahinabai Chaudhari is from Khandesh (region in Maharashtra ,North Maharashtra), her literature has the glimpses of Aahirani Bolibhasha and regionality ,style of language is Khandesi Bhasha ,even tone has the influence of Aahirani .It is nothing but the love and closeness with region where writer grown up and lived his life with that region and surrounding.

References;

1) Ellman ,p 505,citing power from an old Waterford House
2) Books .google.co.in
3) B.Prasad Methodology of Literature
4) Joyce James Dubliners
5) En.m.wikipedia.org
6) The Irish Times

◆◆◆

Industrial Disputes

Prof. Sainath Dattatray Thorat
Department of Commerce
Pemaraj Sarda College, Ahmednagar

Introduction:

For industrial progress and prosperity, maintenance of peaceful relations between labour and capital is the first importance. Industrial dispute means a loss, both to the employers and the employees even when the latter scores a victory. It is also harmful to the community in general.

An industrial dispute is defined as a conflict or a difference in opinion between management and workers regarding employment. It is a disagreement between an employer and employees representative i.e. trade union. The issue of disagreement is usually pay or other working conditions.

During an industrial dispute, both the parties try to pressurize each other to agree to their terms and conditions. The industrial unrest manifests itself as strikes, lock-outs, picketing, gheraos and indiscipline on the part of workers.

The definition of Industrial disputes is as follows, According to Section 2(k) of the Industrial Disputes Act, 1947 "industrial dispute" is defined as, "Any disputes or differences between employers and employers, or between employers and workmen, or between workmen and workmen, which is connected with the employment or non-employment or the terms of employment or with the conditions of labour, of any person".

An industrial dispute can never be said to be a good choice. Consequences of industrial disputes are very far reaching, for they disturb the economic, social and political life of a country. They are no less than a war. In a war, casualties and sufferings are not confined to soldiers fighting on the front, so stoppage of work due to strike or any other mode resulting in stoppage of work does not affect the employees or the employers of the struck plant, but it affect the whole society or country.

Therefore, every effort is made in advanced countries to maintain industrial peace. "The employer-worker relationship", according to the Planning Commission, "has to be conceived of as a partnership in a constructive endeavour to promote the satisfaction of the economic needs of the community in the best possible manner." For a long time in India there was no industrial unrest. Although modern industry began to grow in India in about the middle of the last century, yet for nearly half a century no dispute of importance took place. The First World War had made the workers conscious of their rights, and they were prepared to fight for them, if necessary. During the second war, Defence of India Rules was enforced in order to check strikes and disputes. According to them the Government armed itself with power to prohibit strikes and lock-outs and to refer to it any disputes for conciliation or adjudication and to enforce the awards. Industrial unrest became very serious during the years immediately

after World War II and to a lesser extent in recent years. During the last few years there has been appreciable improvement in industrial relations, the number of industrial disputes going down from 1,630 in 1957 to 1,491 in 1962.

Causes Industrial Disputes:

1) Industrial Relations.
2) Collective bargaining.
3) Working Condition and Working Hours
4) Strikes.
5) Lockouts.

Above causes of industrial disputes explain one by one as follows,

1) Industrial Relations :

An Industrial Relations Dispute is a difference of opinion resulting in a dispute between employers or an association of employers with workers or trade unions.

2) Collective Bargaining :-

Collective bargaining is a process of negotiation between employers and a group of employees aimed at agreements to regulate working salaries, working conditions, benefits, and other aspects of workers' compensation and rights for workers.

3) Working Condition and Working Hours:

The working conditions in Indian industries are not hygienic. There is not ample provision of water, heating, lighting, safety etc. Working hours are also greater. The demand of palatable working conditions and shorter hours of work are also responsible for labour disputes.

4) Strike:

Strike is a very powerful weapon used by a trade union to get its demands accepted. It means quitting work by a group of workers for the purpose of bringing pressure on their employer to accept their demands. According to Industrial Disputes Act, 1947, "Strike means a cessation of work by a body of persons employed in any industry acting in combination, or a concerted refusal or a refusal under a common understanding of any number of persons who are or have been so employed, to continue to work or to accept employment."

5) Lockouts :

The Industrial Disputes Act, 1947 has defined lock-out as closing of a place of employment or the suspension of work or the refusal by an employer to continue to employ any number of persons employed by him. Lock-outs are declared to curb the activities of militant workers. Generally, lock-out is declared 25 a trial of strength between the management and its employees.

From the above explanation, it should also be noted that, the subject- matter of an industrial dispute must be specific, i.e., which affects the relationship of employers and workers. From the point of view of the employer, an industrial dispute resulting in stoppage of work means a stoppage of production.

Remedial Measures:-

Everything you need to know about prevention of industrial disputes. Industrial Dispute means any dispute or difference between employers and employees or between employer and workmen or between workmen and workmen, which is connected with the employment or non-employment or the terms of employment or with the conditions of labour of any person. Prevention of industrial disputes may have different methods. These methods "cover the entire field of relations between industry and labour and include enactment and enforcement of progressive legislation, works committees and councils, wage boards, and trade boards profit sharing and co-partnership, tripartite labour machinery, education, housing, welfare work, and all such measures which can bridge the gap between the employers and employed."

Types of prevention of industrial disputes explainsas follows:-

1) Works Committees
2) Court Of Enquiry
3) Boards of Conciliation
4) Labour Court
5) Industrial Tribunals and National Tribunals
6) Labour Partnership
7) Joint Consultation

1. Works Committees:

This Committee consists of representatives of workers and employers. Under the Industrial Disputes Act 1947, works committees exist in industrial establishments in which one hundred or more workmen are employed during the previous year. It consists of an equal number of representatives of workmen and employer.

It is the duty of the works committee to promote measures for securing and preserving amity and good relations between the employer and workmen. It also deals with certain matters viz., conditions of work, amenities, safety and accident prevention, educational and recreational activities, promotion of thrift and saving etc.

2. Court Of Enquiry :

The main function of the Court of Enquiry is to find out the causes of industrial disputes. The court has to submit its Enquiry Report to the concerned government within six months. Labour Court Sec-7 Under this provision, one person alone is appointed to settle the dispute.

3. Boards of Conciliation:

The Government can also appoint a Board of Conciliation for promoting settlement of industrial disputes. The chairman of the board is an independent person and other members four are to be equally represented by the parties to the dispute.

4. Labour Court:

It is one of the adjudication authorities set up under the Industrial Disputes Act. It is a one-man court set up at the discretion of the Government. The Court is presided over by a person who has held either a judicial position in India for not less than seven years or who has

been a presiding officer of a labour court constituted under any State Act for not less-than five years.

The functions of a Labour Court are to adjudicate as matters referred to it by the appropriate government.

5. Industrial Tribunals and National Tribunals:

Tribunals may be set up by the appropriate government on temporary or permanent basis for specified disputes or for industry as a whole. The Tribunal is a one-man affair. In case of industrial disputes of national importance or in case of disputes involving more than one state, a National Tribunal is set up by the Central Government.

All the authorities provided for in the Industrial Disputes Act, 1947, are meant for constructive contribution in reducing industrial unrest and improving labour management relations in an enterprise.

6. Labour Partnership:

Sharing a portion of profit with workers in addition to normal wage creates very good psychological climate conducive to industrial peace. It enhances social justice. It sends a positive message about the attitude of management. Workers develop a sense of loyalty to the organization. This nips all the troubles in the board and ensures a sound IR climate.

7. Joint Consultation:

Joint consultation involves a continuous relationship between labour and management and expects willingness of management of the participation of workers in discussing common problems of interest. This is the result of collective bargaining relations on a stable basis when parties know each other well and have got into the habit of mutual trust.

There is a tremendous scope for reducing industrial tension and improving productivity through joint consultation in industry. In the joint consultation meetings a patient hearing for workers' problems and grievances can be given. Workers, however, should not misunderstand the co - operation extended by the management.

References :-

1) Industrial Relation & Labour Law - Dr. SatishShaha.
2) MINISTRY OF LABOUR AND EMPLOYMENT - Government of India.
3) Practical Guide to Industrial Disputes - Acts & Rules.

◆◆◆

Importance Of Ice-Skating

Prof. Sanjay Sathe
Department of Sports
Pemraj Sarda College, Ahmednagar

Abstract :-

Ice skating, the recreation and sport of gliding across an ice surface on blades fixed to the bottoms of shoes (skates). The activity of ice skating has given rise to two distinctive sports figure skating, which involves the performance of various jumps, spins, and dance movements; and speed skating and short-track speed skating, both of which are forms of racing on ice skates. Ice hockey is the best-known team sport that involves skating. Three types of skates figure skate (center) has a high boot and a wide blade that is curved gently all along its length. A hockey skate (left) has a boot that is low in front and high in back to protect the Achilles tendon; its blade is flat in the middle, curved on both ends, and about the same length as the boot itself. A speed skate (right) has a low boot and a thin blade that is essentially flat all along its length; a short-track speed skate has a higher blade, to help the skater maneuver around sharp turns, and a higher boot.

Ice skating probably developed in Scandinavia as early as 1000 BCE, the first skates being made from shank or rib bones of elk, oxen, reindeer, and other animals. It is not known when the metal runner was introduced, but early Dutch prints depict skates with metal blades. Until the middle of the 19th century the metal portion of the skate was fastened to a wooden base or footplate and the whole of the skate was fastened to the foot with leather thongs or straps. A major improvement came from the United States in 1850 when E.W. Bushnell of Philadelphia introduced the all-steel skate, which replaced the cumbersome wooden footplate. The main developments in the figure skate after 1900 were the addition of the toe pick, a group of sawlike teeth located at the toe of the blade, which enabled skaters to obtain better purchase in the ice when doing certain jumps, and the innovation of the "closed-toe" blade of one-piece steel, which added strength to the skate and permitted a much lighter-weight blade. The contemporary figure skate, which is the type best suited for general pleasure skating as well as for figure skating, is easily distinguished from other skates by the toe pick at the front of its blade. The blade itself is about 4 mm (about 0.157 inch) wide. A hollow ridge along the blade emphasizes its two sharpened outer edges; these are the surfaces on which skating movements are made. The blade is approximately the same length as the boot or shoe to which it is attached. The boot, which is usually black for men and white for women, has a strong, reinforced arch support and a stiffening material around the heel and under the arch. The speed skate is low-cut, allowing for freer movement of the ankle. Its blade is much longer than the shoe (usually between 42 and 46 cm [16.5 and 18 inches] long for men) and only 1 mm (0.039 inch) thick. The hockey skate is a hard, protective boot with a short blade that is

curved at the ends to allow for quick turns.

s a recreation skating has been continuously practiced on the canals of the Netherlands since the Middle Ages by both males and females. Skating on the frozen ponds and fens was popular in England in the 17th century, and the first skating club was formed in Edinburgh, Scotland, in 1742. In the 1740s British servicemen introduced ice skating to North America. It was also popular at the French court about 1776; Marie-Antoinette was among the skaters. Napoleon Bonaparte skated at Auxerre in 1781.

Background

I started following figure skating a few years ago, and have now become a devoted fan of the sport. Similar to many sports, figure skating competition events are organized into two main categories:

- An annual series of smaller events from October to March, which includes: a Grand Prix series held at 6 different countries (USA, Canada, Russia, France, China, and Japan), a Grand Prix Final competition among the 6 best-ranked performers of the Grand Prix series, a European championship for European athletes, and another competition for athletes from other continents, appropriately titled Four Continents. Of course, every four years, the familiar Winter Olympics takes place in February.
- The annual world championship: this is the grand-daddy of the season, and usually takes place at the end of March to cap off the season. Around two dozen skaters all over the world will participate for each discipline (male and female).

Problem

Every year, before the world championship, the Internet is abuzz with predictions of who is going to land on the championship podium. The obvious sources to make predictions from are the scores of skaters from earlier events in the season, and the obvious method to rank skaters from these scores is to compare the average score of each skater over all of his or her previous events.

However, one potential problem with this method is that scores are averaged across different events, and no two events are the same. For one, the judging panels for each event are largely different. For another, there might be some other factors that can systematically raise or lower the skater scores of a given event, such as ice condition, what time the event takes place (skaters often dread skating in the morning) or even altitude (skaters might not be conditioned for events in higher altitudes). As seen in the below box plot for the male skaters in the 2017 season, the center and spread of scores for each event can be remarkably different from one another:

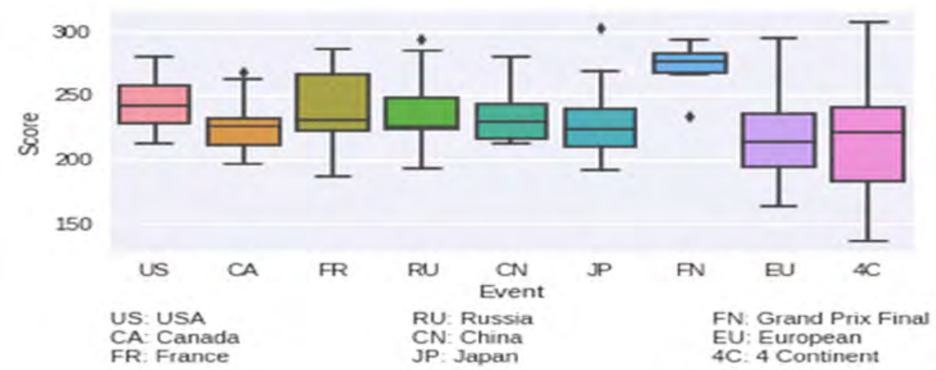

Box plot of skater scores for 2017 season events

Therefore, a ranking model that can tease out the skater effect, the intrinsic ability of each skater, from the event effect, the influence of an event on a skater's performance, might make better predictions on who will fare better or worse in the world championship.

In this project, several such models will be explored to accomplish this goal. The first part that you are reading involves simple linear models, while later parts of the project will cover more complicated models.

Data cleaning

Once scores from all events are scraped, they are cleaned via the following steps:

1. **Remove all extraneous white spaces :** including non-breaking spaces.
2. **Split skater's first name from last name :** This is necessary due to inconsistencies in name order: some pages store names as First Name LAST NAME, while some as LAST NAME First Name. As a result, separating first name from last name allows the skater to be fully identified across all events that he or she has participated. Thankfully, all skaters' last names are fully capitalized, and some simple regex is all that's needed for the split. For example, part of the regex to match the skaters' last names is[A-ZÄÖÜ-]+, which allows last names like the accented PÖYKIÖ or the hyphenated GILLERON-GORRY to be captured.
3. **Standardize alternative name spellings :** Since the number of skaters are small enough, a manual inspection through their names could identify the different spellings of a skater's name across multiple events, such as Min-Jeong and Min-Jung for first name, or TUKTAMYSHEVA and TUKTAMISHEVA for last name. As can be seen in the list below, the alternative spellings are mostly Korean skaters with multiple first names (sometimes hyphenated), interspersed with the multi-syllabic Russian names and the umlaut-laden Nordic names.

Ranking metric

Before we compare how well different models rank the skaters for the world championship, let's first define how we can evaluate one ranking as better or worse than another.

We know that a good predicted ranking is a ranking that closely matches that from the

eventual world championship result. A simple metric that can measure the similarity between two rankings is the Kendall ranking correlation coefficient (also called the Kendall's tau coefficient). Let's go through a simple example to see how this metric works:

Predicted ranking	**Actualranking**
1.AARON	1. BRUCE
2.BRUCE	2. AARON
3. CRAIG	3. CRAIG

The above table shows some predicted ranking (left) and the actual ranking after the world championship (right), each from best to worst, for 3 fictional skaters. Comparing between these two rankings, we can see that the predicted ranking mistakenly placed Aaron higher than Bruce. However, it got the ranking for Craig right: he is placed below the other two skaters in both rankings.

The Kendall's tau coefficient (??) can quantify the above description with the following formula:

$$\tau = \frac{\text{Number of concordant pairs} - \text{Number of discordant pairs}}{\text{Total number of ordered pairs}}$$

$$\text{Total number of ordered pairs} = \frac{n(n-1)}{2}$$

n: number of ranked skaters

This formula works as follows:

- From the predicted ranking of AARON > BRUCE > CRAIG, ordered pairs of skaters can be generated, in which the first skater in the pair is ranked higher than the second. For a ranking of 3 skaters (n = 3), we end up with 3×(3-1)/2 = 3 ordered pairs. They are: (AARON, BRUCE), (AARON, CRAIG), (BRUCE, CRAIG)
- Out of these 3 ordered pairs, the first pair (AARON, BRUCE) no longer holds in the championship ranking of BRUCE > AARON > CRAIG, while the following two pairs still hold. In other words, the number of concordant pairs - ordered pairs that hold in both rankings - is 2, while the number of discordant pairs - ordered pairs that hold in one ranking but not in the other - is 1.
- **Therefore, the Kendall's tau coefficient for these two rankings is:**

$$\tau = \frac{2-1}{3} = 0.33$$

TOP 5 WAYS TO AVOID ICE SKATING INJURIES :-

The temperatures are cooling, hats and scarves are permanent fixtures in your wardrobe, and December 21--the first day of winter--is rapidly approaching. It's officially winter in Washington, DC!

This inevitably means taking advantage of one of the most popular winter activities available in the District - ice skating! Before you lace up, make sure to read this list of 5 ways to avoid injury on the ice.

1. First time ice skating: Choose figure skates over hockey skates. Figure skates have a long, gently curving blade which allows the skater to glide over sweeping curves. Hockey skates have a shorter, more steeply curving blade which allows the hockey player to quickly stop and turn. For the novice skater, however, figure skates will allow more stability by distributing your weight more evenly over a longer distance.

2. Lace up your skates tightly: Put simply, ice skates are made out of a boot with a blade attached to the bottom. Both figure skates and hockey skates are designed for stability around the ankle. In order to prevent an ankle injury if (when) you fall, be sure your boots are laced up tightly, tighter than you would tie a shoe. A good rule of thumb to test whether you're tied up tightly enough, you should be able to fit 2 fingers between the tongue of the boot and your ankle, no more.

3. Toe Pick : That scraggly looking thing at the front of your blade is NOT for stopping. Toe picks are made for one purpose: jumping. This feature is how the figure skater propels themselves into the air. If you try to use the toe pick to stop or push yourself forward, you will fall. Flat on your face. To stop safely, push your foot firmly on the ice and gently push the blade lengthwise out to the side. To make sure you are safe, do not skate at any high speed until you feel comfortable stopping! Push the side of your blade out to the side to propel yourself forward as well.

4. Fall correctly. Then stand up : Yes, there is a right and a wrong way to fall when ice skating. Fall the wrong way and you'll end up injured. Fall the right way and all you'll have to worry about is how hard your friends will be laughing at you! If you feel yourself starting to fall, the safest thing is to prepare yourself for a proper fall. Try to direct yourself towards landing on the side of your behind, where your glutes and other muscles give you the most padding. Keep your arms in close to your body and avoid doing windmill actions with your arms to try to maintain your balance. This will result in falling on awkwardly and injuring yourself. It's a good idea to practice on the floor before you even get on the ice.

5. Do not put your arms out to catch your fall : You can easily injure your wrists, arms, and shoulders by trying to catch yourself on your hands. If you have to put your arms out to keep yourself from hitting your head, it is better to do so with your elbow bent. And never skate with your hands in your pockets!

References :

1) Kate Skates - By Jane O'Conor.
2) Sparkling Skates by Sue Bentley.
3) Young Cam Jansen and the Ice Skate Mystery

◆◆◆

The quintessence of Dalit Feminism in Babytai Kamble's ' The Prison We Broke'

Dr. Sudhir Chavan,
Asso. Prof. & Head Dept.of English,
Shri Vyankatesh College Deulgaon Raja, Dist. Buldan

Introduction

Dalit Feminism is a term that depicts Dalit women's experiences which focuses on patriarchy and caste system as the main reasons of the subjugation of Dalit women. It also aims to give voice to the Dalit women to express their views against this cruel system and express their agonies imposed by this society. Patriarchy or inequality of power between men and women leads to the oppression of women. The caste based discrimination and oppression were chief characteristics of the Indian society in the then society. Dalit feminism gives a historical account of how the nature & intensity of women's exploitation changes with respect to their social location. 'The Prison We Broke' originally written in Marathi as 'Jina Amucha' and translated by Dr. Maya Pandit as 'The Prison We Broke' is a milestone in the history of Dalit writing in Marathi. It is probably the first autobiography by a Dalit woman. Baby Kamble's Jina Amucha is regarded as a landmark in the history of Dalit writings. The narrative is considered to be a protest against the atrocities committed on the Dalits by the orthodox people for thousands of years. A close study of this autobiography reveals the oppression of the Dalit women by the upper class people as well as the male members of their own community. The word 'Dalit' in Marathi literally means "broken". The term 'Dalit' expresses poverty and humiliation of a particular section of Indian society at the hands of the upper castes. It is the literary expression of the helplessness of Dalit people. The upper caste people would treat them as untouchables and they were not allowed to enter a temple or any other sacred places or public places.

Discussion

In 'The Prisons We Broke', Babytai Kamble uses her life as a source to identify Dalit oppression. While doing this she puts her in prime position to witness Dalit oppression at one of its worst, because the area in which she would live is the embodiment of the prejudices of the upper caste system. Hence 'The Prisons We Broke' is justified as a comment upon Dalit oppression. The Prison We Broke begins with the description of her grandparents' house where she was born. It was like a cool shelter for her. She describes her mother as an oppressed being, cruel, detached, and insensitive. In her perspective, money was much more important than human relationships. She belonged to such a place and time where hundreds of people were living without fulfilling their basic needs. Describing her mother, she said: "Morality! What rubbish" she would say angrily. "The world belongs to the man with money. Don't ever be taken by your father's lofty words, There's no merit no sin. It's only money that matters. Money whitewashes your sins. It's money that brings fame. Nobody is bothered about how you earned it. Baby Kamble wondered whether this was her true nature or whether her poverty

stricken life made her speak in this way". The above description shows that the feeling of 'Other' had been deeply rooted in the patriarchal society. The women were being treated by the male members according to their whims and fancies.

In The Prison We Broke we come across certain types of women who are, sometimes, regarded as great and at times, they are beaten by their respective husbands. Being untouchable and being born women was the worst thing that had happened to them. Through this personal narrative we experience certain painful experience of many of these marginalized women whose plea never got a voice to be expressed. It was Baby Kamble who was the first Dalit woman writer who had put forth the agonies of these women. While depicting the life of her community Kamble has described many events which were similar to the experiences of upper caste people. Like all the upper caste people, the people of her own caste would celebrate each and every festival with great anxiety. The narrator vividly describes the experiences of the untouchable women and the touchable women without a trace of indignation and prejudice.

In the second chapter she has described certain festivals celebrated by the people of her own caste. In her community, they give more importance to the month of Ashadh. They consider this month for ritualistic baths, house cleaning and polishing of floors with dung. They feel if all the rest eleven months of the year were curse on them, then the Ashadh was an antidote. This month is basically to experience the moment of joy and comfort. But apart from it, throughout this whole month, the women suffer like anything. The personal narrative of Baby Kamble showed a clear picture of her community, their upbringing, their struggle and their oppression. Baby Kamble strongly attacks the evil social customs which differentiate the Dalit women from the main stream women. The book unfolds the psychological, social, economic and educational layers of Dalit women's lives in a caste-ridden society.

In fact, Maharashtra has witnessed Dalit rebellion in literature, war, religious practices inter alia over centuries. The Prisons We Broke is one such attempt, though one of the firsts by a Dalit woman justifying its narrative on women's issues. In The Prisons We Broke Babytai questions the superstitious practices followed and advocated by the people of her community. Being outcasts to the upper caste community, the people of her caste were required to live outside villages to not pollute areas inhabited by upper caste people. Women had to face the force of superstitious, rituals more than most on account of their lowly status in the society. She supports this claim by examples firstly, of her own mother being reduced to such incapacity due to years of oppression that she could not maintain genial relations with any of her relatives and secondly, of women wed in her area who were required to keep a quiet outlook putting on their piece of cloth and applying kumkum in the presence of men of their community. In a specific example, she provides context to this claim writing that for the wrongs of the women before the upper caste people, it was the people of her caste in general who had to face the upper class people's insult immediately but it was the woman who would be rebuked and thrashed later by the male of her household.

In addition to the usual practices upheld in upper caste elite households such as women

eating only after the men of the household have finished their meals, the women of Babytai's caste were also subjected to discriminatory practices followed in the lower caste communities. For example, Dalit women having to bow down and step out of a road in the village, whenever an upper caste man would approach. Later in 'The Prisons We Broke', she mentions of how the upper caste women would not touch them while dealing with them. Dalit girls in schools were made to sit on the floor so as not to pollute the classroom for upper caste people.

Broadly speaking, the theme of this autobiography is to emphasize the plight of Dalit women in the caste bound society where the discrimination is uncontrolled. The Dalit women were considered the marginal and no space would be left for them in the then society. They are the victims of the man made society. Their struggle in life is manifold and it is revealed by Baby Kamble. She unfolds the different layers of the minds of not only the women characters but also focuses on the inner layers of the minds of her women characters. She combines facts with fiction and reveals the story of her life in the present book. The narrator has become successful in breaking the prison walls which forced her and other women to live a confined life. They were forced to live the life of slavery at the hands of their own men and the men belonging to the higher strata of the society. The book is an implicit attack on the heinous caste system. Dalit women are treated by the Indian society as the lowest of the low. They are not only persecuted by the society but they are also dominated by their own community. Baby Kamble's extraordinary journey rises above the caste and is highly remarkable and worth appreciating. There are various themes of this autobiography such as identity crisis of the Dalit woman, atrocities on women, the plight of the untouchables, the superstitions in the society, exploitation of the women at physical and psychological levels, the role of Dr. Babasaheb Ambedkar in transforming the lives of the Dalits, the social customs in religion, the evils of the caste system and the community life of the low caste people in the orthodox society.

The main character in this autobiography is Baby Kamble, who gives an account of all the incidents that took place in her life. She not only unfolds her own miserable story but also describes the life of the marginalized people in the village realistically. Throughout this book she narrates the incidents and describes the people in the village and the places she visited. She gives the information of the people who she thinks have been instrumental in changing her life including the villagers. Baby Kamble's autobiography is, therefore, a sociological account of the miserable and subjugated people; men, women and children. In this autobiography she describes the life of the people of her caste dominated by the orthodox society.

The narrator was tremendously influenced by the spirit and thoughts of Dr. Babasaheb Ambedkar, the social reformer and the architect of the Indian constitution. She thinks that because of Dr. Ambedkar, she could write down her thoughts for people. This autobiography is also an extension of her own thoughts and ideas of progress for her community. She grew up observing the superstitious practices in her locality. These incidents would generate many questions in her young mind. She would try to find out the solution to the problems faced by the people. The narrator is a good observer of the society of her times. She knows that people

surrounding her are poverty-stricken and without money. She notices that they are the victims of the man made discrimination in terms of caste and class. The upper class people, she understands, inflict injustice and atrocities on the poor and miserable people born in a low caste. She comes to know that people worship certain deities out of ignorance or due to lack of education. She wants people to come out of the rites and rituals which are influential in retaining their dejected condition. She wants to put before the world the life of such people which was controlled by the upper class people that too with humiliation, insult and atrocities.

Conclusion-

Kamble's The Prisons We Broke can be considered not as her personal autobiography but can be termed as the autobiography of an oppressed and subjugated Dalit women who wish to give voice their agonies suffered and experienced by the Dalit women. Even Dr Maya Pandit also states that "The Prisons We Broke is an expression of protest against the inhuman conditions of existence in the then society. Baby Kamble beautifully tried to depict the pitiable situation of the people in caste in Maharashtra. She has tried to catch attention of the people towards the mental and physical violence against women by the public and private spheres in the society in which she would live. Babytai Kamble has presented an unflinching portrait of Dalit women, subjugated by gender, caste and patriarchy. Kamble has exposed the hypocritical mindset of the upper caste sections of Indian society. She has exposed the marginalization, victimization and enslavement of Dalits in the society who used to be treated as untouchables.

References

1. Kamble, Baby. 2009. 'Jina Amuche' translated by Maya Pandit as The Prisons We Broke. New Delhi: Orient Blackswan
2. Analysing the Painful Recountal of Dalit Women in Baby Kamble's The Prisons We Broke Mohd Nageen Rather.
3. 'Feminism in India' article by Satvik Chaudhary
4. Karishma Jangid The Prisons We Broke- a look into the life of the 'untouchables'
5. Sunaina Arya Dalit Feminist Theory A Reader, Routledge India, 2019

◆◆◆

Utopian Vision for Realistic Republic

Pawar Sharad Subhashrao
Research Student
Dr.B.A.M.U., Aurangabad

Dr.Swapna C. Vyawahare
Asst. Professor, Department of English
Pratishthan Mahavidyalaya Paithan,
Dist: Aurangabad

Abstract

Human being is the very dynamic creation of the nature. Such human being living together and depend on each other forms society for certain ends. The early man started living together to get security and to fulfill his needs. All men are equal and born free people in every society made an unwritten mutual agreement and created society. The ultimate aim of the creation of society is to protect himself against the evil consequence. Man organized himself in Society in order to live in peace with all. Living together was not just sufficient and that's why in due course they started thinking about making social condition better. Just living and living with dignity are the different concepts. To live with dignity needs proper social order. The ideal state needs state of peace, goodwill, mutual assistance and mutual trust. Ideal social order needs proper judicial system to protect the base of the society. Then it gave rise to the question of how to make life better and livable? To search answer to above question man entered in to a contract by which certain powers were given to the community. With due course of time population increased and the quarrels arising among them necessitated the establishment of civil society. It is certain that society came in to existence spontaneously and followed its own line of development. It started progress although it is gradual, slow and uneven. It means human society has advanced from a savage state to civilized state.

The early society was unaware about the different branches of the science, environment pattern. Every calamity or the fear gave birth to the supernatural ideas. The concept of heaven and hell are also the bi-products of the human imagination. The heaven means the place where no sorrow but only pleasure and only happiness. The bad social order is always get compared with the hell. These ideas are same in every society and in every reigion. Social order is very unique and always get changed. The development and change is the very characteristic of the society. It is natural instinct to think about the best condition of the life. The ideas about the best future, better life and its dream is the only hope on which everybody accepts all challenges and face every trouble for it.

The country,the region which have peace and prosperity is always loved and attracted more number of people towards it.Only peace and development can bring prosperity.It is dream of everybody to have development and prosperity.Everybody expect a very ideal condition of life.But in reality such ideal condition of life in any society is just impossible.The ultimate happiness is not possible and the reason for that is unlimited desires of human being.All the religious ideologies and books are pointing this truth differently.Every desire lead human life into despair.This shatters the idea of the happiness and best living conditions.

Though the idea of ideal republic seems unrealistic,few people with the mission of making world an ideal place start their work without waiting for the others support.Their category is also different It is as follow

1) Those who just think but lack in action.
2) Those who just painted it in imagination and wrote about it.
3) Those who showed the way to achieve it and also followed the same in their life.

Let us have such category in detail

1) Those who just think but lack in action:

The first category of such people just dream about the best socialstructure but in reality they don't try themselves to make it.Is is not an easy task.Whatever problems we have created in the society only we can solve it.It is also fact that no any supernatural power than the human being will solve it.Such people thenturn towards superstitious ideas.They wait for incarnation.People of such kind are regarded as a mentally imbalanced and psychologically it is considered as a fault in the personality.

2) Thosewho just painted it in imagination and wrote about it to entertain the readers:

People belong to this category are well known about the social demand and just supply the reading as per theneed.Even children also like the stories about the well condition of life and which have happy ending.Known and unknown composers and authors have composed and written countless fairy tales and folk tales where the dream of ideal place and ideal ruler is mainly prevalent.Such stories have been composedtold and retold as well as handed over from one generation to another by the oral or written means.Such stories with the ideal picture and ideal social order are very popular among bedtime stories. The stories of the epics like the Ramayan,the Mahabharat and many other are very popular because those are about ideal king and their roles in creating ideal social order.paradise lost of Milton is about the loosing of paradise and converting life on the earth into paradise is also same in kind.Insuch epics the idea of the poetic justice is mainly followed..Where virtue get rewarded and vice get punished.Such ideas give pleasure to the readers and audience because it is natural tendency of human being to live in ideal condition where virtue must get rewarded and vice get punished for the betterment of the society.The most important thread in this category is all the literature from ancient to the modern age are full with ideas struggle for the establishment of the happy and ideal society.

All the religious and holy books are the very source of the wayto make ideal social condition such books teach us how to generate ideal society and how to make human life happy.The very idea of sin and chest behavior got originated to preserve the morality in the society.All the religious books are studded with the humanistic values.In other words those all can be considered as a blueprint for the ideal social order.The thoughts in such books are just used to lead society towards ideal behavior.It also explain that only human good didtheir hardwork and their efforts can make this earth an ideal place.The faith in god himself is the key to make people to behave well.

3) Those who showed the way to achieve it and also followed the same in their life:

This is the third category who just not only showed the way to achieve it but also followed the same values in their action.Innumarable ideal kings,rulers, administrators, saints and social reformers all are in this category.

There were the greatest and the most benevolent rulers in the history of the world who made living condition better for their people.Rulers like Suleiman I of the Ottoman Empire,James I of England,ChatrapatiShivajiMaharaj John III of Poland,Meiji of Japan,Gustav II Adolf of Sweden,Augustus of Rome,Cyrus II of Persia,Fedrick II of Persia,Victoria of the United Kingdom,Louis XIV of France,King Ashoka,Samudragupta,Ranjit Singh,etc.These all were well known for their ideal administration and tried their best to give ideal social condition to the people.Reign of such ideal kings and the social condition during their respective period was compared with the heaven.

Different saints through their behaviour and through their writings tried to teach people to lead chest and pure behavior saints like Dnyneaseshwar,Mahaveer,Buddha,Chakradhar etc.taught equality,fraternity, love for nature and animals.The saints inculcated in the minds of people a sense of confidence,identity with regard to their region,their language,their literature and culture.The saints advocated the religion of humanity and humanism.They taught people to love one another unite and live in harmony.The work of the saints awakened the people.They expressed their thoughts through their actions too and had contributed to the making of the ideal culture.

SantGadge Baba and RashtrasantTukodoji were very different in their thoughts and action.SantGadge Baba used to clean villages and used to teach the values of cleanliness for better and healthy life condition.RashtraSantTukodoji had written book named Gram Geeta.It is the blueprint to generate ideal villages and better life conditions in the rural areas.It was his belief that if villages would get prosperity then and then only entire society and nation would get prosperity.He tried to teach and explain the way to lead villages towards development.

Social reformers like Raja Ram Mohan Roy, Mahatama Phule, Savitribai Phule, Vireshlingam Pantalu, Maharshi Dhondo, Keshav Karve, Gopal Ganesh Agarkar, Narayan Guru, Sir Sayyed Ahmed Khan, Rajarshi Shahu Maharaj, Mahatma Gandhi, Dr.Babasaheb Ambedkar tried to bring social equality,abolition of caste discrimination,women's reform and religious reform.They tried to bring reforms in social,political,religious,economic and cultural field.They aimed at establishing a society based on the principles of liberty,equality and fraternity.

Difference between utopian ideology and the realistic vision of Dr.APJ Abdul Kalam.

Sir Thomas More (1516) was an English writerpublished his literary work,utopia,It was a book that explains the notion of a perfect society.It was just imaginary society possessing highly desirable or perfect qualities.In short utopia is a perfect,imaginary place.The word utopia was derived from greek word which means non existing perfect place.He mainly criticized the existing political and social condition in England.To point out the faults in the English socio-cultural and political life of England he had created an imaginary island its main features are as follows

1) Democratic and peaceful government.
2) Equal treatment for all the citizens.
3) Access to health care,employment education,social development and so forth.
4) State Environment.

It is the fact that More's Utopia was just unrealistic but ideal social structure.It gave rise to the question can Utopia be achieved? And its answer is hidden positively in the writings of Dr.APJ.AbdulKalam.He had not just painted the ideal society in imagination but tried to show the way to achieve it.He was the realistic writer.He had presented the plan of social development which can be achieved.It was the dream of Dr.APJ.AbdulKalam to create a society possessing highly self sufficiency,economicdevelopment,scientific development,rural self sufficiency,peaceful government,religious synthesis.His idea was to create a society as good as it can possibly for everyone

Dr.Kalams aim was to make nation in which everything is at least perfect,pleasant for people,organized with no worries of money and in its reality problems of money,technology,education,healthcare,basic needs should not exist among the people.He aimed fairness, freedom,security and tolerance above economic concerns.Having well paid work and absence of poverty are important chiefly.His aim's were not general but those that create conditions that lead to better health,good chances of employment,well being and resilience for individuals and communities to identify the cultural and social frameworks that put societies on a path towards greater and more equitable prosperity.His entire literature presents ideas to create an ideal republic in which everyone lives in harmony and everything is done for the good of its citizen.Hebelived that a healthy society not only protect the weak but also creates opportunities for the strong to flourish and it respects the culture and human rights at all sectors.Utopian writing and the literature of the Dr. Kalam is very different. Utopia is just imaginary ideal condition of the society painted on imaginary island but the life of Dr. Kalam and his literature is the very source of achieving it. He not just raised the issues of problems in the society but tried to give solution to those problems. During tenure of presidentship he tried to implement different social programme to give prosperity to society. Before and after the presidential tenure he was just a teacher and delivered innumerable speeches at different educational institutes to shape the young minds. He paid his attention to inculcate moral,ethical and scientific values among the students . He strongly believed that young students are only the pillers of the future society. In short the purpose of mores Utopia is to criticize the contemporary society but Dr. Kalam tried to bring in reality by giving blue print through his literature and from his life.

Reference :

1) Plato, the Republic Penguin (2007)
2) Thomas More Utopia Penguin (2012)
3) India Today, Articles On APJ Abdul Kalam.

◆◆◆

Role of libraries in plagiarism control

Gaikwad vaishali baburao
Research Student
Department of Library and Information Science
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University
Aurangabad.

Prof. Dr. Vaishali Khaparde
Head of the Department
Department of Library and Information Science
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University,
Aurangabad.

Abstract:

Plagiarism has become one of the most critical and debatable aspects of academic and scientific research. While writing research papers, articles, dissertations and theses researchers use many information sources, print, digital, online information since long. In the process it become quite difficult to remember the ideas taken by reading others" works and use them without citing or without attributing original research. Later they come to know that they have plagiarized in ignorance. Copying text, using other's ideas, paraphrasing one's own ideas, text citing without references etc are treated as a form of plagiarism. In the time of internet and availability of only print resources can make things critically crucial since copy and paste is quite common. It is important that researcher should know permission of copying or referring number of words in a sentence from earlier published resources and to know amount of plagiarism being commonly allowed. Many researchers have been found using his/her similar ideas in different papers by recycling their own words which is known as self-plagiarism. Although, various academic institutions have already started making students and faculty aware about the plagiarism but a constructive approach is still needed to define plagiarism and non-plagiarism issues in detail. Some institutions have already come up with the plagiarism policy for themselves. Many of the institutions are using various tools to deal with plagiarism. The librarian can also play an important role in making students/faculty aware about the various critical issues to combat plagiarism such as, what to cite, when to cite and how to cite information during their research work. The paper throws light on background of plagiarism, its impact, consequences, tools, and some efforts to combat it.

Keywords: Plagiarism; Self-plagiarism; Plagiarism checking tools, Shodhganga, Shodhgangotri, Plagiarism detection tools, Academic Misconduct.

1. Introduction

The emergences of electronic information resources and innovations in Information and Communication Technology (ICT) have made copy and paste culture more prevalent among information users. The use of internet has been started from initial stage of schooling almost across the world. The children are enforced to jump in the era of copy and paste to record information from the beginning of their education. Continuity of cut and paste culture later take place a form of paraphrasing in middle or high schools as students take help from Internet and try to re-write available in their own words. By the time they reach to graduate or post-graduate courses they may become habitual and use information without attributing the

original work. Irony of this common aspect is that nothing much has been done to restrict plagiarism in the beginning of education whereas call is being taken in graduate or post-graduate institutions. Irrespective of age many researchers do get indulged in plagiarism because of oversight or ignorance in using other's work. The young generation is over the threshold where they need to understand ethical use of information. Zimerman (2012) stated that use of internet and availability of enormous stock of information affecting everyone in school and higher education. It somehow starts from schools where internet provide huge amount of information which leads deterioration in ethical writing.

To students, it is very important to know about unethical issues of plagiarism. Sometimes, student may truly not be unaware if they are new to English language (Erkaya, 2009).

2. What is Plagiarism?

As defined by the Oxford Dictionary, the plagiarism is "The practice of taking someone's work or ideas and passing them off as one's own". The word plagiarism originated from the plagium word of Latin which means 'kidnapping'. The word plagarius used under various contexts for murdered, plundered, seducer and literary thief as well. The Cambridge Dictionary defines word plagiarize as "to use another person's ideas or work and pretend that it is your own", whereas, Merriam-Webster dictionary define the word plagiarism as "the act of using another person's words or ideas without giving credit to that person". Wager (2014) bring light of historically evolvement of word plagiarism. The origin of the word was traced back in somewhere during AD80 when a Roman poet Martial claimed that another poet recite his poem to audience as his own. She further highlighted that the term in its sense of literary theft was started using somewhere in the 15th century. Similarly, Gaudy (1908) stated that Roman used plagium in law which meant the stealing of slave from his master and its derivative 'plagiaries' legally defined as manstealer or a kidnaper. In the 19th century advent of internet has triggered plagiarizing contents and it also helped in making easy detection of copy paste text. Martin (1994) stated that intellectuals considered plagiarism as one of the gravious sin. Academicians, especially teachers have been trying various methods and mechanism to detect and combat it. Armstrong (1993) stated that plagiarism encompasses a spectrum of misappropriated actions in writing. Fray (2016) quoted literature stating if you take stuff from one author/writer/article/ book/idea it is plagiarism if you take stuff from many authors/writers/ articles/ books/ideas than it is called research. This is a kind of statements which reflects the status of research happening these days. This also brings a thin line of distinction between copyright infringement and plagiarism in copyright.

3. Consequences of Plagiarism

Now academic dishonesty is considered as reputation destroyer, however, many institutions have already come up with plagiarism policy in which punishment from minor academic loss to suspension of services are also defined. In some countries, clause of imprisonment is also there. Former Vice Chancellor of University of Delhi was arrested and

sent to Jail under plagiarism case against him and one of his students (Times of India, 26 November 2014). In 2012, Science advisor to Government of India was criticized for plagiarism. The news taken hype in media and he publically apologized for not noticing a plagiarized text in the paper he published with one of his students. There are many cases of plagiarism against prominent personalities all around the world. As highlighted by Dey and Sobhan (2006); Gibson and Chester- Fangman (2010) the plagiarism bring various impact on academics such as

- Injustice to the original author and the people who do not plagiarize.
- It degrades academic standard .
- It degrades reputation of the institute.
- Negative impact on the professional standards.
- It can ruin academic or research reputation of any student or faculty.

4. Why Plagiarism

Baird and Dooey (2014) stated various factors which encourage academic plagiarism in student community, these are: lack of awareness about plagiarism, poor academic skills, teaching and learning issues, pressures of completing projects or assignments, convenience in verbatim or copy paste, language etc. There are various reasons which enforced students, faculty and writers to plagiarize. These can be divided into two groups Personal reasons and Professional reasons. Personal reasons are those which are related to natural or behavioral instinct of a person and professional reasons are those which offered ways towards plagiarism for professional or career growth.

Personal reasons:

- Desire to get recognition soon: People plagiarized to get instant or immediate recognition in the group.
- Convenience: Sometime people found copy/pasting and stealing or paraphrasing convenient than developing own thoughts and writing them.
- Language problem: incompetency in language (especially English) also supports people to plagiarize. The one who does not have good command on English language can also get encouraged to adopt plagiarism
- Poor understanding of plagiarism: People do not know about plagiarism and in ignorance and in lack of knowledge they plagiarized.
- Lack of citation understanding: People do not know how to cite text or ideas taken from other's work.
- Career growth/Promotion by publishing soon: In higher education institutions, number of publications helps in getting promotion in teaching jobs.
- Completion of course/project works: students plagiarized to accomplish their courses, as they need to submit project reports or course works to attain academic degrees.
- Pressure in academics: Research scholars need to publish articles for accomplishing M.Phil or Ph.D and even faculty also need to publish something as per the institutional guidelines. This enforcement also takes people towards plagiarism.

5. Types of plagiarism

Plagiarism is considered one of the biggest enemies of academics or writings. Sometime people knowingly or unknowingly plagiarize. The best way of combat plagiarism to understand it and know the kinds or types of plagiarism one can get involved. It is also important to understand types of plagiarism so that one can take necessary steps to avoid it. Broadly, plagiarism can be divided in two segments, "intentional plagiarism" and "unintentional plagiarism". The Intentional plagiarism is considered a biggest sin in academics it is also known as deliberate plagiarism in which someone deliberately used others contents as his/her own contents, whereas unintentional plagiarism can take place in ignorance or by lack of knowledge about plagiarism and citation practice. The types of plagiarism practices can be put in these two broad segments. The word for word is the most commonly used plagiarism in which someone copies of few lines Jiang, Emmerton and McKauge (2013) conducted a study on plagiarism. While going through the literature published earlier they found that many of the writers were not cleared about distinction between the concepts of plagiarism and cheating.

Rao (2005) through its correspondence to the publisher suggested ways out to diminish the plagiarism spreading across research and academics. He suggested that authority should take off mandatorily submission of project reports or dissertations in Master or Bachelor degrees. Instead of that instructors may be asked to publish their research in peer-reviewed journals. Clough (2003), Barrett and Malcolm (2006), Jayashri (2016), Wager (2014) and various others had identified and described different types of plagiarism. These are:

- **Word to word plagiarism:** When someone copy text and phrase from the original source and used it without changing any word.
- **Paraphrasing:** In paraphrasing, someone copy text or phrase and change few words without changing the meaning of the sentence or text.
- **Verbatim:** Copied the sentence word by word.
- **Plagiarism of secondary sources:** When original source is cited or quoted from the other secondary source without referring the original one.
- **Plagiarism of ideas:** when someone used other's idea and claimed it as his/her own idea.
- **Plagiarism of authorship:** When someone claimed some other's work as his/her own work.
- **Plagiarism of the form of a source:** the structure of an argument in a source is copied and re-written.
- **Self plagiarism:** When someone use his/her own earlier published ideas or contents without citing them.
- **Cluster plagiarism:** When someone copied ideas or contents of other authors in a form of verbatim, paraphrasing, plagiarism of secondary source etc in one work. These people are known as habitual plagiarists.
- **Mash up plagiarism:** In this type person copied material from several sources without proper citation.

■ **Major plagiarism:** a "word to word (verbatim) copy of over 100 words of original material without citation". (Wager, 2014)

■ **Minor Plagiarism:** a word to word (verbatim) "copy from description of standard techniques without citing the original source". (Wager, 2014)

6. Role of Librarian in deterring plagiarism

Since, librarians have been responsible for acquiring and disseminating information. The profession itself put them into to support the system to deter plagiarism. Snyder Gibson & Chester-Fangman (2010) conducted a survey and tried to find out how librarians are helping students to avoid plagiarism. They compiled a survey of 25 exploratory questions which was responded by 610 librarians of USA. They found that over one-half (337) of the librarians collaborated with other departments to address plagiarism. They further found that a majority of respondents (530) conformed that its part of librarianship to teach others about plagiarism but over one-half (324) respondents never teach/address teachers on the topic of plagiarism. About 201 respondents confirmed their involvement in implementing plagiarism policy in their institutions whereas about 263 respondents denied any involvement. They concluded that librarians are playing an important role in combating plagiarism at different levels, such as by providing instructions about citing correct document, answering plagiarism queries and taking orientation sessions, arranging workshops, preparing plagiarism related reports etc.

Ercegovac and Richardson (2004) in their review of literature consulted various studies on academic dishonesty or plagiarism etc. As per them librarians can be the major instructor or facilitator of copyrights and plagiarism. Zimerman (2012) stated that plagiarism is a special are interest of the librarians. Librarians have tools such as style sheet manuals (citation format manuals) and will to combat plagiarism. He further recommended having proper collaboration between librarians and faculty members, so that collectively students can be informed about ill aspects of plagiarism. Librarian can take following steps.

Awareness about Plagiarism issues: Librarians can provide orientation and awareness sessions towards plagiarism, its types, it's consequences and how one can avoid it. Some experts suggested librarian should provide orientation to the every new student. Awareness about copyright issues: Students and faculty should be aware about copyright laws so that intellectual rights can be protected. The students and faculty who are aware about property rights are less inclined towards plagiarism. Therefore, librarians should inform users to use print as well as electronic resources whatever is permissible under copyrights. The use of citation or reference is also a part of copyright so that credit should go to the original author. Citation method can be known to each and everyone who is in writing: Librarian can also make students understand about writing citation in proper manner. Referring an idea need different citation and copying a phrase or text needs different citation, therefore, librarian can teach students how to cite sources while writing project reports or articles, etc.

Coordination with faculty: Librarian needs to coordinate with faculty so that students can be taught about plagiarism at every step. Coordination between librarians and faculty would

7. Conclusion

Librarians are known for acquiring, retrieving, searching and managing the information. By virtue of library profession they need to be acquainted with copyrights and plagiarism. Plagiarism is a slow poison which is getting into academic since beginning. No proper solution has been made yet though now a day's use of tools/software is the only slightly authentic method to detect plagiarism. These tools joust offering a solution to the researcher so that one can avoid it by making some changes in the text. Many experts and academicians suggested that since plagiarism is related to behavior of the individual who plagiarize, hence it is better students should be informed about its meaning and how one can avoid it. Librarians can take initiatives to orient and make student aware about plagiarism during information learning sessions.

References:

1. Gadagin, B.R. & Selvaraj, C. (2016). A Comparative study of plagiarism detective software (PDS) tools and techniques. International Research Journal of Multidisciplinary Studies, 2(3).
2. Gaudy, H. (1908). Plagiarism-A fine art. The Juridical Review, 20, 302.
3. Martin, B. (1994). Plagiarism: a misplaced emphasis. Journal of Information Ethics, 3(2), 36-47.
4. Rao, A.S. (2005). Ethics and plagiarism. Current Science, 89(7), 1065.
5. Schechter (1889). A recent case of plagiarism. The Jewish Quarterly Review, 2(1), 108.
6. Gibson, S.N., & Chester-Fangman, C. (2011). The librarian's role in combating plagiarism. Reference Services Review, 39(1), 132-150.
7. Tripathi, R., Tiwari, P. & Nithyanandam, K. (2015, January). Avoiding plagiarism in research through free online plagiarism tools. Fourth International Symposium on Emerging Trends and Technologies in Libraries and Information Services (ETTLIS), January 6-8, 2015, JIIT, Noida (pp. 275-280). Retrieved from IEEE Xplore. doi: 10.1109/ETTLIS.2015.7048211
8. Wager, E. (2014). Defining and responding to plagiarism. Learned Publishing, 27(1), 33-42.
9. Zimerman, M. (2012). Plagiarism and international students in academic libraries. New Library World, 113(5/6), 290-299.
10. Barrett, R. & Malcolm, J. (2006). Embedding plagiarism education in the assessment process. International Journal for Educational Integrity, 2(1). 38-45.
11. Chaddah, P. (2012). Self-plagiarism and conference proceedings. CURRENT SCIENCE, 102(3), 379.
12. Clough, P. (2003). Old and new challenges in automatic plagiarism detection. In National Plagiarism Advisory Service. Retrieved Month Date, Year, from http://ir. shef. ac. uk/cloughie/index. html.

13. Culwin, F. & Lancaster, T. (2001). Plagiarism issues for higher education. Vine, 31(2), 36-41.
14. Dey, S.K., & Sobhan, M.A. (2006, July). Impact of unethical practices of plagiarism on learning, teaching and research in higher education: Some combating strategies. Seventh International Conference on Information Technology Based Higher Education and Training ITHET'06. July 10-13, 2006, Ohrid, Macedonia (pp. 388-393). Retrieved from IEEE Xplore. doi: 10.1109/ITHET.2006.339791
15. Ercegovac, Z. & Richardson, J.V. (2004). Academic dishonesty, plagiarism included, in the digital age: A literature review. College & Research Libraries, 65(4), 301-318.

Armstrong, J.D. (1993). Plagiarism: what is it, whom does it offend, and how does one deal with it? AJR, 161, 479-484.

16. Baird, C. & Dooey, P. (2014). Ensuring effective student support in higher education alleged plagiarism cases. Innovative Higher Education. 39(5). 387

Armstrong, J.D. (1993). Plagiarism: what is it, whom does it offend, and how does one deal with it? AJR, 161, 479-484.

17. Baird, C. & Dooey, P. (2014). Ensuring effective student support in higher education alleged plagiarism cases. Innovative Higher Education. 39(5). 387-400.
18. Auer, Nicole J. & Ellen M. Krupar. (2001). "Mouse Click Plagiarism: The Role of Technology - Plagiarism and the Librarian's Role in Combating It. Library Trends , 49 (3) 415-32.
19. Cullen, Bob. (2002, April) On My Honor… Washingtonian . 31-39. Retrieved from Lexis Nexis Academic Universe on January 8, 2003.
20. Foster, Andrea L. (2002, May 17) "Plagiarism-detection Tool Creates Legal Quandary." The Journal of Higher Education 37. Retrieved from Lexis-Nexis AcademicUniverse on October 1, 2002.
21. Roach, Ronald. (2001, Sept. 27) "Rutgers Tests Internet Plagiarism Software." Black Issues in Higher Education. 18:16 46.
22. Safer Morley, (Anchor) (2002, November 10) 60 Minutes (Television Broadcast) New York. Columbia Broadcasting System.
23. White, Edward M. (1999) "Student Plagiarism as an Institutional and Social Issue." In Perspectives on Plagiarism and Intellectual Property in a Postmodern World. Buranen Lise & Alice M. Roy (Eds.) New York: State University of New York Press. 205-210.

◆◆◆

Role of Library Professionals in a Pandemic Situation COVID-19

Abhilasha Vijay chautmol
Research Student
Department of Library and Information Science
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University
Aurangabad.

Prof. Dr. Vaishali Khaparde
Head of the Department
Department of Library and Information Science
Dr. BabasahebAmbedkarMarathwada University
Aurangabad.

Abstract

This paper emphasizes the various roles of library professionals during the pandemic situation like COVID 19. It also identifies the advocacy role that Library Professionals have taken up. It traces the number of digital platforms available around the world. It also promotes the use of social media /networks. Library Professionals can support the entire community in their scholarly endeavours. The role of the Library Professionals is to trace down information as per the user requirement, act as an information disseminator, and organizer of knowledge through the varied information pools. Library Professionals can show their expertise with the assistance of experience in addition to the varied skills they need. Library Professionals can provide E-contents, information links, their commitment to customer service. As a result the role of Library Professionals defines the whole community a new way of doing work and gets the information remotely in the period of a lockdown/pandemic situation. This study helps the Library Professionals to improve their skill set as per the tough conditions & serve the information like a responsible citizen of the country

Keywords: E-Resources, MOOCs, Webinar, COVID 19, Digital Classrooms, Library

Introduction

Objective

1) To discuss the various challenges &how Library Professionals are dealing with Challenges in this pandemic situation of COVID 19.
2) To discuss the effective utilization of Library Management tools: Extend the checkout date of Books.
3) To organize training and skill development programs for subordinate staff
4) To discuss the various types of digital platforms available around the world. To Implement the different laws of library science given by Dr. S. R Ranganathan, Library Professionals provide the right information at the right time in the right form to its different types of users
5) To know the future working condition of the library system in this time of the Pandemic
6) To provide the details of E-learning platforms available around the world. To define the responsibility of a Library Professionals to serve a different group of the

CHALLENGES FOR LIBRARY PROFESSIONALS DURING COVID 19

1) All over the world, Library Professionals are facing different challenges which Services to offer and how to handle these situations of lockdown, ranging from Minimal restrictions to full closure
2) University & college Libraries, school libraries are also closed and many competitive

exams, as well as academic exams, are still pending, therefore in this crucial time Library Professionals can serve those students of our country, they need information through the digital platform

3) Many reputed Libraries like the National Library of India, Delhi Public Library, and other reputed libraries all over the world are affected due to lockdown conditions and it is affecting the whole community of researchers, students, scholars, readers, etc. Shutting down libraries has a tremendous impact on the communities that we serve.

4) It is human nature to feel from normal to sad, stressed, confused, and scared/angry during a crisis. For Library Professionals the biggest challenge to cope up with these conditions during this lockdown & engage the whole community in a healthy environment.

HOW TO TACKLES THE ABOVE MENTIONED CHALLENGES BY THE LIBRARY PROFESSIONALS SOCIETY DURING COVID 19

1) Library Professionals can play an important role to serve the entire community therefore to define the various roles of Library Professionals in this pandemic situation of COVID 19 is necessary.

2) Library Professionals can provide Open sources, Open Course wares/OERs, Open Learning resources, Webinar, Virtual Classrooms, ORCID, Citation generation: Mendeleyev, Zoster

3) We are aware that Central & state governments themselves are making many Decisions and applying different approaches to serve better. Library Professionals can Publish all the information through Social Media Platform

4) Library Professionals can play an important role to serve the entire community therefore to define the various roles of Library Professionals in this pandemic situation of COVID 19 is necessary.

TRADITIONAL ROLES OF LIBRARY PROFESSIONALS

1) Library Professionals' main roles are Customer Service, Community Outreach, Cataloguing, and Administration

2) To introduce the users with an open access system/resources

3) To introduce the Library Professionals as a technological gatekeeper, as a teacher, scholar, collaborator role between the different types of users.

4) important functions of Library Professionals are identification of query/problem, to select, to procure, to organize, to preserve, and disseminate information. Immediate response should take place in all the above mentioned areas. It is a great challenge for Library Professionals to remain at the frontline of the profession to serve the whole

Which loose of study in library professional in covid 90 There are various way to keep healthy and stress free in this pandemic situation:

1) Follow your hobbies
2) Reading Novels
3) Sleep better
4) Exercise

5) Virtual social interaction

Library Professionals is required various Skills in this pandemic situation which are given below

1) Communication skills
2) Library and information handling skills
3) Information Communication Technology (ICT skills)
4) library and information handling skills
5) Marketing skills

Other Roles of Library Professionals

1) Other services, like to assist the users looking for new jobs, those who lost or fired By the company during the lockdown.
2) Many libraries are already providing assistance for unemployed people Many libraries are distributing the food to the need

FINDINGS

Library Professionals from around the world are now understanding the need of changing their roles from traditional practice to multidimensional roles. As a result, Library Professionals are now playing multidimensional and versatile roles to meet the demand and expectations of societies , organizations , institutions , libraries ,etc. and this is the need of the present situation in Covid19. Presently, Library Professionals are playing various integrated/ Multiple roles beyond their traditional job. With the help of modern technologies or tools, we can provide the e-resources during the lockdown perio In a pandemic situation, Digital platform is the best way to serve the whole community.

CONCLUSION

1) Easy access to information is an essential prerequisite.
2) It is necessary for the enormous needs of all its potential users.
3) Library professionals can act as stress busters in this situation
4) Digital Library is in more demand in this kind of pandemic situation.

References

1) Go To Meeting (https://www.gotomeeting.com/en-in/meeting/join-meeting) Meeting tools and web-hosted service: It is an online meeting platform for various institutions. There are various features available in this tool like desktop sharing, and video Conferencing that enables the users like customers, clients or colleagues through digital Media.

2) Google Form (https://www,google.com/forms/about/)for online Quiz/Test: Use google Form for assessment purposes and take online quizzes. It also has features like randomization, result declaration, grading, and item analyse

3) Flip grid (https://info.flipgrid.com/) Video creation: Flip grid empowers every voice From grade 1 to Ph.D. classrooms across 190 countries.

4) Centimetre (https://www.mentimeter.com/)Interactive Learning Platform: It is a platform for meeting, web conferences, presentations which are easily connected through with smart phones and other electronic devices

◆◆◆

"Poetry, A Purifying Force : A Study Of Sidney's Concept"

Prof : Randive B.A.
Asst. Professor, Dept of English
A.D.College, Kada, Tq. Ashti Dist Beed

ABSTRACT :

Poetry is a purifying and humanizing force. It enhances the beauty and glory of the world. Writing poetry is an execution of a high-flying fancy that transcends the limitations of dry reality, and changes the real into an ideal world. The poet as maker is blessed with a power to make goodness highly pleasant and highly alluring.

Sidney's concept of "other nature" in Apology for Poetry (1595), expounds a philosophical justification for all imagination writing that nourishes the seeds of civility in man. Art is not an imitation, but an invention of a new nature, the creation of a "speaking picture" (Sidney 25). It stirs the streams of sublimity in man and "turns into gold all poisonous waters" (Shelley 252). Like Emerson, Sidney feels that the poet combines surface reality with the divinely perceived sublime ideas. However, the nature created by the poet, is not a "picture postcard" but an unbidden, unseen, uplifting force that by purifying the unfathomable regions of mind, enters into the practical experience of the reader. "Poetry is a world of which poets are articulate and readers the inarticulate part" (James Reeves 71). It is an educational and uplifting world, both ideal and eternal, both instructive and entertaining.

Introduction :

Yet the world created by the poet is never in contradiction with the real world. It is not completely imaginative and incongruous; it is not a free play of bizarre fancy that offends the pleasant curiosity of the reader. Poetic invention is strictly confined to what is proper, probable and pleasant. It seems new and fine only because the moral standards revealed in it are better than we generally apply in practical life. 'The second nature' comes out of the first "as a leaf out of a tree". The urgency and seriousness of mission and the vitality of delightful expression are so intensely interfused that one fails to resist his allurement to the images of perfection.

Visions of Sublime :

Sidney's doctrine of "other nature" is indeed, a brief term but like a small prism it reflects the colours of classical volumes. Platonic idea of divine inspiration, Aristotle's concept of imitation, and Horation norm of poetry to teach and delight, has been assimilated in a compact way. Sidney's elaborate presentation of the lofty notion of poetry as pure inspiration, is Platonic in origin. The poet according to Plato is a "light and winged holy thing … simply inspired to utter that which the Muse impels" Sidney also develops this view. The poet is presented as possessing great passion and lofty heavenly inspiration. He receives and imparts sublime visions. Beauty and truth are combined by him to compose a world of grandeur and divine wisdom. Sidney's doctrine of poetic creation is colored throughout by Platonic teaching for "the world conjured up by the poet is the world of Ideal that world present in the mind of

the Creator that distorted phenomena of Nature and now made manifest by the creative activity of the poet". The world created by the poet is not a castle of air but an ideal world embodying apparitions of divine perfection. It is here that Sidney replies Plato in Platonic terms. Sidney recalls Aristotle's testimony concerning the concept of imitation, but is not content to follow it blindly. Poet borrows nothing of what is, has been, or shall be, but "what should or should not be". Thus while for Plato the poet's world is thrice removed from reality, and for Aristotle an imitation of universal element in human life, for Sidney it is an embodiment of ideal reality and therefore, morally better than the real one. Sidney's concept of "other nature" in this way, is not at much difference with Aristotle though he uses different terms. "Both see in poetry something more than mere fancy or a bare transcript of life; both maintain that it embodies elements of real and permanent value …. And in this way both discern in poetry truth of the highest that is, of an ideal or universal kind, and this provides a vindication of poetry against the attacks of barking critics"

Creed of Humanizing

The world created by the poet is most pleasant and more persuasive in its appeal than other branches of learning. The world of philosophy for instance, is so tedious and so misty that only the matured and learned can understand it. Arguments of abstract philosophy provide precepts of general validity through analysis and definitions, divisions and distinctions. The nature of philosophy is dry and rugged devoid of all emotional appeal. The world of history on the other hand, is governed by the laws of treacherous fate and tricky activities. Virtuous suffer unmerited pangs of misery while wicked being triumphant and happy, enjoy luxury, power and prosperity. The 'mouse-eaten' medley of empirical history in this way, is confined to the imperfect and unjust laws. Moreover, the persons in history being real men and women are not immune to inhumanity and baseness. The nature of history in this way is tied down to "Kathekaston," the particular while the nature of poetry is licensed to deal with "Katholou" that is with the universal consideration. Moreover, the persons in history being a mixture of goodness and wickedness can not move the reader to imitate them. The nature created by the poet on the other hand, is commanded by the better laws of poetic justice. "The true nature of virtue is painted vividly and attractively while vice with equal vividness is made to appear always ugly and unattractive" 'The second nature' created by him as said by Aristotle is "Philosopheterin and Spoudaioteron" that is more philosophical and more studiously serious than history It is more persuasive and more intelligible, and both history and philosophy "entered into the gates of popular judgment" after receiving "a great passport of poetry" . Sidney's concept of "other nature" emphasizes the need of moral and spiritual instructiveness in literature. The evaluation of art lies not merely in adding knowledge and giving delight, but in imparting elevating influence. Although Sidney's concept of "other nature" did not introduce an absolutely novel process of poetry, yet it never failed to cast its shadow on the writers of coming centuries. "The importance of this manifesto both symptomatically and typically can hardly be exaggerated. It exhibits the temper of the generation which actually produced the first fruits of the greatest Elizabethan

poetry; it served as a stimulant and encouragement to all the successive generations of the great age" . The "other nature" created by Spenser in Faerie Queen for instance, does not aim to amuse only but persuades men to righteousness and uplifts mind to eulogizing virtues. It is highly serious and humanizing in creed and preaches holiness, temperance, chastity, justice, friendship, courtesy - all equally important in making up all inclusive virtue of magnificence. Poetry to Spenser as to Sidney, is "a divine gift and heavenly instinct not to be gotten by labour and learning, but adorned with both"

Conclusion :

Sidney's concept is not a commentary of directions to authors like that of Pope's Essay on Criticism, it is an honest attempt to set forth what the spirit of poetry is. The basic idea of "other nature" is no doubt a borrowed one but it has been intermingled with Sidney's own ideas so beautifully that the concept seems most original. Sidney treads the familiar poetic ground but a whiff of freshness, a deviation from the hackneyed tradition, is evident to any thoughtful mind. The doctrine seems more theoretical than practical and suffers from a sentimental approach. For how many Miltons, Spensers and the creators of "golden world" are born in the world. Most of the artists especially today write professionally and mechanically than dedicated to the mission of moral upliftment. But as Sidney was answering to Gosson's vehement charges against poetry; he was writing to raise poetry to its ancient prestige from the level of a "laughing stock", and therefore the excessive idealism of his approach may be ignored. We can't help in believing with Atkins that he "flashed a new light over the whole field, dispelling the mists which had gathered around poetry during the preceding centuries".

References:

1. Daiches, David. "The Poet as Moral Teacher." Critical Approaches to Literature. London: Longmans, Green and Co., 1956. Print.
2. Emerson, Ralph Waldo. "The Poet." Literary Criticism in America. Ed. Albert D. Van Nostrand. New York: The Liberal Arts Press, 1957. Print.
3. John Keats, "Ode to a Nightingale," The Norton Anthology of English Literature, ed. M.H. Abrams, Col. 2. The New York: Norton, 1962. Print.
4. Lewis, C.S. "Sidney and Spenser." English Literature in the Sixteenth Century Excluding Drama. Oxford: Clarendon Press, 1954.Print.

◆◆◆

भटक्यांच्या निवडक आत्मकथनांचा वाङ्:मयीन अभ्यास

कु. अनिषा दादाजी डोहे **मार्गदर्शक—डॉ. इसादास भडके**

सरदार पटेल महाविद्यालय चंद्रपूर

प्रस्तावना :—

मानवी जीवनातील एक दुर्लक्षित घटक, ज्याला स्वत:चे असे स्थान नाही, अस्तित्व नाही, अशी ही भटकी जमात, आपले पशूतुल्य जीवन जगत आहे.'आज इथं तर, उद्या तिथं'. ह्या म्हणीप्रमाणे ही जमात रानोमाळ भटकंती करताना दिसते. देशातील कोट्यवधी भटक्या—विमुक्त जाती—जमातीची कुटुंबे स्वातंष्य मिळाल्यापासून आपल्या मूलभूत अधिकारापासून तसेच हक्कापासून वंचित आहेत.

जीवन जगत असताना भूक, दारिद्र, अज्ञान इत्यादी गोष्टींच्या गाळात रुतून बसलेला हा समाज नावाप्रमाणे भटक्या या संकल्पनेने व्यापलेला असून आयुष्याच्या प्रारंभापासून तर शेवटपर्यंत भटकंतीच जीवन जगत आहेत. वर्षानुवर्षे ते बिराड आपल्या पाठीवर घेऊन निरंतर प्रवास करून आपल्या आयुष्याचा ओझं वाहत आहे. भारताला स्वातंष्य मिळाले पण स्वातंष्य म्हणजे काय? हेच या जमातीतील लोकांना माहित नसणे यापेक्षा दुसरी शोकांतिका नसावी. भिक, भूक, दारिद्र आणि गुन्हेगारीच्या विळख्यात चिरडलेल्या ज्वलंत दु:खाची गाथा भटक्यांच्या आत्मकथनातून अनुभवास येते. व्यक्ती हा समाजशील प्राणी आहे. या समाजात तो जन्माला येतो, इथे जगतो व मरतो. परंतु हा समाजच त्याची कुचंबना करीत असते. प्रत्येक व्यक्ती समाजाच्या नीतिमत्तेनुसार वागण्याचा प्रयत्न करतो. परंतु हा समाज आपल्याला मानव न मानता, जनावरासारखी वागणूक देत असेल तर त्या मानवाने काय करावे? हा प्रश्न पडतो. त्या समाजाच्या रूढी—परंपरा व नीतिमत्ता झुगारून जीवन जगावे की सर्व प्रथा परंपरांचे पालन करून आपल्यावर होत असलेल्या अन्यायाचा स्वीकार करावा? असे अनेक प्रश्न अनुत्तरीत राहतात.

'खाली धरित्री, वर आकाश' असे जीवन जगणारा भटका समाज. ज्याचे वास्तव्य स्थिरनाही. 'उचलली पाल, दुसऱ्या गावाला चाल' अशी त्यांची अवस्था होती. तीन दिवसाच्या वर एका गावात राहण्याची त्यांना मुभा नसे. आयुष्याच्या प्रारंभापासून तर शेवटपर्यंत भटकंतीचं जीवनच त्यांच्या वाट्यला आलेलं होतं. भटक्या जाती—जमाती पोटासाठी रानोमाळ भटकत असे. गुन्हेगार कायद्यामुळे उत्पन्नाचे साधन त्यांना प्राप्त होत नसे. हक्काचे गाव नाही, घर नाही, शिवार नाही. असे जीवन त्यांच्या वाट्याला आले. प्रत्येकाला आपलं हक्काचं घर असावं असे वाटणे स्वाभाविक आहे. भटक्यांच्या नशिबी मात्र हे सुख आले नाही. पोटासाठी सारं विश्व कवटाळलं पण या भुमिपुत्राला या भूमीवर आधार मात्र मिळाला नाही. सध्याच्या परिस्थितीत असे दिसून येते की, प्राण्यांना सुरक्षित ठेवण्यासाठी अभयारण्याची व्यवस्था करण्यात येते. मात्र भटक्यांना आपलं म्हणून सांगता यावं असं घर नाही. समान आणि किमान नागरी जीवन जगता यायला हवे. मात्र या जमातीचे कायदेशीर

नागरी जीवन नाकारण्यात आले.

पोटाची खळगी भागविण्यासाठी रानोमाळ भटकत राहिलेला हा भटका समाज वर्षानुवर्ष शिक्षणापासून वंचित असून अज्ञानी, दरिद्री, अंधश्रद्धाळू व सामाजिक .ष्ट्या मागासलेला राहिला.

वाड्:मयीन विवेचन :—

कालांतराने भटक्या—विमुक्तांच्या जीवनात हळूहळू बदल झाला. जन्मजात गुन्हेगारीचा शिक्का बसलेल्या या समाजाला गावकुसाबाहेरही राहायला जागा नव्हती. असा बहिष्.त समजला जाणारा समाज हळूहळू शिक्षणाकडे वळू लागला. त्यातूनच अक्षर ओळख होऊ लागली व अक्षरांचे रूपांतर आत्मकथनात झाले. भटक्या—विमुक्तांचा पहिलावहिला अक्षर हुंकार म्हणून नावारूपास आलेले आत्मकथन म्हणजे 'उपरा' होय. त्यानंतर साहित्याचे एक नवे दालन खुले झाले. भटक्या—विमुक्त जमातीतील अनेक प्रतिभावंत लेखकांनी आपले अनुभव शब्दबद्ध केले आहे. त्यातूनच अनेक भटक्या जमातीतील लेखकांची आत्मकथने उदयास आली.

भटक्यांची आत्मकथने वेगवेगळ्या समुदायातील असल्यामुळे बोली—भाषेचे वेगळेपण व भाषिक सौंदर्याचा प्रत्यय येतो. भटक्या—विमुक्त जाती—जमातीतील लोक हे परप्रांतातून आलेले आहेत. ते सर्वच महाराष्ट्रातील नाही. त्यामुळे त्यांच्या रूढी, प्रथा, परंपरा, भाषा, लोककला, लोकरीती यात भिन्नता दिसून येते. आत्मकथनात आलेल्या वेगवेगळ्या बोली—भाषेच्या वापरावरून बोली—भाषेचे वैभव प्रकट होते. आत्मकथाकार ज्या समाजाशी संबंधित आहे. त्या समाजाचे प्रतिबिंब आत्मकथनातून उमटत असते. देवाण—घेवाण करण्याचे मुख्य साधन भाषा असून समाजातील रीति—रिवाजाचे प्रतिबिंब भाषेतूनच प्रतिबिंबित होत असते. विविध संस्.तीची ओळख भाषेच्या माध्यमातूनच होत असते. भाषा हे समाजमनाला जोडणारे अत्यंत प्रभावी माध्यम आहे. विचारांची परस्पर देवाण—घेवाण भाषेच्या माध्यमातून केली जाते. परंतु जसा प्रांत बदलतो तसे भाषेचे स्वरूपही बदलत जाते. जाती—जमाती परत्वे भाषेमध्ये भिन्नता दिसून येते.

प्रत्येक समाजाची भाषा, बोलण्याची ढब यात वैविध्य असून त्यातून निरनिराळ्या भाषेचा प्रत्यय येतो. बोलीभाषेच्या फरकामुळे एका समाजाची भाषा इतर समाजाला बोलता येत नाही. काही समाजाच्या भाषा सांकेतिक आहेत. यासंदर्भात डॉ. नागनाथ कदम म्हणतात,''गोंधळ्याची अक्षराची भाषा, बेरडांची व्यावसायिक भाषा, बहुरूपी, वासुदेव मराठी भाषा बोलतात. अशाप्रकारे भटक्या—विमुक्तांच्या भाषेत एकसमानता नाही''.[१]

भाषा ही साडेबारा कोसावर बदलते. कोणी सौम्य भाषेचा वापर करतो तर कोणी तिरकसपणे बोलतो. या जाती—जमाती मध्ये मराठी व हिंदी भाषिक जमातींना सोडले तर बाकी भटक्या—जमातीतील भाषेला लिपी नाही. त्यामुळे बोली—भाषेच्या माध्यमातून त्या भाषा जिवंत राहिल्या आहेत. भाषेच्या संदर्भात डॉ. नागनाथ कदम आपले मत

मांडतात,''भटके—विमुक्त लेखक उदयाला आले ही गोष्ट मराठी भाषेच्या दृष्टीने अतिशय महत्त्वाची ठरली. कारण त्यांच्या लेखकांनी जे लिखाण केले आहे ते संपूर्ण मराठी भाषेत आहे. त्यामुळे त्यांच्या भाषेतील उच्चारपद्धती, बोलण्याची ढब, नवीन शब्द, म्हणी, वाक्प्रचार व त्यांचे व्यवसाय, जीवन जगण्याच्या पद्धतीचे वैशिष्ट्य, त्यांचे निरनिराळे आविष्कार, अस्मिता, अभिव्यक्ती या सर्वांचे प्रतिबिंब मराठीत उमटले आहे. प्रत्येक जातीजमातीच्या भाषेतील शब्दांचा भरणा मराठी भाषेच्या शब्दकोशात झालेला असल्याने मराठी भाषेचा शब्दकोश समृद्ध होण्यास त्यांच्या भाषांचा हातभार लागलेला आहे. हीच भटक्या—विमुक्तांची मराठी भाषेला अमूल्य देणगी आहे''.[२]

हे मराठी भाषेचे सौभाग्य म्हणावे की, भटक्या विमुक्त लेखकांनी मराठी भाषेत लिखाण केले आहे. त्यामुळे मराठी भाषेचा शब्दकोश समृद्ध झाला. ही मराठी भाषेला लाभलेली अमूल्य देणगी आहे. म्हणी, वाक्प्रचार यामुळे या आत्मकथनांना भाषिक सौंदर्य प्राप्त झाले आहे. भटक्यांच्या आत्मकथनातील बोली—भाषा, वाक्प्रचार हे त्या—त्या जमातीच्या संघर्षमय वास्तव जीवनाचे प्रत्यक्षदर्शी चित्रण आहे. भाषेच्या माध्यमातून ही आत्मकथने समाजाच्या वास्तव दर्शनाबरोबरच रूढी—परंपरा, चाली—रीती, परिसर, लोकजीवन, प्रादेशिकता, श्रद्धा—अंधश्रद्धा, विडंबना, अगतिकता, धार्मिक विधी, पोशाख, लोकरीती, सामाजिक जाणीव यांचे विवेचन चित्रित करीत असते.

भटक्या जमातीत भाषाभिन्नत्व दिसून येते. भटकंतीमुळे ही जमात बहुभाषिक असून लिपी नसल्यामुळे कैकाड्यांची भाषा वैदुला समजत नाहीतर वैदूची भाषा कोल्हाट्याला कळत नाही. रामोशी—बेरडांची सांकेतिक भाषा पोतराज व धनगर लोकांना समजत नाही. भटक्या जाती—जमातीची भाषा भिन्न—भिन्न असली तरी त्यांच्या काही जाती—जमातींच्या भाषेत साम्यता दिसून येते.

'उपरा','उचल्या','गबाळ','कोल्हाट्याचं पोर' या आत्मकथनांचा भाषिक व वाङ्:मयीन अभ्यासावरून असे स्पष्ट होते की, आपापल्या जाती—जमातींच्या वाट्याला आलेले अस्थिर जीवन, अज्ञान, आर्थिक दारिद्रय व सामाजिक कोंडलेपण संपुष्टात यावे या भूमिकेतून भटक्यांची आत्मकथने साकार झाली आहेत. 'उपरा' या लक्ष्मण माने यांच्या आत्मकथनातील भाषिक व वाङ्:मयीन .ष्टीकोनाविषयी डॉ. रमेश धोंगडे म्हणतात,'''उपरा' ची भाषा पात्रानुकारी आणि वास्तवदर्शी आहे. केवळ अपरिचित अशा एका भयानक वास्तवाचं भान 'उपरा' मधून येतं म्हणून ते चांगले साहित्य असे नाही.'उपरा' ची भाषिक बांधणी सूत्रबद्ध आहे.'उपरा'त व्यंजनेला अवसर आहे आणि मुख्य म्हणजे 'उपरा'ची रचना अघळपघळ नाही, तुटकतुटक नाही. हे तीन विशेष 'उपरा'ला साहित्यत्व देतात''.[३]

भाषा हे संप्रेषणाचे साधन असून दैनंदिन जीवनात आदान—प्रदानाचे प्रभावी माध्यम आहे. 'उपरा'तील भाषा वास्तवदर्शी व पात्राला साजेशी आहे. एका अपरिचित व भयानक वास्तवाचे चित्रण 'उपरा'त असल्यामुळे ते चांगले साहित्य असेल, असे गृहीत धरता येत

नसून 'उपरा'त भाषेची बांधणी सूत्रबद्ध असून त्यात व्यंजनेला अवसर आहे. तसेच महत्त्वाचा भाग म्हणजे 'उपरा'ची रचना अघळपघळ व तुटकतुटक नाही. याच तीन विशेषत्वामुळे 'उपरा'ला साहित्यत्व बहाल होते.

'उपरा'तील भाषेत नाट्यत्मकता आणि स्वाभाविक लय आढळत असून भावनांची मांडलेली विविध आंदोलने, शब्दांची रचना, यातून भाषेचा प्रत्यय येतो. कैकाडी भाषा, अशुद्ध ग्रामीण भाषा आणि नागरी भाषा असा भाषेचा त्रिवेणी संगम 'उपरा'त दिसून येतो. 'उपरा'च्या माध्यमातून भटक्यांचे प्रश्न पहिल्यांदाच शब्दसृष्टीत आले. असंख्य प्रश्नांच्या जंजाळातून वावरत असताना त्या कला.तींना भाषिक सौंदर्य प्राप्त करून देण्याचा प्रयत्न करणे ही श्रेष्ठ दर्जातील लेखनाचे भान लेखकाने ठेवले आहे.

बोलीभाषेतील शब्द दैनंदिन जीवनातील भीषण वास्तव रेखाटते. भाषिक सौंदर्याने साहित्य फुलत जाते. तसेच भाषेने साहित्य.तीत मांडल्या गेलेल्या समाजाचे जीवन सखोलपणे समजण्याची .ष्टी वाचकाला प्राप्त होते. बोलीभाषेतून व्यक्त होणारे दु:ख वाचकाच्या डोळयात अश्रू आणतात. बोलीभाषा खऱ्या अर्थाने भाषेला समृद्ध करते. हीच भाषा वरपांगी व गावंढळ वाटत असली तरी जीवनरुपी अनुभवाने वाट्यला आलेला संघर्ष व्यक्त करण्यात भाषा हीच परिणामकारक ठरताना दिसते.

'उचल्या' हे लक्ष्मण गायकवाड यांचे आत्मकथन असून पाथरूट समाजाचे चित्रण त्यात करण्यात आले आहे. पाथरूट समाज बंदिस्त समाज असून त्याचे खरे नाव संतामुच्चर. संतामुच्चर हे तेलुगू भाषिक असल्यामुळे 'उचल्या'तून तेलुगू भाषेचा प्रत्यय येतो.'उचल्या'तील भाषेच्या संदर्भात डॉ. रमेश धोंगडे म्हणतात,''यात तेलुगू प्रमाणे, हिंदी आणि ग्रामीण मराठीचे शब्द आहेत. मूळ भाषा तेलुगू, संपर्क भाषा मराठी आणि हिंदी अशा वातावरणात राहणारा हा समाज. सामाजिक भाषा विज्ञानाच्या .ष्टीने तीन भाषांची ही मिसळणी लक्षणीय आहे. तेलुगुचा परिणाम म्हणून की काय वाक्यातील लिंगवचन, पुरुष यांचा सुसंवाद मराठी प्रमाणे दिसत नाही.'ती तांब्या','ती बूट' असे नामांच्या लिंगाचे जसे बदल होतात तसेच वाक्य रचनेत क्रियापदाच्या लिंग वचनातही बदल होतात''.[४]

'उचल्या'त तीन भाषेचा संगम दिसून येतो. त्यात तेलुगु, हिंदी आणि ग्रामीण शब्दांचा वापर करण्यात आलेला असून मूळ भाषा तेलुगु, संपर्क भाषा मराठी आणि हिंदी अशा भाषिक वातावरणात राहणारा हा समाज असून सामाजिक भाषा विज्ञानाच्या .ष्टीने तीन भाषांचा संगमहा लक्षणीय आहे. तेलुगु भाषेच्या परिणामामुळे वाक्यात लिंग वचनाचा सुसंवाद मराठी भाषेप्रमाणे दिसून येत नाही. वाक्यरचनेत नामाच्या लिंगाचे बदल तसेच क्रियापदाच्या लिंगवचनातही बदल दिसून येतो. तसेच बोलूनी (बोलू नये), दारू पिऊनी (दारू पिऊ नये) या शब्दातून मराठवाड्यतील बोली भाषेचा प्रत्यय 'उचल्या'तून येतो.

'गबाळ' हे कुडमुडे जोशी या भटक्या समाजाचे चित्रण करणारे आत्मकथन म्हणजे दादासाहेब मोरे व त्यांच्या समाजाच्या जीवनाचे 'गबाळ' आहे. 'गबाळ' हे आत्मकथन

सुरुवातीपासूनच प्रौढ गंभीर स्वरूपाचे असून शेवटपर्यंत ते कायम जाणवते. सहनशील, संयमित, वास्तविक व प्रांजळ अशा लेखनामुळे हे आत्मकथन कलात्मक आत्मकथनाच्या रांगेत बसते. यासंदर्भात वासुदेव मुलाटे लिहितात, ''भाषेचा फुलोरा, कल्पनांचे फुगे यांचा वापर न करता संथ, वास्तवाभिमुख अशा साध्या लेखन शैलीतून हे 'गबाळ' अवतरले आहे. ही जमेची बाजू आहे''.[५]

भाषेचा फुलोरा, कल्पनांचे फुगे यांचा वापर न करता म्हणजेच अवघड भाषेचा तसेच कल्पनाविश्वात न रमता, संथ गतीने व वास्तवाभिमुख परिस्थितीतून 'गबाळ' आत्मकथन साकारले आहे. भाषेवरच निवेदन शैलीचे सामर्थ्य व सौंदर्य अवलंबून असते. वाचकांशी हितगुज करावे, वाचकांना वास्तविकता साध्या व सोप्या भाषेत सांगता यावी असा प्रयत्न लेखकाचा असल्याचे दिसून येते.'गबाळ' मध्ये वाऱ्यावर वाहणाऱ्या स्वैरभैर जीवना सारख्याच निवेदन शैलीचा वापर केल्याचे जाणवते.

'कोल्हाट्याचं पोर' या किशोर काळे यांच्या आत्मकथनात कोल्हाटी ही त्यांची मूळ भाषा व प्रमाण भाषा यांचे मिश्र स्वरूप आढळून येते. बोलीभाषेच्या वापरामुळे 'कोल्हाट्यचं पोर' या आत्मकथनाचे भाषिक सौंदर्य वाढले आहे. कोल्हाटी समाजात जन्मलेल्या किशोर काळे यांनी त्या समाजातील रूढी, श्रद्धा, अज्ञान या साऱ्यांचे संदर्भ या बोलींना लाभलेले आहे. लेखकाची मूळ भाषाशैली आणि शिक्षणामुळे झालेल्या भाषेतील बदलामुळे मूळ बोलीभाषा आणि प्रमाणभाषा यांचा संगम दिसून येतो. या आत्मकथनातील भाषाशैली वास्तव दर्शनाच्या सुत्राने बांधलेली असल्याचे जाणवते. यासंदर्भात आपले मत मांडताना म. ना. वाकदकर लिहितात, ''कोल्हाटी समाजदर्शन काळेंनी आत्मकथनातून अत्यंत सहजतेने मांडले आहे. हे समाजदर्शन ज्या ठिकाणी येते ती पार्श्वभूमी त्याची गरज भासवते. नायकातील गुणविशेषता याला पुष्टी देणारी आहे. कोल्हाटी समाजदर्शन केवळ सामाजिक आ.तिबंध उभा करत नाही, तर कोल्हाटयांच्या मानसिकतेचा एक भावनिक आ.तीबंध यातून साकार झाला आहे''.[६]

गांभीर्य आणि संथपणा या आत्मकथनात अखेरपर्यंत कायम राखण्यात किशोर काळे यशस्वी झाले. भाषा ही श्रेष्ठ कनिष्ठ असूच शकत नाही. भाषेतून जीवन साकारता यायला हवे, माणूस साकारता यायला हवा. भाषा हे अविष्काराचे, अभिव्यक्तीचे माध्यम असून त्यातून अप्रतिम कला.ती साकार होत असते. कोल्हाटी समाजाच्या मुळ भाषेत कालांतराने शहरीकरणामुळे बदल झाला. कोल्हाटी भाषेबरोबरच मराठी व हिंदी भाषेचा प्रत्यय ही 'कोल्हाट्यचं पोर' मधून येतो.कोल्हाटी बोलीभाषेत हिंदी शब्दांचा वापर केला गेला असून हिंदीतील बोलीभाषेचे स्वरूप दिसून येते. तसेच ग्रामीण भाषेतून विविध भाव व्यक्त होतात व विविध वृत्ती प्रवृत्तीचे दर्शनही घडते.

अशाप्रकारे 'उपरा','उचल्या','गबाळ', 'कोल्हाट्याचं पोर' या आत्मकथनांचा भाषिक व वाङ्:मयीन दृष्ट्या विचार करता ही आत्मकथने सरस ठरतात. आत्मकथाकाराने आपल्या

संपूर्ण अनुभवातून ही आत्मकथने साकारली आहेत. भटक्यांच्या साहित्यातून शतकानुशतके उपेक्षित व दुर्लक्षित असलेल्या रूढी—परंपरा, चालीरीती, अंधश्रद्धा, अज्ञान, दारिद्र, न्यायव्यवस्था, लोकजीवन, लोकरीती यांचे चित्रण येते. आत्मकथनाचा मूळ उद्देश हा स्वत:च्या अस्तित्वाचा व अस्मितेचा शोध घेणे व समाजव्यवस्थेत स्वत:बरोबरच स्वत:च्या जमातीचे स्थान निश्चित करणे असून समाजव्यवस्थेत परिवर्तन काळाची गरज आहे अशी अपेक्षा करणे आहे. अस्थिर जीवन, आर्थिकदारिद्रय, अगतिकता, कुचंबना,सामाजिक व मानसिक कोंडी नष्ट झाली पाहिजे या भूमिकेतून ही आत्मकथने साकार झाली आहेत. वेगवेगळ्या बोलीभाषेत, वेगळी लेखन शैली, त्यांची शीर्षके यातून वाङ्:मयीन मूल्य सिद्ध होते.

संदर्भ टिपा :—

१. कदम. धों. नागनाथ,'महाराष्ट्रातील भटका समाज: संस्.ति व साहित्य', प्रतिमा प्रकाशन, पुणे,प्रथमावृत्ती १९९५, पृ.क्र. २०८/२०९

२. तत्रैव,पृ.क्र. २०९

३. धोंगडे रमेश,'दलित आत्मचरित्रे: साहित्य आणि समाज', मधुराज पब्लिकेशन्स प्रायव्हेट लिमिटेड, पुणे, प्रथमावृत्ती १९९२, पृ.क्र. ५८

४. तत्रैव, पृ.क्र.१०७

५. मुलाटे वासुदेव,'सहा दलित आत्मकथने: एक चिंतन', कैलाश पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती १९८५, पृ.क्र. ९४

६. वाकदकर. म. ना.'कोल्हाट्याचं पोर —एक आस्वादक समीक्षा', साहित्यसूची, जाने. २००१, पृ.क्र. ४५.

◆◆◆

मराठवाडी बोली : संरचनात्मक अभ्यास

डॉ. अंजली दत्तात्रय टापरे
(मराठी विभाग)
तोष्णीवाल महाविद्यालय, सेनगाव

प्रास्ताविक :-

बोलीच्या संदर्भाने बोलताना बोली हा स्वतंत्र अभ्यास विषय आहे आणि त्याची व्याप्तीही मोठी आहे. कारण भाषेचा संदर्भ हा सामाजिक, राजकीय, सांस्.तिक, ऐतिहासिक असा अनेक स्तरावर आहे. मराठी भाषेला सुमारे ५२ बोलीभाषा असून मराठी भाषेला समृद्ध करणाऱ्या बोलीभाषांचा अभिमान आपण बाळगलाच पाहिजे. कारण बोली भाषेतील साहित्य खूप सकस आहे. त्याची उदाहरणे साहित्यांत आपल्याला दिसतात. बहिणाबाई चौधरी, व्यंकटेश मांडगुळकर, सदानंद देशमुख, विठ्ठल वाघ, यांची उदाहरणे आपल्यासमोर आहेत. जगात आज हजारो भाषा आहेत. सुमारे सत्तर हजार वर्षापूर्वी माणसाने पहिली भाषा जन्माला घातली काळाच्या ओघात हजारो भाषा जन्माला आल्या आणि माणूस हा विचारशील प्राणि आहे. त्यामुळे आपला विचार त्याने भाषेतून व्यक्त करण्यासाठी भाषेचे माध्यम स्वीकारले आणि हीच भाषा माणसाची 'अस्मिता' आणि 'अस्तित्वखून' होऊ लागली. साहित्य, विचार, व्यवहार, तत्वज्ञान यांच्या माध्यमातून संस्.ती एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे प्रवाहित होत गेली. म्हणजे भाषा ही स्थिर नसून ती प्रवाही आहे. म्हणजेच भाषेच्या बदलांचा अभ्यास होण्याची गरज आज लक्षात येते. आणि हया सर्व गोष्टी साध्य होतात त्या बोलीतूनच हे महत्वाचे.

भाषा अभ्यासक असे म्हणतात की, भाषा नष्ट झाली की संस्.ती नष्ट होते. याचा विचार करता असे स्पष्ट होते की, कोणतेही भाषिक चिन्ह तेव्हाच नष्ट होते जेव्हा त्याचा आशय वापरातून नाहीसा होती. अर्थ संकेत नाहीसा होतोण त्यामुळे बोली भाषा ही परिवर्तनशील आहे. भाषिक आक्रमणाला बळी पडते आहे. तरीही ती समृद्ध होऊन प्रवाही राहते हे तिचे वेगळेपण आहे.

- मुळात भाषा हे अभिव्यक्तीचे माध्यम असून विशिष्ट पद्धतीने तिचा अभ्यास व्हावा हा भाषाशास्त्राचा उद्देश आहे. भाषेचा शास्त्रशुद्ध अभ्यास करणारे शास्त्र म्हणजे भाषाशास्त्र होय. परंतु भाषा या शब्दाचा अर्थ 'स्वाभाविक पणे बोलली जाणारी भाषा हा अर्थ आपणास अभिप्रेत आहे. मानवी मुखे द्रीयानिर्मिती ध्वनिभाषा हा भाषाशास्त्राचा विषय ते त्याचे सध्या आणि साधनही असे होय. लेखन म्हणजे खरी भाषा नव्हे तर ते प्रतीकरूप आहे.
- भाषाशास्त्राची सर्व भाषांकडे बघण्याची दृष्टी ही समानतेची आहे. आपल्याकडे बोलीभाषांना गावंढळ म्हणून हिनावाल्याने मराठी भाषेचे फार मोठे नुकसान झाले आहे. हा भाषिक दहशतवाद मराठीचे कंबरडे मोडून तिला पंगु बनवीत आहे.

- कोणतीही भाषा अशुद्ध नसते प्रमाणभाषा असावी की नाही याबाबत भाषा अभ्यासकांमध्ये दुमत आहे. शिक्षणासाठी तिची गरज आहे असे मानणारे अप्रमाणभाषा हलक्या किंवा अशुद्ध नसतात हा विचार आग्रहाने मांडताना दिसतात. प्रमाणभाषा म्हणजे प्रतिष्टीत भाषा नव्हे मराठवाडी, वऱ्हाडी, कोकणी, अहिराणी या हलक्या भाषा असला भेद करून उच्चभ्रू आणि गावंढळपानाच्या नावाखाली भाषिक दहशतवाद निर्माण केला जातो आहे. बोली भाषेतील विविधता हा अभिमानाचा विषय आहे.
- बोलीभाषा आणि उच्चार यांचा भौगोलिक आणि सांस्.तिक पर्यावरणाशी जैविक संबंध असतो. उच्चारांवरून शुद्ध-अशुद्ध ठरत नसून स्वरयंत्र आणि उच्चार यांचा विचार करता स्वरयंत्र तेच असले तरी उच्चार परिवर्तन होऊन बोली बोलली जाते. भाषिक संकर निर्माण होती अशा पद्धतीने भोळी बोलली जाते. आणि म्हणूनच भाषाशास्त्राची भाषेविषयी व भाषेतील शब्दार्थांच्या वापराविषयी कधी आग्रही भूमिका नसते. समाजमान्य संकेतांना धरून रूढ नियम मोडणाऱ्या प्रयोगांचे अनाग्रही भूमिकेचा स्वीकार करते.
- भाषेच्या लिखित स्वरूपाला ते गौण मानते. भाषेचा शास्त्रशुद्ध, वस्तुनिष्ठ अभ्यास करण्यासाठी आणि तिच्यासंबंधी अधिकाधिक ज्ञान मिळवण्यासाठी भाषाशास्त्र विविध पद्धतीचा अवलंब करते. ज्यामुळे भाषाशास्त्राच्या खालीलप्रमाणे अभ्यास पद्धती किंवा शाखा निर्माण झाल्या आहेत.
- एककालिक वा समकालिक अभ्यास पद्धती.
- संरचनात्मक व वर्णनात्मक अभ्यास पद्धती.
- ऐतिहासिक व द्वेकालिक अभ्यास पद्धती.
- तौलनिक अभ्यास पद्धती.

भाषा ही संस्.तीरक्षण, विकासाचे साधन :-

शिक्षण, धर्मकारण, समाजकारण, राजकारण, भूगोल, इतिहास, विज्ञान ही जी अंगे आहेत ती सारी त्या त्या समाजाच्या संस्.तीची घटक अंगे असतात. ती सर्व ज्ञानभाषा जतन करीत असतात म्हणून भाषा ही बोली असो की लिखित असो ती ज्ञान सुरक्षित ठेवते, त्याचे संवर्धन विकसनही करते. भाषा ही प्रकटीकरण आणि निवेदनाचे साधन आहे. तिचा अभ्यास ही शास्त्रशुद्ध पद्धतीने झाला पाहिजे आणि तो भाषाशास्त्राच्या माध्यमातून होताना दिसतो.

भाषाशास्त्र भाषेचा शास्त्रशुद्ध अभ्यास करण्यासाठी काही पद्धतीचा अवलंब करते. उदा. एककालिक वा समकालिक अभ्यासपद्धती (एखाद्या विशिष्ट काळातील भाषेचा अभ्यास करते.)

संरचनात्मक वा वर्णनात्मक, ऐतिहासिक व द्वैकालिक आणि तौलनिक :-

संरचनात्मक भाषा पद्धती मध्ये भाषेचे ध्वनी, वर्ण, शब्द, अर्थ, वाक्य हे भाषेचे घटक एकत्र येतात. त्यांच्यातील परस्पर संबंध विशिष्ट प्रकारचे असतात. प्रत्येक भाषेत

त्यांचे स्वरूप निरनिराळे असल्यामुळे भाषेपरत्वे स्वतंत्र संरचना आढळते. या सर्व भाषा घटकांना परस्परसंबंधातून निर्माण झालेल्या विशिष्ट संरचनेला अभ्यास या पद्धतीने केला जातो. भाषेच्या प्र.तीची तिच्या वास्तव स्वरुपाची कल्पना येण्यासाठी हा अभ्यास उपयोगी पडतो. हा अभ्यासही विशिष्ट भाषेचा वर्णनात्मक अभ्यासच आहे. ध्वनी विचार हा भाषेचा पाया असल्यामुळे ध्वनिपासून बनलेल्या भाषेच्या संरचनेच्या अभ्यास हल्ली मोठ्या प्रमाणात होत आहे. ध्वनी विचारला आजच्या काळात फार महत्व आले आहे. अत्याधुनिक शस्त्र साधनांच्या सहायाने ध्वनी विचार विकसित होत आहे. संरचनात्मक भाषाशास्त्र हेच खरे भाषाशास्त्र असा दावा केला जातो. भाषेचे बोलीरूप हेच भाषेचे खरे ज्ञान होण्याच्या दृष्टीने उपयोगी पडू शकते. असे संरचनात्मक भाषाशास्त्राला वाटते.

बोली कशा निर्माण होतात आणि का निर्माण होतात या दोन गोष्टींचा एकमेकांशी संबंध आहे पण प्रश्न वेगळे आहेत.

- भाषा ही सामाजिक संस्था आहे.
- भाषा ही परिवर्तनशील सामाजिक संस्था आहे.

या परिवर्तनाची प्रमुख दोन कारणे आहेत. १. काल २. स्थळ

- जगातील बहुतेक प्रमुख भाषांप्रमाणेच मराठी भाषाही एकाहून अधिक पद्धतीनी बोलली जाते. मुख्य भाषेशी नाते कायम ठेवलेली तिची बोलीभाषा दर १२ कोसंगणिक उच्चारात, शब्दसमूहांत, आघातांत, व वाक्यप्रचारात बदलत राहते असे असले तरी लिखित भाषेत फारसा फरक नसतो.
- पिढ्याान पिढ्या विशिष्ट राज्यात स्थायिक झाल्यामुळे मराठी भाषकांच्या मुल मराठी बोलीवर त्या राज्याच्या स्थानिक भाषेचा ठसा सुस्पष्टपणे उमटलेला दिसतो. कारण मुळ मराठी भाषेचे व्याकरण जरी एकाच असले तरी स्थानमहात्म्यानुसार मराठी बोलीचे प्रकार पडतात.

प्रादेशिक किंवा भौगोलिक प्रकार :-

कोकणी, मराठी, मराठवाडी, नागपुरी, अहिराणी असे प्रकार पडतात. या प्रत्येक प्रकारांत त्या त्या ठिकाणच्या लोकजीवनातील अनेक शब्द दिसतात जे लहान शब्दकोशात सापडतीलच असे नाही. मराठवाडा या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या भूप्रदेशाचा अभ्यास करतांना तेथील प्रादेशिक विशेषाचा अभ्यास प्रामुख्याने करणे क्रमप्राप्त असते. मराठवाडा हे प्रादेशिक नाव असून हा शब्दप्रयोग आधुनिक आहे. मराठेदा म्हणजे काय तर मराठी भाषिकांचा प्रदेश. हैद्राबादच्या निजाम सरकारने तो उपयोगात आणला. मराठवाडा महाराष्ट्रत विलीन झाला असला तरी त्याचे प्रादेशिक नाव व विशेष आजही टिकून आहेत. मराठवाड्याला भारतात विलीन होऊन ५०-५५ वर्ष झाली परंतु हैद्राबाद संस्थानाच्या संदर्भाशिवाय मराठवाड्याचा अभ्यास करणे अशक्य आहे. कारण सांस्.तिक, सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक, राजकीय, ऐतिहासिक असे सर्वच परिणाम येथे अभ्यासणे गरजेचे आहे. कारण

त्याचे आजतागायत असणारे परिणाम आपण पाहतो आहे. सातवाहन, राष्ट्रकुट, चालुक्य, यादव, मोगल यांच्या आधिपत्याखाली मराठवाडा असलेला आपणास दिसतो. अनेक अन्याय, अत्याचार झाले अनेक स्वातंष्य सेनानी या संग्रामात लढले. ज्या लढ्याला स्वामी रामानंद तीर्थ यांचा प्रत्यक्ष सहभाग आणि मार्गदर्शनाने हा लढा यशस्वी झाला नी भारतीय सैन्याने १७ सप्टेंबर १९४८ रोजी निजामास शरण आणले आणि येथे स्वातंष्य ध्वज फडकवला.

मराठवाड्याने जशा विविध राजवटी पहिल्या तशाच विविध संस्.तीही पाहिल्या. विविध धर्म व सम्प्रदाय पाहिले, आणि हा सारा इतिहास मोठ्या मायेने अभेद्य दगडात उराशी जतन करून ठेवला. मराठवाड्याचा इतिहास आणि भूगोल यांचे एक अपूर्व नाते जडले आहे. जयंत इतिहास संस्.ती, धर्मकारण, राजकारण, अर्थकारण, निजामकारण, जपणारे शिलालेख हा भाषिक ऐवज जपतांना दिसला. मराठवाड्याच्या प्राचीन भूमीत विविध भाषांतील शिलालेख आढळतात. संस्.त आणि प्रा.त भाषांतील शिलालेखांनी हा भाग समृद्ध झाला आहे. संस्.त. पा.त, कन्नड, विशेषत: हळेकन्नड (प्राचीन कन्नड) भाषेतील शिलालेख उपलब्ध होतात. कर्नाटकाशी असणारे मराठवाड्याचे भावसंबंध यातून उलगडतात. चनई शिलालेखात धार्मिक समजुतीवर प्रकाश पडताना दिसतो. अशा शिलालेखांच्या माध्यमातून तत्कालीन भाषेची स्थिती आपल्या लक्षात येण्यास मदत होते.

मराठ्वाडीची भाषिक वैशिष्टचे :-

यादवकाळापासून विसाव्या शतकापर्यंत भाषेची बदलती रूपे शिलालेखाच्या माध्यमातून दिसून येतात. शिलालेखाचा शब्दसंग्रह, वर्णप्रक्रिया, प्रत्ययप्रक्रिया यातील परिवर्तने दिसून येतात.

शब्दसंग्रहाचा विचार करता संस्.तपासून प्रा.तमध्ये परिणाम होणारी व प्रा.त मधून अवतीर्ण होणारी यादवकालीन मराठी शब्दांचे दर्शन या शिलालेखातून होते. निवर्तन, क्रयगृहीत, महाजन, मान, स्थळ, स्वासी,प्रासाद, मातापूर, यादव, कल, देव, भास्कर इत्यादी. तत्सम शद्बरुपांबरोबरच दांडा, पुजारी, स्त्री, फागुन, पाटैल, कोडी, जात्रा, वेवसाय, यासारख्या तद्भव स्वरुपाची शब्दनिर्मिती करून मराठवाडी बोली स्वंतत्र रूप घेऊ इच्छिताना दिसते. संस्.त तसेच प्रा.तच्या पाऊलखुणा या तद्भव रुपांतर जाणवतात. हे जितेक खरे आहे तितकेच यादव मराठी स्वत्वाच्या शोधार कसे वळले होते ते दिसतात.

बहमनीकाळाच्या प्रारंभानंतर मराठी भाषेत जी स्थित्यंतरे झाली त्यांचे पडसाद आढळतात. विशेष म्हणजे तेराव्या शतकाच्या अखेरीपर्यंत जसा मध्ययुगीन मराठी साहित्याच्या भाषेला अरबी फार्सीचा फारसा स्पर्श होत नाही. तसाच मराठी शिलालेखांच्या भाषेलाही तो होत नाही. हातनूरच्या २० व्या क्रमांकाच्या (काल: शके १२२३ इ.स. १३०१) सर्व शिलालेखात अरबी फार्सीशब्दाचा वापर केलेला दिसत नाही. ही मोठी आश्चर्याची बाब होय. (ज्ञानेश्वरी व यादवकालीन महानुभाव साहित्यात हातांच्या बोटावर मोजक्या इतके का होईना फार्सी शब्द आढळतात. पण तसे इथे होत नाही. हे लक्षात घ्यायला हवे शके

१३२० इ.स. १३६८ मध्ये सुलतान फेरोजसहाचा या शिलालेखन स्पर्श होतो. पण हे चौदाव्या शतकापर्यंतचे शिलालेख स्वत्वाचे एवढे अभिमानी की 'सुरतान' व 'पेरोजसहा' या दोन फार्सी शब्दांव्यतिरिक्त कोणत्याही परकीय शब्दांना स्वीकार करीत नाही.

यानंतर मात्र फार्सी ही बहमनी राज्याकार्याची राज्यकारभाराची भाषा झाल्याने आपोआपच मराठी भाषेवर अरबी-फार्सीचा प्रभाव पडणे अपरिहार्य होते. त्यामुळे उत्तरोत्तर मराठीत अरबी-फार्सी शब्दांचा आढळ होऊ लागतो. (भाषा ही जीवनाशी समांतरछ नव्हे तर ती त्याशी संलग्नदेखील असते. भाषेचा प्रवाह जीवनप्रवाहाशी संलग्न असल्याने तत्कालीन जीवन व्यवहारातील काही बाबींचा स्वीकार शिलालेखावर मराठीने केला नसता तर पंडिती वळणाच्या भाषेप्रमाणे स्वत:भोवती वलय येऊन जनसामान्य पासून ती दूर गेली असती.

भाषिक वैशिष्टये :-

शब्दसंग्रह वर्णप्रक्रिया प्रत्ययक्रिया यामध्ये परिवर्तने होत गेली याचे प्रत्यंतर आपणास शिला लेखाच्या माध्यमातून होताना दिसते. निवर्तन, क्रयगृहीत, महाजन, मान, स्थळ, स्वास्ति,प्रासाद, मातापूर, यादव, कुल, कमल, भास्कर, देव, दाता हे तत्सम शद्ब व याबरोबरच पुजारी पुजारी, दांडी, तेल, सके, स्त्री, चीतसेत,महुसेन हे तद्भव शब्दरूपांची निर्मिती स्वतंत्र रूप घेताना दिसते. अरबी-फार्सी-बहमनी राज्यकार्यांची राज्यकारभार भाषा अरबी फार्सी झाली आणि मराठी मध्ये अरबी-फार्सी शब्दांचा आढळ होऊ लागला.

कारण ही जीवनाशी समांतरच नव्हे तर ती संलग्नदेखील असते असे भाषाशास्त्राशी मत आहे.

प्रसदु (प्रासाद) या शब्दाचा अर्थ मंदिर असा होती. तसेच नीवसेत, महुसेत, चीचसेट, निबाचे झाड असलेले, चिखलठाणा- चिखल असलेले ठिकाण असे शब्द येतात. हाट- बाजार, साल्वण-शालिवाहन, दां-दाम, असे मराठवाड्यातील प्रादेशिक शब्दरूप आपल्याला दिसतात. यादवकालीन बोलीत शिलालेखांच्या माध्यमातून वर्णप्रक्रियेचे अनेकविध वैशिष्टये दिसतात. स्वरभक्ति, प्रा.त प्रक्रियेचा पराभव, विशिष्ट वर्नीचा आगम लोप अशी वैशिष्टये दिसतात. तर अरबी-फार्सी शब्दांचा प्रभावही या बोलीवर होताना दिसतात. अलीकडे इंग्रजी भाषेचा प्रभावही मोठ्या प्रमाणात होताना दिसतो.

◆◆◆

Power of Knowledge Peer Review Journal, Volume I, Issue:IV Jan to March 2021 ISSN 2320-4494 Impact factor 2.7286

आगंतुकाची स्वगते : उद्ध्वस्त गावशिवार जगणा—या अंर्तमनातील वेदना

प्रा. बाजीराव कृष्णाजी पाटील
मराठी विभाग प्रमुख,
राधानगरी महाविद्यालय राधानगरी जि.कोल्हापूर

प्रस्तावना :

जागतिकीकरण, खाजगीकरण आणि आर्थिक उदारीकरणाच्या प्रक्रियेत सामान्य माणूस सर्वच पातळयांवर नामशेश होताना दिसतआहे. या जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत सामान्य माणसाला कुठेच स्थान नाही. हे खाऊजा धोरण कष्टकरी, सामान्य माणसाच्या बाजूने नाही या व्यवस्थेच्या शोशणाच्या त—हा तिची विविध रूपे, ग्रामीण माणसाचं जगणं, त्यांचीभग्नस्वप्ने, निसर्गापासून तुटनं, भाऊ बंदकी, त्यांच्या चिंता शेतक—यांचे काबाडकष्ट, मतलबी माणसांची गर्दी या दृष्टीने अर्थकारण, समाजकारण, राजकारण, सांस्कृतिक, व्यावसायिक आणि कौटूंबिक जीवनात उल्लेखनीय बदल झाले. हे बदल नव्वदोत्तरी मराठी कवींना आव्हान देतात. ते आव्हान स्वीकारून नव्वदोत्तरी समाज वास्तवाचा वेध मराठी कवींनी घेतला आहे.

नव्वदोत्तरी कविता ही अनेक दृष्टीने महत्त्वपूर्ण आहे. ही कविता नव्या बदलांना सामोरे जाताना समकालीन जीवनात निर्माण झालेले प्रश्न, समस्यांना घेऊन पुढे आली आहे. दुरावलेले नाते संबंध, स्त्रियांवरील अत्याचार, संवेदनाहीन माणसे, भ्रष्टाचार अशा कितीतरी जीवन जाणिवा घेऊन ही कविता साकार झाली आहे. भूमिपुत्रांना आगंतुक करून टाकणा—या जागतिकीकरणानंतरच्या भीषण वास्तवाची प्रचिती देणारी कैलास दौंड यांची कविता आहे. आज गावशिवार आणि तिथली सारी कृषिकेंदित संस्कृती मरू घातलेली आहे. प्रत्येक वेळचा दुष्काळ आणि उजाड होणारी गावे, विस्थापित माणसांचे शहराकडे निघालेले लोंढे आणि राजकारणाने बरबाद झालेली गांवे हे आजचे भीशण वास्तव आहे. अशा जीवघेण्या वास्तवाचा आविश्कार म्हणजे ही स्वगते आहेत. प्रस्तुत शोध निबंधात कवि कैलास दौंड यांच्या परिपक्व ग्रामीण वेदणेचे वेगळेपण अधोरेखित करणे हा मुख्य उद्वेश आहे.

'टागंतुकाची स्वगते' हा कैलास दौंड यांचा पाचवा कविता संग्रह चपराक प्रकाशन कोथरूड, पुणे यांनी १२ जानेवारी २०२१ साली प्रकाशित केला असून यामध्ये ७३ कवितांचा समावेश आहे. हा कविता संग्रह म्हणजे अस्सल आणि परिपक्व वेदनेचा प्रसवाविष्कार आहे. ही आगंतुकाची स्वगते कवीने तीन विभागात विभागली आहेत. पहिल्या विभागात मनाची 'सल आणि ओल' पानापानातून व्यक्त होताना दिसते. तर दुस—या 'नदीकाठ' या विभागात कवी महामानवांच्या वैचारिक सत्याच्या शोधात असताना दिसतात. तर तिस—या विभागात या विचारांच्या काठाकाठाने आपल्याच स्वगतामधून निर्माण झालेल्या प्रश्नांची उकल 'दिसा.मासाच्या' कालीय अवकाशात करता येईल काघ्याचा शोध घेताना दिसतात.

कैलास दौंड यांची कविता स्वत:शी बोलतेय उद्ध्वस्त जगणं आणि आगतिक वागणं यांच्यातल्या द्वंद्वाचा हा जागतिक आंतरसंवाद आहे. गेल्या अनेक वर्षात बदललेल्या सामाजिक, राजकीय आणि जागतिक घडामोडींच्यामुळे समाजजीवन मुळापासून उद्ध्वस्त होऊ पाहत आहे. तंत्रज्ञानाच्या या जगात माणसाचे हजारो लाखो मित्र मुठीतल्या मुठीत बंदिस्त आहेत. तरीही माणूस स्वत:शीच बोलण्यामध्ये व्यस्त आहे. ही शोकांतिका कैलास दौंड यांनी आपल्या कवितेमध्ये व्यक्त केली आहे. या बदललेल्या जगात प्रत्येक माणूस आगंतुकासारखा आपल्याच आसपास वावरतो आहे, स्वत:च स्वत:ला हजार प्रश्न विचारून भंडावून सोडत आहे आणि स्वत:च त्याची उत्तरे शोधण्याचा प्रयत्न करत आहे. याच अंतर्मनाशी झालेल्या स्वगताची ही कविता आहे.

कैलास दौंड यांच्या सा—या कविता वेगवेगळया असल्या तरी त्या कवितेचे एक अखंड आणि प्रवाही असे काव्यात्मक आत्ममंथन आहे. दौंड यांनी आपली या कविते मागची भूमिका पहिल्याच कवितेतून व्यक्त करताना म्हणतात,

शेती करायची असेल तर,

ते बिंबवत असलेल्या गोष्टी नीट समजून घे
आणि
दाखव जगाला की
सुचवण्यापेक्षा वाचवणं किती महत्वाचं असतं ते!
(आगंतुकाची स्वगते पृष्ठ ११)

आपली कृषी संस्कृतीशी जोडली गेलेली नाळ वाचवणं महत्वाचं आहे. आज आपल्या भोवतालचं ग्रामीण जीवन शहरीकरणाच्या डोझर खाली चिरडले जात आहे. ग्रामीण संस्कृती उद्ध्वस्त होत आहे. बळावत चाललेलं घाणेरडं राजकारण ग्रामीण जीवनाच्या मुळावर येऊन बसले आहे. ग्रामीण युवक बेरोजगारीच्या विळख्यात अडकला आहे. वारंवार येणारे दुष्काळ आणि प्रस्थापितांच्या धगधगत्या विखारामुळे शेतकरी स्वत:ला आत्मवेदनेच्या दोरखंडाला लटकवून घेत आहे. अस्वस्थ समाज जीवन जाती. जातीत, धर्मा.कर्मात, उच्च.नीचतेत, थरा.थरात, गटा.तटात, घरा.घरात आणि पर्यायाने उरा.उरात, अंतरात, नात्या.गोत्यात विभागले गेले आहे. याच सुंदर उदाहरण या कवितेत देताना कवी म्हणतात,

दोन दिस रहा, विनविती भाऊ
माझ्या घरी लाहू, काम आहे.
कागदावरती मागितल्या सह्या
नात्याच्या डोहात बुडविल्या वह्या
(आगंतुकाची स्वगते पृष्ठ १२)

या संदर्भात डॉ. श्रीराम गुंदेकर म्हणतात की, काळाच्या गरजेमुळे खेडयातून एकत्र कुटुंबे विभक्त होतात त्यामुळे जमिनीच्या वाटण्या होतात. दिड दोन पाच एकर शेती स्वत: कसण्यासाठी परवडण्याजोगी नसते त्यामुळे ती विकून भुमिहीन व्हावे लागते.' पृष्ट ६५ माणसांच्याच आतमध्ये माणसांचीच बेटं निर्माण झाली आहेत. माणुसकीच्या

किना—यापासून ही बेटं कित्येक मैल दूर आहेत. चिरेबंदी संस्कृतीच्या नुसत्या पाऊलखुणाच उरल्या आहेत. याची आंतरिक सल प्रत्येक कवितेमधून कवीच्या मनाला टोचून टोचून रक्तबंबाळ करातना दिसते. कवीला गरजेची वाटते ती ही सल सुसह्य व्हावी अशी माणसा.माणसांच्या मनात निर्माण व्हावी अशी ओल. हा शोध घेताना कवी आपल्या 'ओल' कवितेमध्ये म्हणतात,

गवताचा जन्म उभा
शोधतो गायीस
निळाईच्या खाली उरे
तुझा.माझा सोस.
(आगंतुकाची स्वगते पृष्ठ २०)

या उद्‌विग्न अवस्थेतून बाहेर पडण्यासाठीचा इशारा देताना 'अतातरी' या कवितेत म्हणतात,

पिकासह तुझा
अवघा श्वास त्या गवताच्या मुठीत
आता तरी त्याला
काडी
लावणारेस का नाहीघ
(आगंतुकाची स्वगते पृष्ठ २१)

कवी पिकामध्ये वाढलेल्या तणरूपी गवताला पिकासह काडी लावण्याचा सल्ला देतात. कवी उद्‌ध्वस्त जीवनाच्या कारणमीमांसेचा शोध घेण्यामध्ये यशस्वी झाले आहे. गावाच्या अस्सलतेला शहरीकरणाची संसर्गजन्य लागण होताना कवीचे मन अस्वस्थ होताना दिसते. आजही अस्वस्थता विश्वातल्या ग्रामीण मना.मनाला व्यापून राहिली आहे. आजचा गाव कुठे जाईल कुणाच्याच ध्यानात येत नाही. ही गोंधळलेली अवस्था प्रत्येक माणसाची आहे. ती नेमकी व्यक्त करण्याच काम कवीची स्वगते करतात. ग्रामीण मनाला आशेच्या मृगजळाने पूर्णत: व्यापून टाकले आहे. या सा—या व्यवस्थेला कारण ठरलेली माणसाची न क्षमणारी हव्यासाची तहान आणि न भागणारी स्वार्थाची बकाल भूक या व्यवस्थेच्या —हासाला कुठंपर्यंत घेऊन जाणार आहेघ याला काही अंत आहे की नाही' या गोंधळाच्या गर्तेत कवीचे स्वगत वारंवार अडकताना दिसते.

कवितेच्या मध्यगर्भात शिरताना मात्र कवी उजाड, ओसाड आणि कोरड्या पडलेल्या नदीपात्राच्या काठा.काठाने मानवतेचा ओलावा शोधण्याचा प्रयत्न करताना म्हणतात,

नानीच्या काठाने/वाढे वंशवेल
सारेअलबेल/ म्हणवेना.
;नानी. नदीचे नावद्ध
(आगंतुकाची स्वगते पृष्ठ २५)

स्वत:तल्यास्वत:चा आणि अंतरात्म्याशी सुसंवाद साधणा—या भाशेच्या अभिमान बाळगत कवी युध्दाचे नव्हे तर बुध्दाचे समर्थन करताना म्हणतात,

तुझ्या वृक्षाच्या छायेत
जगा भेटू देत बुध्द
जावेझडूनी किटाळ
वारा वाहू देत शुध्द!

(आगंतुकाची स्वगते पृष्ठ ४९)

महामानव गौतम बुध्द डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, कर्मवीर भाऊराव पाटील, संत गाडगेबाबा यांच्या मानवतावादी विचारांचा वारसा या जंजाळातून बाहेर पडण्यासाठी आणि उद्‌ध्वस्त वर्तमान वाचविण्यासाठी उपयोगात येईल असे सांगतात.
पुढे तिस—या आवर्तनात कविता दिसा.मासाने जाणवणा—या गटा.तटाच्या, जाती.पातींच्या, धर्माच्या, अधर्माच्या, पिढ्यां.पिढ्या मधील अंतराच्या संघर्शाचा उद्‌वेग मानताना कवी म्हणतात,

अन् माझ्या मागे लागला आहे
बेचैनीचा आग्या जाळ!
बेसरमीची काठी घेऊन मारत सुटल्या आठवणी
ओरडताहेत त्या
'चल निघ...! हा गाव तुझा नाही'

पृष्ठ ६२

हरवत चाललेल्या गावाच्या गावपणाचे शेताच्या हिरवेपणाचे, रानातल्या जिवीत्वाचे आणि माणसातल्या माणुसपणाचे पुनर्प्रस्थापन करण्याची धडपड कवीच्या शब्दा शब्दामधून व्यक्त होते. हरवलेल्या गावपणाचं हे दुखणं कवीला वारंवार टोचताना दिसते.

तरीही या सर्वातून बाहेर पडण्यासाठी कवीचा सर्वात मोठा विश्वास आहे तो मातीत राबणा—या शेतक—यावर. कारण त्या शेतक—याने कुणाच्याही आशीर्वादावर भरवसा न ठेवता फक्त मातीचा श्लोक मनात जपला आहे आणि या एकाच श्लोकाच्या जीवावर तो निश्चितच मानव जातीला या भयानक गर्तेतून बाहेर काढेल असा आशावाद कवी व्यक्त करतो.

कविता व्यक्त होताना आलेल्या प्रतिमा आणि प्रतीके ही गावातल्या विझत, धुमसत चाललेल्या चुलीच्या आतून, व्याकूळ मनाच्या अंतरातून, मातीच्या प्राक्तनातून, शोशितांच्या अंतर्मनातून आणि उद्‌ध्वस्त होत चाललेल्या शेतक—याच्या वेदनेच्या गर्भातून प्रसवतात. त्या वाचकाच्या काळजाला गवसणी घालतात, म्हणूनच ही 'आगंतुकाची स्वगते' वाचकाला अस्वस्थ करून सोडतात. खरंतर साहित्यकृतीचे हेच खरे यश आहे या अर्थाने कवी कैलास दौंड यांची ही स्वगते समर्थपणे व्यक्त होण्यात यशस्वी ठरली आहेत ही स्वगते वाचताना,

रात्रंदिन आम्हा युध्दाचा प्रसंग।
अंतर्बाह्य जग आणि मन।।
या मनाच्या अवस्थेत घेऊन जातात हे मात्र नक्की.

निष्कर्ष:

१. कैलास दौंड यांच्या कवितेतून गावशिवार आणि कृशिकेंद्रिंत संस्कृती मरू घातली आहे. राजकारणांने बरबाद झालेली गांवे हे आजचे भीशण वास्तव पानापानातुन आले आहे.

२. एकविसाव्या शतकातील उपभोक्तावाद कैलास दौंड यांच्या कवितेने विविध प्रतिमातून चित्रीत करून वेगळेपण जपले आहे.

३. समाजजीवनातील राजकारण, धर्मकारण, संस्कृती, माणसा माणसात आलेला खोटेपणा आणि मूल्यविहीनता या बाबी कवितेच्या केंद्रस्थानी आहेत.

४. या कविता समाजव्यवस्थेचे दाहक वास्तव आपल्या समोर मांडतात.

५. माणूस, समाज आणि संस्कृती या संबंधीचे चिंतन व्यक्त होते.

६. सभोवतालचे वास्तव नेमकेपणाने शब्दांकित करते.

संदर्भ ग्रंथ :

१. दौंड कैलास : आगंतुकाची स्वगते २०२१ए चपराक प्रकाशन कोथरूड पुणे
२. त़त्रैव पृ. ११
३. त़त्रैव पृ. १२
४. तत्रैव पृ. २०
५. तत्रैव पृ. २१
६. तत्रैव पृ. २५
७. तत्रैव पृ. ४९
८. तत्रैव पृ. ६२
९. गुंदेकर श्रीराम, ग्रामीण साहित्य प्रेरणा आणि प्रयोजन१९९९ दिलीपराज प्रकाशन पुणे पृ. ६५

◆◆◆

संत कवियित्री सोयराबाई

डॉ.भैरगुंडे एस.एस.
मराठी विभाग
वसंतराव नाईक कला वाणिज्य महाविद्यालय, मुरुड जंजिरा जि.रायगड

प्रस्तावना :-

भारतीय भक्ती संप्रदायामध्ये महाराष्ट्रात तेराव्या शतकाच्या अखेरीस संत ज्ञानदेव व संत नामदेव यांनी सांस्कृतिक चळवळीला प्रारंभ केला. वैदिक धर्मातील कर्मकांड, उच्चनीच, वर्ण, विषमता, क्षुद्र देवतांचे पूजन, स्त्री-पुरुष मतभेद इत्यादीमुळे समाजात सर्वसामान्य व्यक्तीच्या विकासाला वाव नव्हता. अशा परिस्थितीत स्वधर्म सामाजिक नीती व जाती भेदातील अशी मानवतेची शिकवण देणे आवश्यक होते. संत ज्ञानेश्वर व संत नामदेव या दोन संतांनी आपल्या समत्वादी भूमिकेतून महाराष्ट्रात पंढरपुरच्या चंद्रभागेच्या तीरी वारकरी संप्रदायाची मुहूर्तमेंढ रोवली. भक्ती व अध्यात्म हे एका विशिष्ट वर्णाच्या बंदिखान्यात बंदिस्त असलेले दोन महत्वपूर्ण भाग सर्वांसाठी खुले केले. त्यातूनच अध्यात्मिक लोकशाही स्थापन केली. महाराष्ट्राच्या संस्कृतीमध्ये आगळावेगळा प्रयोग संत ज्ञानेश्वर, संत नामदेवांनी केला. पिढ्यानपिढ्या ज्यांच्यावर अन्याय झाला. जे ज्ञानापासून वंचित होते. सामाजिक विषमतेचे बळी ठरले होते. क्षुद्रातीक्षुद्रांना जाती बंधनात अडकावून ठेवले होते. त्यामुळे त्यांची प्रगती थांबली होती. धर्माचा अर्थ कुणाला कळत नव्हता. त्यामुळे धर्माच्या नावाखाली अनेक अप्रवृत्ती वाढल्या होत्या. जाती भेदाची, उच्चनीचतेची मूळ खोलपर्यंत रुजली होती. अठरापगड जाती धर्मातील लोकांची सर्व बाजूंनी कुचंबना चालू होती. अशा यज्ञ आणि ग्रस्त जणांना आत्मोन्नतीचा मार्ग दाखविण्याचे कार्य संत ज्ञानेश्वर व संत नामदेव यांनी केले.

वर्ण व्यवसायाचे भेद व्यक्तीच्या अध्यात्मिक विकासाच्या आड येत नाहीत असेही सांगितले. ज्ञानदेव, नामदेव, सेना न्हावी, सावता माळी, गोराकुंभार, विसोबा खेचर, नरहरी सोनार, चोखामेळा, जनाबाई, मुक्ताबाई, सोयराबाई, कान्होपात्रा अशा अठरापगड जातीतील सारे संत एकत्र आले. इतकेच काय तर चोखोबा सोबत त्यांच्या घरातील माणसे त्यांची पत्नी सोयराबाई, मेव्हणा बंका, बहिण निर्मळा, मुलगा कर्म मेळा, यांनी भक्तीचा आनंद लुटला आहे. असे असले तरी या संप्रदायात स्त्री संताना म्हणावे तेवढे स्थान प्राप्त झालेले नाही.

आधुनिक मराठी वाङ्मयाची सुरुवात उच्च वर्णातील व उच्च वर्गातील लोकांकडून झाली. त्यामध्ये स्त्रीला दुय्यम दर्जा दिला गेला. पुरुषप्रधान संस्कृती असल्यामुळे स्त्री-पुरुष समतेचे मूल्य स्त्री ला जाणवले नसावे. स्त्रियांनी रचलेल्या ओव्यात किंवा लोक गीतातून काल्पनिक उदात्तीकरण केलेले सुख, समृद्धी, वैभव यांचे चित्रण मोठ्या प्रमाणावर येते. पण दु:ख, दारिद्य, गुलामगिरी, अपमान यांचे थेट वास्तवदर्शी चित्रण फारसे येत नाही. स्त्रियांच्या ठिकाणी हळवी, भावूक वृत्ती असते. लोकगीते, मंगळागौर, भोंडला इत्यादी प्रसंगातील गाण्यांतून स्त्री आपल्या भावना व्यक्त करते. स्त्रियांची विद्रोही

मानसिकता क्वचितच दिसून येते. साहित्य, साहित्यिकांनी, सांस्कृतिक दृष्ट्या व्यक्त होणारे स्त्रीजीवन अनेक पुरुष साहित्यिकांनी चित्रित केले आहे. स्त्रियांनीही स्वतःचे भावविश्व स्वतः उलगडण्याचा प्रयत्न केला आहे. जनाबाई, मुक्ताबाई,सोयराबाई,कान्होपात्रा,बहिणाबाई इत्यादी संत कवियित्री आपल्या अभंगातून आपल्या स्त्रीजीवनाला प्रगट करतात.

प्रस्तुत निबंधात संत सोयराबाईच्या साहित्यावर प्रकाश टाकण्यात आला आहे. तेराव्या शतकातील संत चोखामेळा यांची पत्नी संत सोयराबाई यांनी पतीकडूनच भक्तिमार्गाचा उपदेश घेतला. पांडुरंग कृपेने त्यांना कर्ममेळासारखा मुलगा झाला आहे. भाऊ बंका चोखोबाची धाकटी बहिण निर्मळा हे सर्व कुटुंब मंगळावेढ्यात राहत असे. चोखामेळा श्रेष्ठ भागवत भक्त आहेत. संसारातल्या अनेक आपत्तीत आणि दारिद्र्यात सोयराने चोखोबांना साथ दिली. चोखोबांच्या संसारिक व पारमार्थिक जीवनातही सोयरा एकरूप झाली होती. चोखोबांप्रमाणे ती हरीभक्तीत रममाण झाली आणि आपले अध्यात्मिक अनुभव तिने शब्दबद्ध केले. ती आपल्या अभंगाच्या शेवटी चोख्याची महारी म्हणवून घेते. हरीभक्त, पतिव्रता संत सोयराबाई या पहिल्या दलित संत कवियित्री होत. त्यांनी संत चोखामेळा यांच्या समाधीचे अभंग लिहिले आहेत. संत सोयराबाईचे एकूण बासष्ठ अभंग उपलब्ध आहेत. सरळ, निष्कपट अंतकरणाचा प्रामाणिकपणा, पारमार्थिक प्रवासात तिला आलेला अनुभव तिने उत्कटपणे पण सध्या सोप्या रसाळ भाषेत वर्णन केले आहेत. प्रासादिकता तिच्या अभंगात सर्वत्र आढळते.

सोयरा आपले आराध्य दैवत विट्ठलाला हाक मारीत आहे. तो शिणल्या भागलेल्यांचा विसावा आहे. आपल्या उद्धारासाठी सोयाराला विट्ठलाची पूजा करायची आहे. ती म्हणते–

येई येई गरुड ध्वजा | विटेसहित करीन पूजा ||
धूप दीप पुष्पमाला | तुज समर्पू गोपाळा ||
पुढे ठेवोनिया पण | वाढी कुटुंबि ते अन्न ||
तुम्हा योग्य नव्हे देवा | गोड करुनिया जेवा ||
विदुरा घरच्या पातळ कन्या | खासी मायबाप धन्या ||

येथे तिच्या उत्कट पांडुरंगभक्तीची आपणांस प्रतीती येते. आपण संसारात बुडत आहोत. देहाची शुद्द्धी नाही. देवा बुडत्याला बाहेर काढावे. सर्वसामान्य तळा गाळातल्या स्त्रीपुरुषानाही कळावे असे तिचे निवेदन सोपे, सुलभ आहे. पुढील अभंग पाहा.

हीन मी काय वानूं देवा | तुम्ही केशवा उदार ||
करा माझें समाधान | दाखवा चरण आपुले ||
लोटलेसे महानदी | नाही शुद्धी देहाची ||
बुडत्ये काढावे बाहेरी | म्हणे चोख्याची महारी ||

यावरून तिच्या प्रांजळ आणि निरागस मनाचा प्रत्यय आपणांस येतो. आपल्या हीनत्वाची तिला जाणीव आहे. देवा मी हीन असल्याने जर मला तू दूर लोटले असशील तर हे तुझ्या ब्रीदाला शोभणारे नाही. मी तुझाय पदर धरून तुला शरण आले आहे. तुमचा त्रिभुवनाता ठसा आहे, मग तू मला का पाठ दाखवतोस ? असे तिचे सरळ सरळ निवेदन आहे. या उत्कट आत्मियतेमुळे तिचे अभंग रसाळ वाटतात.

मनाचा ठाव घेतात. आणखी इतर देवांची भक्ती करू नका. उगीच त्यामुळे शीण होईल. म्हणून ती सर्वांना विट्ठलाचे नामस्मरण करण्याचा उपदेश करते.

सुखाचे हे नाम आवडीने गावें | वाचे आळवावे विठोबासी ||
संसार सुखाचा होईल निर्धार | नामाचा गजर सर्व काळ ||
कामक्रोधांचेन चलेचि काही | अशा मनशा पाही भूर होती ||
आवडी धरोनी वाचे म्हणे हरी हरी | म्हणतसे महारी चोखियाची ||

या अभंगातून नामस्मरण करणाऱ्या विट्ठलाला शरण गेलेल्या भक्ताचे चित्र उभे केले आहे. त्यातील प्रासादिकता आणि गेयता यामुळे हा अभंग गोड वाटतो. रसाळ वाटतो 'र' आणि 'व' या वर्णाच्या पुनरुक्तीमुळे नकळत अनुप्रासहि साधला आहे. त्यामुळे भक्तीची गोडी आणि काव्याची रसाळता दोन्हींचा प्रत्यय येथे येतो. तिचा उपदेश आहे कि,

सुलभ सोपे वाचे नाम गाता | पापाच्या चलता पळती पुढे ||
वाचे हरी हरी जो कोणी उच्चारी | नर अथवा नारी पवित्र ते ||

नामामुळे पाप पळावे, तसे निर्मळाच्या सोप्या, सहज व स्त्री सुलभ निवेदनामुळे काठीण्य दूर पळून जाते.

तो सुख सोहळा दिवाळी दसरा |
वोवळी सोयरा चोखी यासी ||

असे चरण वाचताना टाळ मृदुंगाच्या तालावर मन नाचते. यातच तिच्या अभंगाच्या यशाचे गमक आहे. सोयराला अजून आत्मस्थितीची प्राप्ती झालेली नाही. आमची दशा विपरीत झाली. देवा तुम्हीच आता जे काही उचित करणे आहे ते करा. हि शरणता तिने व्यक्त केली आहे. सर्व रंजले गांजलेले लोक देवा तुझा धावा करतात. (म्हणोनी कमळापती शरण आले ||) शरण येऊन ती काकुळतीला आली आहे. पांडुरंगाशिवाय तिचे दु:ख कोण हरण करणार ! कारण तोच तिचा आईबाप आहे हा वात्सल्य अपत्य भाव अनेक ठिकाणी प्रकट झाला आहे. असे नाते असल्याने बसले रात्र दिवस धरणे करी || अशी सोयरीची अवस्था झाली आहे. या सर्व ठिकाणी करून रस ओतप्रोत भरला आहे. अगतिक अवस्थेतील सोयरीने आपल्या अवस्थेचे चित्र पुढीलप्रमाणे रेखाटलेले आहे.

शिणल्या भागल्यांचा तू चि विसावा | धावे तू केशवा मायबापा ||
किती किती मन अवरोनी धरू | परी न सुचे विचारू काय करू ||

यातील उत्कटता आपल्या अंत:करणाचा ठाव घेते. निर्मळा आणि चोखोबा यांच्या जीवनातील काही प्रसंग तिने चित्रित केले आहेत.

सकळ समुदाव चोखीयाचे घरी | ऋदधी सिद्धीव्दारी तिष्ठताती ||
रंगमाळा झडे गुढिया तोरणे | आनंद कीर्तन वैष्णवाचे ||
असंख्य ब्राम्हण बैसल्या पंगती | विमानी पाहती सुखर ||
तो सुख सोहळा दिवाळी दसरा | वोवाळी सोयरा चोखी यासी ||

चोखोबाच्या घरच्या भोजन प्रसंगीचे हे सुंदर शब्दचित्र सोयराने रेखाटले आहे. भक्तीची उत्कटता तर सर्वत्र आहे. यामुळे तिच्या अभंगांना रसाळपणा आला आहे. सोयराबाई यांच्या अभंगातील दु:ख हे चोखामेळा यांच्या अभंगातील दु:खासी एकरूप होणारे आहे. ती म्हणते आम्ही हीन जातीत जन्माला आलो त्यामुळे आमची पदोपद हे टाळणी झाली. हिनतेचे दु:ख मरेपर्यंत चिकटून बसले. तरी माझा चोखा हा फार मोठा भक्त आहे. आमच्यावरचा अन्याय दूर झाला. याचा अर्थ आम्ही विट्ठल भक्तीत रममाण झाल्यामुळे हिनतेचे काहीच वाटेना. सोयराबाई म्हणते देवा आमची वासना कशात उरली नाही तुम्ही आम्हाला दर्शन दिलं. आता भेदा भेद नाही आमचे अंत:करण शुद्ध झाले.

नाही उरली वासना | तुम्हा नारायण पाहता ||
उरला नाही भेदाभेद | झाले शुद्ध अंत:करण ||
विटाळाचे होते जाळे | तुटले नामाच्या बळे ||
चौदेहांची सुटली दोरी | म्हणजे चोखाची महारी ||

देव, आमच्या स्पर्शाने विटाळ होतो आहे. परंतु तुमच्या नामस्मरणाने आमच्या जन्माचे सार्थक झाले. अशा प्रकारे परमेश्वर भेटीमुळे सुरुवातीला अस्पृश्यतेचे दु:ख जाणवले नाही. नंतर अस्पृश्यतेच्या दु:खाची झळ सोयराबाईला बसली आहे. त्यामुळे काही वेळेला ती अस्पृश्यता मानणाऱ्या कर्मठाची कानउघडणी करते. ती म्हणाले, ''विटाळ हा सर्वांच्या ठिकाणी असतो. मग आम्हालाय का दूर ठेवता.?''

देहासी विटाळ म्हणती सकळ | आत्मा निर्मल शुदध ||
देहाची विटाळ देहीच जन्माला, सोवळा तो झाला कवणा धर्मी ||
विटाळ वाचोनी उत्पत्तीचे स्थान | विटाळ देहांतरी वसतसे ||
देहांची विटाळ देहीच निधारी म्हणती महारी चोखियाची ||

सोयराबाईने माणसाच्या विटाळाचे विश्लेषण अगदी मार्मिकपणे करून तत्कालीन ब्राम्हणांना सडेतोड उत्तर दिले आहे.

'ऐसा आनंद सोहळा

ऐसा आनंद सोहळा | निर्मळा पाहे अपुले डोळा ||
आनंद न मे गगनी | वैष्णव नाचती रंगणी ||
जेथे नाही भेदाभेद | अवघा भरला गोविंद ||
तया सुखाची सुखराशी | वोळली ती निर्मळेसी ||
सोयरा देखोनी आनंदली | वेळोवेळा विठु न्याहाळी ||

प्रस्तुत अभंगाचे वेगळेपण असे कि या अभंगात संत सोयराबाईनी संत निर्मळा यांनी घेतलेल्या आनंद सोहळ्याच्या अनुभवाचा, जीवनमुक्तीचा अनुभव सांगितला आहे. एकंदरीत संत सोयराबाईना विठ्ठलभक्तीची उत्कटता चोखोबाचा सहवास विठ्ठलापाशी अनन्य श्रद्धा, मनावरचे भक्तीचे

संस्कारातील हिनतेचे दु:ख, संसाराबद्दलची घृणा, दारिद्र्याचे चटके, या सर्वांचा परिपाक म्हणजे तिचे काव्य.

तेराव्या शतकातील एक संत भागू महारीण ती जातीने महार होती तिच्या जन्मस्थानाचे त्याचप्रमाणे तिची जन्मतिथी व मृत्यूतिथी याची उपलब्ध माहिती नाही ती बहुधा एकटी असावी. मागे पुढे कोणी नाही अशी ती आपल्या अभंगात म्हणते संत ज्ञानदेव, नामदेव, चोखोबा त्यांच्या समकालीन असावी. जातीने महार असल्याने सामाजिक उपेक्षेचे जीवन तिच्या वाट्याला आलेले होते तिचे दैवत पंढरीचा पांडुरंग होता. आपल्या महार जातीमुळे तिला विट्ठल मंदिरात जाता आले नाही. चोखोबाप्रमाणेच तिने विठ्ठल मंदिराच्या महाद्वारातूनच विठ्ठल दर्शन घेण्याचा प्रयत्न केला. भक्ती केली

'सर्व संत हो राउळी मी दे एकटी तळमळी | हि तिच्या मनाची व्यथा तिने उत्कटतेने प्रकट केली आहे. भागू याती हीन आहे. त्यामुळे तिच्या काली अस्पृश्याना जे भोगावे लागत होते ते भागुच्या हि वाट्याला आले. लोक तिलाही दूर लोटीत असावेत. त्यामुळे सामाजिक उपेक्षाचे जीवन तिच्या वाट्याला आले. त्याची खंत आपल्या अभंगात व्यक्त केली आहे.

आलो तुझ्या दर्शनासी | भेट द्यावी ब आम्हासी ||
सर्व संत राउळी | मी रे एकटी तळमळी ||
करुणा आईक विठाई | मज बाला भेटी देई ||

अशी तिची अवस्था झाली होती. तिलाही महाव्दारात तिष्ठत बसावे लागले. सर्व संत मंदिरात जातात. पण आपण जाऊ शकत नाही याची तिला खंत आहे. तिला एका विठ्लावाचून कोणीही नाही विट्ठला बरोबर ती ज्ञानदेवानाही आळवते. त्यांना ती
'बा माझे ध्यान धारा' अशी विनंती करते. देवा तू इथे असताना लोक मला छळतात, त्रास देतात. मग तो अनाथांचा नाद कसला ? माझी तुला करूना का येत नाही.

तुज असता मज गांजती जन |
मग काय जिने देवा तुझे ||
अनाथांचा नाथ ऐसा म्हणविसी |
करुणा कैसी नाच तुज ||

असा तिचा रोकडा प्रश्न आहे. यातिहीनतेमुळे मी मोठी अपराधी आहे. पण माझे अपराध पोटात राहील. मी तुजी अज्ञानी तानुले आहे.

अवघ्या संता तू भेटसी | मी रे येकली परदेशी ||
भागू म्हणे विथोसी मज धरावे पोटीसी ||

अशा यातीहीनतेच्या यातना भागुलाही सहन कराव्या लागल्या. हे भोगलेले दु:ख हे तिने आपल्या अभंगातून मांडले. सकल संत गाथेत तिचे फक्त पाचच अभंग उपलब्ध आहेत. दलित स्त्री असूनही तिने अभंग लेखन केले. व आपल्या हीनतव्याची भावना प्रकट केली तेथे काळाच्या दृष्टीने महत्वाचे ठरते. एक यातीहीन स्त्री असूनही विट्ठल भक्तीत ती रमून गेली. आणि जीवन तिने कृतार्थ केले.

संदर्भ ग्रंथ

संत कवियित्री – इंदुमती शेवडे
संत चोखामेळा : चरित्र व अभंग – संपादक : स. भा. कदम
प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास – प्रा. डॉ. जीवन पिंपळवाडकर
मराठी दलित कविता :- डॉ. सुनील चंदनशिवे
प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास – ल. रा. नासिराबादकर फडके प्रकाशन कोल्हापूर
श्री सकल संतगाथा खंड - ११

◆◆◆

'सुऱ्हद्गाथा': नवीन स्त्री मिथकांचा शोध

डॉ.एम.ए.कव्हळे
सहयोगी प्राध्यापक
सुंदरराव सोळंके महाविद्यालय, माजलगाव

'सुऱ्हद्गाथा' हे गंगाधर पाटील यांचे संपादित पुस्तक पु. शि. रेगे यांच्या निवडक कवितांचा हा संग्रह आहे. १९७५ साली कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे यांनी हा ग्रंथ प्रकाशित केला. आधिबंधात्मक समीक्षा पद्धतीचे मराठीमध्ये उपयोजन करणाऱ्या मराठी समीक्षकांपैकी गंगाधर पाटील हे अग्रगण्य समीक्षक आहेत. सुऱ्हद्गाथा या ग्रंथात गंगाधर पाटील यांनी कवीवर्य पु. शि. रेगे यांच्या निवडक ७५ कवितांचे संपादन केले आहे. गंगाधर पाटलांनी या ७५ कवितांचा कवितासंग्रह तयार करत असतांना या काव्यसंग्रहाला दीर्घ प्रस्तावना दिली आहे, ज्याला त्यांनी 'हार्द' असे म्हटले आहे. ही ७४ पेजची दीर्घ प्रस्तावना म्हणजे पु. शि. रेगे यांच्या कविताचे आदिबंधात्मक दृष्टीने समीक्षण आहे. आदिबंधात्मक समीक्षा पद्धतीचे पु. शि. रेंगे यांच्या कवितांचे मूल्यमापन करण्याचाच हा प्रयत्न आहे. त्यामुळे 'सुऱ्हद्गाथा' या काव्यसंग्रहाला समीक्षादृष्टीने वेगळे महत्त्व आहे.

सुऱ्हद्गाथेच्या प्रस्तावनेमध्ये गंगाधर पाटील यांनी पु. शि. रेगे यांच्या काव्यलेखनाची आणि एकूण साहित्य लेखनाची काही वैशिष्ट्ये आणि वेगळेपण सांगीतले आहेत. पु.शि. रेगे यांची कविता स्वतःचा वेगळेपणा राखत असून त्यांच्या एकूणच साहित्याचा काव्यात्मकता हा आत्मधर्म आहे असे त्यांना वाटते. हार्तच्या सुरुवातीलाच त्यांनी पु. शि. रेगे यांच्या अनुभवविश्वाचा विचार मांडला आहे. प्रत्येक कलावंत हा वेगळा असल्याने त्याचे व्यक्तिमत्व वेगळे असते. त्यामुळे त्याचे भावविश्व भिन्न असते यावरुनच त्याचे अनुभवविश्व ठरत असते. साहित्यामध्ये लेखकाचे अनुभवविश्व सामान्यतः दोन प्रकारचे असते. बहुकेंद्री आणि एककेंद्री अनुभवविश्व. जे कवी जीवनाच्या विविध अंगावर काव्यलेखन करतात त्याचे अनुभवविश्व बहुकेंद्री असते तर कवीच्या अनुभवाच्या केंद्रस्थानी एकच विषय असेल तर त्याचे अनुभवविश्व एककेंद्री असते. गंगाधर पाटलांना पु. शि. रेगे यांचे अनुभवविश्व एककेंद्री आहे असे वाटते. याबद्दल ते लिहितात, "पु. शि. रेगे यांच्या साहित्याकडे पाहता तीमधील अनुभवविश्व एककेंद्री दिसते. मानवी जीवनातील सृजनशक्ती ही त्यांच्या अनुभवविश्वाच्या केंद्रस्थानी आहे."[१]

स्वतः पु. शि. रेगे यांनीही आपल्या अनुभवविश्वाविषयी हेच मत प्रकट केले आहे. जीवनोत्सुकता ही पु. शि. रंगे यांच्या काव्याच्या केंद्रस्थानी आहे. याविषयी स्वतः पु. शि. रेगे म्हणतात, "वास्तविक पाहता कवितेचे मूख्य विषय दोनच संभवतात. पहिला सृजन यातच प्रेम, शृंगार, करुणा यांचा अंतर्भाव होतो दुसरा मरण. माझी प्रकृती सध्या तरी पहिल्या विषयाशी अधिक मिळती आहे."[२]

पु. शि. रेगे यांच्या काव्याच्या केंद्रस्थानी जीवनोत्सुकता असून ही जीवनोत्सुकता म्हणजेच स्त्रीरुप किंवा स्त्रीशक्ती आहे. हे स्पष्ट करताना गंगाधर पाटील म्हणतात,"ही सृजनशक्ती, ही जीवनोत्सुकता म्हणजे एक प्रकारे मानवी जीवनातील समग्र स्त्रीशक्तीच. ही स्त्रीशक्ती रेग्यांच्या कवितेची मूल प्रेरणा आहे. ही स्त्रीशक्ती म्हणजे त्यांच्या भावविश्वातील एक शांत, संतृप्त, पूर्ण, आनंदमय शक्तीकेंद्र. या स्त्रीस्वरुप

शक्तीकेंद्रातून अनेक स्त्रीप्रतिमा उद्‌भवतात.''[३]

पु. शि. रेगे यांच्या कवितेने स्त्रीच्या शरीर मनाची नानाविध गुण आणि रुपे वेचून एक कलापूर्ण स्त्री प्रतिमा म्हणजेच स्त्रीचे एक नवे मिथ निर्माण केले आहे असे त्यांना वाटते. रेग्याच्या कवितेमध्ये स्त्रीच्या विविध रुपाचा अनुभव प्रगट झाला आहे. हा अनुभव रेगे यांच्या कवितेतील मी घेत असतो. मी च्या दृष्टीकोनातून विविध स्त्रीयांचे रुप, गंध, गुण यांचे अनुभव वाचकापर्यंत पोहोचविण्याचे कार्य रेगे करतात. रेगे यांच्या मीने घेतलेला स्त्रीच्या शरीराचा अनुभव हा शरीरपातळीवरचा अनुभव नसून कवीने शब्दतंद्रेमध्ये स्त्रीच्या शरीरसौंदर्याच्या कल्पकतेने, रसिकतेने घेतलेला तो अनुभव असतो. याबद्दल गंगाधर पाटील म्हणतात,''रेगे या स्त्रीकडे वासनापूर्तीचे साधन म्हणून अनैतिक दृष्टीने पाहत नाहीत. त्यांच्या कवीमनातील पुरुष स्त्रीकडे एक स्त्री म्हणून पाहतो. स्त्रीचा तिच्या शरीरमनाचा तो निकोप व नैतिक वृत्तीने अनुभव घेतो.''[४] त्यामुळेच रेगे यांच्या कवितेतील पुरुषमनाला एकीकडे स्त्रीची ओढ वाटते तर दुसरीकडे त्याला ती गुढ, अबोध वाटते.

पु. शि. रेगे यांच्या अनुभवविश्वाचा विचार केल्यानंतर गंगाधर पाटील त्यांच्या कवितेकडे वळतात तेव्हा त्यांना रेगे यांच्या कवितेमध्ये शब्दाला स्त्रीप्रतिमारुप मिळाल्याचे जाणवते. पु. शि. रेगे यांच्या 'पुष्कळा' आणि 'रेषा' या दोन कविता अशाच प्रकारच्या आहेत. 'पुष्कळा' कवितेमधील पुष्कळ हा शब्द अनेक वेळा जाणिवपुर्वक उपयोजिला आहे. 'पुष्कळा' या कवितेमधून कवी स्त्रीच्या शरीराचा तीन कडव्यातून अनुभव प्रगट करत आहे. यामध्ये पुष्कळ हा शब्द कवितेच्या सुरुवातीला विशेषण म्हणून येतो पण हा विशेषण असलेला पुष्कळ शब्द नंतर हळूहळू कवितेशी त्यातील वर्णनाशी इतका एकरुप होतो, की त्याचे विशेषणरुप निघून जाऊन तो नामरुप धारण करतो. आता ती स्त्री पुष्कळा झालेली दिसते. याचा अर्थ पुष्कळा हेच एक स्त्रीरुप बनते. एक नवीन स्त्रीप्रतिमा रेगे तयार करतात. अशाच प्रकारे 'रेषा' नावाची कविता आहे.

ज्या रेंषांमधून कवी स्त्रीप्रतिमा साकारण्याचा प्रयत्न करतो त्या रेषाच शेवटी स्त्रीअंग बनतात. याचाच अर्थ पु.शि. रेगे यांच्या कवितेतील शब्द हेच स्त्रीप्रतिमा बनून येतात. रेगे नवीन स्त्रीरुप प्रतिमा तयार करतात. रेगे कधी एखाद्या शब्दाद्वारे स्त्री शरीराचा अनुभव घेतात. अशावेळी तो शब्दच एका स्त्रीप्रतिमेचे रुप घेऊन साकार होतो. या अनुभवात तो शब्द स्त्रीरुप व काव्यरुप समकालच घेतो, असे गंगाधर पाटलांनी स्पष्ट केले आहे. पुष्कळा व रेषा यांचे सोदाहरण स्पष्टीकरण त्यांनी या प्रस्तावनेमध्ये केले आहे.

पु. शि. रेगे यांच्या संपूर्ण काव्यलेखनामध्ये राधेवरील कवितांची संख्या विलक्षण आहे. त्यामुळे राधेच्या कथेचा वापर पु. शि. रेगे एका वेगळया कलात्मक रितीने करताना दिसतात. गंगाधर पाटलांनी यावर प्रकाश टाकला आहे. मानवाच्या कलाव्यापारामध्ये प्रेमप्रवृत्तीचा आविष्कार नेहमीच होत आलेला आहे. प्रेमप्रवृत्ती या मानवाच्या सहज प्रवृत्तीच्या आविष्कारासाठी मानवाने अनेक नायक-नायिका यांचा वापर केला आहे. त्यातीलच एक म्हणजे राधा ही होय. राधा आणि कृष्ण यांच्या प्रेमाला मानवी समूहजीवनाने मान्यता दिली आहे. गंगाधर पाटलांच्या मते पु. शि. रेगे यांच्या कवितेमधून प्रकट होणारी राधा म्हणजे राधेची आदिप्रतिमा होय. राधा म्हणजे स्त्रीशक्ती, प्रेमवृत्ती म्हणजेच अनिमा होय आणि कृष्ण म्हणजे मानवाच्या पारमार्थिक व आंतरिक भावविश्वातील पूर्ण पुरुष पूर्णस्वरुप सत् तत्त्व होय. राधाकृष्ण यांच्या प्रेमाच्या

संकल्पनेला भारतीय भावविश्वामध्ये महत्त्वाचे स्थान आहे. या प्रतिमाद्वारा मानव आपले प्रेमविश्व साकारतांना दिसतो. प्राचीन काळापासून ही प्रतिमा मानवी भावविश्वावर आधिराज्य गाजवत आहे. या प्रतिमेचे रुप मानवाच्या भावविश्वाप्रमाणेच त्याच्या सांस्कृतिक आणि व्यक्तीगत विश्वातही विकसित होत गेले आहे.

राधा- कृष्णाची प्रेमप्रतिमा हिला एक सुनिश्चित आकृतिबंध लाभलेला असून राधा-कृष्ण त्याचबरोबर गोकुळ, वृंदावन, यमुना, नंद, यशोदा, गोप-गोपीका, गुरे-गायी, बासरी या प्रधान आणि गौण अशा घटकामधून हा आकृतिबंध किंवा आदिबंध तयार झाला आहे. राधा-कृष्णाच्या या आदिबंधातून सर्जन, प्रेम, शृंगार, आनंद, करुणा आदी भाव प्रगट होताना दिसतात. या आदिप्रतिमेचा वापर साहित्यिक आपल्या कलाकृतीमध्ये करतात असे गंगाधर पाटील नमुद करतात. कवी जेव्हा राधा-कृष्णाच्या प्रतिमेचा वापर आपल्या साहित्यकृतीत करतो तेव्हा तो जशास तसा वापर न करता काही प्रधान व गौण घटक घेऊन कल्पकतापूर्ण मांडणी करून नवीन रचना निर्माण करत असतो. त्यामुळे राधेची प्रतिमा सनातन न राहता ती नावीन्यपूर्ण होते. यादृष्टीने पु. शि. रेगे यांनी राधेच्या प्रतिमेचा वापर कसा केला आहे? ते राधेला कोणता नवा अर्थ देतात? याचा विचार गंगाधर पाटलांनी प्रस्तावनेमध्ये केला आहे.

पु. शि. रेगे राधेच्या प्रतिमेचा नाविन्यपूर्ण वापर कसा करतात याविषयी गंगाधर पाटील लिहितात," कवी राधेच्या आदिप्रतिमेचा अर्थ विहित असा कोरा व्यूह, वा बंध घेतो आणि त्या प्रतिमेच्या भावविश्वाशी, आवश्यक ते कलात्म अंतर राखून त्या बंधात त्याला अभिप्रत असलेला नवा अर्थ भरतो (अर्थात हे सारे कवी जाणीवपूर्वक करत नाही ते काव्य तंद्रेत सहन अन नकळत घडत असते."[५]

याचाच अर्थ पु. शि. रेगे यांनी राधेच्या सनातन रुपातून त्यांना आवश्यक असणारा भाग घेऊन कलात्मक रितीने राधेची प्रतिमा उभी केली आहे. राधेच्या आदिप्रतिमेला नवे रुप देण्याचा हा प्रयत्न आहे, पण कवी तो जाणिवपूर्वक करत नाही. कवीच्या काव्यतंद्रेत नेणीवेतील ॲनिमा (राधा) जाणीवेच्या पातळीवर येऊन काव्यात अवतरते. त्यामुळे रेग्यांच्या कवितेतील राधा वेगवेगळ्या पातळ्यावर वेगवेगळी दिसायला लागते. गंगाधर पाटलांनी पु. शि. रेगे यांच्या 'द्वारकेत राधिका', 'राधा', 'त्रिधा राधा', 'बुंथी', 'चांपेयाची पिवळी पवळण' या कवितांतून प्रकट होणारी राधेची वेगवेगळी रुपे शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे. पु. शि. रेगे यांच्या काव्यात राधेची आदिप्रतिमा कशी येते हे त्यांनी स्पष्ट केले आहे. त्याचबरोबर रेगे यांची राधा इतर कवीच्या राधेपेक्षा वेगळी असल्याचे त्यांनी स्पष्ट केले आहे. याविषयी त्यांचे उद्‌गार महत्त्वपूर्ण आहेत. ते म्हणतात,"राधेची आदिप्रतिमा तशी सार्वत्रिक व सार्वकालिक परंतु कवीप्रतिभेच्या स्पर्शामुळे त्याच्या स्वतंत्र काव्यदृष्टीमुळे ती अनन्यसाधारण व काव्यात्मक बनते. अशी काव्यात्मक बनताच तिला समकालच सार्वत्रिकता व विशिष्टता, स्वात्मता आणि स्वातीतता प्राप्त होते."[६]

सुऱ्हद्‌गाथेच्या प्रास्ताविकामध्ये गंगाधर पाटील पु. शि. रेगे यांच्या काव्याच्या आणखी एका महत्त्वाच्या विशेषावर भाष्य करतात. तो विशेष म्हणजे पु. शि. रेगे यांच्या काव्यातील आदिबंधरुप स्त्रीप्रतिमा हा होय. पु. शि. रेगे यांच्या 'चेतकीण तू', 'तू नाही मला पाहिले', 'पुनर्भेट', 'उर्वशी', 'मस्तानी', 'लवलव', 'शहनाज', 'साष्टांग', 'शार्लटकी', 'हिरन' आदी कवितांमधून आदिबंधरुप स्त्रीप्रतिमा प्रकट झाल्याचे ते सांगतात. पु. शि. रेगे यांच्या या कवितेतील आदिबंधाविषयी ते म्हणतात," 'चेटकीण तू', 'पुनर्भेट', 'शहनाज'

आदी कवितात कवी आपल्या प्रेयेच्या 'तू' च्या रुपात आदिस्त्रीचा आदिमातेचा आदिबंधरुप अनुभव घेत आहे. त्यामुळे अशाप्रकारच्या कवितात एक आदिबंधरुप ललित घटना (आर्किटायपल सिच्युएशन) निर्माण होते. या आदिंबधरुप काव्यात्मक घटनेत 'मी' एकाच वेळी प्रियकर व पुत्र या भूमिकेतून अनुभव घेताना दिसतो. त्यामुळे त्या कवितेतील मी - तू संबंधांना प्रियकर- प्रिया व माता - पुत्र असे द्विपरिमाण लाभते. मी कधी प्रियकाराच्या भूमिकेत 'तू' बरोबर बरोबरीच्या नात्याने वागतो. तर कधी तो पुत्राच्या भूमिकेत (प्रियेच्या रुपात) आदिमातेचा अनुभव घेतो. या सर्व गोष्टीचा कवितेच्या अनुभवविश्वावर आणि रचनाबंधावर फार मोठा परिणाम होतो. मात्र या पुत्राचा संबंध प्रत्यक्ष मातेशी नसतो. तो आदिमातेशी, आदिस्त्रीशी असतो. आणि आदिमातेचा संबध युगमनाशी असतो."[७] त्या आदिबंधरुप स्त्रीप्रतिमा स्पष्ट करताना गंगाधर पाटील 'चेटकीण तू' या कवितेतील मी ला प्रियेच्या रुपात कसा आदीमायेचा अनुभव येतो हे स्पष्ट करतात तसाच अनुभव 'पुनर्भेट' मध्येही चित्रित झाला आहे. यादोन्ही कवितेतून प्रिया प्रियकर संबंध आधिक व्यापक होऊन त्याचे माता - पुत्र संबंधात रुपांतरण झाले आहे. 'चेटकीण तू' आणि 'पुनर्भेट' मध्ये आदिमातेचा आदिबंध दिसतो त्याचप्रमाणे 'लवलव' आणि 'मस्तानी' या कवितेमध्ये कवीमनातील स्त्रीरुप अनिमा प्रकट झाल्याचे पाटील स्पष्ट करतात.

'लवलव' या कवितेचे विश्लेषण करताना गंगाधर पाटील म्हणतात,"लवलवमध्ये मनाच्या चार अवस्था संघटीत करुन सृजनशक्तीचा आविष्कार शब्दबद्ध केला आहे. 'मी' पणाची बाधा जडलेले अहंकारी मन, लवलवीच्या दर्शनाने मीपण फिटलेले मन नवसर्जन होताच नव्या, टवटवीत दृष्टीने सर्वत्र पाहणारे मन आणि तिच्या स्त्रीरुपाशी एकरुप होऊन नर्तनात नवनिर्मिती करणारे सर्जनशील मन या चार अवस्था विकासशील असून त्या मनाची उत्क्रमणे व्यक्त करतात. लवलव म्हणजे चराचराच्या अंगांगावर खुलणारी सतेज टवटवी, सर्जनशक्तीचेच एक मूर्त रुप. लवलव म्हणजे कवी मनातील स्त्रीरुप अनिमा."[८]

'शहनाज' ही पु. शि. रेगेची एक अपूर्व अशी दीर्घकविता आहे. पु. शि. रेगेच्या नेणिवेतील ही स्त्रीप्रतिमा त्यांना काव्यतंद्रेत भेटलेली एक सौदर्यसंपन्न व ऐश्वर्यसंपन्न रुपमत्त स्त्री आहे असे गंगाधर पाटलांना वाटते. या कवितेचे विश्लेषण गंगाधर पाटील यांनी आदिमातेच्या आदिबंधाच्या अंगाने केले आहे. शहनाज ही आपल्या प्रियकर - पुत्राला अनेक रुप दाखवित भूलविते. आपल्या प्रियकर - पुत्राला ती मोहिनी घालत असताना वाढविते आणि आपणही वाढते. पु. शि. रेगे यांच्या कवितेमधील स्त्रीच्या आदिबंधाविषयी गंगाधर पाटील लिहितात,"रेग्यांच्या कवितेत व्यक्त होणारा स्त्रीचा आदिबंध हा सांस्कृतिक भावविश्वातील आदिशक्तीच्या - आदिमातेच्या - आदिबंधाशी आपले नवेच नाते जोडतो. त्याच्या आदिबंधातील प्रतिमासृष्टी, भावविश्व व अर्थव्यूह ही सर्वसामान्य, पारंपरिक, सांकेतिक स्वरुपाची नाहीत. त्याचा प्रतिमाव्यापार हा नाविण्यपूर्ण व स्वतंत्र आहे. या आदिबंधाच्या केंद्रस्थानी त्यांच्या काव्याची मूलप्रेरणा जी जीवनोत्सुकता ती असून त्याची प्रतिमासृष्टी या प्रेरणेने भारावलेली, चेतलेली आहे."[९] याचाच अर्थ पु. शि. रेगे यांच्या कवितेतील स्त्रीचा आदिबंध हा आदिशक्तीच्या किंवा आदिमातेच्या आदिबंधाशी आपले नाते सांगणारा असला तरी त्याची मूलप्रेरणा, भावविश्व, प्रतिमासृष्टी ही पौराणिक नसून नाविण्यपूर्ण आहे, असेच गंगाधर पाटील यांना सांगावयचे आहे.

गंगाधर पाटलांनी पु. शि. रेगे यांच्या सर्व कवितांचा विचार केल्यानंतर त्यांना पु. शि. रेगे यांची

कविता आदिबंधाच्या जवळ जाणारी वाटते पण ती सनातन, पौराणिक आदिबंध स्त्रीप्रतिमा नाही. कारण रेग्यांच्या कवितेत समग्र प्रतिमासृष्टीतून कोणत्याही प्रकारचे दैवी, अतिंद्रिय भावविश्व सूचित होत नाही. त्याचप्रमाणे पारमार्थिक आणि पारंपरिक भानही त्यामागे नाही. त्यामुळे पु. शि. रेगे यांनी स्त्रीचे एक नवीनच मिथ मांडले आहे असे त्यांना वाटते. रेगे याची कविता आदिबंधाशी नाते जोडते पण ते पुरातन नाते नसून नवीन आहे. त्याबद्दल ते म्हणतात,"या सर्व स्त्री - रुपां मिळूनच रेग्यांच्या कवितेने मराठी कवितेत एक अभिनव, सौंदर्यपूर्ण व टवटवीत स्त्री - शिल्प कोरले आहे. त्यांच्या प्रतिभेने निर्मिलेले स्त्री - मिथ ते हेच."[१०]

एकूणच पु. शि. रेगे यांच्या निवडक कवितांचे संपादन करताना त्यांच्या कतितेमधील आदिबंध शोधत शोधत त्यांच्या काव्याची आदिबंधात्मक समीक्षा गंगाधर पाटलांनी केली आहे. पु. शि. रेगेच्या कवितेतील आदिप्रतिमा, स्त्रीप्रतिमा आणि स्त्री - मिथ याचा उलगडा या प्रस्तावनेमधून होताना दिसतो. त्यामुळे आदिबंधात्मक समीक्षा पद्धतीचे मराठीमध्ये उपयोजन करण्याचा हा महत्त्वपूर्ण प्रयत्न आहे, असेच या सुऱ्हद्गाथेविषयी म्हणावे लागेल.

सुऱ्हद्गाथा हा ग्रंथ आदिबंधात्मक समीक्षा पद्धतीने अभ्यास करणाऱ्यांना निश्चितच दिशा देणारा आहे. पण हा ग्रंथ आदिबंधात्मक समीक्षा पद्धतीने विचार करणारा मूलभूत ग्रंथ होऊ शकत नाही. पु. शि. रेगे यांच्या काही निवडक कवितांचा हा संग्रह असल्याने आणि प्रास्ताविकामध्ये या कविताविषयी काही विवेचन केल्याचे आपणास दिसते. रेगे यांची लिखाणाची प्रेरणा जीवनोत्सुकतेची आहे हे मांडतानाच पु. शि. रेगे यांच्या संपूर्ण कवितांचा एक पद्धतशीर सुत्रबद्ध आदिबंधात्मक दृष्टीकोनातून विचार गंगाधर पाटलांना करता आला नाही असेच म्हणावे वाटते. पु. शि. रेगे यांच्या कवितेतील ॲनिमाच्या नोंदी त्यांनी केल्या, राधेची आदिप्रतिमा त्यांनी मांडली पण त्यावर विस्तृत भाष्य ते करत नाहीत. 'शहनाज' वरील भाष्य त्यांना इतर कवितेबाबत विस्ताराने करता आले नाही. त्यामुळे या प्रस्तावनेचे स्वरुप संकुचित झाले आहे. तरी मराठी आदिबंधात्मक समीक्षेला नवी गती देण्यासाठी हा ग्रंथ महत्वाचा वाटतो. गंगाधर पाटलांनी मराठी आदिबंधात्मक समीक्षेला दिलेले योगदान हे अमूल्य आहे हे कोणीही नाकारु शकत नाही.

संदर्भ सूची :-

१. संपा.गंगाधर पाटील, सुऱ्हद्गाथा, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन,पुणे, तृतीयावृत्ती १९९८, पृष्ठ. ०२
२. पु.शि.रेगे,छांदसी, मौज प्रकाशन, मुंबई, १९६८, पृष्ठ. १४०
३. संपा.गंगाधर पाटील, सुऱ्हद्गाथा, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन,पुणे, तृतीयावृत्ती १९९८, पृष्ठ. ०३
४. तत्रैव, पृष्ठ. ०८
५. तत्रैव, पृष्ठ. २९
६. तत्रैव, पृष्ठ. ३४
७. तत्रैव, पृष्ठ. ३६
८. तत्रैव, पृष्ठ. ३९
९. तत्रैव, पृष्ठ. ४७
१०. तत्रैव, पृष्ठ. ७१

◆◆◆

हुतात्म्यांना अर्पण केलेली 'सातबारा'याकवितेचे वेगळेपण

प्रा.डॉ.गजानन जाधव
सहा. प्राध्यापक
सिद्धार्थ कला, वाणिज्य व विज्ञानमहाविद्यालय, जाफ्राबाद

नारायण सुमंत यांच्या 'रानभैरी' आणि 'वृक्षवेद' या दोन संग्रहांच्या पुढे 'सातबारा'ने मजल मारली आहे. पहिल्यातील तारूण्यसुलभ प्रणयाच्या छटा आणि दुसऱ्यातील वृक्षवेलीचे माहात्म्य सांगून झाल्यावर कवीने आता शेतकऱ्याच्या दु:खांचा 'सातबारा' हाती घेतला आहे. शेतकऱ्यांचा कष्टांचा पाढा त्यांनी 'रानभैरी'तील काही कवितामध्ये वाचला आहे. 'सातबारा' हा शेतकरी जीवनाच्या ज्वलंत समस्या, त्याच्या दु:ख—कश्टांच्या व्यथा व्यापक संवेदनेच्या पातळीवर चित्रण करणारा संग्रह आहे.

नारायण सुमंत हा प्रत्यक्ष शेतात राबणारा हाडाचा शेतकरी आहे. शेतकऱ्यांचे पारंपरिक जीवन, त्याच्या पाचवीला पुजलेला दुष्काळ, त्याचे पिढीजात अज्ञान, शासन दरबारी त्याची होणारी अडवणूक, विज्ञान युगाशी जुळवून घेताना त्याची होणारी घुसमट यासारखे विषय 'सातबारा'त आहेत. विज्ञान युगाशी जोडून घेण्याचे तो प्रयत्न करतो, त्यासाठी शेतीत विविध प्रयोग करतो, परंतु शेवटी निसर्गावर अवलंबून असणारा हा शेतकरी पराभूत होतो. त्यामुळे आता त्याने 'जागे' झाले पाहिजे, आपल्या मागण्यांसाठी 'पुढे' आले पाहिजे, हक्कासाठी—न्यायासाठी रस्त्यावर 'उतरले' पाहिजे हे आत्मभान, ही जाणीव जागृती, त्यातून अपेक्षित असलेली कृतिशीलता आणि पर्यायाने शिक्षणाच्या प्रकाशाने उजळलेल्या वाटेवर येणारी क्रांतिसन्मुखता कवीला हवी आहे. म्हणून कवीने हा संग्रह 'शेतकरी आंदोलनात हौतात्म्य पत्करलेल्या शेतकऱ्यांना' अर्पण केला आहे. तसेच संग्रहाचे नावही 'सातबारा' असे दिले आहे. 'सातबारा' ही शेतकऱ्यांच्या काळ्या आईची ओळख असते. त्याच्या शेतीचा तो आरसा असतो. त्यात नाव, गाव, जमिनीचा हक्क, त्याचा प्रकार, जमिनीचे क्षेत्र, तिच्यात पेरलेली पिके इत्यादी बाबींची नोंद असते. ही नोंद केवळ 'रेकॉर्ड'साठी नसते; तर ती आत्मपरीक्षण करायला प्रवृत्त करणारी असते. सुमंत यांनी केवळ एखाद—दुसऱ्या शेतकऱ्याचा सातबारा येथे सादर केला नाही; तर याउलट समस्त शेतकऱ्यांच्या एकूण जीवनाच्या सामूहिक सातबाऱ्याची प्रातिनिधिक पण प्रत्ययकारक ओळख करून दिली आहे. त्यातून शेतकऱ्यांची कश्टमय दु:खगाथा, त्याची संघर्षपूर्ण करूणकथा आणि त्यांचा क्रांतिसन्मुख उन्नत माथाही साकार झाला आहे.

शेतकऱ्याला आणि त्याच्या शेतकरी व्यवसायाला फार मोठी परंपरा आहे. प्रामाणिकपणे कश्ट करणे हा त्याचा वसा आहे. त्याच्या बळावर राजवटींनी गडावर विजयाच्या तोफा उडवल्या. पण त्याच्या नशिबातील सावकारी पाश कायमच राहिले, हे ऐतिहासिक भान आता या नवजागृत कास्तकारांनी बाळगलेच पाहिजे.

"... राजे जिंकले
गडावर तोफा उडाल्या विजयाच्या

तुझी सावकारी गहाणखते मात्र
शाबूतच... सत्तांतरातही
आता स्वत:लाच नांगरून घ्यावे म्हणतो मी
पुन्हा एकदा" (सातबारा, पृ. १)

"... आता पुन्हा एकदा शेवटचा प्रयत्न म्हणून 'स्वत:ला अंतर्बाह्य बदलल्याशिवाय' आणि अन्यायाविरूध्द उभे ठाकल्यशिवाय शेतकऱ्याचे पारंपरिक दारिद्रय आणि सावकारी पाश सुटणार नाही. म्हणून तो 'स्वत:ला नांगरून' घेण्याची निर्वाणीची भाषा करतो."

राजवटी बदलल्या, पण आणेवारी—टक्केवारीची पध्दत तीच राहिली आणि कास्तकारांच्या कष्टांची 'वारी' चुकली नाही. पिढ्यन्पिढ्य हे चालत राहिले आणि शेतकरी 'अळू—भेंडी' सारखा मवाळ व सहिष्णू राहिला. आता त्याने लढाऊ बनले पाहिजे, संघर्षशील पवित्रा घेतला पाहिजे. हा आशय व्यक्त करताना कवी म्हणतो—

"मालावर म्हणत म्हणत
तुझ्यावर बोली
लावली गेली आजवर
आता
तुझ्या एका तरी पिढीने
भाल्याच्या बाणावर
संशोधन करायला हवे
नवीन संघर्षशील
उपजाऊ वाणासाठी" (सातबारा, पृ. ६)

'अळू—भेंडी'ची सहनशीलता सोडून देऊन भाल्याच्या बाणावर संशोधन करून तयार केलेला उपजाऊ वाण संघर्षशीलतेला प्रेरणा देणारा आहे. 'डोई नांगरणे' म्हणजे डोक्याची मशागत करणे ही अर्थपूर्ण प्रतिमा घेऊन कवी सांगतो...

"जमीन वहिवाटण्याच्या नादात
पडीकच राहिली डोई
यंदा पडू दे उत्ताणी कणगी
प्रथम डोई नांगर
लाव मनगट पणाला
... डोई नांगरच तू यंदा" (सातबारा, पृ. ७)

हा कवीचा अभिनिवेश नव्या पिढीला संघर्षाची प्रेरणा देणारा आहे. ही प्रेरणा घेतली की, त्याला त्याच्या जगण्याची कळ सापडू शकते. 'नांगरणी' झाली की पुढचा टप्पा 'कळ' कवितेतून सांगितला आहे.

"नुसते भोपळेच आणलेस बाजारात
वेल राहिली शिवारातच,
रास दिसली जगाला
वेणा राहिला काळजाताच,

मालासोबत बाजारात
तुझी वेदनाही मांड
पिळणाऱ्या हर एक
चरकाशीभांड” (सातबारा, पृ. १०)

त्याच्याशिवाय समाजाचे लक्ष वेधून घेतले जाणार नाही. कारण समाज, सत्ता, शासन आणि प्रस्थापित फार संवेदनशून्य बनत चालले आहे. ही उदासीनता, बेफिकरी, निबर कातडी व्यक्त करताना कवी ‘लक्षवेधी’ कवितेमध्ये म्हणतो.

“अध्यक्ष महोदय,
हा तारांकित प्रश्न भरपूर विनोदी
आणि मनोरंजन करणारा वाटतो
अध्यक्ष महोदय, कृषिप्रधान राश्ट्रात
शेतकऱ्यांनी आत्महत्या करायची नाही
तर मग कुणी” (सातबारा, पृ. १४)

नारायण सुमंत यांनी शेतकऱ्यांचे दु:ख वेगवेगळ्या पातळ्यांवरून अनुभवले. शिक्षणाने शेतकऱ्यांची पुढची पिढी शिक्षित होईल, शेतकऱ्यांच्या जीवनात प्रकाश येईल ही भाबडी आशा शेतकऱ्याला वाटते. पण अक्षरांच्या आगमनानेही शेतीत सुधारणा झाल्या नाहीत. अक्षरे आली, ‘अक्षरशेती’ आणि ‘पेरतेव्हा’ या कवितांतून कवीने शेतकऱ्यांच्या पोरांची शेतीविषयी असलेली अनास्था दिसून येते. वाङ्यवस्त्यावर शिक्षण पोहचले; पण सुशिक्षित शेतीपासून लांब गेले. कामाची लाज वाटू लागली, ‘रानोमाळ गायी बेवारस झाल्या’ पांढरपेशी जीवनाचे आकर्षण वाढू लागले. ‘अक्षरशेती’ मधून कवीने हे वास्तव चांगल्या पध्दतीने चित्रित केले आहे.

“...गुंतते आहे प्रत्येक पिढी
मशागतीत कागदाच्या
सुपीक होत आहेत कागद
आणि अक्षरांचा सुकाळ अर्थहीन
हात विसरू पाहत आहेत
ओळीत पेरणे बियाणांना
मुठीत पकडे अवजारांना
पिकणारी अक्षरे बेकार जळवा
वांझ बांडगुळे नापिकता वाढविणारी
जी हिरवीगार केवळ कागदावर” (सातबारा, पृ. ३४)

ही हिरवीगार सुशिक्षित तरूण पिढी चंगळवादी, भोगप्रधान बनली. ती केवळ कुटुंबालाच नव्हे तर समाजालाही खाणाऱ्या, त्रस्त करणाऱ्या जळवाप्रमाणे परोपजीवी बनली. ही पिढी कुटुंबाला बांडगुळाप्रमाणे पोसावी लागतात.

आजच्या शेतकऱ्यांचा जीवनसंघर्ष हा बहुआयामी आणि विविधांगी आहे. सुमंतांना ह्या समकालीन ग्रामीण वास्तवाच्या पोत आणि पदराचे भान आहे. ‘सातबारा’तून हे सर्व

घटक यथोचितपणे साकार झाले आहेत. आता शेतकरी जागृत होत आहेत. नांगराचे फाळ अंकुरू लागले आहेत, त्यांना लेखण्यांचे भरदार कोंभभफुटू लागले आहेत, कोसळते बाजारभाव, बनावटी औषधी, हरामखोरी आयात–निर्यात, भ्रश्टाचारी सिंचन, आश्वासनांचा सुकाळ, सबसिडीचा डंका, अनुदानाचे धुके यांच्या विरोधात आता जागृती निर्माण होत आहे.

‘रूंदावत आहे महानगरी कक्षा
लौकरच गरज वाढेल त्यांची
होईल तुझ्यासह तुझ्या जमिनीचाही
एन.ए.’ (सातबारा, पृ. ८)

‘येथे तुझ्यासह तुझ्या जमिनीचे एन. ए. होत असल्याचे शल्य कवी शेतकऱ्याच्या अधोगतीचे लक्षण सुचवित आहे.’ बदलत्या निसर्गामुळे पिके येण्याचा ‘भरवसा’ आता राहिला नाही. ‘ग्रीनहाऊस’ मधील शेतीही आता अत्यंत नि:सत्व आणि बेचव झाली आहे. अशा अनेक कारणांनी आज शेतीचे चित्र बदलले आहे. शेतीत काम करणाऱ्यांची मानसिकता बदलली आहे. त्यामुळे शेतीसंबंधीच्या समस्या वाढल्या आहेत. ह्या समस्यांचे, त्यामागील वृत्ती–प्रवृत्तींचे, विसंगतींचे, अंतर्विरोधांचे चित्रण नारायण सुमंत डोळसपणे पण कलात्मकतेने करतात. त्यामुळे कृषिवलांचा जीवनकलह नाना कळा आणि अवकळांनिशी अभिव्यक्त होतो.

अशा प्रकारे सुमंतांचा ‘सातबारा’ हे शेतकऱ्यांच्या संघर्षाचा ‘पारा’ दाखविणारे थर्मामीटर आहे. शेतकऱ्यांच्या वेदनांची आणि शेतीवरील जुलूम–जबरदस्तीची तपशीलवार नोंद या ‘सातबाऱ्या’त आहे. प्रस्तुत काव्यसंग्रह म्हणजे शेतकऱ्यांच्या जीवनसंघर्षाचा वास्तव विचार, खुला उच्चार आणि कलात्मक आविष्कार आहे. त्याच्या अंतरंगाचे आणि अभिव्यक्तीचे प्रा. फ.मु. शिंदे यांनी आपल्या अभिप्रायातून नेमके, नेटके विवेचन केले आहे. ते म्हणतात, “आसुडाच्या महात्म्याची ज्योत आतल्या ठिणगीनं पेटती ठेवण्याचे प्रेरक आणि संघर्षशील बळ देणारी ही कविता आहे. शेतकऱ्यांच्या इतिहासाची ही पानं आहेत आणि पानोपानी दु:खाचा भोगवटा भुईला लागून आहे. वेदनाच नव्हे तर वेदनेचा व्यापार, वेदनेचा व्यवहार, वेदनेचा विनियोग, वेदनेची व्यवस्था मांडणारी, त्यासाठी भांडणारी अशी ही पिळणाऱ्या चरकाच्या विरोधात दंड थोपटून उभी राहणारी कविता आहे. शेतीचा हा वनवासी विद्रोह आहे.

◆◆◆

संत नामदेवांचा शिष्य—परिसा भागवत याचे गर्व परिहरण

सौ. हिरा वाघ
संशोधक विद्यार्थी
के.टी.एच.एम.महाविद्यालय, नाशिक.

प्रस्तावना :—

मध्ययुगीन काळात संत ज्ञानेश्वर, संत नामदेव यांच्या समकाळातील एक संत नामदेवांचे शिष्य म्हणजे परिसा भागवत. परिसा भागवत हे जातीने ब्राह्मण होते. रूक्मिणी देवींची उपासना ते करत. अनेक पारायणे, अनुष्ठाने करत, व देवीही त्यांच्यावर प्रसन्न होती. देवीने त्यांना प्रसन्न होऊन 'परिस' दिला होता. अशी आख्यायीका आहे. मंदिराच्या महाद्वारात रामायण वाचनाचे काम ते करत व ते ऐकण्यासाठी असंख्य भावीक येत. परिसा भागवताच्या अंगी खूप अहंकार भरलेला होता. आम्ही भूलोकीचे देव आहोत. तत्कालीन काळात उच्चवर्णीयांचे वर्चस्व खुप मोठ्या प्रमाणात असल्याने खालच्या जातीच्या लोकांकडे बघण्याचा त्यांचा दृश्टिकोन चांगला नव्हता व देवीचा मीच काय तो भक्त असा अहंकाराचा वारा त्यांना लागलेला होता व त्यामुळे ते इतरांचा अपमान करत असत. संत नामदेव महाराजही मंदिरात जात असत. ते शिंपी असल्याने परिसा भागवत त्यांना तुच्छ समजत व त्यांचा अपमान करीत असत.

''परसा वदे नामयासी । तुझे पूर्वज माझे चरणापाशी ।
जरी तू हरिदास जालाशी । तरी याती हीनची ।
तुवा कोठवरी काय देखिले । नाही वेदशास्त्र म्हणितले ।''[१]

संत नामवेदांचा ते यातून अपमान करताना दिसतात. त्यांची विठ्ठलभक्ती त्यांना जणु मान्य नाही. कारण त्याकाळी जप, तप, नेम, धर्म हे फक्त ब्राह्मणांनीच करावा असा जणु प्रघात होता. त्यात नामदेव महाराज विठ्ठलाशी अगदीच लीन झालेले होते. परिसा भागवत त्यांना म्हणतात, तू जरी विठ्ठलाचा दास झाला तरी तुझे पूर्वज माझ्याच चरणाशी लीन होते. तुझी हीन जात, फक्त देवाची भक्ती करून काही होत नाही. मला सर्व वेदशास्त्राचे ज्ञान आहे. तू कितीही भजन, कीर्तन केले तरी तुझी हीन जात मोठी होणार नाही. असा अपमान नामदेवांचा ते करतात. तरी नामदेव शांत राहतात व त्यांना म्हणतात, ''माझ्या पूर्वजांवर प्रसन्न होणारे तुम्ही माझ्यावरच वेगळी दृष्टी का ? तुमचे चरणतीर्थ आपण आम्हालाही द्या.'' असं शांतपणे ते बोलतात. त्यांच्या ठायी असणारा शांतपणादेखील परिसा भागवतांना जाणवत नाही. त्यांच्यातला लिनपणाही त्यांना समजत नाही. तरीही त्यांचा अहंकार काही कमी होत नाही. घरी आल्यावर परिसा भागवत घडलेला वृत्तांत पत्नीलाही सांगतात.

''खालील पायरी तयाची जाणा । तरी आम्हासी महिमान ।
धन्य धन्य माझे कुळगोत्र । नाम पावले भागवत ।
यति हीन विष्णुदास म्हणवितो । तेणे ते तर भय पावती।''[२]

माझे कुळ—गोत्र धन्य आहे. आज नामदेव आणि माझा विवाद झाला त्यात तो मला शरण आला. त्याला माझ्या कुळाचे महत्व पटले म्हणून असा अहंकार परिसाला झालेला असतो. यावर त्याची पत्नी त्याला खूप समजावते. तुम्ही रागावू नका पण तुमच्या ठायी असणारा अहंकार आपण सोडावा. तुम्ही खूप हुशार आहात, ज्ञानी आहात फक्त तुमचा अहंकार आपण कमी करा.

''तुम्ही ब्राह्मण पवित्र धन्य । मुखी वेद हरीचे नाम ।
वरी गर्व अवलक्षण । सकळही धर्म लोपले ।।
अमृत घातले पाशाणावरी । वरीवरी ओला कोरडा भीतरी ।
तैसा घात तुमच्या शरीरी । वर्गे हरि न भेटेची ।।
गाय ते सर्वा ठायी पवित्र । परि तिची वासना अपवित्र ।
तैसे तुमचे धन्य कुळगोत्र । गर्व अपवित्र सांडा जी ।।
तुम्हासी चाड जरी हरीसी । तरी मत्सरू नका नामदेवासी ।
ते आलीया घरासी । हरि तुम्हासी भेटेल ।।''[३]

आपल्या ठायी असणारा वर्ग, अहंकार यामुळे सर्व धर्म लोपवेल. तुम्ही कितीही पवित्र धर्मातील असाल पण गर्व, अहंकार असेल तर आपल्या महान धर्माला किंमत नाही. तुम्हाला खूप ज्ञान आहे पण तुमच्यातल्या अहंकारामुळे त्याची किंमत शुन्य आहे. एखाद्या दगडावर अमृताची धार पडली तरी त्याला जसा त्याचा फायदा होत नाही तसे तुमच्या ज्ञानाला गर्व—अहंकारामुळे काही किंमत नाही व त्या गर्वभरीत आत्म्याला ईश्वराची प्राप्ती होणे शक्य नाही. गाय सर्वांसाठी पवित्र आहे असे जरी असले तरी घाण खाण्याच तिची वासना होणं हे जितकं अपवित्र आहे तितकंच तुमच्या उच्च ज्ञानात तुमचा अहंकार आहे. म्हणून मी आपल्याला विनंती करते की, अहंकाराच्या आहारी जाऊन नामदेवांना कमी लेखू नका. त्यांच्याशी सख्यत्व कराल तर तुम्हाला निश्चित हरी भेटेल.

नामदेवांच्या भक्तीमुळे विठ्ठल त्यांना प्रसन्न आहे हे तिला ठाऊक असते. नामदेवांची कीर्ती ती ऐकुन असते. त्यांची उदाहरणंही ती त्यांना देते. पण त्याचा काहीही उपयोग होत नाही. परिसा रोज संतांना रामायण वाचून दाखवत असे. एक दिवस नामदेव भजन कीर्तन करून त्या ठिकाणी येतात. तिथं रामायणाचे निरूपण ते ऐकतात. त्यावेळी नामदेव त्यांना लंका कशी आहे ? कोण कोणत्या स्थानी राहते ? असे नामदेव त्यांना विचारतात. त्यावेळी

त्याला काही सांगता येत नाही. त्यावेळी ते रूक्मिणीकडे लंका दाखविण्याची विनंती करतात. त्यावेळी रूक्मिणी देवी त्यांना लंका दाखविण्यास घेवून जातात व त्यांची विनंती, त्याचा हट्ट पुरवितात. तिथे गेल्यावर परिसाच्या मनाला खूप आनंद होतो.

''घरोघरी होय वेदपारायण । राम नामी मन सर्वत्राचे ।''[४]

तिथे घरोघरी लोकं वेद, पारायणे म्हणत असतात. नंतर ते बिभिशणाच्या घरी येतात. तिथे आल्यावर त्यांना नामदेव कीर्तन करत असतांना दिसतात.

''पाहतो तो नामा उभा कीर्तनास । गुण गात असे देवाजीचे ।
शरण जे केले माझ्या पंढरीनाथा । नाही भय चिंता त्यास काही ।
विस्मय तो करी परसोबा अंतरी । फिरला माघारी तेथुनिया ।''[५]

नामदेवांना कीर्तन करताना पाहून परिसा लगेच तिथून माघारी फिरतात व त्यांना त्यांची चुक कळते. घरी आल्यावर लंका कशी होती ? असा प्रश्न विचारला जातो तेव्हा परिसा त्यांना सविस्तर सांगतात. नामदेव परिसांना विचारतात, ''तू तिथे गेला, तुला बिभिशण दिसले तर तु त्यांना नमन का केले नाही ?''

''अमृताचा घट हातासी लाधला । कैसा उलंडिला वेडिया तू ।
तैसा महाराज तोचि बिभीशण । का नाही नमन केले त्यासी ।''[६]

ज्याच्या हृदयात सदोदीत रामचंद्र वसतात अशा बिभीशणांना तू नमन करायला हवे होते. असे त्यांना सांगितले जाते.

परसोबांच्या ठायी असणा—या अहंकारामुळे त्यांना काही गोश्टी समजत नव्हत्या. नामदेवांना ते ओळखू शकत नव्हते. पण जेव्हा त्यांना ह्या सगळ्या गोश्टींची महती पटते तेव्हा ते नामदेवांना शरण जातात.

''गळोनिया गेला त्याचा अभिमान । जाला तेव्हा लीन संता पायी ।''[७]

रूक्मिणी माता ही त्यांना सांगते, समजावते व त्यांना नामदेवाच्या पायाशी स्थिर व्हावयास सांगते व परिसा भागवतही नामदेवांच्या चरणी स्थिरावतो व त्याचा शिष्य होण्यास पात्र ठरतो. तेव्हा त्यास पांडुरंगाची प्राप्ती होते. नामदेवांचा प्रभाव त्यांच्यावर पडल्यानंतर त्यांनी काही अभंगही रचले व त्या नामदेवांची स्तुती केलेली आपल्याला दिसते.

''कवित्वा परिस कवित्व आगळे पै आहे । परि ते न कळे सोय नाम्याची ।
नाम बरवे नामदेव बरवा । एकाच बरवा परमात्मा ।
दुधावरील साय ते मी वाणू काय । तैसे गाणे गाय नामदेव ।
नामा तोचि कुडी केशव तोचि देव । तेथील अनुभव परसा म्हणे ।''[८]

कालांतराने नामदेवांच्या भक्तीतच जणू परिसा बुडून जातात व नामदेवांच्या आयुष्यातील

महत्वाच्या घटनांचे ते साक्षीदार बनतात. नामदेवांच्या सहवासात ख—या अर्थाने परिस होण्याचं भाग्य परिसा भागवतांना लाभते.

निष्कर्ष :— आपल्याकडे कितीही ज्ञान असले, सर्व विद्या पारंगत आपण असलो, पण जर त्याचा आपल्याला गर्व झाला व त्यातून आपण इतरांना तुच्छ मानु लागलो तर आपले ज्ञान कवडीमोल ठरते. परिसा भागवत रामायणासारख्या महान ग्रंथाचे निरूपण लोकांना सांगतात. पण त्यांच्यातला गर्व, अहंकार ते कमी करू शकत नाहीत. याला ख—या अर्थाने काहीच अर्थ उरत नाही. श्लोका शिकवी ब्रह्मज्ञान, स्वतः कोरडे पाशाणश या उक्तीप्रमाणे आपण आत्मज्ञानाने आयुष्यभर कोरडेच राहू.

समाजात जगताना आपण गर्व, अहंकार दूर ठेऊन चांगल्या वाईटाची पारख करत माणसाने जगणे अपेक्षित असते. आपल्या हाती परिस लागतो पण जर आपल्याला त्याचे महत्त्व व ओळख पटली नाही तर त्याचा काही उपयोग नाही. त्यामुळे माणसांना ओळखता आले पाहिजे तर ख—या अर्थाने जीवन जगणे होईल.

१. श्री नामदेव गाथा — महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ,
प्रकाशन : ९ नोव्हेंबर १९७०. अ.क्र. ७ पृ.क्र. ८७७

२. तत्रैव, अ.क्र. १० पृ.क्र. ८७८

३. तत्रैव, अ.क्र. १० पृ.क्र. ८७८

४. तत्रैव, अ.क्र. ११ पृ.क्र. ८८०

५. तत्रैव, अ.क्र. ११ पृ.क्र. ८८०

६. तत्रैव, अ.क्र. ११ पृ.क्र. ८८०

७. तत्रैव, अ.क्र. ११ पृ.क्र. ८८०

८. तत्रैव, अ.क्र. १५ पृ.क्र. ८८२

◆◆◆

सूची रचनेची तत्वे व स्वरुप

प्रा.डॉ.हांडे मंगल नामदेव

नूतन कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, राजापूर,

ता.संगमनेर जि.अहमदनगर

गरज ही शोधाची जननी आहे. जगात अनेक शोध हे गरजेपोटीच लागतात अभ्यासकांना वाचकांना संदर्भसेवा उपलब्ध करुन देताना ग्रथपालांना अनेक अडचणी जाणवू लागल्या त्यातूनच सूची व सूचीशास्त्राचा जन्म झाला. संशोधनात सुकरता यावी म्हणून सूचीशास्त्र जास्त उपयुक्त ठरु लागले. मुद्रणपूर्णकाळात सूची आढळत नाही. मुद्रणकलेल्या शोधानंतर ग्रंथसंख्या वाढली त्यामुळे त्यांची नोंद करुन त्यांची विषय विभागणी आवश्यक झाली त्यातूनच इंग्रजी भाषेत १५ व्या शतकात तर मराठीत १९ व्या शतकात प्रथमसूचीकार्य सुरु झालेले आढळते.

पहिली ग्रंथसूची तयार करण्याचा मान जोहान ट्रिथेम कडे जातो. त्याने तयार केलेली Liber de soriptoEital Ecclesisastieis ही ग्रंथ सूची इ.स.१९९४ मध्ये प्रसिध्द झाली. ग्रंथसुचीचा जनक फॉनरॅडगेम्बर या जर्मन सूचीकाराणे तयार केलेली Bibhfotoncca Universal ही ग्ंथसूची इ.स. १५४५ मध्ये प्रसिध्द झाली. त्यात लॅटिन, ग्रीक, हिंब्रु भाषेतील ३०० लेखकांनी लिहिलेला १५०० ग्रंथाची नोदं करण्यात आलेली आहे.

शंकर गणेश दाते यांनी तयार केलेली १९४३ मधील मराठी ग्रंथसुची ही महत्वाची मानली जाते१९४३ पूर्वीही मराठीत निरनिराळ्या स्वरूपात सूची करण्याचे प्रयत्न झाले . मराठीतील पहिली सूची म्हणून गो. का.चांदोरकरांचा 'महाराष्ट्रीय संत कावि काव्य सूचीचा उल्लेख करावा लागतो. ती १९१५ मध्ये तयार केली गेली. गणेश रंगनाथ दंडवते 'भारत नियतकालिक दिपिका १९१५ मध्ये त्यांनी ही सूची तयार केली. मराठी स्त्री लेखकाची सूची १९२१ इस.१९१९ मध्ये य.श दाते व रा.त्र्य देशमुख यांनी'महाराष्ट्रीय वाड्.मयाची सूची' च्याद्वारे साहित्यात महत्वाची भर घातली त्यांनंतर आजतागायत सूची कार्याचा आढावा डॉ.सु.रा.चुनेकरांना'सूचींची सूची' मध्ये घेतला आहे,

- सूची ह्या शब्दाचे निरनिराळे अर्थ – व्ही.एस. आपटे यांच्या practical sansloit English dictionary मध्ये 'सूची या शब्दाचा अर्थ
  (An Endex a table of contenst a list acataloguean contents an Index also a cateaogue or list) असा दिलेला आहे.
  मोल्सवर्थच्या मराठी शब्दकोषात ' सूची अथवा सुधिका' म्हणजे
  बनहट्टी – धर्माधिकारी यांच्या 'सुगम मराठी शब्दकोशात'सूचीचा अर्थ अकारविल्हेने दिलेली विषयांची नावाची यादी असा आढळतो
- वा गो .आपटे यांच्या शब्दरत्नाकरात सूची म्हणजे अनुक्रमाणिका विषायांची यादी प्रस्तावना आसा आहे.
- 'महाराष्ट्र शब्दकोशात' ७ वा खंड त्यात सूचिका सूची म्हणजे अनुक्रमाणिका, विषयांची यादी, प्रस्तावना असे अर्थ दिले आहेत.
- महाराष्ट्र शासनाच्या ग्रंथालय शास्त्र परिभाषा कोशात तालिका सूची म्हणजे catologue असा अर्थ दिला आहे.

वरील सर्व अर्थाचा विचार केला म्हणजे असे ध्यानात येते की सूची म्हणजे यादी या अर्थानेच वापरलेला आहे पण सूची म्हणजे यादी हा अर्थ मान्य केला तर कोणत्याही यादीला (वस्तुंच्या दैनंदिन कामकाजाच्या) सूची म्हणावे लागेल. परंतु प्रकाशित अथवा अप्रकाशित साहित्याची कोणत्यातरी स्वरुपात केलेली यादी जिच्या आधारे हवी असलेली माहिती, संदर्भ अचूक शोधता येते तिलाच सूची म्हणणे समर्थनीय ठरेल.

'सूची' याचा एक अर्थ 'सुई टोक' असाही आहे सुईच्या आग्राने जसा नेमका बिंदू दाखविला जातो, तसा सूचीने नेमका विशिष्ट संदर्भ दाखविला जातो याच बाबतीत सु.रा.सुनेकर पुढे म्हणतात ''सूचीकरणापासून

कोणत्याही अभ्यासाचा आरंभ होतो आणि थोड्या मर्यादित, लक्षणिक अर्थाने असेही म्हणता येईल की, सुची करणा मध्येच अभ्यासाची अखेर होते."१

सु.रा. चुनकरांचे हे म्हणणे संशोधकाला मान्य करावेच लागेल.

सूचीची गरज व महत्वः

मानवाची सांस्कृतिक प्रगती होऊ लागली तसा लेखनाचा प्रसार झाला तसतसशी साहित्यनिर्मितीत भर पडु लागली – लेखनकला अवगत झाल्यापासून मानवाने निर्माण केलेला सांस्कृतित वारसाचा झरा वानक्षाचा झरा शीलालेख ताम्रपट, भुर्जपत्रे, हस्तलिखिते पासून अलिकडच्या काळातील मुद्रित ग्रंथ या साधनांच्या द्वारे अखंडपणे वाहतच आहे दैनंदिन जीवनात बहुश्रृतपणाची राष्ट्रराष्ट्रामधील परस्पर सहकार्याची, वैचारिक देवघेवीची गरज वाढू लागली आणि सर्व गोष्टींची पूर्तता करण्यासाठी अनेक घटनांची विषयांची माहिती असणे तिचा संग्रह करणे ती शोधून काढणे याची माहिती पटू लागली.

दुसऱ्या महायुद्धानंतर ग्रंथनिर्मिती (पुस्तके –नियतकालिके पुस्तिका अहवाल) व इतर लेखनाचा वेग इतक्या प्रचंडप्रमाणात वाढला. आणि त्यात इतक्या विविध प्रकारची माहिती प्रसिध्द होऊ लागली की तिचा शोध घेणे म्हणजे गवताच्या प्रंचड गंजीतून एखादी टाचणी शोधून काढण्याइते ते कर्मकठीण झाले या अडचणीतून मार्ग काढण्यासाठी सूचीची गरज निर्माण झाली. सूची केवळ ज्ञानसंचय करीत नाही तर प्रचंड ज्ञान सागरातील नेमक्या थेंबाचा शोध घेण्याचा प्रयत्न करते.

※ सूची वाडमयाचे स्वरप : मानवाला ज्ञात असलेले सर्व ज्ञान माहिती ग्रंथात साठविली आहे. असे मानले तर त्या विशाल व व्याप्त ज्ञानसग्रहात ज्ञानसंग्रहात वाचकाला इच्छित स्थळी पोहोचण्यासाठी वाट दाखविणारी 'मार्गदर्शका' असाही एक अर्थ सूचीला जोडला आहे.

गुहेतील दगडी भिंतीवरील चित्रे ही मानवाचा प्राथमिक संप्रेषणाची भाषा होय मनात येणारे सर्व विचार वस्तूसंबधी नसतात. माणसालाहोणारा आनंद, दुःख, वेदना, वाटणारी सहानुभुती, विषण्णता, एकाकीपण, मानापमान यासरख्या भावना अधिक गुंतागुंतीच्या असतात. त्या व्यक्त करणे ही माणसाची शारीरीक व मानसिक गरज आहे. दुसऱ्याला काहीतरी सांगण्याच्या या प्रेरणेतूनच भाषा निर्माण झाली. वाड्.मयनिर्मिती होऊ लागली त्यातूनच ग्रंथ निर्मितीचा वेग वाढला निर्माण झालेले ज्ञान ग्रंथबध्द करुन ते अभ्यासकांना व नव्या पिढीला पोहचवण्याची व्यवस्था करणे त्यात नविन ज्ञानाची भर घालणे ही प्रक्रिया सतत सुरु आहे या मानवी प्रयत्नातूनच प्रचंड ग्रंथालये उभीरी राहिली. त्यात ज्ञानसंपत्तीची जोपासना, विषयावार विभागणी, अभ्यासकाला उपयुक्त ग्रंथ उपलब्ध करुन देणे या सर्व उपक्रमांना जोडणारा सेतू सूचीवाड्.मयाचा आहे.

ग्रंथप्रसार झपाट्याने होत असताना ग्रंथाचा तिटकारा करणारी माणसेही नित्य भेटत असतात. शासनातील काही अधिकाऱ्यांना ग्रंथनिर्मिती हे निरर्थक काम आहे अधिक अपव्यय करणारी बाब आहे असे वाटते. एखाद्या ग्रंथावर शासनाने लोकांच्या मागणीमुळे बंदी घातली तर त्याचे परिणामहोतात. याचे उदाहरण सदाशिव देवांनी पुढील प्रमाणे नमुद केले आहे ''सॅटॅनिक व्हर्सेस हे पुस्तक व त्याचा लेखक समलमान रशदी या ग्रंथातील काही विधानांमुळे इस्लामिक जगतात खुप मोठी खळबख गाजली. या पाप्याला शिक्षा देण्यासाठी इराणच्या राज्य शासनाने सलमान रशदी याला ठार करण्यासाठी फार मोठ्या रकमेचे आमिष जाहीर केले आहे त्याला आता कित्येक वर्षे लपून राहून जीवन जगावे लागत आहे. या पुस्तकावर अनेक देशातील शासनानी बंदी घातली आहे.

परिणामी हे पुस्तक मिळविण्याची किंवा वाचण्याची सामान्य जनतेत उत्सुकता वाढली. या ग्रंथावार बंदी न घातलेल्या पाश्चात्य जगात पुस्तकाचा खप प्रचंड वाढला, तर यापैकी बऱ्याच प्रती बंदी असलेल्या देशात चोरमार्गाने पोहोचल्या त्यातच भर म्हणून कोणीतरी हे पुस्तकच संगणक महाजालात टाकले व ही बातमी इराणमधील काही वाचकांना मिळाली, संगणकावर हजारो इराणी लोकांनी हे पुस्तक खुद्द इराणमध्ये वाचले आज या पुस्तकाच्या वाचकांची संख्या इराणमध्ये जास्त आहे असे सांगितले जाते." २

शासनानंतर पुस्तकावर सेंन्सार लावणारे ग्रंथपाल असतात. विद्यापीठ महाविद्यालये व ग्रंथालयाचे आधिकारी आपल्या आवडी निवडी ग्रंथनिवड करताना अमलात आणतात.

असे होऊ नये व ग्रंथलयाची निकोप वाढ व्हावी यासाठी सूची वाड्.मयाचा उपयोग होऊ शकतो कारण सूची वाड्.मयाचा अभ्यास हा समतोल ही प्रमाणबध्दता सांभाळीत असतो.

सूचीचे उद्दिष्ट : सूची प्रकार कोणताही असला तरी सूचीचे उद्दिष्ट एकच असते हवा असेलेला संदर्भ माहिती पुस्तक कमीत कमी वेळात अचूकपणे शोधण्यास मदत करणे. हे प्रत्येक सूचीचे प्रधान कार्य असते या कार्याची सफलता होण्यासाठी सूची बोधप्रद व शोधसुलभ असली पाहिजे आदर्श सूचीच्या संदर्भात कोणती लक्षणे आधारभूत मानावीत याबद्दल अनेक अभिप्राय व्यक्त केलेले आढळतात नोंदीमधील एकसुत्रता, सातत्य व अचूकपणा यावरुन सूचीची गुणवत्ता ठरविता येते रॉबर्ट एल कोलीसन म्हणतात.

‘ The best bibio graphies are table for their consistenct of puerpoes and qreatmetn their detail are given in the same crders and form thromgnou’

⁕ सुची संकल्पनेसंबधी युनोने (UNO) स्वीकारलेली आधारभूत तत्वे

‘As with any state of standocls adherence of thom will ensane it nadhingmare a dearee of unito of unitarmity bath within a biliogruphy and between vareions biblinity both within a bibliaphies

नोदीविषयक माहिती तपशिलाच्या संदर्भात एकसुत्रता सातत्य केवळ एकाच सूची पूरती मर्यादित असता काम नये सर्व सूचीच्या तपशिलाच्या संदर्भात एकसुत्रता टिकविता आली. तर अभ्यासकांची सोय होण्याची शक्यता अधिकच असते.

“सूची ज्ञानसंचय करीत नाही परंतु ज्ञानाचा शोध घेण्यास मदत करते. सूचीचे महत्व केवढेही असले तरी तो अखेरचा आधार मात्र नव्हे’ या सूचीच्या आधाराने त्याची पूर्ण पूर्णता पारखीत स्वतंत्रपणे स्वतः शोध घेत रहायला हवे याचा विसर पडता कामा नये“३असे डॉ. सु.रा.चुनेकर सूची विषयी महत्व सांगतात. सूचीचे महत्व आणि मर्यादा स्पष्ट करतात.

⁕ सूची कार्यातील समस्या अडचणी : सूची प्रकल्पाच्या संदर्भात त्याचे स्थूलमानाने पुढीलप्रमाणे वर्गीकरण करता येईल.

१) आर्थिक

२) तांत्रिक

३) सामाजिक

जोपर्यंत प्रकाशित साहित्याची संख्या कमी होती. तो पर्यंत रा.ग.दाते, कॉमरेडगेस्बर सारख्यांनी व्यक्तिगत जबाबदारी वर सूची प्रकल्प यशस्वी केले आहेत. प्रचंड ग्रंथ निर्मितीमुळे परिस्थिती बदलली आहे. आता आर्थिक पाठबळाची विशेष गरज भासू लागली आहे. सूची प्रकल्प पूर्ण करण्यासाठी मनूष्यबळ लागते. साधनसामग्री मोठ्या प्रमाणात लागते. छपाईसाठी प्रसिध्दीसाठी पैसा लागतो आणि हे सर्व नसेल तर सूचीप्रकल्पा हाती घेण्यास कोणीही धजावतनाही.

सूची कार्याचे तांत्रिक काम वाटते तेवढे सोपे नसते तंत्र पध्दतीनिष्ट असल्याने ते कुणालाही जमेलच असे नाही सूची मधील नोंदी करताना नावे विषय किंबहूना सर्व माहिती वृत्त शब्दरुपाने व्यक्त करावी लागते. सूचीच्या तांत्रिक कार्याच्या संदर्भात दोन महत्वाच्या अडचणींना तोंड द्यावे लागते.

१) विशेष नावे (व्यक्तिंची, संस्थाची स्थलांची विषयांची इ. नावे कशी नोंदवयाची)

२) तयार झालेल्या नोंदी कोणत्या क्रमाने लावायच्या

पुस्तकाचा लेखाचा विषय सोपा असेल तर विषयनोंद करणे सोपे जाते. उदा. ‘सुलभ बिजगणित’

‘परंतु भारतीय स्त्री जीवन’ या विषयासंबधीच्या पुस्तकाची अथवा लेखांची विषय नोंद करताना प्रश्न निर्माण होतो ‘भारत स्त्री जीवन’ का ‘स्त्रीजीवन भारतीय’ अशी नोंद करावयाची असा प्रश्न निर्माण होतो ?

सूचीचा किंवा लेखाचा विषय जेवढा जास्त गुंतागुंतीचा तेवढी विषयनोंद करण्याच्या संदर्भातील डोकेदुखी अधिक

उदा. ‘आखाती राष्ट्रामधून येणाऱ्या आर्थिक ओघाची केरळमधील ग्रामीण कौटुंबिक जीवनावर होणारे परिणाम एक मूल्यमापन’ या लेखाचा नेमका विषय निश्चित करणे हे फार अवघड काम आहे. आखाती राष्ट्रे वा आर्थिक मदत किंवा कौटुबिक जीवन ग्रामीण जीवन, केरळ मधील जीवन अशा विविध पर्यायापैकी नेमक्या कोणत्या विषयनोंदी खाली हे योग्य होईल याचा अंदाज करणे कठीण असते.

विषयांच्या नावांप्रमाणेच स्थलांची संस्थाची व्यक्तिची नावे कशी नोंदवयाची हा निर्णय भेडसावतो वेगवेगळ्या नोंदी तयार झाल्यानंतर त्या कोणत्या क्रमाने लावून सूची प्रसिध्द करावयाची या बाबतचा निर्णय घेणे ही

एक नाजूक जबाबदारी असते जी सूची एकभाषिक असते तिच्या वर्णक्रम रचनेच्या संदर्भात निश्चित नियम उपलब्ध असतात. अशा प्रकारची सूची तयार करणे थोडे सोपे जाते. पंरतु बहुभाषिक सूचीच्या संदर्भात व निश्चित क्रमरचनेच्या नियमावलीच्या अभावी सूची प्रकल्पात अनेक समस्या निर्माण होतात.

सूची तयार करण्याची जबाबदारी घेतल्यानंतर सूचीमधील नोंदी कोणत्या क्रमाने लावाव्यात वर्णक्रमानुसार का वर्गवारीनुसार? कोणत्या वाचकाला अभ्यासकाला अथवा संशोधकाला कोणत्या क्रमाने नोंदी पाहणे सोयीचे होईल. याचा अंदाज घेऊन सूचीतील नोंदीचा क्रम ठरविणे अशक्य असते. अशा परिस्थितीत जास्तीत जास्त अभ्यासकांची सोय जमेस धरुनच सूचीमधील नोंदीचा क्रम निश्चित करावा लागतो.

सूचीप्रमुख : सूची प्रमुखाच्या अंगी कुशलता अनुभव मनाचा समातोल, तांत्रिक कार्यातील मुरब्बीपणा अपेक्षीत असतो तो विषयतज्ञही असावालागातो ह्या प्रकारची गुणवत्ता असलेले तज्ञ मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध नाहीत ही सूचीकार्यातीस एक मोठी अडचण आहे

सूचीविज्ञान आणि सूची प्रकल्पांना पाश्चात्य देशात मान्यता स्थौर्य व चांगला दर्जा प्राप्त झालेला आढळून येतो. या कार्याविषयी आपल्या देशात, समाजात विशेष आस्था दिसून येते नाही. उदा भारतीय भाषातील पुस्तकांनाअजुनहीनिर्देशसूची सूची Index नसते.

डॉ. वसंत रा.जोशी म्हणतात ''सूचीमध्ये प्रत्यक्ष ज्ञानाचा संचय नसतो. परंतु अशा ज्ञानसंचयाच्या दिशा दाखवण्याचे महत्वाचे कार्य सूचीवाड्.मय करते. अभ्यासामध्ये सूची हे अतिषय महत्वाचे साधन आहे अभ्यासचा आरंभच मुळी सूचीच्या अवलोकनापासून व्हावयास पाहिजे पंरतु अजूनही सूचीचे महत्व जाणत्यांनी ओळखले आहे, मान्य केले आहे असे दिसत नाही सूचिकार्य ते दूय्यम आहे अशाच दृष्टीने सामान्यतः पाहिले जाताना दिसते या कामात काहीसा यांत्रिकपणा असला तरी ते परिश्रमाचे, चिकाटीचे आणि किचकट असे काम आहे या कामाच्याही निर्दोष पुर्णतेसाठी विशिष्ट दृष्टी असावी लागते. कमी श्रेय देणारे पण बहुत उपयुक्त असे हे कार्य आहे...''४

श्री.जोशी यांचे हे मत ग्रंथकाराला विचार करावणास लावणारे आहे असे वाटते.

सूचीप्रकार :सूची म्हणजे काय असा प्रश्न विचारला तर निश्चित व्याख्या देणे कठीण आहे कारण सूची या संज्ञेत आत अनेक उपविषयांचा अंतर्भाव करतात. सूची म्हणजे ग्रंथाची क्रमवारीने नोंद करणे असे समान्य वाचकांना वाटते तज्ञ अभ्यसाकांना या संज्ञेचा अर्थ आर्थिक व्यापक वाटतो. सूची शब्दाला ग्रंथाची समीक्षा व ग्रंथाचा इतिहास असाही अर्थ जोडला जातो.

छपाई कला प्रगत होत असताना ग्रंथनिर्मिती वाढत गेली१५ व्या १६ शतकात इंग्लडमध्ये सूचीचा अर्थ ''ग्रंथ- लेखक, मुद्रक, प्रकाशक'' या संबधी माहिती असा घेतला जात असे. १७ व्या शतकात 'ग्रंथविषयक माहिती' असा घेतला जाऊ लागला ही ग्रंथविषयक महिती परिपूर्ण असावी यासाठी सूचीचे काही प्रकार अस्तित्वात आले आता पाश्चात्य जगातील वाचनालयात तीन प्रकारच्या सूची अस्तित्वात आहेत त्यात

१) वर्णात्म सुची (Enumerative)
२) पृथक्करणात्मक सूची (Analytical)
३) ऐतिहासिक सूची (Historical)

हे प्रकार सामाविष्ट आहे या तीन प्रकारच्या प्रमुख सूचीग्रंथप्रवाहातून अनेक उपप्रवाह निर्माण झाले आहेत

१) वर्णात्मक सूची (Enumerative) ऐखादे पुस्तक लिहिताना त्याचा संबध लेखकाने इतर घेतलेल्या आधारविषयक ग्रंथाशी असतो हे ग्रंथ कोणते ते वाचकाला समजले पाहिजे अशा ग्रंथाचा उल्लेख तळटीप देऊन किंवा ग्रंथाच्या शेवटी यादी देऊन केला पाहिजे छापलेल्या पानावर तळटीपा देणे किंवा शेवटी त्याची यादी देणे हे आणखी एका कारणासाठी महत्वाचे आहे अभ्यासकला ग्रंथ वाचत असताना नवीन प्रश्न निर्माण होतात. त्याला नविन विचार सुचू शकतात. अशावेळी त्याला उपयुक्त ग्रंथाची सूची उपयोगी पडते ज्ञानवर्धनाच्या दृष्टीने हा उपक्रम महत्वाचा मानला आहे.

सूची देताना खालील क्रमाने माहिती द्यावी लागते. लेखकाचे नाव, ग्रंथाचे नाव, संपादकाचे नाव भाषांतरकाराचे नाव ही माहिती देताना सुसुत्रता यावी यासाठी काही निकष लक्षात घ्यावे लागतात. ग्रंथ लेखकाचे नाव लिहितांना जसे छापलेले नाव असेल तसेच द्यावे त्यात भार घालु नये किंवा त्यातील शब्द संक्षिप्त करुन लिहू नयेत लेखकांनी आपल्या पदव्या देऊन प्रा.डॉ. मेजर अशा नावाने सुरवात केली असेल तर त्या देऊ नयेत

एकाच ग्रंथाचे अनेक लेखक असतील तर त्यापैकी प्रथम नाव दयावे व त्यापुढे इत्यादी असे लिहावे याची उपयुक्तात लेखक वाचक, संशोधकांना असते.

पृथक्करणात्मक सूची : ग्रंथाच्या अंतरंगासंबधी माहिती वाचकाला ग्रंथपालांना मिळाली तर त्या ग्रंथाबद्दल आकर्षण किंवा अनाकर्षण निर्माण होते ग्रंथासाठी कागद कोणत्या प्रकारचा वापरला आहे हे ग्रंथ हाताळण्याच्या दृष्टीने तो टिकण्याच्या दृष्टीने महत्वाचे ठरते.

मल्लपृष्ठ, मुखपृष्ठबांधणीचा विचार केला जातो. पुस्तकाची साईज, कागदाचा प्रकार अक्षराचा टाईप, त्याची बांधणी याची माहिती हा कोश देतो. पुस्तके हाताळणे सोपे जावे म्हणून स्टॅंडच्या साईजची माहिती यात मिळते. भारतात हा पृथक्करणात्मक सुची कोश उपलब्ध नाही पाश्चात्य देशात अशी पुस्तके आहेत.

* ऐतिहासिक सूची :- एखादे पुस्तक लिहिण्यास लेखक का प्रवृत्त झाला त्यावेळच्या राजकीय घडामोडी, ऐतिहासिक घडमोडी यांची माहिती मिळते.

ऐतिहासिक सूची या प्रकारच्या लेखनात एकूण ग्रंथ निर्मितीचा, त्यांच्या व्यापाचा दर्जाचानिमित्ताचा इतिहास येतो. तसेच ग्रंथाच्या लोखनाचा, अडचणीचासंदर्भ साहित्याचा इतिहासही त्यात समाविष्ट असतो.

उदा. रामायण, महाभारत या ग्रंथाचा प्रभाव अनेक शतके टिकून आहे. किंवा सुधाकर सिंधू ही पात्रे कोसला मधील पांडुरंग सांगवीकर असे कितीतरी नायक या लेखकांनी जिवंत केले आहे.

अशा ग्रंथाच्या निर्मितीचा इतिहास हा त्या त्या वेळचा समाजिक, सांस्कृतिक व राजकीय इतिहास असू शकतो. समीक्षक अशा ग्रंथाच्या निर्मितीची कारणपंरपरा शोधतात व त्या निर्मितीची ऐतिहासिकता लोकांच्या दृष्टीस आणून देतात.

'मराठी भाषेत ऐतिहासिक सूची' हा प्रकार त्या मनाने फारसा हाताळलेला नाही ग्रंथ प्रसिध्द झाल्यावर अशा ग्रंथाबद्दल समीक्षक वृत्तपत्रातून, मासिकातून, क्वचित स्वातंत्र लेख लिहून ऐतिहासिक स्वरुपाची माहिती देतात. पण या प्रकारच्या लेखनाला सूचीस्वरुप प्राप्त झालेले नाही.नवीन पिढीला ग्रंथाचा इतिहास माहित झाला तर त्यांना मार्गदशन व प्रेरणा मिळू शकते अशा स्वरुपाची माहिती इतस्ततः विखुरलेली असेल तर एक मार्गी अभ्यास करता येत नाही. खरे तर ' ऐतिहासिक सूची'हा अभ्यासचा स्वतंत्र विषय होऊ शकतो. असे डॉ.सदाशिव देव यांचे मत आहे. डॉ. सदाशिव देव यांचे हे मत सूची अभ्यास करण्यासाठी प्रेरणादायी आहे असे वाटते.

निर्देशन : (Indexing) मानव्य शास्त्रे, विज्ञान , व्यापार इत्यादी ज्ञान शाखांमध्ये ग्रंथ, नियतकालिके, शोधनिबंध, प्रबंध अशासारख्या माध्यमातून प्रकाशन होत असते या ज्ञानसंचयनाची विभागणी, उपविभागणी करुन जे ज्ञान वाचकांना गतीने उपलब्ध करुन देण्याचे काम सूचिकार, ग्रंथालयातील कर्मचारी वर्ग करीत असतो. सर्व ज्ञानक्षेत्रांची विभागणी काटेकोरपणे करणे हे अतिशय अवघड काम आहे. याची माहिती या सूचित मोडते.

ग्रंथालय शास्त्रात अनेक ठिकाणी मेलविल ड्युई यांची दशांश वर्गीकरण पद्धत वापरली जाते या पद्धतीत सर्व ज्ञानविषयांचे १० मुख्य वर्ग मानले आहेत. त्याची पुढील विभागणी १०० उपवर्गात केली आहे ज्ञानविषयांच्या नैसर्गिक साखळी पध्दतीने विषयांना व नंतर उपविषयांना क्रमांक दिले जातात. दशांश वर्गीकरण पध्दती बरोबर कोलन वर्गीकरण पध्दती पण ग्रंथालयातून उपयोगात आणतात.

ग्रंथालयातील निर्देशनव्यवस्था हा एक स्वतंत्र अभ्यासाचा विषय आह ग्रंथालयमहर्षी एस.आर रंगनाथन यांनी या विषयाला मोठे योगदान केले आहे. याचा अनुभव पाश्चात्य ग्रंथपालांशी बोलतांना येतो.

हस्तलिखिते टंकलिखित सामग्री, मॅग्नेटिक टेप्स छायाचित्रे चित्रपट, कॅसेटस, मायक्रो फिल्मस, प्रमाणके, विवरणे वृत्तपत्रीय कात्रणे, सी.डी. रॉमस, संगणकातील महाजाल या या सर्व साधानांचा समावेश 'प्रलेखन'या सज्ञेत होतो प्रलेखनातील विषयाचा मागोवा घेऊन तो वर्णानुक्रमानुसार, अनुकालानुसार संख्याक्रमानुसार तयार करणे ही कार्ये निर्देशानाद्वारे (indexing) साधता येतात हे कार्य चार प्रकारांनी साधता येते लेखक – निर्देश, विषय निर्देश, टिप्पणवजा – निर्देश व सूची निर्देश असे हे निर्देशप्रकार आहेत.

* सूची आणि ग्रंथनिर्मिती : – लेखक ग्रंथ निर्माण करण्यासाठी सूचीचा उपयोग करीत असतो. ग्रंथाचा विषय निश्चित झाला की त्यावरील लेखन त्याचा काल , विषयाची मांडणी, त्यातील उपविषय, या प्रश्नांच्या उत्तरातून नवीन ग्रंथाचा आराखडा तयार होतो. ही संशोधित माहिती क्रमवार लिहिली जाते ग्रंथ प्रकाशनापुर्वी त्याला आवश्यक असणाऱ्या तीन प्रकारच्या सूची तयार कराव्या लागताता. १) अनुक्रमाणिका २) संदर्भ सुची ३) निर्देश उल्लेख सूची

१) अनुक्रमाणिका : प्रत्येक वैचारिक ग्रंथाला अनुक्रमाणिका असते. (त्यात कांदबरी नाटक यांचा समावेश होत नाही.) सर्वसाधारणे ग्रंथात आलेल्या प्रकरणांची शीर्षके अनुक्रमाणिकेत येतात बऱ्याच वाचकांना संपर्ण ग्रंथ वाचायचा नसतो त्यांना अभिप्रेत असणारा विषय प्रकरणाच्या शीर्षकावरुन मिळवतात. त्यासाठी प्रकरणातील प्रतिपाद्य विषय शिर्षकाला पूरक असावा.

अनुक्रमाणिका बाबत डॉ.सदाशिव देव यांचे म्हणणे आहे ''अनुक्रमाणिका हा एक लहानसा पण उपयुक्त सूचिसंग्रह असतो तो काटेकोरपणाने केला तर ग्रंथ व वाचक यांचे नाते गतीने जोडले जाते. एखादा गुंडाळून ठेवलेला गालिचा जमिनीवर ठेवून तो उलगडत गेला की त्यावरील कलाकुसर , चित्रे जशी क्रमाने अनुभवाला येतात, त्याप्रमाणे अनुक्रमाणिकचे पान उलगडल्यावर ग्रंथातील प्रतिपाद्य विषय साखळी पध्दतीने उलगडत जातो. त्या ग्रंथाचे प्रथम दर्शन वाकचाला होते अनुक्रमाणिका हे एकूण ग्रथविषयाचे छायाचित्र आहे." ६ डॉ. सदाशिव देव यांनी अतिशय सुंदर विश्लेषण अनुक्रमाणिके चे मांडले आहे.

२) संदर्भसूची : संदर्भसूची ग्रंथलेखनाचा अविभाज्य भाग आहे. म्हणून ग्रंथाचा आराखडा तयार होत असताना सूची तयार करणे योग्य होईल. संदर्भासाठी लेखांची सूच करताना लेखकाचे शिर्षक, लेखकाचे नाव नियतकालिकाचे नाव प्रकाशन वर्ष अंक, क्रमांक दयावा, इसवी सन, महिना छापलेला पृष्ठांकही द्यावा. ग्रंथाची सूची करताना ही पध्दत आवश्यक ते बदल करुन पाळावी

सूचीसाठी लिहिलेली – ग्रंथ लेखांची यादी सूचीमध्ये रुपांतरीत करताना ती तीन प्रकारांनी करता येते १) वर्णानुक्रम २) विषयावर ३) कालानुक्रम

कालकमाने सूची तयार केली तर एखादा विषय कालपरिमितीत कसा उलगडत गेला याचा बोध होतो. विषयवार केली तर त्या त्या प्रकरणाला, उपविषयाला महत्व दिल्यासारखे होते. वर्णानुक्रम पध्दतीने केलेली सूची ही माणसाची नैसर्गिक प्रवृत्ती लक्षात घेऊन केलेली असते.

या सूचीबाबत सु.रा.चुनेकर म्हणतात. ''सूचीमध्ये सुचीकर्त्याचा प्रयत्न उपलब्ध जास्तीत जास्त माहिती नोंदवून ठेवण्याचा असावा. अपुरे संदर्भ मिळाले तर तेही टिपून ठेवावेत मात्र तसे स्पष्ट करावे असे अपुरे संदर्भ आज टिपून ठेवले नाहीत तर पुढे आजीबातच नष्ट होऊन जाण्याचा धोका असतो. आज जसे ते उपलब्ध झाले तसे नोंदवून ठेवले तर पुढील शोधाचा मार्ग तरी खुला राहतो. आणि नंतरच्या अभ्यासकांना ते संदर्भ पुरे मिळण्याची शक्यता शिल्लक राहते''.

निर्देश उल्लेख सुची : ग्रंथ लेखनाचा शेवटच्या टप्पा निर्देशउल्लेख सूचीचा असतो.

ग्रंथलेखन चालू असताना ही सुची हळुहळू घडत जाते. ग्रंथलेखानात विविध व्याख्या, महत्वाचे संदर्भ, पारिभाषिक शब्द व्यक्तीची व स्थळांची नावे विषयासंबधी उल्लेख आलेले असतात. ग्रंथात तसेच हजारो शब्द लिहिलेले असतात. पण त्यातील काही शब्दांना विषयांच्या दृष्टीकोनातून महत्व आलेले असते. अशी शब्दाची सूची ही ग्रंथांच्या शेवटी दिलेली असते. ग्रंथाची उपयुक्ततात या सूचीने वाढते तसेच अभ्यासकाला ही सूची संपुर्ण ग्रंथ वाचण्यास प्रवृत्त करते.

सर्वसाधारणपणे निर्देश – सूची –ज्यात ग्रंथ व्यक्ती विषय यासंबधी शब्द असतात ते वर्णानुकमाने देण्याची पध्दत आहे. निर्देशसूची तयार करताना विषयाचा दृष्टीकोनातून कोणता शब्द महत्वाचा व कोणता कमी महत्वाचा याचे तारतम्य लेखकाला हवे.

निर्देश सूचीचे प्रकार : १) ग्रंथ निर्देश सुची २) नियतकालिकांची निर्देश सुची ३) वृत्तपत्रांची निर्देश सुची

१)ग्रंथ निर्देश सूची : साहित्य संशोधनासाठी उपयुक्त यात ग्रंथ सूची बरोबरच कवितेच्या पहिल्या ओळींची सूची, शब्दसुची, प्रथम चरणांची सूची, ज्ञानेश्वरीतील प्रथम चरणाची सूची अशी सूची सौ. कालिंदी जोशी यांनी केली आहे या याशिवाय व्यक्तिसूची/ ग्रंथ लेखसूची विषय सूची अशी विभागणी होते.

नियतकालिकांची निर्देश सूची : नियताकालिकाच्या निर्देश सुचीचे १) सर्वसाधारण व २) विषयनिष्ठ असे दोन प्रकार पडतात. पहिल्या प्रकारात एखादया राष्ट्रातील अथवा सर्व भाषातील नियत कालिकांचा समावेश होतो. उदा. विविध ज्ञान विस्तार लेख सूची ,

विषयनिष्ठ निर्देश सूची विशिष्ट विषयापुरतीच मर्यादित असते. उदाBritish Humarities index

※ वृत्तपत्र निर्देश सूची – वृत्तपत्रे ही अनेक प्रकारच्या माहितीची व वृत्ताची कोठारे असतात. वृत्तपत्र निर्देश सूचीचा प्रथम प्रयत्न लंडन मध्ये 'टाईम्स' ने इ.स. १७९० केला १८५१ मध्ये न्युर्याक टाईम्स व केसरी शताब्दी सूची खंड १ मध्ये १८८१ मध्ये केला.

संदर्भ निर्देश सूची : एखादया विशिष्ट विषया संबधी लेखाच्या द्वारे जर कोणी मुलभूत वचार मांडले असतील तर त्या संदर्भात इतर संशोधकांनी लेखांच्या द्वारे या उलट-सुलट प्रतिक्रिया व्यक्त केल्या असतील त्या एकत्र स्वरुपात प्रसिध्द करण्याचे कार्य संदर्भ निर्देशसूचीद्वारे होत असते. Science Citation Index

सूचीची सूची : मराठीत एकमेव प्रयत्न

१) मराठी संशोधन पत्रिका जुलै १९६९ (७१ सूची) २) मराठी संशोधन प्रत्रिका जुलै १९७१ (६१सूची)

३) महाराष्ट्र साहित्यपविका डिसेंबर १९७८ (१४०) या अंकामधून डॉ. सु.रा चुनेकर यांनी संकलित करुन प्रकाशित केल्या आहेत एकूण २७२ सूची आहेत.

संशोधनामध्ये ' सूची' हे महत्वाचे साधन आहे ती कोण कशी करतो व तिचा कोण कसा उपयोग करतो यावर तिची उपयुक्तता व महत्व अवलंबून असते. याबाबत सु.रा.चुनकरांचे मत आहे. ''सूची हे अभ्यासाचे शेवटचे साधन नाही. ती सुरुवात आहे. या प्रारंभिक साधनाच्या आधाराने, त्याची पूर्णापूर्णता पारखीत, स्वतंत्रपणे स्वतः शोध घेत भर घालित सुचिकाराने पुढे जावयाचे असते. सूचिकरण ही कधी व थांबवणारी सतत गतिमान असणारी क्रिया आहे"९ सु.रा. चुनेकरांची ही प्रतिक्रिया अतिशय बोलकी आहे खरोखर सूचीकरण ही कधी न थांबवणारी सतत गतिमान असणारी क्रिया आहे.

※ समारोप अभ्यासकांना, वाचकांना संदर्भ सेवा उपलब्ध करुन देताना जाणवणाऱ्या अडचणीमधून ' सूची वाङमयाचा' जन्म झाला सूची शात्रामुळे अनेक अवघड वाटणारी कामे सोपी झाली. महितीचा प्रचंड प्रवाह येत असताना तो मानवाच्या उपयुक्तेस सतत वापरला जावा या प्रेरणेने सूचिकार प्रकाशक प्रयत्नशिल आहेत या प्रवाहाचा काही भाग जरी विस्मरणात गेला तर ज्यांनी नविन विचार मांडले त्यांना त्यांचे श्रेय मिळणार नाही ही जाणीव काही विद्वान सतत बाळगतात त्यामुळे सुचीकोशाच्या निर्मितीत ते सतत मग्न असतात. सूचिकोश तयार करणे हे अतिषय गुंतागुतिचे वेळ खाणारे , दमवणूक करणारे काम आहे यात अर्थिक संकटे खूप तर मिळकत अगदीच सामान्य अशी स्थिती आहे तरी सुध्दा प्रत्येक शतकात काही विद्वान या जागात निर्माण झाले आहेत. त्यांनी या अडचणींना न जुमानता स्वतःला या कार्यात झोकून दिले आहे व मानवी जीवनाचा एक गरज भागविली आहे.

परंतु सूचिकरण ही कधी न थांबणारीगतिमान क्रिया आहे यात मानवाने सतत कार्यरत राहणे आवश्यक आहे एका आर्थाने असेही म्हणता येईल सूचिशास्त्र ज्ञानाच्या अफाट पसऱ्यात शिस्त लावण्याचा प्रयत्न करीत असते. इलेक्ट्रॉनिक यंत्रणा व संगणकामुळे यात थोडी सुलभता निर्माण झाली आहे. त्यामुळे वाचकाला माहिती पटकन उपलब्ध तर होतेच परंतु संशोधकासही संशोधनाच्या पायऱ्या अधिक सुलभ होतात. संशोधन करणे सोपे होते.

संदर्भ सूची

१) संशोधन स्वरुप आणि पध्दती - संपादक सु.रा.चुनेकर - सूचीशात्र व उपयोग पृष्ठ क्र -९०

२) कोशवाड्.मय - विचार आणि व्यवहार डॉ.सदाशिव देव -प्रकरण ५ पृष्ठ क्र २०४

३) सूचींची सूची - मराठी संशोधन पत्रिका जुलै १९६९

४) भाषा व साहित्य संशोधन खंड पहिला - संपादक डॉ. वसंत रा.जोशी सूची वाड्.मय पृष्ठ क्र. ४४७

५) कोशवाड्.मय -विचार आणि व्यवहार डॉ.सदाशिव देव प्र.५ पृष्ठ क्र २१७

६) उ.नि.पृष्ठ क्र २२४-२२५

७) संशोधन स्वरुप आणि पध्दती संपादक सु.रा.चुनेकर- सूची शास्त्र व उपयोग पृष्ठ क्र. १०३

८) उ.नि.पृष्ठ क्र.-९८ -९९

९) उ.नि.पृष्ठ क्र.१०६

संदर्भ ग्रंथ सूची

१) संशोधन स्वरुप आणि पध्दती - संपादक सु.रा.चुनेकर, रंगनाथ पठारे दिलीप धर्म

२) कोशवाड्.मय विचार आणि व्यवहार डॉ.सदाशिव देव

३) भाषा व साहित्य संशोधन खंड पहिला संपादक डॉ. वसंत जोशी

४) मराठी संशोधन - पत्रिका - ऑक्टोबर १९७१ ते जुलै पृष्ठ १९७१ संपादक सु.रा.चुनेकर प्रेषक

''नवोदत्तरी श्रमिक आत्मकथनांचे वेगळेपण''

श्री. राजेंद्र शरद जोरवर
संशोधक विद्यार्थी
स.म.भा.सं.थोरात महाविद्यालय संगमनेर

डॉ. राहुल राजाराम हांडे
संशोधन मार्गदर्शक
संगमनेर महाविद्यालय संगमनेर

प्रास्ताविक :—

माणसाला बोलता येऊ लागले तेव्हापासून माणसाला आपल्यासुख—दु:खात इतरांना सामावून घ्यावे असे तीव्रतेने वाटू लागले, आणि आपले अनुभव इतरांजवळ व्यक्त करावत, असे मनोमन वाटू लागले ख—या अर्थाने आत्मकथनांचा आरंभ तेव्हापासूनच मानयला पाहिजे आपला स्वत:चा अनुभव प्रथम माणसाने न राहून बोलून दाखवला आणि तो जर आत्मकथनाचा उगम मानला, तर तोच अनुभव त्या व्यक्तीने रंगून जर सांगितला तर ती कथेची जन्मदात्री मानायला पाहिजे, त्यामुळे कुठल्याही प्रकारची अतिशयोक्ती न करता भाषेबरोबरच जन्माला आलेला पहिला वाड्:मय प्रकार हा आत्मकथनं आहे. या निश्कर्शापर्यंत आपल्याला यावे लागते.

आत्मकथनाची सर्वसामान्य व्याख्या पुढीलप्रमणे केली जाते. ''स्वत: बद्दल केलेले कथन म्हणजेच आत्मकथन होय'' अशी सर्वश्रुत व्याख्या केलेली आपणस पहायला मिळते. 'आत्म'म्हणजे स्वत:चे आणि 'आत्मा' हे नाम संस्कृत भाषेतून मराठी मध्ये आलेले आहे. यामध्ये 'आत्मा' म्हणजेच स्वत: आणि स्वत: म्हणजेच मी आशा अर्थाने आत्मकथने लिहिली जातात. आत्मकथनाला 'स्वकथन' असेही म्हटले जाते.

याप्रकारे आत्मकथन शब्दबध्द होऊन ग्रंथबध्द कधी झाले याचा जर विचार केला तर असे लक्षात येते की,.ऋग्वेदाच्या दहाव्या मंडला मध्ये एक अक्षरदेवन सूक्त आहे. त्यामध ये एका जुगा—याची कैफियत मांडलेली आहे. कोणत्याही व्यसनाच्या आहारी गेलेल्या व्यक्तीचे कफल्लक मनोदर्शन त्या सूक्तात धडते. यावरुन एक ल़क्षात येते की , आत्मकथनाचा ज्ञात आरंभ हा त्रग्वेदातील अक्षरदवेन सुक्ता पासून मानता येइल, म्हणजेच आत्ककथनांची बीजे ही .ऋगवेदामध्येच रुजलेली दिसतात.

नवोदत्तरी श्रमिक आत्मकथनांचा विचार करता काळानुरुप बदल होन गेला आणि माणूस स्वत: विशयी लिहहू लागला. सुरुवातीच्या काळात ठारविकच लोक लिहिण्याचे काम करीत असे, परंतु दिवसेदिंवस शिक्षणचा प्रसार आणि प्रचार होत गेला आणि प्रत्येकाच्या मनात स्वत: बद्दल लिहिण्याची महत्वकांक्षा जागृत होऊ लागली. मग या मध्ये श्रमिक वर्ग ही मागे राहिला नाही. अनेक श्रमिक कामगारांनी आत्मकथने लिहिलेली पहायला मिळतात. गेली पन्नास—साठ वर्शे किंबहुना त्याहून अधिक कालावधी पासून श्रमिकांचे व श्रमिकांबद्दल चे काम सुरु आहे. आता ते केवळ हमाल, मापाडी, कामगारांपुरते मर्यादित न राहता इतर असंघटीत मजुरांच्या .क्षेत्रात हळूहळू विस्तार पावले आहे. शहरातील मोलकरणी ,कागद,

काच पत्रा, गोळा करणार, बांधकाम मजूर, पथारी व्यावसायिक, खाण कामगार, अशा विविध घटक आपले आयुष्य जगात असतांना अनेक सुख—दुखाचें अनुभव हाच फार मोठा फरक दिसून येतो. ख—या अर्थाने तेच त्यांचे वेगळेपण आहे. हेच वेगळेपण लेखनाची प्रेरणा म्हणून पुढे येतांना दिसून येते. श्रमिक आत्मकथनकार कष्टकारी आहे. हे श्रमिक रात्रदिवस काबाड कष्ट करतात आणि त्यासाठी त्यांनाा अनेक वेळा आपल्या घरापासून दुसरीकडे कामासाठी जावे लागते.

श्रमिकांच्या जीवनाचा खोलवर जाऊन अभ्यास केला तर एक गोष्ट प्रामुख्याने जाणवते, ती म्हणजे श्रम आणि जीवन यांचा अनन्य साधारण संबंध पाहायला मिळतो. कष्ट करण्यासाठी कायमच वणवण भटकावे लागते. दुसरी गोष्ट अशी की, त्यांचे वैयक्तिक आयुष्य ते कसे जगतात याचाही विचार कुठेतरी करणे गरजेचे आहे, कष्ट आणि भाकरी एवढेच त्यांचे आयुष्य होय. आपला जीवन प्रवास एक प्रेरणदायी जीवन प्रवास आहे आणि या पासून समाजाला किंवा सामाजातील घटकांना आपल्या जीवन प्रवासापूसन प्रेरणा मिळू शकते. याची जाणीव त्यांना होते तेव्हा मनात कधीतरी लिहीण्याचा विचार घर करु लागतो. आणि त्यातूनच श्रमिकांच्या आत्मकथनांची ख—या अर्थाने सुरुवात होते. आणि त्यामुळेच श्रमिक आत्मकथनांचे वेगळेपण दिसून येते. म्हणूनच इतरांना श्रमिकांच्या जीवन दर्शनातून प्रेरणा मिळते. यातील संघर्शमय कहाणी हीच प्रेरणा असते. श्रमिकांची आत्मकथने नाउमेद न होता संघर्श झेलीत नवयुगाची पहाट निर्माण करण्याचे काम सतत करत असतात. हे श्रमिक आत्मकथनांचे निश्चितपणे वेगळेपण म्हणावे लागेल. इतर आत्मकथाकार स्वत:चे जीवन श्रमिकांपेक्षा वेगळया प्रकारे जगलेला असतो. परंतु श्रमिक या शब्दातच सर्व काही सामवलेले आहे. श्रमिकांना जीवन जगत असतांना आर्थिक गोष्टीची हमी नसते. म्हणून म्हटले जाते ''रोजगार हमी आणि तिथे काय कमी'' अशा प्रकारचे शब्द वापरले जातात नवोदत्तरी श्रमिक आत्मककथनांमध्ये एक महत्वाचे उदाहरण आपल्याला देता येईल ते म्हणजे 'मी तो हमाल— आप्पा कोरपे, यांनी आपली हदयद्रावक कहाणी या आत्मकथना मध्ये मांडलेली आहे. ते पाहिल्या नंतर असे लक्षात येते की, भाषा—शैली ,मांडणी, इ. अनेक दृटीने नवोदत्तरी श्रमिक आत्मकथनांमध्ये वेगळेपण जाणवते.

श्रमिकांच्या अत्मकथनांमुळे मराठी साहित्याच्या वैभवात फार मोठी भर पडली असे म्हणावे लागेल. कारण श्रमिकांच्या आत्मकथनांमध्ये फक्त जीवनातील अनुभव दर्शनच होत नाही, तर या आत्मकथनामध्ये लेखक आपल्या आयुष्यातील सुखदु:ख, यश—अपयश व अविस्मरणीय अशा प्रसंगांची वर्णने करतो, तसेच लेखकाच्या जीवनाबद्दल स्वभाव, गुण—दोश, आवडी—निवडी, याच बरोबर लेखकाच्या जीवनातील ऐतिहासिक घटना यांच्या बद्दल सामान्य जनतेल कुतूहल असते. त्याच्या जीवनातीन घडून गेलेले पसंग इत्यादींचे कुतूहल काही प्रमाणात का होईना कमी होण्याची शक्यता असते. जीवनातील काही बाबी परिस्थितीमुळे किंवा आत्मसंयम यामुळे मूक राहिलेल्या असतात, परंतु काही कालांतराने मूक

राहिलेल्या घटना भावना प्रसंगांना वाच्यता मिळण्याची आशा असते. त्यामुळेच लेखक आत्मकथनामध्ये त्याला वाट मोकळी करुन देतो. यामुळे फक्त घटना, भावना, प्रसंग एवढ्याच गोष्टींचा उलगडा होत नाही, तर त्या काळातील इतिहास, संस्कृती, इत्यादी बाबींवर ही प्रकाश टाकला जातो. व त्याचेही काही प्रमाणात का होईना ज्ञान प्राप्त होते आणि मूल्यमापन करता येते . म्हणजेच साहित्याच्या दृष्टीकोनातून विचार केला असता वरील सर्वच गोष्टी साहित्याच्या वैभवात भर टाकणा—या आहेत. कारण १९९० नंतर समाजिक परिस्थिती अतिशय झपाटयाने बदलत गेलेली दिसते. त्यामुळे या श्रमिक आत्मकथनांची मार्गदर्शक म्हणून समाजाला गरज आहे.

१९९० च्या आगोदर जी आत्मकथने लिहिली गेली त्या आत्मकथनांची शैली, बाज आणि विशय वेगळे होते, कारण या आगोदर असणारी परिस्थिती वेगळी होती.परंतु १९९० नंतर सामाजिक, राजकीय तसेच शैक्षणिक जे बदल होत गेले त्यामुळे श्रमिकांना त्यांचे जीवन अनुभव लेखन रुपाने मांडण्यासाठी मोठे बळ मिळालेले आपल्याला पाहायला मिळते. कारण या काळात श्रमिकांच्या अनेक चळवळी उदयास आल्या तसेच दलित साहित्याने खूप मोठे बळ देण्याचे काम या कालखंडात झालेले दिसून येते. या सर्व परिस्थितीचा प्रभाव श्रमिक आत्मकथनांवर पडलेला दिसून येतो. नुसतेच लिहीहुन चालत तर त्या साठी वाचक वर्ग ही महत्वाचा घटक विचारात घेणे महत्वाचे असते, कारण लेखन हे वाचकांसाठी असते आणि त्यातूनच प्रेरणा घेतल्या जातात त्यामुळे प्रत्येक घटकांचा विचार करणे गरजेचे आहे.

एकीकडे सरकर सर्व शिक्षा अभियान राबवत असते, परंतु अनेकजण पोटाची खळगी भरण्यासाठी स्थलांतर करतांना दिसून येतात. मग खरच शिक्षण आणि श्रमिक यांचा किती निकटचा संबंध येतो. कधी कधी पोटाची खळगी भरण्यासाठी शिक्षण अर्धवट सोडावे लागते, कारण त्यांच्या पुढे महत्वाचा प्रश्न असतो तो पोटाचा म्हणून त्याला पोटाची खळगी भरण्याला प्राधान्य द्यावे लागते. श्रम करतांना जेमतेम शिक्षण घेऊन जीवन जगावे लागते. आपण पहतो श्रमिकांना कुटुंब, शिक्षण, समाज अष्या अनेक गोष्टीन पासून दूर रहावे लागते. ‘असेल पोटात तर येईल ओठात’ या म्हणी प्रमाणे जीवन जगतात म्हणूनच हलाखीचे जीवन दर्शन त्यांच्या लेखनामध्ये पहायला मिळते. म्हणजेच शिक्षण जेमतेम झालेली माणसे सुध्दा समाजाला एक वेगळी दिशा देऊ शकतात हे वेगळेपण येथे जाणवते. १९९० नंतर ची जी श्रमिकांची आत्मकथने आहे. त्या मध्ये प्रामुख्याने एक वेगळया विचारांचे प्रवाह पहायला मिळतात. नवे विचार, नवी शैली, नवा बाज, नवे प्रवाह इ. चा श्रमिक आत्मकथनांवर प्रभाव दिसून येतो आणि पर्यायाने या सर्व गोष्टी साहित्यामध्ये ही नावीन्य निर्माण करीत असतात. साहित्याच्या दृष्टीने विचार केला असता फार मोठे योगदान श्रमिकांचे आणि त्यांच्या साहित्यांचे आहे. हे नाकारुन चालनार नाही. कारण या आत्मकथनांनी समाजापुढे आदर्श निर्माण करुन प्रेरणा देण्याचे काम नेहमी केलेले आहे. या श्रमिक वर्गाला प्रामुख्याने म.फुले, शाहू महारज, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचारांचे अधिश्ठान आहे. त्या विचारांचा

फायदा समाजाला आणि श्रमिकांना होतो आहे. १९९० नंतर चा विचार करता असे दिसून येते की, श्रमिकांच्या आत्मकथानाची वाटचाल ही समाजाला एक प्रकारे दिशा देणारी आहे असे म्हणावे लागेल, कारण श्रमिकांच्या लेखणीतून उमटणारे शब्द समाजाला एक वेगळया प्रगतीच्या दिशेने घेऊन जाताना पहायला मिळतात. समाजातील आजची परिस्थिती पाहता खरोखरच सत्य मार्गदर्शनाची गरज आहे. कारण समाजासमोर खरी उदाहरणे मांडणे गरजेचे आहे. या आत्मकथनांतून जीवनात घडलेले प्रसंग आणि अनुभव हे आपले वाटू लागतात. त्यामुळे ते विचार प्रेरणादायी होतात. कष्टक—यांच्या जीवनाचा अभ्यास करणारी संशोधन करुन उपाययोजना करणा—या शिक्षण संस्था उभारणीचा संकल्प केला आहे. पुण्यातील हमाल भवनात ही योजना सुरु व्हावी असे प्रयत्न सुरु आहेत, परंतु एवढ्याने भागणर नाही मुळात तळापासून संघटनबांधणी व्हावीत यासाठी शोशित कष्टक—यांची गाठभेट संपर्क त्यांच्याशी संवाद प्रश्न समजून घेणे, मार्गदर्शन संघटन संघर्श या मार्गानी उभारणी करावीच लागेल असे डॉक्टर बाबा आढाव यांचे मत आहे. या विचारांचा मराठी साहित्यालाही मोठा उपयोग होऊ शकतो. तसेच यामुळे अनेक उपेक्षितांचे जीवनदर्शन समाजाला घडलेले आहे. या सर्व गोष्टीमुळे मराठी भाषेची व साहित्याची संपन्नता वाढलेली आहे.

म्हणूनच नवोदत्तरी श्रमिकाची आत्मकथने ही इतर आत्मकथनांपेक्षा निश्चित पणे प्रेरणादायी, सामाजिक जाणीव असलेली आणि आपले वेगळेपण सिध्द करणारी आहे. त्यामुळे मराठी साहित्यासाठी ते एक वेगळया प्रकारे वरदानच ठरते असे म्हटले तरी वावगे ठरणार नाही. आणि या श्रमिक आत्मकथनाचे वेगळेपण नेहमीच जाणवत राहील हेही तितकेच सत्य आहे.

संदर्भग्रंथ —

१. मराठी आत्मचरित्रपर लेखन — उशा हस्तक

२. पुरोगामी सत्यशोधक अंक — ४ ऑक्टो —नोव्हें—डिसें—२०१७

३. मी तो हमाल — अप्पा कोरपे

◆◆◆

Power of Knowledge Peer Review Journal, Volume I, Issue:IV Jan to March 2021 ISSN 2320-4494 Impact factor 2.7286

महिला सबलीकरण आणि स्त्रीलेखिका

डॉ. विठ्ठल केदारी
मराठी विभाग, सहायक प्राध्यापक,
यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय, अंबाजोगाई, जि.बीड

स्त्रीयांच्या विकासासाठी आधुनिक कालखंडामध्ये प्रयत्न व्हायला सुरूवात झाली. प्रारंभी स्त्रीयांच्याविषयी लेखन करणाऱ्या संत कवयित्रींचे योगदान विचारात घेणे क्रमप्राप्त ठरते. अगदी अकराव्या शतकामध्ये महानुभाव संप्रदायामधील कवयित्री महदंबा यांचे वाङ्मय महत्त्वाचे आहे. त्यांनी वरविषयक लग्न समारंभामध्ये म्हणावयाची गाणी लिहिलेली आहेत. त्यानंतर पुढील कालौघामध्ये संत जनाबाई यांचे अभंगलेखन स्त्रीच्या अबलात्त्वाला वाचा फोडताना दिसते. 'डोईचा पदर आला खांद्यावरी, भरल्या बाजारी जाईन मी...' या रीतीने संत वाङ्मयामध्ये एका स्त्रीचा हुंकार पहायला मिळतो. पुढीलच्या वाटचालीमध्ये संत वेणाबाईचे कार्य कर्तुत्त्व आपणास विचारात घेता येते. समर्थ संप्रदायामध्ये संत वेणाबाईचे कार्य विशेष महत्त्वाचे ठरते. महिलांच्या सबलीकरणासंदर्भात या सर्व स्त्री कवयित्रींचे कार्य स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतरही समाजातील विविध घटक महत्त्वाचे आहे. आपल्या अस्तित्त्वासाठी, हक्कांसाठी झगडताना दिसतात. महिला आणि सामान्य माणसांच्या संदर्भात विचार केला असता हे दोनही समाजातील घटक अतृप्त आणि अस्वस्थ आहेत. किंबहुना त्यांना मुक्तपणाने, स्वच्छंदीपणाने जीवन जगता येते असे नाही. या दोनही समाजातील घटकांचा आक्रोश पाहयला मिळतो.

आज स्वातं;य प्राप्तीनंतरच्या कालखंडात महिलांचे जीवन पाहिले तर महिला वेदना सोबत घेवून जगताना दिसतात. स्त्रीला माणूस म्हणून तिचे हक्क मिळाले आहेत का? याचाही विचार करणे क्रमप्राप्त आहे. आजच्या दृष्टीने स्त्रीयांचा विचार करता असे लक्षात येते. स्त्रीयांना माणूस म्हणून समाजव्यवस्थेने स्वीकारलेले आहे हे स्पष्टपणाने आपण म्हणू शकत नाही. कारण आज स्त्रीयांवर अन्याय, अत्याचार खूप मोठ्या प्रमाणात होता आहेत. स्त्रीयांना समूह व्यवस्थेने ठरविलेल्या अग्नीपरीक्षांना सामोरे जावे लागते. उदा. भटक्या विमुक्त समाजातील जात पंचायती ज्या शिक्षा महिलांना देतात याचा सद्य:स्थिती आपण दररोज दूरदर्शन आणि वर्तमानपत्रांतून पाहत आहोत. यासंबंधी ''स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरच्या पहिल्या स्तबकात प्रत्येकजन या ना त्या कारणाने शापित अश्वत्थाम्यासारखा वेदना उरी घेवून जगत आहे. तिच्या वाट्याला दु:ख, दास्य, छळ, अवहेलना आपलीकडे काहीच आले नाही त्या 'स्त्री'ला भारतीय राज्यघटनेने स्वातंश्य दिले, समानता दिली. भारतीय घटनेचे पंधरावे कलम सांगते की, स्त्री व पुरूष असा कोणताही भेद भारत राष्ट्र करणार नाही. स्त्रीला विकासासाठी दाही दिशा मोकळ्या झाल्या पण तरीही लक्ष्मण—रेशा आहेतच. कारण सामाजिक व आर्थिक विषमतेने ग्रासलेल्या या समाजाचे स्वरूप एकसंध नाही, एकात्म नाही. जात—पात, वर्ण, वर्ग इ. चे अधिष्ठान असलेल्या या समाजव्यवस्थेत कुठल्याही स्तरातील स्त्री अद्याप गुलामीचे जिणेच जगत आहे. चूल, मूल, घर यांच्या जबाबदाऱ्यांचे ओझे घेवून जगत असलेली स्त्री अजून एका कोंडलेल्या जगातच आहे. तिचा गतकाळ अनंत अनंत यातनांनी भरलेला तर तिचा वर्तमानकाळ अशांतीचा, अपेक्षाभंगाचा, असमाधानाचा आणि असुरक्षिततेचा

आहे. मात्र याच वर्तमानात समाजपरिवर्तनाच्या, मानवमुक्तीच्या लढ्याला गती येत चालली आहे. याचे भान तिला आहे. अगदी खालच्या थरापासून ते वरच्या थरापर्यंत शिक्षण, अर्थाजन, संतति—नियमन इ. अनेक कारणांमुळे स्त्रीजीवनाचे रूप बदलत चालले आहे.''[१] महिला वर्ग सतत कोंडलेल्या पध्दतीने जीवन जगतना दिसतात. स्त्री वर्गाला आपल्या बुध्दीची आणि मनाची शक्ती किती मोठी आहे. यासंबंधी तिला जाणीव नाही. स्त्री आज बंदिस्त जीवन जगणारी राहिली नाही. ती बहुतांशी बंधने झुगारून मुक्तपणे बाहेर येवू पाहते आहे. ती पत्नी, माता आणि दूहिता अशा भूमिका पार पाडताना दिसते आहे. समाजव्यवस्थेतील पुरूशाच्या बरोबरीचा घटक स्त्री आहे. स्त्रीला देहाबरोबरच मनही आहे याची जाणीव तिला झालेली आहे. समाजसुधारक आगरकर ज्या भूमिकेतून स्त्रीचा विकास होवू पाहत होते. त्या पध्दतीने ती परिस्थिती निर्माण होईल.

या परिस्थितीत महिलासंबंधी स्पष्टपणे भूमिका घेणाऱ्या लेखिका ताराबाई शिंदे या आहेत. ताराबाई शिंदे यांनी या दीर्घ निबंधातून स्त्रीयांच्या विकासासंबंधीचा, मानवी हक्कांच्या दृष्टिकोणातून विचार व्यक्त केलेले आहे. त्यातून आपल्याला मानवीय दृष्टिकोनातून स्त्री—जीवनाचा विचार अगदी परखडपणे ताराबाई शिंदे स्पष्टपणे मांडतात. ताराबाई शिंदे आपल्या विचारातून स्त्री—पुरूष अशी तुलना करतात. या निबंधातून त्यांनी स्त्री—पुरूष तुलना यांतून स्त्रीयांवरील अन्याय—अत्याचाराला वाचा फोडू पाहतात. व्यवस्थेने स्त्रीयांना कोणकोणत्या भूमिकेतन पाहतात हे सांगताना म्हणतात, ''स्त्रीया कपटी, असतात असे तुम्हाला वाटते, मग तुम्ही कपटयुक्त लीला पात्रे नाहीत नाहीत का? तुमच्या सारखे कपटी तर या पृथ्वीवर कोणी सापडणार नाही. स्त्री तुमच्यावर प्राणाहून जास्त प्रेम करते यात काही शंकाच नाही. स्त्रीचे मन फक्त एकावरच बसते. तुम्ही मात्र भ्रमरासारखे या फुलावरून त्या फुलावर उडत राहता, परंतु स्त्री जाती तशी नसते.''[२] स्त्री जीवनाविषयी ताराबाई शिंदे स्त्री—मनातील विचार सांगतात. ह्या विचारातून त्या स्त्रीमनातील एकनिश्ठत्त्व व्यक्त करतात. परंतु पुरूश मात्र या स्त्रीयांना फसवतात. प्रामाणिक पणे स्त्रीयांचे प्रेम असले तरी पुरूष केवळ त्या प्रेमाचा उपयोग मन—मानेल त्या रीतीने करवून घेतात. स्त्रीयांचे चारिश्य व पुरूषाचे भाग्य ब्रह्मदेवासही कळाले नाही. स्त्री ही पुरूषासारखी एकाला हाय व दुसऱ्याला बाय ह्या पध्दतीने कधीही जीवन जगत नाही अथवा तिच्या मनात हा विचार कधीही येत नाही. परंतु पुरूषी वृत्ती'' अरे जो मित्र तुमच्याशी उघडपणे निष्कपटाने वागतो त्याच्या तोंडावर गोड—गोड बोलून त्याच्या घरची प्रत्यक्ष लक्ष्मी, त्याच्या अब्रुची रक्षण करणारी जणू तलवार, त्याच्या सर्व सुख दु:खाची वाटेकरीण, त्याच्या सर्व ऐश्वर्याची स्वामिनी असलेल्या स्त्रीला देखील तुम्ही मित्राकडन हिसकावून घ्यायला कमी करत नाहीत.''[३] पुरूषाच्या मनाच्या सुप्त हेतू त्या स्पष्टपणे सांगतात. स्त्रीयांच्या संबंधी पुरूशाच्या मनातील हा विचार दूर व्हावा असा विचार त्या सांगतात. पुरूशी मानसिकता राजगादी, राज्यपद हस्तगत करण्याविशयी एकमेकांच्या जीववार उठतात. केवळ सत्तेकरीता एकमेकांचे जीव घेतात. वतन, पाटीलकी, देशमुखी साठीही एकमेकांचे प्राण घेता असे पुरूशांसंबंधी त्या विचार व्यक्त करतात. सादारपणे १८८२ मध्ये समाजमन व सद्य:स्थिती या प्रसंगी महिलांकडे पाहण्याची दृष्टी कशी होती याचा बोध आपणास होतो. त्यावेळी ताराबाई शिंदे ह्या निबंधाच्या माध्यमातून स्त्रीयांच्या हक्कांविशयी, अधिकाराविशयी, तिच्या समाज जीवनातील स्थानासंबंधी विचार व्यक्त करतात. त्या विचार

व्यक्त करताना कुणाचीही भीड–भाड ठेवत नाहीत. स्त्रीयांना त्यांचे हक्क व अधिकार मिळविण्यासाठी देव आणि पुरूष वर्ग याबरोबरच धर्मव्यवस्थेने स्त्रियांना गुलामीत कसे बंदिस्त केले आहे यासंबंधी त्या स्पष्टपणे विचार व्यक्त करताना भूमिका घेताना दिसतात. पुरूषी मानसिकता, भावना आणि सांस्कृतीक साम्य भेदांमधून त्या परिस्थितीचे अचूक वेध घेताना दिसतात. पुरूषप्रधान संस्कृतित स्त्रीयांच्या उपेक्षेला न्याय मिळावा. स्त्रीयांना पुरूशांसारखी सामाजिक समानता मिळावी ह्या करीता ताराबाई शिंदे यांची धडपड या माध्यमातून निर्भिडपणे पहायला मिळते.

सामाजिक परिवर्तनाचा वेग मंद असतो. मूल्यात्मक बदलाची गती संथ असते. घटनेने अस्पृश्यता नष्ठ केली आहे. तसे स्त्रीयांना त्यांच्या विकासासाठी स्त्री–पुरूष समानता, हक्क व अधिकार दिलेले आहेत. १९४८ मध्ये मानवी हक्कांचा जाहिरनामा पाहता, ''संयुक्त राष्ट्रसंघातील जनतेने जाहिरनाम्याच्याद्वारे मानवाच्या मूलभूत हक्कांवरील आपल्या श्रध्देस मानव म्हणून त्यांचे हक्क व योग्यता यांना व स्त्री–पुरूशांच्या समान हक्कांना मान्यता व्यक्त केली आहे आणि सामाजिक प्रगती व व्यापक स्वातंश्याचे जीवनमान अधिकाधिक प्राप्त करण्यास चालना दिली आहे.''[४] स्वातंश्यानंतर स्त्रीयांना सर्व क्षेत्रे खुली झाली. स्त्री–दास्य विमोचन यांचे एक पर्व संपले. राजकीय, शैक्षणिक व सामाजिक हक्क तिला मिळाले आणि आज ती अर्थाजनासाठी बाहेर पडू लागली आहे. ''ज्या देशात स्त्रियांचे अधिकार लोक मानीत नाहीत त्या देशात लोकांची स्थिती फार वाईट असते. हिंदू लोकांत फारच मूर्खपणा आहे यास्तव स्त्रियांची दूर्दशा फार आहे.''[५] स्त्रीयांच्या स्थानाविशयी भूमिका घटनेने स्पष्ट केलेली आहे. तसेच संयुक्त राष्ट्रसंघाचा मानवी हक्क जाहिरनामा यांतून मिळालेले हक्क आणि अधिकारांच्या साहाय्याने जगभरातील महिला स्वतंत्रपणे जीवन जगण्याच्या विचार करताना माणून म्हणून जीवन जगण्याचा विचार त्यांना प्रेरणा देतानाच माणूस म्हणून जगण्यास प्रवृत्त करत आहे. मराठी साहित्य व्यवहारामध्ये वेगवेगळ्या स्त्रीवादी जाणीवा वेगवेगळ्या साहित्यप्रकारांतून मार्ग बदलले आहेत. लेखिका आत्मशोध घेता घेता इतर अनेक विषयांच्या अभ्यासाकडे वळताना दिसतात. मानवी हक्कांच्या उपयोगामुळे स्त्रीया अधिकाधिक स्वत:चा विकास करवून समाजव्यवस्थे पुरूशांच्या बरोबरीने कर्तुत्व सिध्द करताहेत. आज स्त्री–पुरूषांच्या बरोबरीने सर्व क्षेत्रात नावलौकिक मिळविते आहे. कर्तुत्व सिध्द करून दाखविते आहे. ह्या सर्व बदलांची सुरूवात आधुनिक काळात झाली असे म्हणता येते.

संदर्भग्रंथ सूची :

१. फडके भालचंद्र, मराठी लेखिका चिंता आणि चिंतन, पृष्ठ. क्र. ०९
२. स्त्री–पुरूष तुलना, (संपा.) डॉ. नागनाथ कोत्तापल्ले, पृष्ठ. क्र. ३१
३. स्त्री–पुरूष तुलना, (संपा.) डॉ. नागनाथ कोत्तापल्ले, पृष्ठ. क्र. ३२
४. ऊ.नि., फडके भालचंद्र, पृश्ठ. क्र. ११

◆◆◆

प्रा. दिलीप परदेशी यांच्या 'निष्पाप' नाटकातील शोकांतिका

प्रा.डॉ.सौ.मंगल एकनाथ डोंगरे
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, नारायणगाव,
ता.जुन्नर, जि. – पुणे.

प्रस्तावना:

प्रा. दिलीप परदेशी लिखित आणि सदाशिव अमरापूरकर दिग्दर्शित 'निष्पाप' हे नाटक १९८३ मध्ये रंगभूमीवर आले. व्यावसायिक रंगभूमीवर त्याचे सुमारे पाचशे प्रयोग झाले. निर्माते – प्रभाकर पणशीकर होते. अखिल भारतीय मराठी नाट्यपरिषदेतर्फे 'निष्पाप'ला १९८३ ची 'सर्वोत्कृष्ट' नाट्यनिर्मिती हे पारितोषिक मिळाले. हे नाटक 'ऑल इंडिया रेडिओ' मुंबई केंद्रावर सादर झाले. या नाटकात सविता प्रभूणे यांनी 'गौरी' या नायिकेची भूमिका केली. नायक मेजर विश्वनाथची भूमिका अनिल क्षिरसागर यांनी केली.

३५ वर्षापूर्वीचे हे नाटक आहे, पण त्यातील वातावरण, विषय, आशय आणि प्रसंग, पात्रांचे स्वभाव हे कालबाह्य होणारे नसून नाटकातील प्रश्न वास्तव आणि चिरंजीव आहे. निसर्गतः स्त्री ही समर्पित आणि पुरुष अधिकार गाजवण्याच्या प्रवृत्तीचा, स्त्री–पुरुषांची ही जोडी रूप, गुण, वय व स्वभावाने विसंगत असूनही उभयतांमध्ये विलक्षण उत्कट प्रेम आणि या प्रेमात संशयाचे बीजवृक्ष फोफावला.

'निष्पाप' हे नाटक कोसळलेली शोकांतिका आहे. हा नियतीचा आघात नसून स्वभावदोषाचा घात आहे. नाटकाची रचना, संवाद, शैली मनाची पकड घेणारे आहेत. कलाकारांनी प्रयोगाचे सोने केले आहे. मनोवेधक प्रभावी कथानकाने प्रेक्षकांना खिळवुन ठेवले आहे. हे एक भीषण संशय नाट्य असुन संशयाच्या बीजातून थरारता संघर्ष उभा राहतो.

अंक पहिला:

रंगमंचावर गौरी आणि मेजर विश्वनाथ यांच्या बंगल्याचा श्रीमंती हॉल आहे. त्यांचा मित्र कक्कड हा मिलीट्रीमधून त्यांना भेटण्यासाठी आला आहे. मिलीट्री सोडून गुलाबाची शेती करणारे ४४ वर्षाचे मेजर विश्वनाथ व त्यांच्यापेक्षा २३ वर्षांनी लहान असलेल्या गौरीने त्यांच्याशी प्रेमविवाह केला होता. काळे कुरूप असलेल्या मेजरच्या प्रेमात गौरी कशी काय पडली, याचे आश्चर्य कक्कडला वाटते. ७१ सालच्या पाकिस्तान युद्धात त्यांना तीन गोळ्या लागल्या होत्या. पण जबरदस्त इच्छाशक्तीमुळे ते जिवंत राहिले होते. गौरीच्या प्रेमपत्रामुळे मृत्युचे तांडव चालू असताना गौरीचा निष्पाप चेहरा त्यांना दिसत होता. घरात नोकर, बाहेर वॉचमन आहे. त्यांना शिकारीचा शौक आहे.

मेजर विश्वनाथ हा त्याच्या कक्कड या मिलीट्रीतील मित्राबरोबर, त्याची बायको गौरीसाठी साडी घेण्यासाठी बाहेर गेला आहे. त्याचवेळी त्यांच्या घरी खंगलेल्या देहाचा भिकाऱ्याप्रमाणे दिसणारा, मळक्या, फाटक्या कपड्यातील तरुण चिंतामणी चोरासारखा प्रवेश करतो. तो मेजर विश्वनाथ यांचा पूर्वीचा स्कॉलर, जिवलग वर्गमित्र असतो पण त्याची दशा झाली आहे. कित्येक दिवस त्याला पोटभर अन्न मिळालेले नाही. स्कॉलर असूनही त्याला योग्य नोकरी मिळाली नाही, वडिलांचे कर्ज, मुलाच्या आजारपणात कर्ज काढलं, मुलगा वाचला नाही. उलट घरदार गेले. आता मला नोकरीची गरज आहे. मी पाहिजे ते काम करेल अशी तो विश्वनाथकडे विनवणी करतो. विश्वनाथला हुशार व विश्वासू माणसाची गरज असल्यामुळे ३५ एकर गुलाबाच्या बागेची देखभाल करण्यासाठी १००० रु. ची नोकरी मेजर

त्याला देतात.

गौरी घरी परत आल्यानंतर आपण डॉक्टरकडे गेलो होतो, तुम्हाला गुड न्युज देणार आहे असे म्हणत असतानाच तिचे लक्ष चिंतामणीकडे जाते आणि तिची गुड न्युज सांगायची राहून जाते. तेवढ्यात त्यांच्या घरी डणैब्य झालेला शेखर मेजर यांनी दिलेल्या जाहिरातीनुसार आलेला असतो. योगायोगाने तो गौरीचा वर्गमित्र असतो. गौरीचे वडील त्यांना शिकवायला होते. सोनेरी ठिपक्यांचा काळा गुलाब तयार करण्याचे शेखरचे स्वप्न आहे. ते स्वप्न तुम्ही आमच्या लॅबमध्ये पूर्ण करा, असे मेजर त्याला म्हणतात व त्याची नोकरी पक्की करतात. चिंतामणीला तुझी बायको घेऊन ये आणि गेस्ट हाऊसमध्ये संसार थाट असा सल्ला देतात. गौरीवर त्यांचे अतिशय प्रेम आहे. ती त्यांना आपल्याला बाळ होणार आहे, हे सांगण्याचा प्रयत्न करते, पण ते त्यांच्या लक्षात येत नाही.

दुसऱ्या प्रवेशात मेजरने व्यवस्थित कपडे करण्यासाठी चिंतामणीला पैसे दिल्यामुळे तो रुबाबदार वेषात त्याची पत्नी सुमतीसह प्रवेश करतो. ''माकडाच्या गळ्यात तन्मणी'' असा उल्लेख विश्वनाथ व गौरीविषयी करतो. तेव्हा त्याची बायको म्हणते, ज्यांनी अन्नाला लावलं, त्यांना हबशी म्हणता, मिळालेली नोकरी टिकवा. शहाच्या येथे आग लावली, एका ठिकाणी चोरी केली, सिमेंटमध्ये राख कालवली, यामुळे शाळा कोसळून सात चिमणी पोरं मेली. त्यामुळे देवानं आपलं पोर उचललं.

विश्वनाथ आणि शेखर गल्फचं कॉन्ट्रॅक्ट मिळवून मुंबईहून परत येतात. तेव्हा मेजर विश्वनाथ चिंतामणीच्या पत्नीला सांगतात, वहिनी आपले घर समजून राहायचं. परकेपणा बाळगायचा नाही. चिंतामणी शेखरला लग्न करण्याचा सल्ला देतो. गौरी त्याच्या कॉलेजमध्ये होती. तिच्यावर शेखरच्या मित्राने कविताही केली होती. त्याचे प्रेमही होते. त्यावर विश्वनाथ म्हणतात, अखेर मीच भाग्यवान ठरलो ! प्रोफेसर बापाच्या विरोधाला न जुमानता या आई वेगळ्या पोरीने माझ्यावर प्रेम केलं, एकदा गौरीच्या वडिलांनी मेजर विश्वनाथांना कॉलेजमध्ये बोलावले होते. तेव्हा गौरीला ते आवडले. मी तिच्या वडिलांनी नकार दिला, तेव्हा तिचे प्रेमपत्र दाखवून विश्वनाथ गौरीच्या वडिलांना म्हणाले, 'पत्रिका जुळो नाहीतर नाही जुळो, पण आमची मने जुळली आहेत'. अशा गप्पाच्या ओघातच शेखर घरी जातो. पण चिंतामणी विश्वनाथला सांगतो, ''तुम्ही सरळ मनाचे म्हणून तुमच्या ध्यानात आलं नसेल, पण शेखरची नजर बाईसाहेबांवरून ढळत नव्हती.'' तुमची आणि बाईसाहेबांची भेट होण्यापूर्वी शेखरने प्रपोज केलं असेल. असे संशयाचे बिज टाकतो.

प्रवेश १

दुसऱ्या अंकात गौरीचे वडील जायला निघालेत, पण त्यांना एक खंत आहे. गौरीच्या वेळी बाळंतपणात तिची आई वारली होती. तशीच ग्रहमान स्थिती आताही आहे. बाळबाळंतिणीची शाश्वती नाही. त्यावेळी त्यांचा गौरीच्या लग्नाला विरोध होता. पण मेजर विश्वनाथ यांचा सत्यावर विश्वास आहे. पण श्रद्धेशिवाय माणसाला जगता येत नाही. तुमच्या घरात काव्य येणार आहे, असे गौरीचे वडील त्यांना सांगतात. पण त्याचा अर्थ त्यांना कळत नाही.

परवा त्यांच्या लग्नाचा वाढदिवस असल्यामुळे विश्वनाथ आणि गौरी हिऱ्याची अंगठी आणण्यासाठी जव्हेरीभाईकडे जायला निघतात. पण त्याचवेळी पुण्याच्या ॲग्रीकल्चर कॉलेजचा १३ लोकांचा ग्रुप फार्महाऊस पाहण्यासाठी आला असल्याचे मेजरला गौरी सांगते, तुम्ही

तिकडे जा, मी चिंतामणीला घेऊन जव्हेरीकडे जाते. पण चिंतामणी ही जबाबदारी जाणीवपूर्वक शेखरवर सोपवतो. शेखर तशी कल्पना साहेबांना देऊ पाहतो. पण चिंतामणी त्याला सांगतो, तशी काही गरज नाही. त्यांच्या मिलिट्री शिस्तीमुळे तुम्ही तोंडघशी पडाल. डिलरला भेटा आणि बाईसाहेबांबरोबर खरेदीला जा. साहेबांना सर्व मी व्यवस्थित सांगतो. त्याच्या मनातील क्रूर विचार शेखरला समजत नाही. मेजर विश्वनाथला गौरीसारखी सात्विक, सुंदर, पतिव्रता पत्नी लाभली. पण ते सुख त्यांना मी लाभू देणार नाही, शेखर आणि गौरी गेल्यानंतर तो विश्वनाथला फोन करून सांगतो, ''बाईसाहेब शेखरबरोबर गेल्या, आणि ते दोघेही खुष होते''

दुसऱ्या प्रवेशात —

रात्रीची वेळ ढगांचा गडगडाट, वीज चमकते, वादळी पावसाला सुरुवात होते. विश्वनाथ विस्की घेत आहे. त्यांच्या हातात रिव्हाल्वर आहे. शेखर आणि गौरी आले नाहीत. म्हणून विश्वनाथ काळजीत आहे. त्याचे चित्त थाऱ्यावर नाही. चिंतामणी म्हणतो, ''या वादळी पावसाने सुखी संसारासारख्या फुललेल्या आपल्या बागेचे काय होणार? बाहेरच्या वादळापेक्षा मनातील वादळ भयंकर असतं, पावसाने सर्वनाश होणार, आकाशात लखलखणारी वीज किती देखणी दिसते, पण ती कोसळली की जीवघेणी भयंकर होते. टांग्याच्या घोड्याप्रमाणे झापडं लावली की, आजूबाजूचं दिसत नाही, सरळमार्गी माणसाने इतरही सरळमार्गी असतील, असे ठामपणे समजणे, म्हणजे आत्मघाताइतकाच भयंकर गुन्हा आहे.'' अशा संवादातून चिंतामणी मेजर विश्वनाथ यांच्या मनात गौरीविषयी संशय निर्माण करण्यात यशस्वी होतो. तेवढ्यात चिंब भिजून शेखर आणि गौरी प्रवेश करतात. गाडी बंद पडल्यामुळे त्यांनी वर्षाविहार केला. दोघे आनंदात आहेत. गौरीला पाहून विश्वनाथ तिला कपडे बदलायला सांगतात. शेखरही निघून जातो. परंतु चिंतामणी ''प्रत्यक्ष प्रमाणा''वर आपण विश्वास ठेवावा. (माझ्या बोलण्यावर विश्वास न ठेवता.)

गौरी शेखरसाठी चहा घेऊन येते. पण तो निघून गेलेला होता. तो स्पेशल शेखरसाठी आहे. विश्वनाथला ती दिवसभरातील शेखर आणि तिच्यातील संवाद सांगते. त्या प्रितम हॉटेलमध्ये, कॉलेजमध्ये तिच्यावर कविता करणारा चंद्रहास भेटला. त्याने तिला ओळखले. व्यसनाधीन झालेल्या चंद्रहासची तिला भीती वाटली, म्हणून तिने शेखरचा हात घट्ट पकडला, शेखरला अंगठीचे डिझाईन नाही आवडलं. त्यांनी खूप गमतीजमती सांगितल्या. शेखरने एक नाजुक मंगळसूत्र दाखवले. शेखर असे म्हणाला, तसे म्हणाला. हे ऐकून मेजर विश्वनाथ खूप चिडतात. विश्वनाथ तिला आपण सैन्यातील नोकरी का सोडली ते सांगतात. ''त्या वादळी रात्री त्याला एक गोष्ट कळली की, सैन्यातील गुप्त गोष्टी लिक होत आहेत. ते तडक रात्री दोन वाजता कर्नलसिंगकडे गेले. तेव्हा एका निष्पाप तरुणीशी त्यांच्या प्रणयलीला चालल्या होत्या. तिच्यामार्फत गुप्त बातम्या बाहेर पोहचत होत्या. फितुरी, विश्वासघात करणाऱ्या कर्नलसिंगवर गोळ्या झाडून मी शांत झालो. मला मृत्युदंड होणार, कारण तसा पुरावा माझ्याकडे नव्हता. पण ती हेर तरुणी सापडली, कर्नलसिंगची फितुरी सिद्ध झाली आणि माझी निर्दोष सुटका झाली. कायदा हातात घेतल्याबद्दल नोकरी सोडण्याचा आदेश मिळाला.'' ''हे सगळं ऐकून तुमच्याबद्दलचा आदर आणि प्रेम शतपटीने वाढले, तुमची पत्नी असण्याचा मला अभिमान वाटतो.'' असे गौरी म्हणते.

अंक ३ रा

प्रवेश पहिला

फार्म हाऊसमधील गुलाबाच्या रोपांचे पुष्कळ नुकसान झाले आहे, पण स्मशानातही नंदनवन फुलवायला मी समर्थ आहे, असे ते चिंतामणीला सुनावतात. त्यावर चिंतामणी म्हणतो, आपल्याला पुणे, डहाणूच्या नर्सरीवरून रोपे आणावी लागतील. त्यासाठी शेखरला पाठवतो. पण त्याचे दर्शन झाले नाही. बहुतेक बाईसाहेबांना माहित असेल, असे चिंतामणी विश्वनाथला सुचवतो. रागाने ते रामुला बोलावतात व गौरी कुठे आहे ? ''शेखरची चिठ्ठी आल्यामुळे बाईसाहेब त्यांच्या घरी गेल्या आहेत, हे रामू त्यांना सांगतो. यावर चिंतामणी आश्चर्य व्यक्त करतो, बाईसाहेबांना मर्यादेचे भान राहिले नाही.'' शेखरने ती चिठ्ठी साहेबांसाठी दिली होती पण ते नसल्यामुळे त्याने गौरीकडे दिली. शेखर तापाने फणफणलेत म्हणून सुमाताई बरोबर त्या गेल्यात असे तो स्पष्ट करतो. पण चिंतामणी त्याला 'प्रेमज्वर' झाला असे म्हणून आगीत तेल ओततो.

तेवढ्यात गौरी येते आणि म्हणते मी तुम्हाला फार्महाऊसवर शोधायला गेली होते. शेखरला तुम्ही भेटून या. त्यावर ''मी काय डॉक्टर आहे का? मी आता पुण्याला निघालोय. शेखरच्या काळजीने फार्मची काय दशा झालीय पाहिली नाहीस तू ?'' तू डोळेझाक कर, असे ते तुसडेपणाने बोलतात. तिला हुंदका येतो. ''पण मी तुम्हाला आनंदाची गोड बातमी सांगणार आहे. तुझ्या आनंदात नाचायला मला वेळ नाही.'' असे तिरसटपणे मेजर म्हणतात, त्यावर गौरी म्हणते, परवा परत या. तेव्हा मी माझे गुपित आपल्या लग्नाच्या वाढदिवसाच्या दिवशी सांगेन, त्यांना 'गुपित' शब्दाविषयी उत्कंठा लागते. पण गौरी आता सांगायला तयार नाही. त्यामुळे ते तिला 'मर' म्हणतात.

आपल्या नवऱ्याच्या मनात संशयाचा नाग शिरला आहे, याची जाणीव गौरीला नसते. विश्वनाथचे बोलणे तिला जिव्हारी लागते. हुंदका देत ती बेडरूमकडे पळते. नाटकी, नादान, नीच, गद्दार अशा संतापाने ते शिव्या देत असताना त्यांचा मित्र कक्कड येतो.

तुझी बायको कुठे आहे. तू एकटाच. असा प्रश्न, विश्वनाथ त्याला विचारतात तेव्हा तो सांगतो. मी लग्नासाठी गेलो, तेव्हा नवरी अगोदरच गायब झाली होती, तिच्या प्रियकराबरोबर. हे फार वाईट झाले. असे विश्वनाथ म्हणतो, तेव्हा कक्कड म्हणतो, 'हे बरं झाले, शादीनंतर पळाली असती, किंवा लग्नानंतर तिने तिच्या प्रियकराबरोबर संबंध ठेवले असते तर तिला मी गोळी घातली असती.' ''मेजर विश्वनाथच्या संशयात आणि संतापात आगीत तेल पडावे, अशी भर पडते. ते तंद्रीत पुण्याला कक्कडला घेऊन जातात. रंगमंचावर सर्वत्र काळोख.

प्रवेश दुसरा

रात्री सुमती गौरीला जेवणाचा आग्रह करते. मी साहेबांना सांगते, बाईसाहेब स्वत: उपाशी राहतात आणि पोटच्या गोळ्यालाही उपाशी ठेवतात. तेव्हा गौरी म्हणते ''त्यांना अजून ठाऊक नाही. मी त्यांना कितीवेळा सांगण्याचा प्रयत्न केला पण त्यांना उमजतच नाही'', पण परवा लग्नाच्या वाढदिवशी ही बातमी सांगून त्यांना आश्चर्यचकित करणार आहे. गौरी चिंतामणीला विचारते, साहेबांची मन:स्थिती अशी विचित्र का झाली आहे अलीकडे? पावसानं फार्मची बरबादी झाल्यामुळे त्यांचे डोके ठिकाणावर नसावं. असे तो उत्तर देतो.

तिकडे शेखरची तब्येत ठीक नाही. दुपारचा जेवणाचा डबा तसाच पडून आहे, तुम्ही

जरा त्याच्याकडे जाऊन या, असे तो कुटीलपणे गौरीला सुचवतो. गौरीही निष्पापपणे शेखरकडे जाते. त्यावेळी पुण्याहून विश्वनाथचा फोन येतो. तो चिंतामणी घेतो आणि गौरी घरात नसून तुम्ही गेल्यापासून त्या तिकडेच आहेत, तुम्ही लवकर या, लक्षणं ठिक दिसत नाही. डोकं शांत ठेवा. फोनवर सगळं सांगता येत नाही. सुमती फोनवरील संवाद ऐकते. चिंतामणीला सुनावते, 'साहेबांच्या सुखी संसाराशी भयंकर खेळ करू नका, तुमचा नीच स्वभाव मला माहित आहे. माझ्या बहिणीचे लग्न मोडले. तिने आत्महत्या केली.' त्यांचे भांडण चालू असताना गौरी आणि शेखर येतात. गौरी त्याला काहीतरी खाण्याविषयी विनवणी करते. पण आपल्याला काही खावसं वाटत नाही.

गौरी शेखरला सांगते, विश्वनाथ हा माझ्या आयुष्यातील पहिला आणि अखेरचा पुरुष. माझी त्यांच्यावर परमेश्वरापलीकडे निष्ठा आहे. ते माझे आदर्श पुरुष आहेत. मी विश्वनाथच्या बाळाची आई होणार आहे. असे म्हणून गौरी शेखरसाठी दूध आणायला जाते. तेव्हा फोनची रिंग वाजते. शेखर फोन घेतो. फोन कट होतो. पुन्हा फोन वाजतो. पण पलीकडून कोणी बोलत नाही. पुन्हा फोन वाजतो. गौरी फोन घेते, पण कोणी बोलत नाही. त्यानंतर शेखर त्याच्या घरी निघून जातो.

प्रवेश तिसरा

वेळ रात्री दोनची. विश्वनाथ वेगाने गाडीचे ब्रेक लावतो. घराची बेल वाजवतो. धाडकन दरवाजा उघडल्याचा आवाज येतो. विश्वनाथ चवताळलेल्या वाघाप्रमाणे प्रवेश करतो. संशयाने लाईट लावून इकडे तिकडे पाहतो. रामूला शेखर कुठे आहे? असे रागाने विचारतो. तेवढ्यात चिंतामणी येऊन सांगतो, तुम्हाला यायला थोडा उशीर झाला. शेखरला जाऊन दहा मिनिटेपण झाली नाहीत. अन्यथा मी प्रत्यक्ष प्रमाण दिलं असतं. गौरी आता तृप्त झोपली असेल किंवा झोपेचे सोंग घेतले असेल. तुम्ही संताप आवरा. असलं भयंकर पाप करताना ''कामातुराणाम् न भयं ना लज्जा.'' तुमच्या निष्ठेची सहस्त्र शकलं पायाखाली तुडविली. हे प्रेमप्रकरण कॉलेजमध्ये आसल्यापासून चालू आहे. बाईसाहेबांना शेखरपासून दिवस गेले आहेत. विश्वनाथ भयंकर अस्वस्थ होतो. दु:खी होतो. खचून जातो.

गौरी हे काय केलस. तुला निष्पाप समजलो. पण तू मला फसवलं. माझा विश्वासघात केलास. प्रेम या शब्दावरचा माझा विश्वास उडाला. तुझ्याबद्दलचं सारं प्रेम मी भिरकाऊन दिलं. तेवढ्यात शेखर येतो. साहेब तुम्ही मला बोलवले ? म्हणून विचारतो. तेव्हा मेजर त्याला म्हणतात, या क्षणापासून तुझी नोकरी संपली. त्यांचा आवाज ऐकून गौरी येते आणि विचारते, असं काय झालं की शेखरला नोकरीवरून काढत आहात? ''तुम्ही अनर्थ करत आहात. असे पाप करू नका'' पण विश्वनाथ खाडकन तिच्या श्रीमुखात देतो. हे इतके का संतापले? हे तिला कळत नाही. सोनेरी ठिपक्यांच्या काळ्या गुलाबाला कळी आली, ही गोष्ट त्यांच्यापासून लपवून ठेवली म्हणून ते चिडले असावेत. असे शेखर गौरीला सांगतो. आपल्या हातून असं घडायला नको होतं. कोसळलेल्या गौरीला सोयावर बसवून तो निघून जातो.

विश्वनाथ गौरीला म्हणतात, तू माझ्या प्रेमाची थट्टा केलीस. मी तुला ठार मारणार. तुम्ही असे विचित्र काय बोलतायं. मी तुमच्या बाळाची आई होणार आहे. तुमचा काहीतरी गैरसमज झाला आहे. अशी गौरी विनवणी करते, पण मी तुझ्या निष्पापणाच्या नाटकाला

आजवर फसलो. मारण्यापूर्वी मी तुला तुझे पाप सांगतो, 'तू माझ्याशी गद्दारी करून शेखरची शय्या सजवली. ''तुमच्या अनैतिक संबंधातून तुला शेखरपासून दिवस गेले.'' नाही हे सर्व खोटं आहे. गौरी जिवाच्या आकांताने विश्वनाथला सांगू पाहते. पण संतप्त विश्वनाथला एकही शब्द ऐकू येत नाही. तो पिस्तुल ठेऊन तिचा गळा दाबतो. मरता—मरता गौरी म्हणते, ''तुमची गौरी व्यभिचारी नव्हती हो.'' आणि गतप्राण होते. गौरीची किंकाळी ऐकून सुमती व शेखर येतात. नादान माणसा, भयंकर पाप केलं. तुमच्या पत्नीच्या पतिव्रत्याची ग्वाही एका तिऱ्हाईत माणसाला द्यावी लागते, तुमच्या शुद्ध बुद्धीला विनाशाचे ग्रहण कसं आणि का लागलं? तिचे आणि माझे संबंध शुद्ध मैत्रीचे होते. चिंतामणी हा माझा नालायक नवरा आहे. त्याने अनेकांचे संसार उद्ध्वस्त केले. असे संतापाने सुमती विश्वनाथला म्हणते. विश्वनाथला पश्चाताप होतो. शेखर विश्वनाथला म्हणाला, ''तुम्ही पतिव्रता गौरीच्या चारिष्यावर संशय घेतलात. तुमच्या मुलाची जन्मापूर्वीच हत्या केली. तुमच्या मुलाच्या निष्पाप आईचा वध केलात. प्रत्येक क्षणाला शंभर मरण मरत तुम्ही असेच जिवंत राहा.'' विश्वनाथ गौरीच्या प्रेतापुढे गुडघे टेकतो. आपण गुरफटत गेलो संशयाच्या जाळ्यात. मला क्षमा कर गौरी. आणि शांतपणे रिव्हाल्वरने मस्तकात गोळी झाडून घेतात. पडदा पडतो.

सारांश:

प्रा. दिलीप परदेशी लिखित आणि सदाशिव अमरापुरकर दिग्दर्शित 'निष्पाप' हे नाटक मनाला चटका लावून जाते. या नाटकाचा विषय, आशय, प्रसंग आणि पात्र कालबाह्य होणारे नाही. ते चिरंजीव आणि वास्तव आहे. पती—पत्नीमध्ये उत्कट प्रेम असूनही गैरसमज करून देणारी माणसे जवळपास असतील आणि पत्नीच्या चारिष्यावर विश्वास नसेल तर पती कोणत्याही थराला जाऊ शकतो. आपला आपल्या प्रेमावर विश्वास नसेल तर माणसे हिंस्र होतात. हे नाटक कोसळलेली शोकांतिका आहे. संशयाचे बीज रुजत जाते. त्याचा विषवृक्ष इतका फोफावतो की सर्व उद्ध्वस्त होते. असे व्हायला नको होते अशी हळहळ सतत वाटत असते. हा स्वभाव दोषाचा घात आहे. दुसऱ्यांचे सुख न रूचवणाऱ्या नोकरांवर किती विश्वास ठेवायचा? लग्नानंतर मैत्रीला किती स्थान द्यावं? असे प्रश्न उपस्थित होतात.

संदर्भग्रंथ :—

निष्पाप (नाटक) प्रा. दिलीप परदेशी — मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, प्रथमावृत्ती १९८४

◆◆◆

श्री.तोताराम महाराज यांचे काव्य

प्रा.मंगला सखाराम चौधरी
सिनियर आटर्स महिला महाविद्यालय, शहादा जि.नंदुरबार

महाराष्ट्र ही संताची आणि त्याचबरोबर वीरांची भूमी आहे वैराग्याची आणि वीरत्वाची परंपरा येथे एकत्र नांदले आहे. मध्ययुगीन काळात मराठीमध्ये जे साहित्य निर्माण झाले ते बहुअंशी धर्मपंथाच्या प्रेरणेतून आपल्या धर्मपंथाची विचारसरणी समाजाला पटवून देणे ही त्या काळातील संताची मुलभूत बैठक होती. संत परंपरेने निर्माण केलेले साहित्य हा मराठी साहित्याचा मौलिक ठेवा आहे. आजही महाराष्ट्राच्या खेड्याखेड्यातून नगरानगरातून संतवाणीचा प्रवाह सतत गतिमान झालेला दिसतो तो अभंगाच्या रूपाने ओवीच्या रूपाने किंवा भारुडाच्या रूपाने हे भक्तीसाहित्य ज्या माध्यमातून अभिव्यक्त झाले ते लोक्भाषेचे होते. धर्मप्रभोधनाचे कार्य गीर्वाणवाणीतून चालले होते ते लोकवाणी तून व्हावे म्हणून ज्ञानेश्वर चक्रधरांनी परिश्रम घेतले. संत परंपरेचे साहित्य आत्मोद्धार आणि लोकोद्धाराच्या तळमळीतून निर्माण झाले संताची दृष्टी पारमार्थिक असली तरी बहुजन समाजाच्या दुखाचा त्यांनी सहानुभूतीने विचार केला होता समाजाचा सर्व स्तरापर्यंत विचार पोहचावेत ही त्यांची कळकळ होती. संस्कृत भाषेचे वर्चस्व झुगारून लोकभाषेचा केलेला पुरस्कार आणि दिनदुबल्याविषयी करून हे तत्कालीन संप्रदायाचे विशेष आजही सामाजिक जीवनात उपयुक्त आहेत. संतानी आपल्या भक्तिमार्गाने सामान्यातील सामान्यांना व स्त्री शूद्रादिकांना जीवन जगण्याची दिशा दिली.

त्यातीलच गुर्जर समाजातील जळगाव जिल्ह्यातील संत श्री गोविंद महाराज हे होते, त्यांचे पुत्र व शिष्य श्री सद्गुरू तोताराम महाराज होय. सद्गुरू तोताराम महाराज यांनी आपले पिता व गुरु श्री गोविंद महाराज यांच्या जीवनावर आधारीत 'श्री गोविंद चरित्र' पासष्ट अध्यायाचा ९००० ओव्यांचा चरित्र ग्रंथ लिहला. एका पुत्राने पित्याचे लिहलेले असे चरित्र मराठी साहित्यातील पहिलेच चरित्र म्हणून मान्यता पावले असते परंतु आजतागायत हा चरित्रग्रंथ अप्रकाशित म्हणजे हस्तलिखित स्वरुपात आहे. श्री गोविंद महाराज जळगाव जिल्ह्यातील पाचोरा तालुक्यात असलेल्या उत्राण या गावी श्री झेंडूल पाटील व काशीबाई यांच्या पोटी जन्माला आले त्यांना लहानपणापासूनच 'वेडा' म्हणून संबोधले जाई. त्यांना संत तुकारामांचे अवतार म्हणूनही म्हटले जाते.

नामा, तुका वेडा | नाहीतरे भिन्न |
जना लागी दिसती दोन |

अशा श्री गोविंद महाराज व लक्ष्मी आई यांचा पोटी सद्गुरू श्री तोताराम महाराजांचा जल्म श.१७३५ मध्ये झाला अशा मातृपितृ भक्तीत लीन झालेल्या श्री तोतारामानी पित्यालाच गुरु

मानले व श्री गोविंद चरित्र 'हा ग्रंथ लिहून वारसदार वआणि शिष्य या नात्याने ३७ वर्ष भजन कीर्तन करून गाडी चालविली अभंग रचना केली.

संत तोताराम महाराज यांचे अभंग वाचताना संत श्री तुकाराम महाराज यांचे अभंग वाचल्याची अनुभूती येते ओवी व अभंग युक्त असलेला श्री गोविंद चरित्र ग्रंथात विविध विषयावर लेखन ओघाने आले त्यात संत महात्म्य पंढरी महात्म्य नाम महात्म्य तत्वज्ञानपर उपदेशपर इ ओवी अभंगाचा रूपाने आले आहे अहिराणी हिंदी आणि तुरळक गुजर भाषेतील गरबा हे लोकगीत पदे गौळणी रूपकात्मक अभंग इ चे लेखन त्यांनी केले आहे.

महाराष्ट्रातल्या सर्व संतांचे मुख्य दैवत श्री विठ्ठल याची आराधना मुखी नाम गळ्यात माळ हि वारकरी संप्रदायाची परंपरा पिता व गुरु यांच्या कडून तोतारामांकडे आलेली होतीच कर्म मार्ग ज्ञानमार्ग योगमार्ग भक्ती मार्ग यातील भक्ती मार्गाचा अवलंब करून अभंग् निर्मातीतून ते मानवी जीवनात नैतिक मूल्य द्रिष्टी रुजविण्याचा प्रयत्न करतात नाम भक्तीचा सोपा मार्ग जनतेला दाखविला नामदेवांनी सुद्धा नाम हेची कर्म नाम हेची ब्रम्ह असे म्हटले आहे .

''विठ्ठल नाम अक्षरे तीन|तीही लोकी वंद्य जाण |
ऐसे नाम फुकाचे |कहो तुम्ही घ्या न वाचे |
धारा याची प्रेमे गोडी |वरकड सांगा परवडी |
वरदाती गोविंदाचा |सुत यासी गायी वाचा ||"

विठ्ठल नाम तीन अक्षरी आहे त्याचे नाम घेताना काही सायास लागत नाही असे फुकाचे नाम तुम्ही घ्या पंढरपूरचे दैवत श्री विठ्ठल सर्व संतांचे सुखाचे आगर आहे

काळ वेळ न लगे आठविता |जैसी करिसी संसार चिंता |
तैसी नामे धरी आस्था |विकल्प चित्त ठेऊ नको ||

श्री विठ्ठलाचे नाम घ्यायला काही काळवेळ लागत नाही संसाराची चिंता जशी मनात कायम राहते तसे नामस्मरण कायम मनात राहू द्यावे

भक्ती वीण जळो ज्ञान | ज्ञानाने जळो अभिमान |
जळे तेथे वैराग्य जाण |भक्ती हे कारण सर्थाकासी ||
भक्तिमार्ग बहुत चांगला | भक्ती करिता वाया गेला |
ऐसा पुराणी नाही ऐकला | परी अभाविकला संदेह नाही ||

असा भक्तीचा महिमा श्रीतोताराम महाराज वर्णन करतात भक्ती शिवायचे ज्ञान काहीच कामाचे नाही ज्ञानाने अभिमान जळतो परमार्थाचा मार्गावर भक्तीनेच पुढे जाता येते .वेद शास्त्र पुराणांचा दाखला देऊन श्री तोताराम महाराज समजा प्रबोधन करतात कीभाती वाचू काही मार्ग नाही या भारत खंडात श्री हरीचे नाव घेणे नरदेहासी आल्यावर सगळ्यात सोपे आहे म्हणून पांडुरंगाची भक्ती करा आणि भवसागर तरुण जावे

येथे न लगे शुद्ध यातीचे |येथे पाहिजे प्रेम शुद्ध भावाचे | 3
येथे निव ही होती सकळांचे |निर्मल वाचे राम कृष्ण |

जातीभेदावर बोलताना श्री तोताराम महाराज म्हणतात नाम भक्ती साठी जातीचा उच्च नीच नाही तर शुद्ध भावनेचा पाहिजे म्हणजे श्री विठ्ठलाला सर्व तळागाळातील कोणत्याही जातीतील मनुष्याला नाममार्ग सोपा आहे

वरी असावे क्रूर | परी कोमल असावे अन्तर |
एक दाचे गेले समग्र | तरी धैर्य साडू नये ||
एकदाच संपत्ती वाढली |गर्वस न चढावे खाली | कैसी जरी वेळ पडली |
तरी विठ्ठलासी न सोडी ||

उपदेश करताना तोताराम महाराज म्हणतात वरून कठोर असावे परंतु अंतरी कमाल प्रमाल असावे सर्व काही गेले तरी धैर्य सोडू नये समपट्टी आल्यावर गर्व होऊ देऊ नये आणि वेळ कशीही आली तरी विठ्ठलाशी असलेला भाव सोडू नये एखाद्या माउली प्रमाणे तोताराम महाराज आपल्या भक्तांना समाजाला उपदेश करताना दिसतात यातून त्यांची सामाजिक तळमळ दिसते समाजातील मानसील प्रवृत्तींना लगाम गळण्याचे काम अभंगातून केले आहे आणि शेवटी वेळ कशीही आली तरी विठ्ठलाला विसरू नये असा बोध केला आहे

सर्व सुखाचे आगर विठ्ठल | नाम गोड स्मरणे भय हाटेल |
नामरूपी सत्य लक्ष लागेल | गोविंदाची झाले विठ्ठल पै |
ऐसा आवडी जीवी जीवा | कै बा पुरविसी वासुदेवा ||
माझ्या गोविंदाच्या प्रेम भावा | येथे जडावा चित्त वृत्ती माझी ||

विठ्ठलाचे नामस्मरण करताना श्री तोताराम महाराज सद्गातिक होतात सर्व सुखाचे आगर हे सावळे परब्रम्ह पंदारीचे दैवत त्याचे गोड नाम घेतल्याने भय दूर पळेल .नामरूपी सत्य गोष्ट आहे आणि श्री गोविंद स्वयं विठ्ठल झाला आहे .अशा जीवी ला आवडणाऱ्या जिवी चा जिवलग वासुदेवा केव्हा पुरवील माझी इच्छा कारण माझी इच्छा एकाच गोविंदाच्या प्रेमात त्याच्या पायाशी माझी चित्त वृत्ती राहो असे श्री गोविंद चरित्रात श्री तोताराम महाराज म्हणतात आपल्या भक्तांना श्रद्धाळूना नाम मार्ग भक्ती मार्ग दाखवतात .

नाम मार्ग भक्ती मार्ग दाखविताना पंढरीच्या पांडुरंगाचे सुंदर वर्णन अभंगातून श्री तोताराम महाराज करतात

विठ्ठल उभा विटेवरी | अतिसौम्या हि मूर्ती गोजिरी |
दृष्टी हे नासाग्री | अति सुकुमार सुखकर |१ ||
मस्तकी मुकुट जडावाचा | कारणी कुंडल किरीताचा |
बारावा टीला केशराचा |वारी बुक्का उधळीला||2||
गळा माल नवरत्नानाची |घालू नाविधा भक्तीची |
वारी पांघुरला भरगच्ची |सेला सुंदर झळकतो ||3||

विटेवर उभ्या असलेल्या श्री विठ्ठल मूर्तीचे अतन्त्य मनोहारी असे वर्णन श्री तोताराम महाराजांनी केले आहे डोक्यापासून तर पायापर्यंत नख शिखांत वर्णन सावल्या पर ब्रम्हाचे

वर्णन केले आहे आणि त्या वर्णनाची मूर्ती माझ्या नेत्रात साठवली जावो अशी प्रार्थना ते करतात अभंगाचे वर्णन ऐकताच वाचकाचा सुद्धा डोळ्यासमोर मूर्ती उभी राहावी असे साक्षात वर्णन अभंग द्वारे केलेले आहे वारकरी संप्रदायाची लोकप्रियता आजही टिकून आहे. कर्मकांड टाळून तो बहुजन समाजापर्यंत पोहचून वैश्विक एकात्मतेचा दृष्टीनेही फार महत्वाचा ठरेल. अठरा पगड जातीतील संतांना अध्यात्मिक समता प्राप्त झाली मुक्या मनाला पाझर फुटेल, भक्तीच्या माध्यमातून अभंग निर्मिती झाली. वारकरी संप्रदायात एकादशी व्रताला खूप महत्व आहे. पंढरीचा वास चंद्रभागेत स्नान, आणिक दर्शन विठोबाचे या बरोबर मुखी नाम, हाती टाळ, आणि एकादशीचा उपवास, आषाढी कार्तिकीला पायी जाणारे आज हि कमी नाही वारी करणारा तो वारकरी,

अहो एकादशी आली | आम्ही दुबळ्यांची माउली ||१||
करू भजन जागरण | विठ्ठल नामाचा गजर ||२||
व्रत नाही ऐसे दुजे | सांगितले केशवराजे ||३||

आजही महाराजांचे मंदिर उत्राण,पाळधी,पिंपळगाव,जामनेर,प्रकाशा येथे प्रत्येक एकादशीला भजन,कीर्तन,जागरण,खिरापत,प्रसाद हा सोहळा नित्यनेमाने सुरु आहे आणि विशेष म्हणजे तरुण पिढी यात सहभागी होते. धार्मिक,सांस्कृतिक परंपरा एका पिढीपासून दुसरया पिढीपर्यंत अव्याहतपणे चालत आहे.सर्व संतांप्रमाणे रूपकात्मक अभंगातूनही समाज मनापर्यंत पोहचवण्याचा प्रयत्न केला. उदा: विटीदांडू, जोशी.

विटीदांडू खेळी गाड्या | सांडी मिथ्या भुली |
राम्कृष्णाहरी | सर्वकाळ हेची बोलो ||१||
प्राक्तन तुझे विटी गड्या | कर्म तुझे दांडू |
घडी घडी मारी टोल | खेळ तुझा गांडू ||२||

खेळाच्या रूपकातून सर्वसामान्यांपर्यंत पोहोचण्याचा हा प्रयत्न रुपकात्मक अभंगातून दिसून येतो आहे. खेळ खेळताना मिथ्या सोडून खेळ खेळा. घडी घडी टोल मारल्याने तुझा खेळ बिघडला आहे. परत तोच खेळ खेळताना त्रास होतो म्हणून एकाच टोल्यात खेळ संपवू म्हणजे नरदेह मिळाला आहे तर जन्माचे सार्थक करून घे.

भक्ती, नादमाधुर्यता, लयबद्धता,या सर्वांचा श्री तोताराम महाराजांच्या अभंगांतून आपल्याला जाणवतात. सुलभ,सोपी सर्वांना समजणारी सहजता असलेली भाषाशैली हे त्यांच्या अभंगांचे वैशिष्ट्यच म्हणता येयील. बहुजन समाजाला जवळची वाटणारी, आपलीशी वाटणारी नादमाधुर्यता,रूपकात्म अभंग अहिराणी,हिंदी भाषेतील अब्गंग यावरून श्री महाराजांनी प्रवास केला असावा. कारण, साधू रमता भला या उक्ती नुसार वेगवेगळ्या ठिकाणी जाऊन समाजाला कीर्तनाद्वारे समाज प्रभोधन करणे हे संतांनी आपले कर्तव्य समजले आहे.

एका बहुजन समाजातील संतांचे साहित्य एव्हडे तोलामोलाचे आहे की त्याने संत साहित्यात मोलाची भर घातली असती, परंतु अप्रकाशित असल्याने अभ्यासाकांपर्यंत पोहचले

नाही. आणि संत साहित्याचा हा अमोल ठेवा सर्वापर्यंत पोहचवावा हाच शोधनिबंध लिहिण्यामागचा हेतू होय .एव्हडीच आंतरिक तळमळ आहे

निष्कर्ष:

१) मराठी संत साहित्यात एका पुत्राने पित्याचे लिहिलेले हे पहिलेच चरित्र आहे

2) मराठी संत साहित्यातील चरित्र ग्रंथात संत श्री तोताराम महाराज यांचे योगदान लक्षणीय आहे.

3) संत श्री तोताराम महाराज यांचे वां:गमय अप्रकाशित आणि हस्तलिखित स्वरुपात असून वां:गमय गुणांनी समृद्ध आहे.

4) श्री संत तोताराम महाराज यांनी लिहिलेल्या चरित्र ग्रंथात पांडुरंग प्रीती,गुरुभक्ती प्रकट झाली आहे.

५) संत श्री तोताराम महाराज यांनी लिहिलेल्या चरित्र ग्रंथात तत्कालीन जीवनशैलीचे प्रतिबिंब दिसून येते.

6) श्री तोताराम महाराजांच्या वां:गमयात हरिभक्ती,परमार्थ व कलात्मकता यांचा संगम दिसू येतो.

संदर्भग्रंथ

१) ह.भ.प. रामकृष्ण महाराज, संपा, श्री तोताराम महाराज कृत अभंग, अभंग क्र. ४७ पृ.क्र. १४०

2) श्री तोताराम महाराज कृत, हस्तलिखित श्री गोविंद चरित्र, अध्याय १६ ओवी 4, पृ.क्र. १४०

3) तत्रैव. अध्याय २८, ओवी क्र.११६ पृ.क्र.२२८

4) तत्रैव. अध्याय ३५, ओवी क्र.८८,८९ पृ.क्र.२७३

५) तत्रैव. अध्याय ५१, ओवी १८,३१ पृ.क्र. ३८५,३८६

6) ह.भ.प. रामकृष्ण महाराज, संपा, श्री तोताराम महाराज कृत अभंग. अभंग क्रमांक १ पृ क्र. १

7) तत्रैव अभंग ८ वा पृ. ४ थे

८) तत्रैव अभंग १२० पृ.क्र. ४२ वे.

◆◆◆

शंकर पाटील यांच्या कथेतील ग्रामीण कष्टकरी स्त्री

डॉ.मानसी दशरथ जगदाळे
मराठी विभाग प्रमुख
आदर्श कॉलेज, विटा

प्रस्तावना:

ग्रामीण ही संकल्पना समजून घेताना आपणास ग्रामीण संस्कृती लक्षात घ्यावी लागेल. शेती हा ग्रामीण संस्कृतीचा मुख्य गाभा आहे.शेतीवर त्यांची जीवनपद्धती आणि आर्थिक प्रगती अवलंबून असते.शेतीमध्ये एकमेकांना एकमेकांची मदत लागते.शेती निसर्गावर अवलंबून असल्यामुळे ग्रामीण माणसाला निसर्गाला देव मानण्याशिवाय पर्याय नसतो.ग्रामीण माणसांची जीवनपद्धती आणि वेशभूषा ही कृषीसंस्कृतीशी नाते सांगणारे असते.ग्रामीण संवेदनशीलता ही नागरसंवेदनशीलतेपेक्षा भिन्न असते. ग्रामीण जीवनाचे चित्रण करणारे साहित्य मराठी परंपरेत प्राचीन आणि मध्ययुगीन काळापासून चालत आलेले आहे.म.फुले यांच्या 'शेतकर्यांचा असूड'व 'तृतीय रत्न' या लेखनातून आणि ह.न.आपटे यांच्या 'काळ तर मोठा कठीण आला' या कथेतून ग्रामीण भागाचे चित्रण केले आहे.संपूर्ण गावगाडा,शेती आणि निसर्ग यांच्यातील संबंध चित्रित करून शोषणाला नकार देवून शोषणविरहीत समाज रचनेचे उद्दिष्ट ठेवणे हीच ग्रामीण साहित्याची मुख्य प्रेरणा म्हणता येईल.

ग्रामीण कथा: प्रेरणा व वाटचाल:-

महात्मा ज्योतिराव फुले यांच्या 'शेतकऱ्यांचा असूड' या ग्रंथाच्या रुपाने ग्रामीण साहित्याची सुरुवात झाली.१९२० मध्ये गांधीजींनी 'खेड्याकडे चला' असा मूलमंत्र दिल्यामुळे ग्रामीण साहित्याने पुन्हा जोर धरला . यामध्ये श्री. म. माटे, र. वा. दिघे,ग. ल. ठोकळ यांच्या ग्रामीण साहित्याने मराठी वाचकांचे लक्ष वेधून घेतले. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात ग्रामीण साहित्यिकांनी कथेचे स्वरूप बदलून टाकले. या पिढीतील साहित्यिकांनी १९६०-६५ पर्यंत कथालेखन दमदारपणेकेले. त्याचबरोबर विनोदी कथाकथनाचे अनेक कार्यक्रम संपूर्ण महाराष्ट्रभर सादर केले.१९७५ च्या आसपास ग्रामीण कथा म्हणजे विनोदी स्वरूपाची अशी धारणा झालेली असली तरी, वामन चोरघडे यांच्या कथेतून उपेक्षितांच्या बद्दलची सहानुभूती दिसते. त्यांनी आपल्या कथेतून मानवी जीवनाचे चिंतन, विषयांचे वैचित्र्य, मानवी स्वभाव, सामाजिक जाणीव इ. विषयांचे चित्रण केले आहे. बी. रघुनाथ यांनी आपल्या कथेतून मराठवाड्यातील प्रादेशिकतेचे चित्रण केले आहे. ग.दि. माडगूळकरांनी आपल्या कथेतून माणदेश प्रदेश चित्रित केला आहे. त्यांच्या कथेत काव्यात्मता आणि ग्रामीण जीवनातील नाट्यरंग यांचे दर्शन घडते. तर द. मा. मिरासदारांनी आपल्या विनोदी लेखन वैशिष्ट्यांनी ग्रामीण कथा समृद्ध केली आहे . अण्णाभाऊ साठे यांचे साहित्य म्हणजे साक्षात डोळ्याने पाहिले, तेच शब्दबद्ध केले. अशा धाटणीचे आहे. तर आनंद यादवाने आपल्या ग्रामीण कथेतून सुजाण सखोलता आणि कलात्मकता दिली आहे. रा. रं. बोराडे यांनी मराठवाड्यातील दुष्काळग्रस्त परिसर चित्रित केलाआहे. प्रा. चंद्रकुमार नलगे म्हणतात "खेड्यातील स्त्रीयांची होणारी कुचंबणा, ओढाताण,मुस्कटदाबी, सोशिकता आणि दुःखाचं रिंगणच रिंगण यांचे चित्रण बोराडे यांनी मोठ्या आत्मीयतेने चित्रित केले आहे."[१] खेड्यातील कुटुंबव्यवस्था, नातेसंबंध, निसर्ग, रूढी-परंपरा यांचेही चित्रण बोराडे यांनी केले आहे. चंद्रकुमार नलगे यांच्या ग्रामीण कथेतून खेड्यातील सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक बदलांचे अत्यंत वेधक चित्रण येते. त्यांच्या कथेतून विशेषत: काबाडकष्ट करणाऱ्या स्त्रियांची दुःखे येतात. उपेक्षित दरिद्री, श्रमिक, दुर्दैवी, स्त्री जीवनासंबंधी करुणा त्यांच्याकथेमधून दिसते. रंगराव बापू पाटील यांच्या कथासंग्रहातून ग्रामीण कष्टकरी स्त्री जीवनाचे वास्तव चित्रण केले आहे सखा कलाल यांच्या कथासंग्रहातून खेड्यातील स्त्रीयांच्या स्वभावातून व परिस्थितीतून निर्माण होणाऱ्या दुःखाचे चित्रण केले आहे. तर

द. ता. भोसले यांच्या कथेतून स्त्रीयांच्या वाट्याला आलेले भोग,गावातील राजकारण इत्यादींचे चित्रण येते. भास्कर चंदनशिव यांच्या कथेतील ग्रामीण स्त्रीदारिद्र्याचे चटके सोसत काबाडकष्ट उपसताना दिसते .

शंकर पाटील यांच्या कथेतील ग्रामीण कष्टकरी स्त्री

१९६० नंतर स्त्रीदर्शनाच्या दृष्टीने ग्रामीण साहित्यात झालेल्या बदलाचे श्रेय शंकर पाटील यांना द्यावे लागेल.डॉ. आनंद यादव म्हणतात 'ऊन' या कथासंग्रहातील ग्रामीण स्त्रीमनाचे अनेक पापुद्रे उकलून दाखवण्यात पाटील यशस्वी झाले आहेत. स्त्रीमनाला पुरुषमन समजून घेऊच शकत नाही,स्त्रीशिवाय पुरुष कसा पोरका होऊन जीवनातील उत्साह गमावून बसतो, आई नसेल तर पुरुषाला म्हणजे बापाला मुले सांभाळणे आणि त्यांचे नीट पालन पोषण करणे कसे अशक्य असते, घरातील स्त्रीचे केवळ अस्तित्वच पुरुषाला आणि संबंधित कुटुंबाला किती मोठा मानसिक आधार देते . लग्न होऊन सासरी गेलेली स्त्री कशी दोन्हीही घरांना मानसिक दृष्ट्या गमावून बसते. स्त्रीही फक्त श्रमाची धनीणच कशी शेवटी ठरते, याचे अत्यंत मर्मस्पर्शी, मानसशास्त्रीय, कौटुंबिक स्त्री-दर्शन शंकर पाटील यांनी आपल्या कथांतून घडविले आहे.

शंकर पाटील यांच्या 'वळीव','आभाळ','घालमेल','ऊन' इ. ग्रामीण कथासंग्रहातून ग्रामीण कष्टकरी स्त्रीची व्यथा मोठ्या ताकतीने मांडली आहे. शंकर पाटलांची कथा ही मराठी कथेचे एक लेणे आहे. त्यांचे लेखन विलक्षण पारदर्शक आहे. त्यांच्या कथेमध्ये सामाजिक जाणीव आहे. कथेमध्ये ग्रामीण स्त्रीयांच्या कष्टाचे चित्रण येते. खेडेगावातील स्त्रिया त्यांच्यातील परस्परसंबंध हे त्यांच्या कथांचे विषय आहेत ग्रामीण स्त्री, तिची भाषा, तिचे कष्ट यांचा विचार शंकर पाटलांच्या कथेत येतो. त्यांच्या'घालमेल' कथासंग्रहातील 'सारवण' या कथेतील हिराचे कष्ट किती क्लेशदायक आहेत हे पुढील दृश्यातून दिसते. दसऱ्याचे सारवण काढायचे असते. परंतु गरोदर असलेल्या हिराचीतब्येत ठीक नव्हती. तिला मळमळतय,एकाकी खुबा दुखायला लागलेला. पण, नवऱ्याला तिचे दुःख कळत नाही, उलट तो तिची चेष्टाच करतो. काम करावे लागते म्हणून ती नाटक करते असेच तिच्या नवऱ्याला वाटते तो म्हणतो-

" तुझं चिन्न मी वळीकलंयग ! वळकूनचहाय बग सगळं ! "

रागच आला, फटक्यान मान फिरवून तिनं विचारलं,

" काय वळीकलायसा? "

" सकाळधरनं तू काय काय सोंग काढलंयस आनि कशापायी असं कराय लागलीयास ते मला वळकतन्हाई? सारं पाक मला ठाऊक हाय बग !"

" काय ठावुक हाय? काय सोंग काडलंय"?

"हेयच की ! आता धाला उठलीस ! उठल्याबरोबर तुझा खुबा धरला. लोटाय ईना झालं. आनि बसून च्या केलीस, तर त्यो नरड्यातनं खाली उतरेना झालाय...."

डोळ्यात पाणी आलं. भडभडून येऊ लागलं. गळा भरून आल्यागत झाला आणि डोळयाला पदर लावून ती बोलली,

" मळमळायला लागलंय तर मी काय करू?"

तो तावानं बोलू लागला, "अगं,तुला आज मळमळायचंच ग ! आज तुझा खूबा धरायचाच ! तुझ्या हातानं आज काय व्हायचं न्हाई बग ! का..? तर आज दसऱ्याचं सारवान काडलंय ! तुझ्या मनात न्हाई तर तू का करशील बाई?"२

अशा पद्धतीने नवऱ्याला हिराचे दुःख समजत नाही. त्याला फक्त तिने काम केले पाहिजे, असेच वाटते. बरं उभं घर सारवायचे म्हणजे काय एक काम असते. घरभर सारा पसारा पसरलेला, एकट्या बाईनं कसा आवरायचा ? पण, तिला काम केल्याशिवाय पर्याय नव्हता. तिचे पाय भेंडाळून गेले." पण आपले दुःख कुणाला

सांगायचे नाही. आपले आपण सोसायचं, आतल्या आत गिळायचं आणि होतंयतवर करायचं. खुटलं की गप बसायचं."३ असा तिने मनाशी निश्चय करून ती सारवून घेते. शंकर पाटलांची 'घालमेल' ही कथा ग्रामीण स्त्रीच्या कष्टाची,श्रमाची जाणीव करून देते. या कथेतील हिरा ही ग्रामीण स्त्रीचे प्रतिनिधित्व करताना दिसते. अनेक ग्रामीण स्त्रियांना हिरासारखे श्रम करावे लागते.हिराने दिवसभर सारं घर आतनं आणि बाहेरनंसारवून घेतलं. सगळा पसारा आवरला. दिवसभराच्या कामाने तिचा जीव मेटाकुटीला आलेला असतो, पण दिवस वाया गेला नाही,सत्कारणी लागल्यामुळे नवऱ्याला आनंद होतो. तो हिराला म्हणतो-" बग बगू आता कसं घर दिसतंय ! कशी सोबा आली !" तो जवळ येऊन म्हणतो " दमनुक झाली असंल ग जीवाची तुझ्या. अंग सारं ताटकळलंअसंल... पाय तरी देऊ का जरा? जरा तुडीवलं म्हंजे सलाम पडंल."" व्हय हो. अंग सारं मोडून आलंय, जरा पाय देऊन तुडीवतासा?""तुडवीतोस तर तुडीब बाबा!... जीवच नकोसा झाला. काय करायचं जगून?" ४ हिराच्या वेदना लेखकाने नेमक्या शब्दात चित्रित केल्या आहेत.जमिनीला आई मानणाऱ्या, बैलाला देव समजून त्याची पूजा करणाऱ्या,मातीत राब-राबून हाडाची काडे करणाऱ्याशेतकरी स्त्रियांच्या कष्टाला तोड नाही. पहाटे चारपासून ते रात्री अकरा-बारा वाजेपर्यंत किती कष्ट करते.पण तिच्या कष्टाची कुणालाच पर्वा नाही,हेच वरील प्रसंगातून दिसते.

मराठी ग्रामीण कथेत स्त्रियांच्या कष्टाला वाचा फोडण्याचे काम खऱ्या अर्थाने शंकर पाटील यांनी केले आहे. ग्रामीण जीवनातील 'स्त्री'ही ग्रामीण मानसिकतेतून, संवेदनशीलतेतूनचित्रित झालेली आहे. ही स्त्री शेतात राबराबते, संपूर्ण आयुष्य गुरा-ढोरात, शेतीत, कष्टात घालविते गुरा-ढोरांच्या गोतावळयात,पै-पाहुण्यांच्या गोतावळ्यात रमते. ही स्त्री मोठया कष्टाने, जिद्दीने, बिकट परिस्थितीतही स्वतःचा संसार उभा करते. याचे वास्तव चित्रण शंकर पाटील यांनी 'भुजंग' कथेतील 'जनाईच्या' माध्यमातून केले आहे.'भुजंग' कथेतील जनाई सभोवतालच्या परिस्थितीचा खंबीरपणे स्वीकार करते. सर्व बाजूंनी येणाऱ्या संकटाशी ती सामना करते.'आभाळच फाटले आहे, तर ठिगळ कुठे कुठेजोडणार' अशी अवस्था जनाईची झाली आहे. त्यातच तिला ढोरावानी कष्ट करावे लागते. तरीही ती सर्व परिस्थितीशी टक्कर देऊन एक प्रेमळ पतिव्रता ही तिची प्रतिमा आपणासमोर येते. एका साध्या सरळमार्गी आणि गरीब कष्टकरी शेतकरी स्त्रीचे व्यक्तिमत्व जनाईच्या माध्यमातून दिसते. नवऱ्याच्या ना कर्तृत्वपणामुळे संपूर्ण कुटुंबाची, शेताची आणि नवऱ्याची जबाबदारी स्वतःकडे घेते. तिचे व्यक्तिमत्व कष्टाळू आहे.'जनाई' जितकी सहनशील आहे, प्रसंगी तितकीच कठोर, कणखर आहे. नवऱ्याबद्दल तिच्या मनात राग असला तरी, त्याच्याबद्दल तिच्या मनात प्रेमाची भावना ही आहे. ती म्हणते "कसा का असंना! त्याच्या नावानं कुकू तर लावून घ्यायला येतोय. त्यो हाय म्हणून कुंकवाला तरी सोबा हाय का न्हाई." यातून भारतीय स्त्रीची आपल्या पतीप्रेमाची साक्ष पटते. तिच्यावर झालेल्या संस्काराचे दर्शन घडते. जनाईच्या कष्टाला तोड नाही. उदा. " आज जोंधळा कापायचा म्हणून जनाई येरवाळी उठली, भराभर काम आवरू लागली.शेणघाण काढून झाली.दावण सारी झाडून स्वच्छ केली. जनावरांना पाणी दाखवलं, वैरण घातली, धारा काढल्या, लगालगा जावून धरलेली दोन रतींब घालून आली. मग चगाळ गोळा करून धबाधबा शेणी थापल्या. शेणी लाऊन झाल्या. पाणी भरलं... कामच आटपत नव्हतं. एक संपलं की दुसरं उगवत होतं. जनाईचे हात डोंगर उपस्थित होते, काय करायचं? कुणाला सांगायचं? ज्याला सांगावं तोइमानपट्टीत जाऊन बसलाय! तिथं बसायचं ते खळयावर बसला असता तर राखण तरी झाली असती. आता एकटीनं किती ठिकाणी मरावं ?कापणी, खुडणी, मळणी कशी करावी, करायलाच पायजे... कसं होईल तसं करायचं!"५ जनाबाईला परिस्थितीमुळे 'स्त्री' असूनही पुरुषाप्रमाणे कर्तृत्व करावे लागते. तिला कशाची भीती वाटत नाही कारण कष्टाशिवाय पर्याय नाही, हे तिला माहीत आहे त्यामुळेच ती आपल्या शेतात राबते. पदरी असणाऱ्या चार मुलांना ती जगविते परंतु अघोरी वृत्तीचा नवरा त्यांना सुखा समाधानाने जगू देत नाही.

निष्कर्ष:

१) विशेषत: शंकर पाटील यांच्या कथेतील मांडणी वैशिष्ट्यपूर्ण असून कथेतील स्त्री चित्रणे वेधक आहेत

२)त्यांच्या कथेतील स्त्रियां जिवंत अनुभव देतात. त्यांचे सोसणे, भोगणे, दारिद्र्य यांची मांडणी करताना शंकर पाटलांची लेखणी कमालीची संवेदनशील बनते.

३) शंकर पाटलांच्या कथेतील स्त्रियांचे जसे जगणे आहे तसे त्या व्यक्त होतात.'जनाईच्या' आयुष्यातील संघर्ष ती स्वतःच्या हिमतीवर, ताकतीवर सहन करते.

४) शंकर पाटलांच्या कथेतील स्त्रीया समाज, कुटुंब, रूढी, परंपरा यांचे संदर्भ जपणाऱ्या आहेत.

५) त्यांच्या कथेतील स्त्रीयां अनेक नातेसंबंधाने वाचकासमोर येतात स्त्री जणू काही कष्ट करण्यासाठी जन्माला आली आहे. तिचे सुख-दुःख, आशा-आकांक्षा ह्या तिच्या कुटुंबासाठी आहेत कुटुंब हेच तिचे सर्वस्व आहे. काबाडकष्ट, आत्मसमर्पण, दुसऱ्याकरिता झिजणे हा तिचा स्वभावधर्म आहे. कोणतीही तक्रार न करता त्या कष्ट करत असतात.

समारोप:

ग्रामीण माणसांच्या भावस्थिती चे यथार्थ चित्रण करणाऱ्या शंकर पाटील यांनी ग्रामीण जनतेच्या विकासात लक्षणीय भर घातली आहे. त्यांच्या अनेक कथांमधून येणाऱ्या ग्रामीण स्त्रीची अनेक रुपे दिसतात. चंद्रकुमार नलगे म्हणतात- " स्त्रीची अनेक रूपावस्थेतील नाती यांची विलक्षण भावनिकता, त्या नात्यांमधील पावित्र्य जपत असताना तिच्या अंतकरणात निर्माण झालेली वनवे यांचे सूक्ष्म चित्रण अत्यंत हळुवारपणे पाटील चितारतात. स्त्रीचित्रणातील आतील भावोत्कटता त्यांच्या अनेक कथांतून प्रत्ययाला येते त्यांच्या ग्रामीण जीवनातील स्त्री ही ग्रामीण विशिष्ट मानसिकतेतून अत्यंत संवेदनशीलतेने चित्रित झाली आहे. त्या स्त्रीचा त्याग, कष्ट, सोशिकपणा,भाबडेपणा, तिची निष्ठा, मायाममता, वासल्य,तिचे हळवेपण,भावुकत इ. गुणवैशिष्ट्ये यांनी चित्रित केली आहे.मराठी ग्रामीण कथेत स्त्रीचे हे अंतरंग खुले करणारे मर्मबंध शंकर पाटील यांच्या कथेत प्रथमत प्रकट झालेले दिसते."६

अशा पद्धतीने शंकर पाटील यांच्या कथेतील ग्रामीण कष्टकरी स्त्रीचे चित्रण आपणास पहावयास मिळते

संदर्भ ग्रंथ:

१) चंद्रकुमार नलगे-ग्रामीण वाङ्मयाचा इतिहास-पृष्ठ १२३

२) आनंद यादव-सामाजिक स्थिती आणि नवे प्रवाह -पृष्ठ ५५

३)शंकर पाटील-घालमेल -पृष्ठ ३७

४) तत्रैव - पृष्ठ ३८

५)शंकर पाटील- भुजंग

६) चंद्रकुमार नलगे-ग्रामीण वाङ्मयाचा इतिहास-पृष्ठ ११४

◆◆◆

'फेसाटी' कादंबरीतून चित्रित झालेले बेरोजगारीचे चित्रण

मिनाक्षी मोतीराम इंगळे
मराठी विभाग,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.

प्रास्ताविक :

साधारणपणे १९६० च्या नंतर ठाामीण भागात शिक्षणाच्या सोई-सुविधा पोहचण्यास सुरुवात झाली. कायद्याने बहुजनांना शिक्षणाचा अधिकार मिळाला. तरीही बहुजनांच्या कोणत्याही कुटुंबातील पहिल्या पिढीचे शिक्षण घेणे तसे सोपे नव्हते. अनेक समस्या सातत्याने रस्ता अडवून उभ्या असत. त्यातून मार्ग काढणे आणि संबंध कुटुंबाला शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आणणे हे अत्यंत जीवघेणे होते. याचा अनुभव पहिल्या पिढीच्या असंख्य शिलेदारांनी घेतला आहे. म्हणूनच ही कादंबरी पहिल्या पिढीच्या एकूणच धडपडीची साक्षीदार ठरते. प्रत्यक्षात नवनाथ गोरे ही याला अपवाद नाहीत. धनगराच्या दहा-बारा घरांची वस्ती असलेल्या एका छोट्याशा गावात जन्मलेला नवनाथ उच्चशिक्षित होतात, लिखाण करतात, परंतु आजपर्यंत सुशिक्षित बेरोजगारच होते. बेकारीच्या कालखंडात दुसऱ्याच्या शेतावर औषध फवारणीची कामे केली. पिकांना खत टाकायची कामे केली. याच विषयाच्या अनुषंगाने 'फेसाटी' कादंबरीतील बेरोजगारीचे चित्रण इत्यादी काही मुद्यांचा आधार घेऊन चर्चा करताना शेवटी काही निष्कर्ष हाती लागतात. त्याची मांडणी या कादंबरीत केलेली आढळून येते.

नवनाथ गोरे यांचा शिक्षणाचा प्रवास :

अंगणवाडी पासून ते दहावीपर्यंत लेखकाने ज्या-ज्या वेळी वर्गशिक्षकांचा कुठल्या न कुठल्या कारणामुळे मार खाललेला आहे. त्या-त्या वेळी त्यांच्या आई-वडिलांनी व भावाने नवनाथ गोरेंची शिफारस शिक्षकाकडे केल्यानंतरच वर्गात पाऊल ठेवल्याचे आढळून येते. अनवाणी पायाने, डोक्याला तेल नसताना, फाटलेले कपडेच अंगावर घालून, पोटात भूकेचा मोठा भडका घेऊन संपूर्ण शिक्षण लेखकाने पूर्ण केले आहे. क्षणातच त्यांना शाळा शिकाविशी तर दुसऱ्याच क्षणी त्यांना शाळा नाकोशी वाटे. अशा द्विधा मनस्थितीतही लेखकाने कसेबसे शिक्षण पूर्ण केले. गणित आणि इंठाजी विषयाची भिती वाटत असतानादेखील या दोन्ही विषयात मेहनत करून मोठ्या कष्टाने पास होऊन यश मिळविले. लहानपणापासूनच घरची व बाहेरची कामे करून प्रसंगी इतरांच्या शेतावर मोलमजूरी करून लेखकाने शिक्षण पूर्ण केलेले आहे. लेखक ज्या दिवशी शाळेत जात नसत त्या दिवशी शेतावर मोलमजूरी करण्यासाठी जात असत. तेव्हा शिक्षणाचे महत्त्व सांगताना त्यांची आई त्यांना समजावून सांगताना म्हणायची ''बाळा तसं करुनिरं. बक्कळ शाळा शिकावं, पुलिस व्हावं, मग शाळा नाय शिकलं म्हणजी आमच्या वाणी तुला रानात काम करायला लागतया बाबा.''१ लेखकाचे प्राथमिक शिक्षण माने वस्तीवरच्या शाळेत होते. चौथीच्या वर्गात खंड पडल्यामुळे दोनदा चौथीत नापास होतात. राबराब राबण्यापेक्षा शाळा शिकणे हे कधीही चांगले याची जाणीव झाल्यावर सातवीची परिक्षा देखील पास होतात. पुढे आठवी ते दहावीचे शिक्षण नवनाथ गोरे बोर्डिंगमध्ये राहूनच पूर्ण करतात. तिथेही झाडलोट, पाणी भरणे इ. कामे करावी लागतात. दहावीच्या वर्गात लेखकाला जेव्हा गणिताची अडचण येते, तेव्हा मित्राच्या मदतीने ते गणित शिकतात. लेखकांना त्यांच्या जातीयतेबद्दल ही हिणविले जाते.

परंतु तेही ते निमूटपणे सहन करून आपले शिक्षण पूर्ण करतात. अकरावी कसीबशी पास झाल्यावर बारावीच्या वर्गात अभ्यास न करता वर्गात न जाता मित्राच्या सानिध्याने दारु पिऊन पेपर सोडवितात आणि शेवटी नापास होतात. परंतु नंतर त्यांना पश्चताप झाल्यामुळे पुन्हा नव्याने शिकवणी लावून इंठाजी विषयात पास होतात. बी.ए.च्या तिन्ही वर्षात सवड मिळेल तसे लेखक कॉलेज करतात. 'माणसं जोडावी कशी' हे लेखकाच्या आयुष्यातील पहिले पुस्तक त्यांच्या वाचण्यात येऊन त्यांना तेथून वाचनाची गोडी निर्माण होते. एकूणच महाविद्यालयीन काळापासून नवनाथ गोरेंना शिक्षणाची आवड निर्माण होते व पुढे ते एम.ए. पर्यंतचा आपल्या शिक्षणाचा प्रवास अत्यंत हलाखीच्या परिस्थितीतही पूर्ण करताना दिसून येतात. शेतीवर काम करून आपले शिक्षण पूर्ण करण्याचा ध्यास ठेवणे हा प्रवास खरोखरच इतरांना शिकण्यासाठी प्रेरणादायी ठरेल असाच आहे.

'फेसाटी' मधील नवनाथ गोरे यांचा परिस्थितीशी संघर्ष :

आर्थिक विषमता हीच सामाजिक विषमतेला जन्म देते. आर्थिक स्थिती भक्कम असेल तरच सामाजिक प्रतिष्ठा प्राप्त होते, परंतु ठाामीण भागात विशेषत: दुष्काळी भागात वेळेवर पाणी नाही, वीज नाही, जनावरांना चारा नाही, त्यामुळे दोन वेळेचे पोट भरण्यासाठी कुटुंबेच्या कुटुंब ऊस तोडणीसाठी सहा-सहा महिने स्थलांतरीत होतात. दोन वेळेचे जेवणसुद्धा त्यांना पोटभर मिळत नाही. त्यामुळे नवनाथ गोरेंना शहराकडे धाव घ्यावी लागली. आजही अशाी अनेक तरुण शहराकडे पोटापाण्याची गरज भागविण्याकरीता गेलेली दिसतात. त्यामुळे संसाराचा गाडा चालविण्यासाठी गरीबीच्या संसारामध्ये कर्जे घेऊन त्या कर्जाचे व्याज फेडण्यासाठी संबंध आयुष्य घालवणारी अनेक कुटुंब पहावयास मिळतात. त्याचेच प्रतिनिधित्व म्हणून नवनाथ गोरेंचे कुटुंबाकडे पाहता येईल अशा दुर्दैवी दशावताराचे 'फेसाटी' मधील चित्रण हे अत्यंत अस्वस्थ करून सोडते. याविषयी लेखकाच्या आईच्या तोंडचे वाक्य महत्त्वाचे वाटते. ''फुटकं गाडगं घिवून घराची वाट चालत हुतो. फुटकी घागर, फुटकं गाडगं आणि फाटका संसार या तिन्हीची टक्कर लागली होती. कुठवर असचं राहणार हा मलाबी माहित नव्हते.''[२] आयुष्याची टक्कर चालू होती. दारिद्र्याला अंत नाही अशी नाथाच्या कुटुंबाची अवस्था आहे. कोणताच प्रश्न सुटत नाही. मग तो कर्जाचा असो की भूकेचा, वस्त्राचा असो की निवाऱ्याचा सगळ्याच समस्या सदासर्वकाळ हात जोडून उभ्या. पावसाची झड लागली की घरात कुठे बसावे हा प्रश्न, भाकरी करायच्या तर चूल पेटत नाही. अंगावर घालायला कपडे नाहीत, चड्डी आहे तर शर्ट नाही, कुणाच्याही अंगावर अंगभरून कपडा नाही, रहायला निटनेटके घर नाही. पोटभर अन्न नाही. अशा दारिद्र्यात नाथाचे कुटुंब आलेला दिवस मागे टाकीत दिवस काढताना दिसतात. सणाच्या दिवशीही या कुटुंबाला गोडधोड खायला मिळत नाही. पोळ्यासुद्धा डोळ्याने पहावयास मिळत नाहीत. यासारखे दुसरे दु:ख नाही. नवनाथ गोरेंचे शिक्षण काबाडकष्ट करून झाले. शिकण्याची इच्छा नसूनही कधी सुबाक्काच्या आठाहाने तर कधी स्वत:ला वाटले म्हणून तर कधी मित्रांनी आठाह केला म्हणून प्रवेश घेतला. असे करत-करत त्यांनी बी.ए.ची डिठाी पूर्ण केली. परंतु तरीही नवनाथांच्या कुटुंबाचा भूकेचा प्रश्न कायमच राहिला. प्रकाशाचा अंधुकसा किरण कुठून तरी येईल याची आशा नव्हती. नाथांच्या आयुष्यात प्रेमाची सुद्धा बिजांकुरे फुटलेली आढळून येतात. परंतु जीवनातील हालपेष्टामुळे त्यांचे त्या गोष्टीकडे लक्षच जात नाही. कारण तशी परिस्थितीही नव्हती व वयही नव्हते. तरी आपले स्वानुभव सांगताना नाथांनी

मर्यादा सोडली नाही. नाथांच्या जीवनात येणाऱ्या दु:खाचे स्वरूप अनेक पदरी, अनेक स्तरीय असलेले आहेत. कुठेही सुखाचा कवडसा नाही. सगळीकडे अंधार पसरलेला, खाच खळग्यांनी भरलेल्या डोंगरवाटा तुडवित दिशाहिन जगणे. कोणत्याच गोष्टीसाठी अनुकूलता नाही. सगळ्याच समस्या, सगळीकडे संकटे एक संकट आहे, तोवचर दुसरं समोर हात जोडून उभे राहते. अशी संकटांची मालिकाच आहे. झोपडी जळाल्यावर संपूर्ण कुटुंब सात आठ महिने अक्षरश: उघड्यावर राहत होते. एकदा त्यांच्या शेताला आग लागली होती. त्यामुळे त्यांना प्रचंड नुकसान सोसावे लागले होते. नवनाथ तसे लहानपणापासूनच कुपोषित बालकाप्रमाणे होते. त्यामुळे ते वारंवार आजारी पडायचे. त्यातच बाराही महिने पोटमारा झाल्यामुळे कायम अशक्तपणा असे. अशाप्रकारे नवनाथ गोरेंचा जीवनाविषयीचा संघर्ष म्हणजे आयुष्याची झालेली 'फेसाटी' होय. नवनाथ गोरेंनी याच हृदयात दबलेल्या भावना सुंबरान गीताद्वारे किंवा सुंबराख्यानातून काव्यात्मक स्वरूपात 'स्व'च्या जीवनातील भावविश्वाला अधोरेखित केले आहे. फेसाटी या कादंबरीची सुरुवातच सुंबरान या ओवीने होते. सुंबरान म्हणजे आपल्या जीवनातील गतकालीन आठवणीचे स्मरण होय. यामध्ये त्यांनी त्यांच्या जीवनातील येणाऱ्या सर्व समस्या त्याचबरोबर मुलीच्या जन्माचे वेळी मनात येणाऱ्या भावना किंवा मुलीच्या जन्माबद्दलच्या सामाजिक विचारांचे दर्शन धनगरी ओवी गीतामधून मांडताना दिसून येते. नवनाथ गोरेंनी जीवनातील बाल्यावस्थेपासून ते महाविद्यालयीन शिक्षण पूर्ण होईपर्यंतचा जीवनप्रवास, धगधगता भेदक संघर्ष फेसाटीतून मांडला आहे. थोडक्यात बारोमास राबराब राबूनही नवनाथ गोरेंच्या कुटुंबाचा दु:खाचा डोंगर कमी होत नव्हता. मुलींचे विवाहसाठी खर्च, काकांचे आजारपण, नाथाचे शिक्षण त्यामुळे आर्थिक उत्पन्नापेक्षा खर्च मोठ्या प्रमाणात असल्यामुळे कुटुंबाचा डोलारा सांभाळणे अतिशय जिकीरीचे होते. याचे चित्रण फेसाटीतून आले आहे. परंतु नव्या उमेदीने कुटुंबातील प्रत्येक सदस्य समोर-समोर चालतच आहे आणि शेवटी कसेबसे नाथांनी एवढे शिक्षण करुनही बेरोजगारच रहावे लागते.

'फेसाटी'मधील बेरोजगारीचा प्रश्न :

आपल्या कष्टांचा भोगवटा मुलाच्या नशिबी येऊ नये, यासाठी नवनाथ गोरेंनी शाळा शिकावी, पोलिस बनावे अशी त्यांच्या आईवडिलांची किमान अपेक्षा होती. परंतु लेखकाचा कल शिक्षणाकडे नव्हतात. त्यामुळे आई ज्या शेतात मजूरीला जाईल तिथे लेखक त्यांच्या आईसोबत जायचे आणि खेळायचे, झाडावरच्या चिंचा पाडायच्या, भुईमूगाची वेल उपटून शेंगा खायच्या आणि मनसोक्त भटकायचे हा नाथांचा आवडता कार्यक्रम होता. नाथांच्या शिक्षणासाठी त्यांच्या वडिलांनी लेखकाच्या आवडीची 'शिंगरी' नावाची गाय विकून टाकली आणि नवनाथ गोरेंना ड्रेस विकत घेतला. आपली आवडती गाय विकल्याबद्दल नवनाथाला खूप वाईट वाटले होते, परंतु पर्यायच नव्हता. त्यामुळे परिस्थितीची जाणीव ठेवून ते शाळेत जायला तयार झाले. परंतु शाळेच्या पहिल्याच दिवशी नाथाला शिक्षकांनी नाव विचारले, परंतु भितीमुळे नाथाच्या तोंडून शब्द निघत नव्हते. त्यामुळे त्यांना शिक्षकांचा मार खावा लागला. याचा उलट परिणाम म्हणजे त्यांना शाळेत जावेसेचे वाटत नव्हते. एकीकडे भूक आणि दुसरीकडे शाळा नाथाची सत्वपरिक्षाच पाहत असते. आपल्या शिक्षणाकरीता गाईला विकून कपडे आणल्याचा विचार नाथाला अस्वस्थ करीत असे त्यामुळे पुन्हा कसेबसे शाळेत जाण्यास नाथा तयार होतात. शिक्षणाच्या अशा या बिकट प्रवासात नवनाथ गोरेंना शिक्षकांची साथ ही बहुदा मिळत नाही. त्यामुळे सतत कौतूक होण्यापेक्षा शिक्षकांकडून अपमान व मारच सहन करावा

लागतो. त्यामुळे शाळेत जाण्याची मनस्थिती ही बहुतेकदा नसतेच. परंतु कुटुंबियांच्या आठाहाने किंवा त्यांच्या मदतीने नवनाथ गोरे पुढचा एक-एक वर्ग चढत जातात व आपले शिक्षण एम.ए. पर्यंत पूर्णत्वास नेतात. नवनाथांच्या शिक्षणाच्या प्रवासात त्यांना त्यांच्या सारखेच आणखी काही मित्र भेटतात. भटकंती केल्यामुळे त्यांच्या सारख्याच दुसऱ्या मित्रांचीही आयुष्याची परवड ही चालूच असते. सततच्या भटकंतीमुळे मिळेल ते अन्न खाणे आणि मिळेल तिथे रोजगारासाठी रहावे लागते. भटकंती करणाऱ्या कुटुंबियासमोर अशी अनेक प्रश्न समोर उभे राहतात. भूक, गरीबी, दारिद्र्य, अज्ञान, सुविधाचा अभाव, सामाजिक प्रश्न, आरोग्य समस्या या सर्वच समस्यांना तोंड द्यावे लागत असे. परंतु त्याचबरोबर मुख्य समस्या म्हणजे बेरोजगाराची असते. फेसाटी या कादंबरीत पशुपालक, अल्पभूधारक समाजातील तरुणाची कथा व्यक्तीमनाबरोबरच समूहाचे किंवा समूहमनाचे चित्रण करते. त्यातून समाजाचे दु:ख, दारिद्र्य वेदना प्रकट होतात. आजही २१ व्या शतकात सुद्धा ठामवास्तव अत्यंत भयानक असून ठामजीवनात प्रचंड अंतर्बाह्य बदल होत आहे. जागतिकीकरण, बाजारू अर्थव्यवस्था, वस्तू सेवा कर, वाढती महागाई, शेतकऱ्यांच्या मालाला कमी किंमत, राजकारण, सावकारी, कारखानदारी कंपन्याचा वाढता प्रभाव, सतत दुष्काळ, नापिकी, पर्यावरणाचा ऱ्हास, आरक्षणासंदर्भातील मोर्चे, आंदोलने, जातीला आलेले महत्त्व यांचा ठामीण जीवनावर सर्वस्तरीय व खोलवर परिणाम होत असल्यामुळे कृषीसंस्कृतीची जीवनमूल्ये नष्ट होत आहेत. शिक्षण घेऊन हात, हृदय, डोके याला काम नाही. त्यातून आलेले नैराश्य, नव्या अंधश्रद्धा, बुवाबाजी यांचे भयावह आक्राळ-विक्राळ रूप धारण करत आहे. या सर्व बदलत्या परिस्थितीचा विविध अंगोपांगाचा वेध घेण्याचा प्रयत्न 'फेसाटी' कादंबरीत करण्यात आला आहे.

जागतिकीकरण, बाजारु व्यवस्थापन यामुळे आजचा प्रत्येक वर्गातील किंवा समाजातील तरुण हा होरपळून निघाला आहे. असंख्य तरुण वर्ग व्यसनाच्या विळख्यात अडकली आहे. नुकतीच वयात येणारी मुले ही नको त्या मार्गी लागली आहेत. आईवडिलांच्या कष्टांची जाणीव देखील आजच्या तरुणवर्गाला दिसत नसल्याचे आढळून येते. सर्वच नवीन पिढीला बहुदा झटकन निर्णय हवा असतो. शिक्षणाचा बाजार झाला आहे. पूर्वीच्या काळात बोटावर मोजण्याइतकीच लोकं शिक्षित होत असत. त्यामुळे त्यांना खूप महत्त्व प्राप्त होत असे. त्यांच्या काळात गुरुजी हाच त्यांचा तारणहार, देव असे. त्यावेळेचे दुर्दैव असे की, पंतोजी वळणाच्या गुरुजीचाच त्याकाळी प्रामुख्याने भरणा असल्यामुळे बहुजनांच्या मुलांच्या शिक्षणाची अतिशय हेळसांड झाल्याचे दिसून येते. त्याबद्दल दगड्या म्हणजे नाथाचा मित्र म्हणतो, 'अरे ये नात्या, लगा मी कवा वाचतुया का? कसा मज्यात हाय, सराला स्टारच्या पुड्या दिलं म्हणजी सर पास करत्याती. म्या परवादिशी तंबाक पुडीबी दिली. सर म्हणालं, अहो दगडूशेट तू पास झालचं म्हणून समज.' म्हणजे यावरून शिक्षकांचा नेमका दृष्टीकोन काय होता हे सहज लक्षात येते. यावरून शिक्षणाचा दर्जा लक्षात येतो. त्यामुळे बेरोजगारी वाढण्यास हे एक महत्त्वाचे काण ही लक्षात येते.

वर्तमानस्थितीतील बेरोजगारी एक समस्या :

बेकार म्हणजे ज्याला काम मिळालेले नाही असा व्यक्ती होय. प्रथम बेकारी म्हणजे नेमके काय हे जाणून घेणे गरजेचे ठरते. तर 'बेकारी म्हणजे अशी स्थिती होय की, जिथे व्यक्ती प्रचलित मजूरीच्या

दरावर काम करायला तयार असतो, परंतु त्याला काम मिळत नसते.' त्यामुळे बेरोजगारीमुळे देशासमोरील अनेक समस्यामध्ये वाढ होते. बेकारीमुळे देशाच्या अर्थव्यवस्थेच्या सुरक्षिततेला धोका निर्माण झाला आहे. बेकारी किंवा बेरोजगार यामध्ये एक अवस्था अशी आहे की, यामध्ये पात्रता असते तसेच काम करायला सुद्धा तयार असतात. परंतु काम मिळत नही. दुसरी बाब म्हणजे जिथे व्यक्ती काम करण्यासाठी पात्र असते. परंतु तिची काम करण्याची इच्छा नसते. काही वेळा की जेथे व्यक्तीची काम करण्याची क्षमता पूर्णपणे वापरली जात नाही. किंवा तिला कनिष्ठ पातळीवर काम करावे लागते. चौथा मुद्दा म्हणजे व्यक्तिकडे पात्रता, कौशल्य इच्छाशक्ती असूनही कोणत्याच किठकाणी काम प्राप्त होत नाही. याला बेरोजगारी म्हणतात. भारतात ग्रामीण व शहरी भागात मोठ्या प्रमाणावर कामगारांना इच्छेविरुद्ध बेकार रहावे लागते. हे निर्विवाद सत्य आहे. नेमके किती लोक बेरोजगार आहे याचा अंदाज घेणे कठीण आहे. बरोजगारी वाढण्याचे प्रमुख कारण म्हणजे लोकसंख्या वाढीची जास्त गती हे होय. यामुळे श्रमशक्ती वाढत गेली. अपुऱ्या आर्थिक विकासामुळे या अतिरिक्त श्रमशक्तीला द्वितीय व तृतीय क्षेत्रात सामावून घेता आले नाही. त्यामुळे बेकारी वेगाने वाढत गेली. त्याचबरोबर शेतीमशागतीचे मागासलेले स्वरूप यामुळे अज्ञान व निरक्षरतेमुळे भारतातील शेतकरी शेतीमध्ये परंपरागत पद्धतीचा वापर करतात त्यामुळे भूमीची उत्पादकता कमी राहणे आणि रोजगार वाढत नाही परिणामी बेकारी वढते.

निष्कर्ष :

१) 'फेसाटी' ही नवनाथ गोरे यांची एका सुशिक्षित बेरोजगार पिढीची घुसमट व्यक्त करणारी कादंबरी आहे.

२) कितीही संकटे आले तरी त्यांना तोंड देण्यची मनोवृत्ती दिसून येते.

३) शिक्षणासोबतच पोटाची खळगी भरण्याकरीता केलेला संघर्ष यामध्ये आहे.

४) २१ व्या शतकातही बेरोजगारीची स्थिती ही अत्यंत विदारक परिस्थितीत असल्याचे आढळून येते.

५) शिक्षण घेवून सुद्धा मोलमजूरी शिवाय पर्याय नाही याची प्रचिती येते.

६) शिक्षणाचा होत असलेला बाजारु व्यवहार निर्देशनास येतो.

संदर्भ :

१) गोरे नवनाथ, 'फेसाटी', अक्षरवाङ्मय प्रकाशन, पुणे, चौथी आवृत्ती, ९ सप्टेंबर २०१०

२) तत्रैव, पृ. २३

३) तत्रैव, पृ. १३६

४) परिमल ढवळेकर, 'संचार इंद्रधनू', सोलापूर रविवार ५ ऑगस्ट २०१८, पृ. ७

५) तत्रैव, पृ. ८०

६) स्नेहल साळे, 'फेसाटी' एक ग्रामीण वास्तवचित्रण, राजे रामराव महाविद्यालय, जत

◆◆◆

संत कवयित्रींच्या काव्यातील स्त्री जाणिवा

प्रा.मोहन बाबुराव चव्हाण
लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील महिला महाविद्यालय, सोलापूर

प्रस्तावना :

मराठी साहित्यात स्त्री अभिव्यक्तीला विशेष महत्त्व आहे. स्त्रीच्या मौखिक अभिव्यक्तीला प्रदीर्घ परंपरा आहे. या अभिव्यक्तीतून तिच्या भावना, श्रद्धा व्यक्त झाल्या आहेत. लिखित परंपरेचा विचार केला, तर महदंबेपासून विचार करावा लागतो. महानुभाव संप्रदायात स्त्रियांना प्रवेश देण्यात आला. या संप्रदायातील स्त्री एवढी स्वतंत्र वाटत नाही. कारण महानुभाव संप्रदायातील दिक्षा घेतलेल्या पुरुषांने चित्रातील स्त्री पाहू नये असा दंडक होता. यावरून सामाजिक जीवनात स्त्री—पुरुष समानतेचे तत्त्व या संप्रदयात संकुचित राहिले आहे. याउलट वारकरी संप्रदायात स्त्री—पुरुष समानतेचा पुरस्कार केलेला आहे. स्त्रियांना वारकरी संप्रदयात मुक्तपणे संचार करता आला. तिला प्रतिष्ठा मिळाली. अनेक स्त्रियांचा उद्धार झाला. वारकरी संप्रदयात स्त्री—पुरुष भेदाला स्थान दिले नाही. यामुळे या संप्रदायातील स्त्री काव्यातून मुक्तपणे व्यक्त झाली आहे. तिच्यातील स्त्री जाणिवांचा विचार करणे महत्त्वपूर्ण ठरणार आहे.

भूमिका :

वारकरी संप्रदायाने स्त्री उद्धाराचे कार्य केले. या संप्रदायात पुरुषाबरोबरीने स्त्रिया देखील होत्या. या काळात बहुसंख्य स्त्रियांनी अभंगरचना केली आहे. आध्यात्म ही रचनेची मूळ प्रवृत्ती असली, तरी तिच्यातील स्त्रीतत्त्वाच्या जाणिवा यातून व्यक्त झाल्या आहेत. या जाणिवांचा विचार येथे करण्यात येणार आहे.

उद्दिष्ट्ये :

१. संत परंपरेची पार्श्वभूमी समजून घेणे.
२. संत कवयित्रीच्या वाङ्मय निर्मितीची भूमिका जाणून घेणे.
३. संत कवयित्रीच्या रचनेतील स्त्री जाणिवा समजून घेणे.
४. स्त्री जाणिवांची आविष्कारशैली समजून घेणे.

विषय विवेचन :

महाराष्ट्राच्या भूमीत अनेक संप्रदायांचा उदय झाला. या संप्रदायाची मूळ प्रेरणा अध्यात्म हीच होती. वारकरी संप्रदायाने कोणत्याही भेदांना स्थान दिले नाही. यातील महत्त्वाचा स्त्री—पुरुष भेद या संप्रदायाने नाकारला. यामुळे या संप्रदयात बहुसंख्य स्त्रियांनी सहभाग घेतला. संतांच्या सहवासात असणाऱ्या स्त्रियांवर त्यांच्या काव्यरचनेचा प्रभाव पडणे स्वभाविक होते. अनेक स्त्रियांनी स्वतंत्र काव्यरचना केली. या रचनेचा मूळ हेतू अध्यात्म असला तरी तिच्या स्त्री सुलभ भावनांचे आणि जाणिवांचे प्रकटीकरण झाले आहे. या जाणिवांचा अभ्यास प्रस्तुत शोध निबंधात करणे महत्त्वाचे वाटते.

वारकरी संप्रदायातील पहिली कवयित्री म्हणून संत मुक्ताबाईंचा उल्लेख करावा लागतो. समाजाच्या बहिष्काराचे चटके तिला लहानपणीच सहन करावे लागले होते. याचबरोबर लहान वयातच कुटुंबाची जबाबदारी तिच्यावर पडलेली होती. मुक्ताबाईंनी अभंगरचेत आपल्या खाजगी भावानांची व कौटुंबिक नात्याची कोठेही वाच्यता केली नाही. परंतु तिच्या अभंगातून प्रौढत्व, प्रबळ आत्मविश्वास, लडिवाळपणा, निरागसता, मातृमन, स्त्री सुलभ भावना आणि फटकाळपणाचे दर्शन घडते. 'ताटी' च्या अभंगातून तिच्यातील बालसुलभ निरागसता आणि प्रौढत्वातील विचारगांभीर्याचे दर्शन घडते. ज्ञानदेव आणि मुक्ताबाई समदु:खी आहेत. पण दु:ख झेलण्याचे बाळकडू तिला लहानपणीच मिळाले होते. ती ज्ञानदेवांची समजूत काढण्याचा प्रयत्न करते आहे. नामदेवांने आपल्या भावंडांना प्रतिनमस्कार केला नाही. याचा तिला राग येतो. ''अखंड जयाला देवाचा शेजार। कां रे अहंकार नाही गेला।।'' (नामदेव महाराजांच्या अभगांची गाथा, अ. क्र. १३३७) अशी नामदेवांची कानउघडणी करते. हटयोगी चांगदेवाचा गर्वहरण करून त्याला गुरुउपदेश करते. या उपदेशात तिचे मातृमन प्रकटले आहे. मुक्ताबाई आपल्या अनुभूतींच्या अभिव्यक्तीसंबंधी उदासीन आहेत. तिच्या काव्यरचनेत स्त्री जाणिवांचे अत्याल्प दर्शन घडते.

संत जनाबाईंच्या जीवनात दासीपणाचे जगणे आले होते. 'नामयाची दासी जनी' असा नामोल्लेख त्या सतत करताना दिसून येते. स्वत:चे प्रापंचिक जीवन नसणाऱ्या जनाबाई संत नामदेवांचा गोतवळ्यात समरस झाल्या आहेत. त्यांची सुख दु:खे त्यांना आपलीच वाटतात. तिच्या अभंगरचनेतून स्त्री मनाच्या जाणिवा अभिव्यक्त झाल्या आहेत. आपल्या अपेक्षित, एकाकी, दासापणातून त्यांना पोरकेपणाची जाणीव होते. 'राजाई गोणाई। अखंडित तुझें पायीं।। मज ठेवियले द्वारीं। नीच म्हणोनि बाहेरी।। (जनाबाई, अ. क्र. ६७) या अभंगातून जनाबाई आपल्या वाट्यला आलेले जगणे स्पष्ट करते. जनाबाईंचे जगणेच परावलंबी होते. दळण, कांडन, झाडलोट, सडासारवण, धुणे, शेणी वेचणे, पाणी भरणे यासारखी कामे त्यांना करावी लागत होती, हे त्यांच्या अभंगरचनेतून आविष्कृत होते. हळूवार असलेली जनाबाई दाहक जाणिवा व्यक्त करण्यासाठी आकांड तांडव, शिव्याशाप, त्राग्याच्या भाशेचा वापर आपल्या अभंगात करते. जनाबाईंच्या रचनेवरून या कालखंडातील स्त्री दास्यत्वाच्या प्रथेवर प्रकाश पडला आहे. जनाबाईंच्या अभंगरचनेतून या कालखंडातील स्त्री जाणिवा अधोरेखित झाल्या आहेत. मध्ययुगीन साहित्यात स्त्री जाणिवा आणि बंडाची भाशा करणारी पहिली कवयित्री संत जनाबाई ठरते.

सोयराबाई संत चोखोबांच्या पत्नी होत्या. सोयराबाईंच्या कविता एका कष्टकरी, कामकरी संत कवयित्रीच्या कविता आहे. हीन जातीत जन्म झाल्यामुळे त्यांना हीन कामे करत अपमान आणि अवहेलना सहन करावी लागली. अस्पृश्यता आणि विटाळ पाळणाऱ्या समाजात त्यांना अनंत यातना भोगाव्या लागल्या. आपल्या अभंगरचनेत स्वत:चा उल्ले 'चोख्याची महारी' असा करतात. अस्पृश्य समाजातील स्त्रियांना कोणत्या यातना भोगाव्या

लागतात याचे वास्तव सोयराबाईंच्या कवितेत पहिल्यांदा आवतरते. चोखोबांची बहीण निर्मळा यांच्या अभंगरचनेतून अस्पृश्य स्त्री जाणिवा व्यक्त झाल्या आहेत. संसारीक दु:खाची भावना त्यांच्या मनात दाटून आल्यावर मुक्तीसाठी विठ्ठलाकडे धावा करतात. सोयराबाई आणि निर्मळा यांच्या अभंगातून दलित स्त्री जाणिवांचे दर्शन घडते.

कान्होपात्रा यांची कर्मकहाणी मनाला हेलावून टाकणारी आहे. एका वेश्याच्या पोटी जन्माला आल्यामुळे देहविक्रय व्यवसाय त्यांच्या जीवनात आला होता. या स्त्रियांना समाज कसलेच स्वातंष्य आणि अधिकार नव्हते. कान्होपात्रा यांची कविता असाह्य झालेल्या दु:खी स्त्रीची आहे. ''चूल आणि मूल हे स्त्रीचे प्रारब्ध त्यांनी नाकारले. संसारसुखला नाकरून त्या अविवाहित राहिल्या तशाच एकट्या राहिल्या. आपल्या हीन जीवनाची जाणीव त्याना सतत टोचत राहिली आणि त्याच्या खुणा त्यांच्या कवितेत सर्वत्र दिसतात.'' (संतकविता : एक दृष्टिकोन, पृ. १८६) सामाजिक अत्याचारी व्यवस्थेला आव्हान देते. आपले मन विठ्ठल भक्तीमध्ये गुंतवून घेते. वेश्या व्यवसाय आणि विवाहबंधनाला त्यांनी नकार दिला. कामवेड्य व नवऱ्याच्या दास्यत्वाला त्यांनी विरोध केला आहे. पुरुशी वासनेच्या विरोधात जावून स्त्री मुक्तीचा उजगार कान्होपात्रांच्या काव्यातून होतो.

संत बहिणाबाईंचा जीवन प्रवास खडतर होता. वयाच्या तिसऱ्या वर्शी तीस वर्शाच्या पुरुशाबरोबर त्यांचा विवाह झाला होता. वयाच्या आठव्या वर्शी वडिलांबरोबर त्यांना परागंदा व्हावे लागले होते. प्रपंच लाभूनही त्या मुक्त राहिल्या आहेत. वैवाहिक जीवन स्त्रियांना जाचक कसे असते आणि पतिविरहित स्त्रियांचे जीवन कसे निरर्थक असते याची जाणीव त्यांच्या कवितेत व्यक्त झाली. यावरून या काळातील परंपरावादी स्त्रीचे दर्शन घडते. ''स्त्रियेचें शरीर पराधीन देह। न चाले उपाव विरक्तीचा।। शरीराचे भोग वाटताती वैरी। माझी कोण करी चिंता आतां।। (बहिणाबाईंची गाथा, अ. क्र. ६७) त्यांच्या आत्मचरित्रपर रचनेतून त्यांच्या जीवनाची परवड पाहावयास मिळते. स्त्रियांचा जन्म पराधीन आहे याची त्यांना खंत सतत वाटते. बहिणाबाईंच्या अभंगात स्त्री जीवनातील असंख्य समस्यांची जाणीव होते. सामाजिक रूढी, परंपरा, पुरुशसत्ताक समाज व्यवस्थेचा स्वीकार करणाऱ्या परंपरावादी स्त्रीची व्यथा बहिणाबाईंच्या कवितेत प्रकट झाली आहे.

समारोप :

साहित्य आणि समाज जीवन समप्रवाहात वाहत असते. त्या—त्या काळातील सामाजिक जाणिवा साहित्यातून अधोरेखित झालेल्या आहेत. वारकरी संप्रदायाच्या उदयापासून आज अखेर अनेक संत कवयित्रींनी काव्यरचना केली आहे. मध्ययुगीन कालखंडातील संत कवयित्रींच्या रचनेचा अभ्यास केला असता असे दिसून येते की, त्यांच्या काव्यरचनेची प्रवृत्ती आध्यात्म हीच आहे. काव्याचा विशय कोणताही असो, त्यात वैयक्तिक जाणिवांचे दर्शन होतच राहते. संत मुक्ताबाईंच्या काव्यातून वैयक्तिक जीवनाचे संदर्भ आले नाहीत. संत जनाबाई (दासी), संत सोयराबाई, संत निर्मळा (अस्पृश्यता), संत कान्होपात्रा (वेश्या), संत

बहिणाबाई (परागंदा) या वेगवेगळ्या सामाजिक घटकातून येणाऱ्या स्त्रिया आहेत. त्यांच्या काव्यातून व्यथा—वेदनांचे दर्शन घडले आहे. यातून मुक्त होण्यासाठी त्या विठ्ठलाचा धावा करताना दिसून येतात. वारकरी संप्रदायातील कवयित्रींच्या काव्यरचनेतून समाजातील विविध स्तरातील स्त्री जाणिवा अधोरेखित झाल्या आहेत.

निष्कर्ष :

१. संत कवयित्रींच्या काव्यलेखनाची मुख्य प्रेरणा आध्यात्मीक असली तरी त्यांच्या वैयक्तिक जाणिवांचे प्रकटीकरण झाले आहे.

२. संत कवयित्रींच्या जीवनाला समाजातील वेगवेगळ्य स्तराचे संदर्भ लाभले आहेत. यामुळे त्यांच्या काव्यात स्त्री जाणिवांचे वैविध्यपूर्ण दर्शन घडते.

३. मध्ययुगीन काळातील एकाकी, पोरकी, दासी, वेश्या, अस्पृश्य, बहिष्कृत समजल्या जाणाऱ्या तळागाळातील स्त्री जाणिवा या काव्यातून अधोरेखित झाल्या आहेत.

४. संत कवयित्रींच्या काव्यात त्या—त्या समाज घटकाचे संदर्भ आणि भाशा आली आहे. उदा. नामयाची दासी जनी, चोख्याची महारी.

५. स्त्री जाणिवांचा आविश्कार संत कवयित्रींच्या काव्यात प्रथम उमटला आहे. या अर्थाने ही कविता महत्त्वाची ठरते.

संदर्भ :

१. डॉ. सुहासिनी इर्लेकर, 'संत कवी आणि कवयित्री : एक अनुबंध', स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, संस्कारित आवृत्ती, २००६.

२. डॉ. प्रकाश देशपांडे केजकर, 'संत कविता एक दृश्टिकोन', स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती, २००६.

३. ल. रा. नसिराबादकर, 'प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास', फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, नववी आवृत्ती, २००६.

◆◆◆

नामदेव ढसाळ यांच्या साहित्यलेखनातील सभोवतालचे वातावरण

डॉ. प्रभाकर घोडके
एच.व्ही. देसाई महाविद्यालय, पुणे

नामदेव ढसाळ हे १९६० नंतरच्या मराठी कवितेतील उत्तुंग प्रतिभेचे कवी ठरले. दलित कवितेत प्रामुख्याने दलित जीवनातील दु:खाचा काव्यात्मपूर्ण स्वर निनादतो आहे. त्यामध्येच संयत स्वरूपात विद्रोहदेखील आहे. परंतु सर्वस्पर्शित्वाचे मूलगामी विद्रोहरूप कवितेला पहिल्यांदा कुणी दिले असेल तर ते नामदेव ढसाळांनी. कवीचे व्यक्तीगत आयुष्य, त्यांनी स्विकारलेली प्रखर राजकीय निष्ठा, त्यांची कमिटेड भाषिकवृत्ती, यांच्यातल्या भिन्न अशा परस्पर संबंधाच्या नैतिक नात्याला सातत्याने अधोरेखित करणाऱ्यांना नामदेव ढसाळांचा हा काव्यप्रवास आधुनिक मराठी कवितेला दुर्मिळ असा आहे. १९७२ मध्ये नामदेव ढसाळांचा 'गोलपिठा' प्रसिद्ध झाला. त्यानंतर खऱ्या अर्थाने भारतीय संरचनेतील गुंतागुंतीच्या व्यामिश्र वास्तवातून प्रतित होणारी भाषिक निर्मिती किती सर्वकष असू शकते, याची जाणीव वाङ्. मयीन पातळीवर होवू लागली.

एकूण मराठी काव्यजगतात खळबळ उडवून देणारा, अत्यंत सामर्थ्यवान, विद्रोही व बंडखोर कवी म्हणून नामदेव ढसाळ यांचे नाव मान्यता पावले आहे. नामदेव ढसाळ 'दलित पँथर' या संघटनेचे कार्यकते व नेते होते. नाकारलेल्या समाजाला परिपूर्ण न्याय मिळावा म्हणून ते विविध लढे संघटित करत असत. नामदेव ढसाळांपासून विद्रोही दलित कवितेचे बदललेले रूप दिसते. नामदेव ढसाळांच्या कवितेनं कवितेविषयी असलेली पारंपरिक समजूत बाजूला ठेवली आणि कवितेला एक नवीन चेहरा आणि आयाम दिला.

नामदेव ढसाळ तरूण कवींना लाजवीत होते. नव्या नव्या निर्मितीत गुंतले होते. मराठी कवितेत काय काय चाललेय याची बारीक माहिती ते ठेवत. कवितेच्या परिघात सभोवतालच्या वातावरणात त्यांचा मुक्त संचार असल्याने ते पुर्वानुभवाने हवामानाचा अंदाज घेत आणि आपली कविता सादर करत. 'या सत्तेत जीव रमत नाही'चा प्रकाशनकाळ हे त्याचे एक उदाहरण आहे. नामदेव ढसाळ राजकारणात जसा कवितेचा वापर करत. तसे कवितेचेही राजकारण खेळत असेही म्हणता येईल. ते चौफेर वाचन करणारे कवी असल्याने, समकालीन कवितेत आजूबाजूच्या पर्यावरणाचे संदर्भ देत. साठीच्याच दशकात नारायण सुर्वे यांची कविता येते. त्यानंतर लगेच, नामदेव ढसाळ, यशवंत मनोहर, दया पवार, केशव मेश्राम यांची दलित कविताही स्वत:चे एक स्थान निर्माण करते. नामदेव ढसाळ यांच्या कवितेविषयी मल्लिका अमर शेख म्हणतात, ''हजार लढाया लढलेल्या, जिंकलेल्या न हरलेल्या सेनापतीच्या व्यक्तिमत्त्वात जे शांत सामंजस्य, बहुविध, बहुआयामी व्यक्तिमत्त्वाचे कंगोरे किंवा प्रगाढ अनुभवाची, ज्ञानाची, दु:खाची व क्वचित जंगली रासवट दु:ख हिंस्त्रभाव असतो. तशा त्यातल्या कविता जाणवतात.'' हे त्यांचे म्हणणे योग्य वाटते. ढसाळांची कविता कसदार आहे. ढसाळ हे प्रतिभावंत अस्सल दर्जाचे कवी आहेत, हे निर्विवाद सत्य आहे. नामदेव ढसाळ म्हणजे, मानवी आकांताचाशोध घेणारा कलावंतच! नामदेव ढसाळ कवी म्हणून मोठे आहेत आणि माणूस म्हणूनही त्यांनी कवीचा पायघोळ झगाा अंगावर कध

ाीच मिरवला नाही. राजकारणात तडजोड करणारे नामदेव ढसाळ नावाचा नेता वेगळा आहे. परंतु समाजाला आणि माणसांच्या गर्दीत हरवणारा, स्वत:चं अस्तित्व विसरून जाणारा नामदेव ढसाळ वेगळा आहे. लोकोत्तर कवी हे अस्सल प्रतिभावंत, पहिल्या दर्जाचे समकालीनांची अभिरूची बदलणारे आणि नंतरच्या अनेक पिढयांना प्रभावीत करून कवितेच्या प्रवाहाचं वळण बदलून टाकणारे कवी असतात. या लोकोत्तर परंपरेतच नामदेव ढसाळांचा समावेश करता येतो.

नामदेव ढसाळ ज्या कुटुंबात जन्माला आले, त्या कुटुंबावर नाथ संप्रदायाचे व वारकरी संप्रदायाचे संस्कार झाले. तसेच लहानपणाचे काही दिवस खेडयात गेल्यामुळे गावाकडील बोली भाषा, मुंबईत आल्यानंतर तेथील भाषा, गावाकडच्या संस्कारातून परिचित झालेली लोकगीते, घरातील धार्मिक वातावरणामुळे संत साहित्याचा परिचय अशा विविध संस्कारातून ढसाळांची भाषा तयार झाली. हीच भाषा कवितेच्या अभिव्यक्तीच्या गरजेतून जशीच्या तशी त्यांनी वापरली. त्याचबरोबर खास महारी बोलीतील असणारे अनेक शब्दही त्यांच्या कवितेतून येतात. मुंबईत आल्यानंतर महानगराची भाषा तसेच लघुनियतकालिकाच्या चळवळीचे संस्कार, याच माध्यमातून युरोपियन साहित्याचा झालेला संस्कार यातून अनेकविध नव्या संकल्पना मांडताना वापरलेले हिंदी, इंग्रजी, उर्दू अशा अनेकविध भाषेतीलशब्द येतात. प्रमाण मराठीतील व बोलीभाषेतील शब्दाची विविध रूपेही त्यांच्या कवितेतून आढळतात. नामदेव ढसाळांची काव्यभाषा अशाप्रकारे विविध संस्कारातून आलेली आढळते. शिवाय प्रत्येक काव्यसंग्रहात तिची स्वतंत्र वैशिष्टये ही आढळतात.

कविता हा लेखन प्रकार कवीच्या संवेदनशीलतेशी निगडित असतो. कविता हा कवीचा जीवनानुभव असतो व त्या अनुभवाला एक अंतर्गत लय असते. कवीच्या आत्मानुभवाचा लयबद्ध आविष्कार म्हणजे कविता, अशी व्याख्या समोर ठेवून कवितेच्या सौंदर्याचे, कलात्मकतेचे अनुभवाच्या आशयाचे आणि कवितेमधून व्यक्त होणाऱ्या विचारांचे स्वरूप या अनुषंगाने समजून घेतल्यास आपण त्या कवितेच्या अधिक जवळ जावू शकतो, असेही कवितेबाबत बोलले जाते. यासदर्भात प्रा. तु. श. कुलकर्णी म्हणतात, ''साठोत्तरी कविता, बालगीते, विरूपिका, पुरोगामी विचार, औद्योगिकरण यांसारख्या प्रयोगात अडकवून पडली नाही. कलावाद, जीवनवाद, सौंदर्यवाद, वास्तववाद, अस्तित्ववाद, मार्क्सवाद यापैकी एकच एक दृष्टीकोन साठोत्तरी कवितेने स्विकारला नाही. स्वातंष्य म्हणजे जबाबदारी व कठोर परिश्रम हा विचार रूजण्याऐवजी जात, धर्म, पंथ, भाषा या बाबी प्रबळ झाल्या. व्यवस्थेत वरील प्रबळ झालेल्या बाबींबाबत साठोत्तरी कवितेने द्रोह (विद्रोह) करून यातून निर्माण झालेल्या प्रश्नावर आवाज उठविला.यावरून साठोत्तरी कवितेने विद्रोहाचे रूप धारण करून जगामध्ये चाललेल्या रूढी—परंपरेला छेद देण्याचे काम केले.

नामदेव ढसाळांचा अभ्यास करताना वारंवार वाटते की, नामदेव ढसाळ विद्रोही लिखाण का करत होते? तो साधरणपणे १९५३—५४ चा काळ असावा. जातीयवादी परिस्थिती आजूबाजूला होती. हॉटेलमध्ये सुद्धा बसू दिले जायचे नाही. बाहेरूनच पाणी दिले जायचे. तुच्छतेची अपमानास्पद वागणूक दिली जायची. भाकरी मागायला गेल्यावर 'जोहार मायबाप' असे

बोलावे लागायचे. परिस्थिती फारच भयंकर होती. अशा परिस्थितीमध्ये ढसाळ लहानाचे मोठे होत होते. त्यांना हा अन्याय वाटत होता. मात्र नामदेव ढसाळ लहानपणापासून बंडखोर होते. या परिस्थितीमधूनच ढसाळ विद्रोही झाले असावेत. कारण 'विद्रोह' हा अचानक येत नसतो. माणसाच्या वाटयाला जी परिस्थिती येते त्यातून माणूस घडत असतो. नामदेव ढसाळांविषयी सांगायचे म्हटले तर ढसाळ लहानपणापासूनच विद्रोही होते. ते कोणालाही घाबरत नव्हते. ते ज्या वातावरणात राहत होते. किंबहुना त्यांचे जे गुरू होते पूरकर बुवा तेच विद्रोही होते. त्यांना अन्याय सहन होत नव्हता. त्याचपमाणे त्यांचे मामा सुद्धा विद्रोहीच होते. ढसाळांचा मित्र परिवार भिमराव सोनवणे, कारभारी हिरामण सोनवणे, राजाराम हिरामण सोनवणे, सदाशिव जयराम ढसाळ, प्रल्हाद लक्ष्मण सोनावणे इत्यादी ही गॅगच म्हणावी लागेल. हा ढसाळांचा मित्रपरिवारदेखील विद्रोहीच होता.

१९७०—७५ च्या काळात दलित कविता आवेगााने पुढे आली. त्यामुळे केवळ मराठी कवितेतले नव्हे तर एकूणच मराठी साहित्य क्षेत्रातले वातावरण ढवळून निघाले. दलित आत्मकथनांच्या आधी दलित कवितेतूनच दलित मन प्रकट होण्यास प्रारंभ झालेला होता. सुरूवातीला ढसाळ—ढाले यांचा लघुनियतकालिकांच्या चळवळीशी जवळचा संबंध होता. माणसाचे माणूसपण नाकारणाऱ्या व्यवस्थेला सर्वकष नकार आणि तिच्याविरूद्धचा जहाल विद्रोह हे दलित कवितेचे वैशिष्टय आहे. सामाजिक बांधिलकी हा तिचा स्वभाव आहे. विद्रोही जाणिवेचा हा पहिला वहिला स्फोट अत्यंत जोरकस शब्दात नामदेव ढसाळ यांच्या कवितेत समर्थपणे प्रकट झाला.

''सूर्याकडे पाठ फिरवून त्यांनी शतकांचा प्रवास केला
आता अंधारयात्री व्हायचे नाकालेच पाहिजे''

(गोलपिठा, पृ. १२)

पूर्व पिढयांनी केलेली शतकांची अंधारयात्रा, त्यांचे दु:ख, अंधारयात्रिक होण्याचे नाकारण्याची कवी मनाची जिद्द त्यासाठी त्याला सूर्यफुले हाती ठेवणाऱ्या फकिराकडून मिळालेले मनोबल इत्यादी गोष्टी या ओळींतून कवी सुचवून जातो.

नामदेव ढसाळ हे बंडखोर कवी होते. त्यांनी त्यांच्या गावी म्हणजेच कनेरसर या गावचे एक न्यायाधीश यशवंत चंद्रचूर हे होते. त्यांनी मुलांच्या शिक्षणासाठी त्यांच्या वाडयात जागा दिली होती. त्या वाडयाला 'सुतारांचा वाडा' म्हणून होळखले जायचे. त्यावेळी हे न्यायाधीश उच्चवर्णीय लोकांना म्हणायचे, 'अरे! शिकू द्या त्या मुलांना (महारांच्या मुलांना) मात्र जो शिकवणारा मास्तर होता तोच जातीयवादी होता. त्याला म्हाराची पोरं शाळेत आलेली पटतच नव्हते. त्यांना हा मास्तर शिकवतच नसायचा. एकदा ढसाळांनी त्याला धडा शिकवायचा असे ठरवले. गुरूजी मराठा समाजाचा असल्याने या महारांच्या मुलांना मारायचा. त्यांचा द्वेष करायचा. याचा बदला घ्यायचे ढसाळांनी ठरविले. ज्या खुर्चीवर गुरूजी बसायचे त्या खुर्चीच्या खाली ढसाळांनी 'बोंडे' लावले होते. त्याचा परिणाम गुरूजींना खूपच त्रास झाला. त्याचा जाब विचारायला ते ढसाळांच्या घरी गेले. तेव्हा ढसाळ आणि त्यांचा आत्तेभाऊ भिमराव दगडू सोनावणे हे शाळेतून घरी गेलेच नाही. रात्री झोपायलाच गेले. त्यांच्या मामांनी ढसाळांना गुरूजींबरोबर काय केले असे विचारल्यावर गुरूजी आमच्याबरोबर

कसे वागतात सगळा तपशील ढसाळांनी मामाला दिला. उलट चुलते आणि मामा चिडले आणि चौताळून गुरूजींना जाब विचारायला गेले. तू आमच्या मुलांना का शिकवत नाहीस. हा प्रतिकार त्यांच्या रक्तामध्येच सळसळ करताना आपल्याला दिसतो. नामदेव ढसाळ त्यांच्या 'गोलपिठा' या काव्यसंग्रहात म्हणतात—

''रक्तात पेटलेल्या अगणित सूर्यांनो
किती दिवस सोसायची ही घोर नाकेबंदी?
मरेपर्यंत राहायचे का असेच युद्धकैदी?''
(गोलपिठा, पृ. १३)

नामदेव ढसाळांसारखा कवी जो विद्रोहाची, बंडाची भाषा बोलतो कारण त्यांच्या डोळ्यापुढे समाज परिवर्तनाचे स्वप्न आहे आणि मूल्येदेखील आहेत, म्हणून तो कवी बोलतो आहे.

सामान्य वाचकाला हादरे देण्यासाठी नाही तर स्वातंष्य प्राप्त होवून अनेक वर्षे लोटली तरी वर्णव्यवस्थेच्या व समाज व्यवस्थेच्या रचनेमुळे ज्याला या देशाने स्वातंष्याने, काहीच दिले नाही. उलट सतत नैराश्य, लाचारी, दैन्य, अन्याय हेच दिले. त्यांच्यातलाच प्रक्षुब्ध झालेला कवी म्हणतो इथे दयावान कुणीच नाही. लाचारीतून लाचारीकडे जावे लागते. इथे सुधारक येतात आणि निघून जातात म्हणून ते म्हणतात—

''त्यांची सनातन दया फॉकलंड रोडच्या भडव्याहून उंच नाही
खरंच त्यांनी आपल्यासाठी आभाळात मांडव घातला नाही''
(गोलपिठा, पृ. १)

नामदेव ढसाळांची दृष्टी अशी भौतिकवादी असली तरी ती स्वार्थी नाही. एका विशिष्ट समाजाचे भले न होता संबंध मानवजात गुण्यागोविंदाने नांदावी असे मानणारी आहे. परंतु तसे काही घडत नाही. त्यांच्या ह्यदयात प्रचंड खळबळ माजते. काय करावे हे त्यांना सूचत नाही. त्यांची कोंडी होते. शेवटी ते यातून मार्ग काढतात. तो म्हणजे संपूर्ण अराजकाचा पुरस्कार करतात. परंतु अराजकाचा पुरस्कार करणारा हा कवी कोणी माथेफिरू नाही. पण अंध ाराने सूर्य पाहिला आहे. तेव्हा अगतिक किडयांसारखे जीवन आता नको हा विश्वास कवी व्यक्त करतो. यातनामय भूतकाळ आणि वेदनामय वर्तमानकाळ याविशवाय समोर काहीच दिसत नाही. म्हणूनच

काय काय लिहू
कस्सं कस्सं लिहू

अशी अगतिकता व्यक्त होते. मनाची तडफड, तगमग या शब्दांतून साकार होते. अन्याय, वर्णव्यवस्थेबरोबरच कवी दारिद्रय, अन्याय, अत्याचार यावर ही तेवढयाच त्वेषाने तुटून पडतो. फुटपाथवरच्या उपाशी पोराचे दु:ख कवीला अस्वस्थ करते. नामदेव ढसाळांच्या कवितेला चिंतनाची ठाम बैठक आहे. भाषा आक्रमक व जहाल असली तरी तिच्यामागे सच्ची तळमळ आणि विद्रोहाची तीव्र जाणीव आहे. कवीच्याविचारसरणीत मार्क्सवादी जाणिवा डोकावत असल्या तरी त्या येथे दोषरूप होत नाहीत. नामदेव ढसाळ यांच्या

काव्यसंग्रहामध्ये वारंवार प्रत्येक कवितेमध्ये म्हटलं तरी चुकीचे ठरणार नाही. शिव्यांचा प्रादुर्भाव जास्त प्रमाणात पाहायला, वाचायला मिळतो. प्रश्न निर्माण होतो की, ढसाळ विद्रोही, आक्रमक, बंडखोर, जहालवादी आहेतच मग ते शिव्यांची भाषा का वापरतात? ज्याठिकाणी कनेरसर गावी राहत होते, त्या ठिकाणी सर्रास बोलण्यामध्ये शिव्यांचा वापर केला जायचा. त्यामुळे नामदेव ढसाळांच्या बोलणीत व लेखणीत बोली भाषेच्या शिव्यांचा जास्त प्रमाणात वापर येत असावा.

नामदेव ढसाळ 'मुक्ती' या कवितेत म्हणतात,

''रंडीबाज ईश्वराच्या आई
बघ तुझ्या व्याभिचाराचं अंतरंग
तुझ्या अनौरसपणाच्या वेलीला
कुठल्या अमानुषपणाचं फूल आलं आहे ते''
(गांडू बगीचा, पृ. ३७)

या कवितेत कवीने ईश्वराला अनौरस ठरवून त्याच्या देवपणाच्या रंगाला खरडून टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे. ईश्वराच्या सभेतून मुक्त होण्यासाठी हेशुभकारक मानलेले आहे. शोषणाधिष्ठित समाजव्यवस्था जीवनातल्या सर्वच क्षेत्रांना आपल्या पंजाखाली दाबून टाकत असते. धर्म, कला, राजकारण, अर्थ यासारख्या सर्व क्षेत्रावरही सर्वकष वरंवटा ध ुडकावून देण्यासाठी पावला—पावलावर संघर्ष दिला पाहिजे ही जाणीव नामदेव ढसाळ या कवितेमध्ये फार समर्थपणे व्यक्त करतात. नामदेव ढसाळ यांना एवढा राग, द्वेष, मत्सर आहे की, ते आपल्या शिव्या संस्कृतीला सुद्धा देतात. ते कोणालाच सोडत नाहीत. ते पुढे म्हणतात—

''मी तुला शिव्या देतो, तुझ्या ग्रंथाला शिव्या देतो,
तुझ्या संस्कृतीलाशिव्या देतो.
तुझ्या पाखंडीपणाला शिव्या देतो. ''
(गोलपिठा, पृ. ११)

नामदेव ढसाळ कोणालाही जुमानत नाहीत. सगळ्यांवर ताशेरे ओढतात. तिथेमाणूस असो किंवा संस्कृती. आई—बाप कोणालाही ते सोडत नाहीत.

नामदेव ढसाळ यांच्या कवितेने येथील जीवन पाहिले आहे. मनुष्य जीवन सुंदर असूशकते. याची कल्पना या मनाला आहे म्हणून ते 'रस्त्याच्या कडेकडेने' या कवितेत म्हणतात,

''आपण इदीच्या बकऱ्याप्रमाणे बळी जायचे गुपचूप
तरीसुद्धा आत्म्याचे उदात्तीकरण करायचे का?''
(गोलपिठा, पृ. १४)

नामदेव ढसाळांनी इतरांप्रामणे मिळमिळीत जगणे नाकारले, म्हणून प्रस्थापितांच्या विरोधी जगणे स्विकारल्यानंतर त्यांच्या अनेकशक्तीकेंद्राला नकार देणे भागच पडते. कवी येथील सामाजिक स्थिती पाहतो आणि मनातून पेटून उठतो. नामदेव ढसाळ यांनी ''त्यांनी ईश्वराला हाकारले'' या कवितेत म्हणतात,

''थू: त्या ईश्वराच्या मायला!
एकदा तरी भडव्याने मुंगसासारखे तोंड दाखवायला हवेहोते!''
(तुही इयत्ता कंची, पृ. ५८)

नामदेव ढसाळांचा 'परमेश्वर' या गोष्टीवर विश्वासच बसत नाही. परमेश्वरच अस्तित्वात नाही असे त्यांना वाटते. ती भ्रामक कल्पना आहे. म्हणून देवाच्या भानगडीत मी पडत नाही. आपल्याला जेव्हापासून समजायला लागले तेव्हापासून ढसाळ देवाविषयीच्या भानगडीपासून अलिप्त राहिले. नामदेव ढसाळांची ही खरीखुरी सामाजिक बंडखोरी आहे. म.सु.पाटील म्हणतात की, ''ढसाळांना काहीनी तिसरा केशवसुत म्हणून गौरविले आहे. खरे तर त्यांना दुसरे केशवसुत म्हणायला हवे. मर्ढेकरांचे कविमन प्रतिनायकाचे आहे. त्यामुळे त्यांना दुसरे केशवसुत म्हणण्यापेक्षा त्यांची तुलना केशवसुतांशी न करणे बरे मात्र ढसाळांचा उपरोक्त गौरव रास्त म्हणावा लागेल.'' नामदेव ढसाळांनी वारंवार आपल्याकवितेतून बंडखोरी केलेली आपणास दिसून येते.

ढसाळांनी आपलं गाऱ्हाणे साहेबांना सांगितले की, माझ्या गावाला पाणी मिळत नाही. म्हणून गावातील मंडळी तुम्हांला भेटण्यासठी आले आहेत. त्यानंतर साहेब (पीए) तिसऱ्या दिवशी गावात आले. ढसाळांनी साहेबांना घरासमोर दीड ताास बसविले आणि पाण्याविषयी चर्चा केली. आज गावाला ढसाळांमुळे पाणी प्यायला मिळत आहे. ही सर्व कृपा ढसाळांचीच आहे. 'पाणी' या कवितेत ते म्हणतात,

''आम्ही जिथं जिथं पाय टाकू तिथं तिथं फुटतील उपाळ
निवाळचंग पाण्याचे
आणि मग आमच्यासकट कुणीच राहणार नाही तहानेला
आणि भाजणार नाही हीर पाण्याचा''
(गोलपिठा, पृ. ६५)

माणसाला जिवंत राहण्यासाठी पाणी किती आवश्यक आहे. त्याचप्रमाणे देवाला न मानता पाण्याला जास्त महत्त्व ढसाळ देतात. पाण्याला ढसाळ संजीवनी मानून समाजकंटकांना दोष देतात. आपल्या आत्मचरित्राचा चेहरा हरवू न देता ढसाळ जे जे जगणं जसं वाटयाला आलं तसं मांडत राहतात. नामदेव ढसाळ स्वत:च आपल्या अस्तित्वाच्या मुळांकडे ज्या घुसमटीतून प्रवास करतात, ती सर्व घुसमट आहे तरी आपल्या कमावलेल्या भाषेतून, शैलीतून वाचकांकडे कशी संक्रात करतात ते बघण्यासाठी आहे, म्हणून 'आत्मचरित्र' या कवितेतत ढसाळ स्वत:चे प्रतिबिंब रेखाटण्याचा प्रयत्न करतात.

''पाण्याच्या दर्पणात विचलित होणारे चित्र माझेच आहे
लाटांच्या मस्तकावरलाशुभ्र फेनील संभार,
अवकाश आणि वेळ यामधल्या अस्मितेला स्पर्शून जातो.
नरक यातनांचे बुरूज हळूहळू कोसळू लागतात.''
(या सत्तेत जीव रमत नाही, पृ. १०४)

या कवितेतून व्यक्त झालेला आत्मशोध म्हणजे 'जीवनाबरोबर हलवणारे, विचलित होणारे 'मी'चे चित्र आहे. हे चित्र आखीव, रेखीव नाही, तरीही त्या प्रतिबिंबाला एक अस्थिर

का होईना पण एक चेहरा आहे. याची कवीला जाणीव आहे. या चेहऱ्याची ओढाताण करू नये अशी कवीची स्वाभाविक इच्छा आहे. आपल्या कवितेच्या भूमिकेविषयी ढसाळ लिहितात, ‘‘...माझी कविता खेडयापाडयातील वैराण दारिद्रयाचा, अज्ञानाचा, दुःखाचा वेध घेते, तिरस्कार करते, त्यांच्या मुळावर घाव घालते. हे होत असताना माझ्या कवितेला पिळदार कलात्मक घाट येतो. माझी कविता वर्गशत्रूंशी हाडवैराचा खेळ करते....माझी कविता वाचून सर्वहारा वर्ग त्वेषाने जागून उठेल ही इच्छा मी का बाळगू नये?’’ म्हणजे आपली कविता हा सर्वहारा शोषित वर्गाचा महाउद्‌गार आहे. याची सार्थ जाणीव कवीला आहे. त्याचबरोबर आपल्या कवितेला पिळदार कलात्मक घाट आहे याची ही जाणीव कवीने व्यक्त केली आहे. नामदेव ढसाळ यांच्या कवितांचा अभ्यास करताना असे लक्षात आले की, त्यांच्या काव्यविश्वावर त्यांच्या सभोवतालच्या वातावरणाचा, परिस्थितीचा, बदलणाऱ्या जीवनशैलीचा, शिव्यांचा, अन्याय—अत्याचारांचा, प्रतिकांचा, विद्रोहाचा उद्रेक मोठया प्रमाणावर त्यांच्या लेखण्यीवर झालेला दिसून येतो. नामदेव ढसाळांनी समाजामध्ये चालणाऱ्या विचारसरणीचा बारकाईने अभ्यास करतात. त्याची चिकित्सा करतात. त्याचा प्रस्थापित घडणाऱ्या घटनांशी संबंध लावतात आणि या चिंतनातून त्यांची कविता तयार होते. म्हणून ढसाळांची स्वतःची अशी काव्यप्रतिभा निर्माण झाली आहे. आणि तिने मराठी कवितेच्या आधुनिक कालखंडात स्वतःचे स्थान प्राप्त केले आहे.

संदर्भ

१. कुलकर्णी तु. श., ‘स्वातंत्र्योत्तर मराठी कविता १९६१—८०, साहित्य अकादमी’, मुंबई, दु.आ. २००८, प्रस्तावना.

२. ढसाळ नामदेव, ‘गोलपिठा’, लोकवाङ्‌मय गृह, बारावी आवृत्ती, जानेवारी २०१५.

३. ढसाळ नामदेव, ‘गांडू बगीचा’, शब्द पब्लिकेशन, दुसरी आवृत्ती, १५ फेब्रुवारी २०१४.

४. ढसाळ नामदेव, ‘तुही यत्ता कंची? तुही यत्ता’, शब्द पब्लिकेशन, पाचवी आवृत्ती, डिसेंबर २०१७.

५. ढसाळ नामदेव, ‘या सत्तेत जीव रमत नाही’, शब्द पब्लिकेशन, चौथी आवृत्ती, डिसेंबर २०१५.

६. ढसाळ नामदेव, ‘पुन्हा एकदा कविता’, (संपा. ना.धों. महानोर, चंद्रकांत पाटील), नीलकंठ प्रकाशन, पुणे आवृत्ती पहिली १९८२.

७. पाटील म.सु., ‘दलित कविता’, लोकवाङ्‌मयगृह, बारावी आवृत्ती, जानेवारी २०१५.

◆◆◆

पारधी समाज

डॉ. प्रतीक्षा गायकवाड
मराठी विभागप्रमुख,
पेमराज सारडा महाविदयालय, अहमदनगर

पारधी म्हणजे पारध करणे अर्थात शिकार करणे या शब्दावरून पारधी या जातीचे नाव आलेले आहे. याच जातीसाठी शिकारी, बहेलिया, मोधिया आणि टाकणकार /टाकणकार हे तत्सम शब्द म्हणून वापरण्यात येतात. वास्तविक पाहता रूढार्थाने पारधी शिकारी नाहीत. कारण शिकारी बंदुकीचा वापर करतात. मात्र पारधी करीत नाहीत. पारध्यांचाच कथेनुसार पारध्यांचा पूर्वज गोंड होता. त्याला महादेवाने फासे टाकण्याची कला शिकविल्यामुळे तो गोळी मारून (बंदुकीने) प्राणी मारण्याच्या पापापासून वाचू शकेल. तेव्हापासून ते केवळ फासे, जाळे आणि सापळे लावूनच शिकार करू लागले.

महाराष्ट्राच्या सोलापूर, सांगली, कोल्हापूर जिल्हयात तसेच विदर्भात आणि खानदेश भागात विपुल प्रमाणात आढळणारी ही जात आहे.

विमुक्तपणे भटकंती करणारी ही जमात विदर्भातल्या चंद्रपूर, यवतमाळ, नागपूर, गोंदिया, अमरावती इ. जिल्हयात अजूनही भटक्या स्वरूपात पारधी दिसतात. खानदेशात बहुसंख्येने असलेले पारधी हे फार पूर्वी गुजराथ मधून आले असून त्यांच्या बोलीत गुजराथीचे मिश्रण आढळते. मानवशास्त्रांच्या मते राजपुतांमधील निष्काषित बावरीया तसेच गोंडामधील तळागाळातले एकत्रित येऊन ही भटकणारी जमात बनली असावी.

गुन्हेगार जमात–

इंग्रजांच्या काळात या लोकांची गुन्हेगार म्हणून नोंद झाली होती. त्याकाळात ज्या पारध्यांना इंग्रजांनी बंदिस्त केले होते. ते आजही त्याच ठिकाणी स्थिर झालेले आढळतात. नंतरच्या काळात गावगाडयाशी ज्या पारधी जमातींचा संबंध आला किंवा गावाशेजारीच ज्यांनी

आपली वस्ती कायम केली, ते गावपारधी म्हणूनच स्वतःची ओळख सांगताना दिसतात. पुणे येथील मुंढवा येथे राहणारी पारधी समाजातील लोक स्वतःची ओळख गावपारधी म्हणून करून देतात. ते मूळचे विजापूर जिल्हयातील 'इंडी' आणि 'होडगी' या गावाचे होय. इंग्रजांनी भटक्या विमुक्तांसाठी दिलेली 227 एकर माळरान जमीन मुंढवा येथे असून त्यातील काही भाग मुंढव्याचे गावपारधी स्वतः कसत असून त्यावर उपजीविका करतात.

'पारधी' समाजाच्या पोटजाती:

महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागामध्ये हा समाज मोठया प्रमाणात विखुरलेला आहे. अर्थातच फासेपारधी या नावाने तो सर्वपरिचित आहे. परंतु फासेपारधी ही पारधी समाजातील एक पोटजात असून गावपारधी, भिल्लपारधी, हरणपारधी, पालपारधी व चित्तपारधी हे रानोमाळ भटकंती करून मिळेल, त्यामार्गाने आपली उपजीविका करतांना दिसतात. ते एकाठिकाणी दीर्घकाळ वास्तव्य करीत नाहीत.

1) गावपारधी – हे गावाच्या आश्रयाने राहतात.

2) भिल्लपारधी –हे जंगलाच्या आश्रयाने राहतात. शिकार करणे हा त्यांचा प्रमुख व्यवसाय असून गुन्हेगारीत हे लोक अत्यंत तरबेज आहेत. त्यांना चोरशा किंवा 'पठाणपारधी' असेही म्हटले जाते. हल्ली हे लोक स्वतःला 'धनगरपारधी' म्हणवून घेतात.

3) पालपारधी – यवतमाळ व चंद्रपूर जिल्हयात तंबू म्हणजे पाल टाकून राहणारे ते 'पालपारधी' असे मानले जाते.

'पालपारध्यां'च्या पोटजाती–

1) शिकारी किंवा भिल्ल पारधी – हे पारधी बंदुकीने शिकार करतात.

2) फासेपारधी – हे फासे टाकून व सापळे लावून शिकार पकडतात.

3) लंगोटी पारधी – हे केवळ लंगोटी लावूनच वावरतात.

4) टाकणकार – हे दगडाचे पाटे व जाते टाकविण्याचे (टकटक असे त्यावर हत्याराने मारून त्याला खरबरीत कडून देण्याचे काम ते करतात.

या सर्वांमध्ये लंगोटी पारधी आणि टाकणकर पारधी हे 'गुन्हेगारी प्रवृत्तीचे' मानले जातात.

आणखी इतर जमाती – याशिवाय विविध भागांमध्ये जिल्हयांमध्ये पारध्यांचे आणखी काही प्रकार आढळतात.

1) चित्तेवाले पारधी – हे पारधी चित्त्याची शिकार करतात ते

2) गायकी पारधी – हे पारधी गायी, बैल हे सावज म्हणून बांधून शिकार करतात ते हा समाज स्वताची ओळख राजपारधी म्हणूनही करून देतो, हे लोक गाईला अतिशय पवित्र मानतात. गाय हे त्यांचे वाहन असून गाईच्या साथीने हे लोक ससे, तरस, चित्तर, पारा, होला यांची शिकार करताना दिसतात? गावाच्या बाहेर पाले ठोकून हे लोक तात्पुरत्या स्वरूपात निवा–याला राहतात.

3) गोसावी पारधी – हे पारधी गोसाव्यासारखा (धार्मिक भिक्षेकरीसारखा भगवा) पोषाख करतात आणि हरी मारत नाहीत तर फक्त कोल्हे व सशांचीच शिकार करतात.

4) शिशी के तेलवाले पारधी – हे पारधी मगरीचे तेल काढून विकतात.

5) बंदरवाला /माकडवाले पारधी – हे पारधी माकडांचे खेळ करीत फिरतात. त्याच्यावरच उदरनिर्वाह करतात.

उत्तर हिंदूस्थानात याच जातीला बेहोलया ना असून विदर्भ भागात बहोलेया आणि पारधी मिसळून गेलेले असून ते ओळखता येत नाहीत. त्यांच्या भाषेमध्ये मारवाडी आणि हिन्दीचे संमिश्रण आढळते. खानदेशातल्या पारध्यांच्या भाषेत गुजराथीचे मिश्रण आढळते. बहोलियांमध्ये कारजात नावाची पोटजात आढळते ते मराठीत बोलत असले तरी उर्दू व फारशी बोलणारे पण पारधी काही भागात आढळतात.

'पारध्यां'च्या रूढी परंपरा –

1) **'पारध्या'ची जातपंचायत** – इतर भटक्या विमुकत्याप्रमाणे पारधी समाजात जातपंचायतीला मान्यता आहे पारध्यांच्या वेगवेगळया पोटजातीत जातपंचायतीचें स्वरूप, संकेत नियम आणि शिक्षांचे प्रकार निरनिराळे आहेत 'गावपारध्यां'मध्ये 'पवार' आडनावाचे घराणे प्रमुख असुन पंचायतीचे प्रमुख पद परंपरेने पवारांच्याकडे असते तर फासेपारध्यांमध्ये पंचप्रमुख म्हणून तखालेदार पाटील असतो जातीअंतर्गत अनैतिक संबंध ठेवण त्या पुरूष किंवा स्त्रीस जातीतून बहिष्यकृत करण्याची शिक्षा दिली जाते किंवा हजार ते बाराशे रूपयांचा दंडलेला जातो.

'गावपारध्यां'च्या कवडीचा दंड हा नामुश्कीचा समजला जातो. स्त्रीने व्यभिचार केला असता उकळया तेलातून पैसा काढण्याची शिक्षा तिला देतात किंवा खरे – खोटे करण्यासाठी तापलेली कु–हाड हातांत घ्यायला लावतात. पूर्वी नाक, कान कापून धिंड काढण्याची शिक्षा दिली जात असे.

गुन्हाच्या स्वरूपावरून संबंधीत व्यक्तीस शिक्षा 500 रूपये दंड, जोडा मारल्यास 10रू दंड, तर लाथ मारल्यास 600 रूपयांचा पर्यंत दंड केला जातो.

2) '**पारध्यां'ची दैवते आणि उत्सव** – पारधी समाजाने आपल्या पोटजातीत निरनिराळया कुळांच्या नावाने देवतांची विभागणी केलेली आहे. पवार, भोसले, शिंदे, काळे ही या समाजातील चार प्रमुख कुळे मानली गेली असून , पवार, शिंदयांनी महालक्ष्मी, भोसल्यांनी भवानी तर काळयांनी काळूबाई आणि दुर्गादेवी कुलदैवते म्हणून स्वीकारली आहेत.

जत्रेचे स्वरूप – भवानी मातेची जत्रा –

पारधी समाजात दस—याला भवानीमातेची जत्रा मोठया प्रमाणात साजरी केली जाते ही जत्रा 3 दिवस चालत असूनया जत्रेत 4 कुळांतले लोक एकत्र येत नाहीत. या जत्रेमध्ये प्रत्येक कुळासाठी ठराविक दिशा वाटून देण्यात आलेली आहे. त्या त्या दिशेप्रमाणे कुळातले लोक जाऊन देवीची यात्रा करून येतात. या जत्रेत स्त्रीला अस्पृश्य मानत असल्यामुळे जत्रेच्या वेळची स्वयंपाकाची सर्व कामे पुरूषच करतात.

जत्रेच्यावेळी दस—यापूर्वी 9 दिवस उपवास केले जातात. 10 व्या दिवशी रात्री वारा वाजता होम पेटविला जातो त्यांनतर भक्ताच्या अंगात देवी येते, असा समज आहे. रात्रभर हे लोक पूजापाठ करतात. सूर्योदयापूर्वी होमाजवळ रेडा आणतात. देवीचा भक्त रेडयाच्या अंगावर पाणी टाकतो. पाणी अंगावर टाकताच रेडयाने अंग झाडले, तर त्याचे पाय बांधून त्याच्या मानेवर धारदार हत्याराने मारले जाते. मानेतील मांसाचा तुकडा काढून पेटत्या होमात. देवीला नैवेद्य टाकला जातो . नंतर रेडयाच्या मानेला ज्या ठिकाणी कापलेल असतो तेथून वाहणार रक्त देवाचा भक्त त्या जखमेला तोंड लावून पितो. यात्रेकरूसुध्दा देवीचा प्रसाद म्हणून ते रक्त पितात. नंतर रेडयांला होमाजवळ आणून ठार मारतात आणि देवीचा प्रसाद म्हणून मांसाची वाटणी केली जाते, याला 'टोणगा मारणे' असे म्हटले जाते, अशा प्रकारचा विधी या समाजात अत्यंत पवित्र मानला जातो. दस—याच्या दिवशी कर्ज काढून का होईना टोणग्याचा बळी दिला जातो बळी दिलेला ठिकाण हे समाजात देवीची ठाणे किंवा पवित्र ठिकाण म्हणून जाहीर केले जाते अशा ठाण्यात किंवा पवित्र ठिकाणी लोकांना वस्ती करण्यास मनाई आहे.

3) विवाह प्रथा –

पारधी समाजातील पोटजातींमध्ये विवाहाचे प्रकार आणि नियम वेगवेगळे असल्याचे दिसून येते. फासे पारध्यांमध्ये मुलगी उपवर झाल्यानंतर लग्न केले जाते तर 'गावपारधी, भिल्लपारधी' यांच्यात बालविवाहाची प्रथा रूढ असल्याचे समजते

या समाजात विवाहाप्रसंगी मुलाने मुलीला मागणी घालावयाची असते. यावेळी मुलीकडून मुली 4 ते 5 हजार रूपये 'दयाज' देण्याची पध्दत आहे. या पध्दतीने जर एखाद्या मुलीचा विवाह झाला आणि विवाहानंतर काही दिवसांनी ती मुलगी जमातीतल्या अन्य पुरूषाला आवडली आणि तिच्या पहिल्या नव–याला तिला सोडण्याची इच्छा असेल तर विवाहाच्या वेळी त्या बाईच्या नव–याने 'दयाज' म्हणून घेतलेले पैसे ती बाई पत्नी म्हणून घेऊन जाते. त्या बाईला मुले असतील तर तिच्या पहिल्या पतीकडे ती ठेवली जातात. याशिवाय पतीने ठरल्याप्रमाणे मुलीच्या वडिलांना व्याज दिले नाही तरी लग्नानंतर मुलीचा बाप दुस–याकडून पैसे घेऊन तिचे दुसरे लग्न लावून देतो. इतकेच नाहीतर स्त्रीला गहाण ठेवण्याची किंवा उसने ठेवण्याची पध्दत किंवा कर्जाच्या मोबदल्यात कर्ज फिटेपर्यंत कर्ज देणा–या इसमास मुलगी वापरण्यास देण्याची पध्दत या समाजात होती.

कर्जापायी मुलगी किंवा पत्नीला गहाण ठेवले असेल तर आणि कर्ज फिटेपर्यंत त्या स्त्रीला मुलबाळ झाले तर कर्ज पूर्णपणे फिटल्यानंतर मुले त्या इसमाकडे ठेवून ती बाई आपल्या बापाच्या किंवा नव–याच्या घरी येत असे.

पारधी समाजात जशी बहुपन्तीकत्वाची चाल आहे, तसेच बायका सोडण्याचे प्रमाणही गोठया प्रमाणात आहे.

4) मर्तिका प्रथा –

पारधी समाजात मयत करण्याच्या दोन पध्दती आहेत. 'गावपारधी' मृताचे दफन करतात. त्यावेळी खोल खडड्यात प्रेताला बसण्यासाठी छोटी देवळी केली जाते. त्यावेळी देवळीत प्रेताला बसवूनच मग अंत्यविधी होतो. दहाव्या दिवशी मृत व्यक्तीच्या आवडीचे पदार्थ आणि दारू ठेवली जाते. तर त्याचठिकाणी पुढे प्रेताच्या नावाने थडगे बांधले जाते.

तर 'फासेपारधी' या पोटजातीत प्रेताचे दफन होते. परंतु प्रेत वाहून नेण्याची पध्दत थोडी विचित्र आहे. हे लोक प्रेत मोठया काठीला अडकविलेल्या झोळीत नेतात. कुटुंबातील

जवळची माणसंच प्रेताचे खांदेकरी असतात. या समाजात प्रेतयात्रेस येण्यास स्त्रियांना बंदी असते. तेराव्याला बोकड कापून मृत आत्म्यास शांती देण्याची रीत यांच्यात आहे.

'प्रेत जाळणे' यांच्या समाजात चांगले मानले जात नाही. या समाजाच्या रीतीनुसार प्रेत जाळणे म्हणजे वंश जाळण्यासारखेच होय. विशेष म्हणजे ज्या ठिकाणी मयत होते, त्या ठिकाणी या समाजातील लोक राहत नाही, तर दुस—या ठिकाणी वास्तव्य करू लागतात.

5) स्त्रीचे बाळंतपण—

या समाजात स्त्रियांचे बाळंतपण पुरूष करताना दिसतात. बाळंतपणासाठी यांच्या स्त्रिया दवाखान्यात जात नाहीत. राहत्या घरी किंवा उघडयावर पारधी स्त्री बाळंत होते. त्याप्रसंगी संबंधित महिलेचा पती असावाच लागतो. जर एखादी स्त्री लवकर बाळंत होत नसेल तर पतीने किंवा बापाने तिच्या पोटावर पाय देण्याची रीत या समाजात आहे— (जाती आणि जमाती)

उतरती कळा —

गेल्या अनेक वर्षापासून हा पारधी समाज महाराष्ट्रात भटकंती करून ऊदरनिर्वाह करीत आहे. अनेक वाईट रूढी—परंपरा, चालीरीतींना तो बळी पडलेला आहे. सातत्याने हा समाज भटकंती करीत असल्यामुळे पारधी समाज शिक्षणापासून वंचित राहिला. आणि पराकोटीचे दारिद्रय आणि मागासलेपण घेऊनच तो जगत राहिला.

सद्यःस्थिती —

पुण्यातील मुंढवा येथे गावपारध्यांचे वास्तव्य असून त्यांची थोडीफार शेती असल्याने शेतीवरच उदरनिर्वाह करतात. मात्र फासेपारधी, गायपारधी किंवा थोडयाफार प्रमाणात असलेले भिल्लपारधी हे शेतीव्यतिरिक्त अन्य मार्गानी उपजीविका करतात. भीक मागून पोट भरणा—या फासे पारध्यांची अवस्था फारच विचित्र आहे. भीक मागून पोतभर भाकरी ते गोळा करतात. पण भाकरीबरोबर खायला त्यांना चटणीदेखील मिळत नाही.

गेल्या काही वर्षापासून शहराच्या जवळ राहणा—या पारधी समाजातील काही लोकांमध्ये सामाजिक जाणीव दिसून येते. मात्र बहुसंख्य प्रमाणात पारधी समाज शैक्षणिकदृष्टया आणि आर्थिकदृष्टया मागासलेला दिसतो आहे. महाराष्ट्र शासनाने भटक्या विमुक्तांची जी यादी केली, त्यामध्ये 'पारधी', 'फासेपारधी', 'लंगोटपारधी', 'बहेलिया पारधी', 'चित्तापारधी', 'शिकारपारधी',

'टाकणकार', 'तकिया' आणि 'पालपारधी' या पोटजातींचा समावेश अनुसूचित जमातींमध्ये केलेला आढळतो. मात्र 'गावपारधी' आणि 'हरणपारधी' या तत्सम जातींचा समावेश विमुक्त जमातीत करण्यात आलेला आहे.

सरकारने दिलेल्या सवलती, योजना या पारधी समाजापर्यंत पोहोचलेल्या नाहीत. घटनेने दिलेल्या न्याय हक्कांची त्यांना जाणीव नाही. हा समाज इंग्रजांच्या काळात गुन्हेगार म्हणून परिचित असला तरी स्वातंत्र्योत्तर काळात आपल्याच देशवासियांकडून तो उपेक्षित राहिलेला दिसून येतो. आजही गुन्हेगार म्हणूनच त्यांच्याकडे पाहिले जाते. तर बहुजन समाजाच्या नजरेत त्यांच्याविषयी तुच्छतेची आणि संशयाची भावना कायम राहिली. गाव नसल्यामुळे कायमच्या नोंदी नाहीत. तसेच जातींचे दाखलेही नाहीत आणि जातीचे दाखले नसल्यामुळे सरकारी दरबारी कोणतेही प्रकरण होत नाही. ही मुख्य अडचण या समाजाची आहे.

आज हा पारधी समाज थोडयाफार प्रमाणात जागृत होऊ पाहतो आहे. त्यांना जीवनात स्थैर्य हवे आहे. गुन्हेगारी वृत्ती, वाईट रूढी, परंपरा मोडण्याच्या ते प्रयत्नात आहेत. इतर पुढारलेल्या समाजाने त्यांना समजावून घेऊन सहकार्य करायला हवे. असे झाले तरच या समाजातील लोकांना भटकेपण, दारिद्रयमय जीवन संपण्यास काही प्रमाणात साहाय्य होऊ शकेल असे म्हणता येईल.

संदर्भ ग्रंथ –

1) जाती आणि जमाती – श्री. रंगनाथ चव्हाण

2) महाराष्ट्रातील जाती आणि जमाती – श्री. देवळगांवकर

3) Mr. m.Wvikipedia.org

◆◆◆

संत साहित्यातील पर्यावरणाचा विवेचक अभ्यास

श्री.हनुमान भरत सांगळे
एम.ए., नेट (मराठी), डी.एड., बी.एड.

प्रस्तावना :-

सध्या सर्वांना भेडसावणारा ज्वलंत प्रश्न म्हणजे पर्यावरणाचा ऱ्हास होय. एवढया मोठ्या महाभयंकर प्रश्नाचा भविष्य कालीन व कलयुगातील मानव जातीचा गुणधर्म लक्षात घेऊन मध्ययुगीन संतानी ७०० वर्षापूर्वी त्यांच्या साहित्यातून पर्यावरणाचे विशेष महत्व समाजिक प्रबोधनाद्वारे पटवून दिले. उदा. ओव्या, अभंग, गवळणी, भारुडे, ई. कारण त्यांनी त्याच वळेस जाणले होते कि, काल्युगाटला अधुनिक माणूस हा स्वतःच स्वतःचा शिल्पकार होणार परंतु त्याच्या अतिरिक्त प्रगतीमुळे आणि हव्यासापोटी माणूस स्वतःच स्वतःचा आणि जगाचा विध्वंसक बनणार हे मात्र निश्चित असल्याने संतानी संत साहित्यामध्ये मानवाच्या काल्यानासाठी पर्यावरणाचे प्रबोधनात्मक साहित्य निर्माण करून ठेवलेले आहे. त्यामध्ये प्रामुख्याने संत ज्ञानेश्वर , संत नामदेव, संत सावतामाळी, संत एकनाथ, संत तुकाराम, संत रामदास आदि संतांच्या नावाचा उल्लेख करता येईल. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये वरील संतांच्या साहित्याचे अध्ययन करण्यात आलेले आहे.

शोध निबंधाचे उद्देश :-

१) संत साहित्याचे अध्ययन करणे.
२) संत साहित्यातील पर्यावरणवादी विचारांचे अध्ययन करणे.
३) पर्यावरण संवर्धनासाठी संत साहित्याची आवश्यकता तपासून पाहणे.
४) संत साहित्यातील पर्यावरणवादी विचारांचा शोध घेऊन प्रस्तुत शोध निबंधाच्या माध्यमातून नव्याने मांडणी करणे.
५) पर्यावरणाचे महत्व व उपयोगिता पटवून सांगणे.

गृहीतके :-

१) संत साहित्य हे प्रबोधनात्मक साहित्य आहे.
२) संत साहित्यामध्ये जन जीवनाच्या संरक्षणार्थ पर्यावरण संवर्धनाचे विचार मांडलेले दिसून येतात.
३) जन जीवनाच्या सुरक्षिततेसाठी पर्यावरणाचे संवर्धन आणि यासाठी संत साहित्याची आवश्यकता असल्याचे पहावयास मिळते.

संत साहित्यातील पर्यावरणवादी विचार :-

ई.स. ११ व्या शतकापासून पातशाही, सरंजामशाही, गुलामगिरी, सावकारी, अंधश्रद्धा, भूतबाधा, करणी, तोटगे, मानवाला अ मानवी वागणूक, ई. समस्यांवर व परिस्थितीवर मात करून समाजाची घडी बसवण्यासाठी महाराष्ट्रातील संतांनी मानवी जीवनासाठी व जन

कल्याणासाठी समाज प्रबोधनाबरोबरच पर्यावरण संरक्षणाचा विचार समाजाच्या मानावर नुसता बींबवलाच नाही तर तो संत साहित्यामध्ये लिहून सुद्धा ठेवलेला आहे.

११ व्या सत्कात मराठीचे आद्यकवी मुकुंदराज यांनी त्यांच्या विवेकसिंधू या ग्रंथात तर दासोपंत यांनी त्यांच्या पासोडी या ग्रंथात अध्यात्म व समाज प्रबोधनाबरोबर पर्यावरणावर देखील लिखाण केलेले आहे. तसेच १२ व्या शतकात आद्य शंकराचार्य यांनी अध्यात्म बरोबर पर्यावरणावर लिखाण केलेले आहे. १३ व्या शतकाच्या सुरुवातीस महानुभाव पंथातील श्री.चक्रधर स्वामी व माहीभट यांनीहि अध्यात्म नि समाजप्रबोधनाबरोबरच पर्यावरणावर लिखाण केलेले अहहे.

संत ज्ञानेश्वर :-

मध्ययुगीन संतानी त्यांच्या संत साहित्यात पर्यावरणावर विशेष भर दिलेला आढळून येतो. उदा.संत ज्ञानेश्वर यांनी त्यांच्या ज्ञानेश्वरी या ग्रंथातून तसेच इतर अभंग गवळणी चन्गदेव पासष्टी अमृतानुभव इत्यादी मधून पर्यावरण विषयक माहिती सांगितलेली आहे. ज्ञानेश्वरीच्या दहाव्या अध्यायातील २३५ व्या ओवीमध्ये ज्ञानेश्वर म्हणतात कि,

कल्प द्रम हन पारिजातु गुणे चंदनु हि वाढ विख्यातु

तरी यया वृक्ष जाता आतु अश्वथु तो मी

म्हणजे पारिजात चंदन सुव्सिक वेळी फुले परिमळ व रसाळ फळांची झाडे यामध्ये तर मी असतोच परंतु पिंपळाच्या झाडात मी विशेष करून असतो असे भगवान श्रीकृष्ण अर्जुनास सांगतात असा उल्लेख संत ज्ञानेश्वारांनी केलेला आहे. त्यानंतर १३ व्या अध्यायातील १७९ व्या ओवीमध्ये ज्ञानेश्वर म्हणतात कि,

अगा वृक्षासि पाताळी जळ सापडे मुळी ते शाखांचीये भाळी बाहेर दिसे

१८० व्या ओवीमध्ये का भूमीचे मार्धव सांगे कोंबाची लवलव

यामध्ये संत ज्ञानेश्वरांनी जमिनीचा प्रकार कसा ओळखावा, झाडाची लागवण करून टी कशी जोपासावीत यचे मार्मिक प्रबोधन केलेले आहे. १४ व्या अध्यायामध्ये २३३ व्या ओवीमध्ये नागरेचि रचावि जलाशये निर्मावी महावने लावावी नानाविध वरील ओव्यांमधून संत ज्ञानेश्वर जमिनीचा प्रकार ओळखण्यायापासून, बी पेरण्यापासून झाडे लावण्य्यापासून टी कशी सांभाळावीत याचे मूल्यवर्धित मार्दर्शन करत आहेत तसेच पर्यावरणाचा ऱ्हास न करता त्यावरील उपाय म्हणून पर्यावरण संवर्धन कसे करावे याचे मार्गदर्शन करतात.

संत नामदेव :-

संत नामदेवांनी त्यांच्या अभंगवाणी मधून पर्यावरणविषयी मार्गदर्शन केलेले आहे. त्यामाध्ये

वन वृक्ष वल्ली ईश्वरा समान ऋषी मुनी जन राहते जेथे १

होऊनिया पक्षी कमोड कोकिळा वेष्टिले स्थळा ब्रम्हाबोधे २

मायुरादी पक्षी नृत्य करिताती नद्या वाहताती दोही थड्या १ भूमीवरी सडे केशर कस्तुरी आनंद अंतरी सकळांच्या २ विमानांची दाटी सुरवर येती गंधर्व गट्टी सप्त स्वरे ३ मंद मंद

मेघ गर्जना करिती वाड्या वाजताती नानापरी ४ नामा म्हणे स्वर्गी नगरर वाजती पसारा नाचती आनंदाने ५

वरील अभंगातून संत नामदेव सांगतात कि, जर वृक्ष वल्ली नद्या विहिरी तलाव इत्यादी सर्व पर्यावरण व्यवस्थित असेल तर सर्व सामान्य जनता व तिचे आरोग्य चांगले राहील परंतु त्या ठिकाणी ऋषी मुनी स्वर वार गंधर्व स्वतः देव देवता आनंदाने गावून नाचून रममाण होतील व सर्व श्रुष्टीचे कल्याण होयील असा संदेश देतात.

संत सावतामाळी :-

संत सावता माली म्हणतात आमुची माळीयाची जात शेत लाऊ बगाईत १ आम्हा हाती मोट नाडा पाणी जाते फुल झाडा २ शांती शेवंती फुलली प्रेमे जाई जुई व्याली ३ सावत्याने केला मळा विठ्ठल पायी देखियेला डोळा ४

कांदा मुळा आणि भाजी अवघी विठाबाई माझी १ लसूण मिरची कोथिंबिरी अवघा झाला माझा हरी २ ऊस गजर रताळू अवघा झालासे गोपाळू ३ मोठ नाडा विहीर दोरी अवघी व्यापिली पंढरी ४ सावता म्हणे केला मळा विठ्ठल पायी गोविला गळा ५

वरील अभंगातून संत सावतामाळी यांनी स्वतः शेती करून, जीरायीत शेती, बागायीत शेती, भाजीपाला फळबाग, फुलझाडे व वृक्ष यांची लागवड कशी करावी त्यांना कसे जोपासावे व सांभाळावे याचे मार्मिक मार्गदर्शन केलेले आहे.त्यांच्या स्वतःच्या शेत मळ्यामध्ये सर्व प्रकारच्य आवृक्ष वेळीमध्ये प्रत्यक्ष पांडुरंग पाहून त्यामधून पर्यावरण संवर्धन कसे करावे याचे मार्गदर्शन केलेले आहे.

संत तुकाराम :-

संत तुकाराम हे संत रामदास स्वामी व छ.शिवाजी महाराज यांचे समकालीन असून छ. शिवाजी महाराज हे त्यांचे परम भक्त होते. संत तुकारामांनी स्वतः शेती करून व भंडाऱ्या डोंगरावर जावून तपश्चर्या करून विठ्ठल नामामध्ये दंग राहून शेतीतून व आरण्यातून आलेल्या अनुभूतीचा उपयोग करून जन कल्याणासाठी पर्यावरणाविषयी मार्गदर्शन केलेले आहे ते अभंग गाथेतील अभंगामध्ये म्हणतात कि,

बीज पेरी शेती मग गाडे वारी वाहती १ वाया गेले ऐसे दिसे लाभ त्याचे अंगी वसे २ पाल्याची जतन तरी प्रत्यय येती कण ३ तुका म्हणे आळा उदक देता लाभे फळा ४

त्यानंतर

वृक्ष वल्ली आम्हा सोयरे वनचरे पक्षीही सुस्वरे आळविती

बीज तो अंकुर पत्र शाखा फळ प्राप्त बीज मूळ अवघे नासे

शुद्ध बिजापोटी फळे रसाळ गोमटी

सिंचन करिता मूळ वृक्ष ओलावे सकळ

याप्रमाणे संत तुकारामांनी शेतीमध्ये बीज पेरण्यापासून ते त्याचे पूर्णपणे संवर्धन करून त्याचा उपयोग मानव जातीस कसा होतो हे तर दाखवून दिलेच आहे परंतु त्याच बोबर पशु

पालन करून त्यांचा उपयोग कसा करावा हे सांगितलेले आहे. यामधून त्यांनी पर्यावरणाबाबत मार्गादाशान्न केलेले आहे.

उपसंहार

उपरोक्त नमुनादाखल संत साहित्याचा अभ्यास केला असता असे दिसून येते कि, संतांनी केवळ सामाजिक प्रबोधनच केले नाही तर मानव , पशु,पक्षी व सर्व श्रुष्टीच्या कल्याणासाठी पर्यावरणाचा ऱ्हास का करू नये व त्याचे संवर्धन कसे करावे हे पटवून दिलेले आहे. एकंदरीत संत साहित्याचा अभ्यास केला असता संतांनी आहे त्या परिस्थितीवर मात करून स्वतः त्या परिस्थितीमध्ये राहून अनुभवाचे चटके खावून इतरांना हा त्रास होऊ नये म्हणून एक मानवी धर्म या सद्गुणाचे पालन करून मानवाचे अर्थात स्वतः संतांचे एक परम कर्तव्य म्हणून आपल्या साहित्यातून धार्मिक,अध्यात्मिक,सामाजिक,समानतेचे आणि पर्यावरण तत्वाचे संवर्धन कसे करावे इतरांना आपल्यापासून त्रास का व कसा होऊ देऊ नये याचे मामिक प्रबोधन केलेले आहे. यावरून त्याकालीन संत साहित्य हे किती दूरदर्शी होते हे आपणास दिसून येते.

संदर्भ ग्रंथ सूचि :-

१) संपा. शंकर वामन दांडेकर, सार्थ ज्ञानेश्वरी, वारकरी शिक्षण संस्था आळंदी, पुणे, १९९७.

२) श्री.संत तुकाराम गाथा, संपा. शिवशंकर सुखदेव पाटील, गजानन महारज संस्थान, शेगाव, १९८९.

३) संपा.ह.भ.प.रंगनाथ महाराज खरात, श्री.गुरु बंकट स्वामी महाराज प्रासादिक वारकरी सांप्रदायिक भजनी मालिका, राहुल धार्मिक वाड्मय प्रकाशन, आळंदी, २०१४.

◆◆◆

"अण्णाभाऊ साठे यांच्या कांदबरीतील स्त्री पात्र"

प्रा.डॉ.रंदिल गजेंद्र साहेबराव

शि.गु.रा.गे.शिंदे महाविद्यालय, परंडा,

ता.परंडा जि.उस्मानाबाद

अण्णाभाऊ साठेंच्या कादंब-या तरुण मनात रुंजी घालणा-या आहेत. तसेच प्रेम भावनांचे विलोभनीय स्वरुप रेखाटणा-या, सर्वसामान्यांचे वास्तव जीवन चित्रित करणा-या आहेत. कथानकातील घटनानुरुप येणा-या व्यक्तिरेखा हुबेहुब वाचकांसमोर उभे करण्याचे कसब त्यांच्या लेखनशैलीत आहे. लेखनशैली चित्रदर्शी असल्याकारणाने सर्वच स्वभावचित्रे जिवंत वाटतात. त्यांनी व्यक्तिचित्रणाला महत्व दिलेले आहे. कारण त्यांच्या प्रत्येक कादंबरीचे कथाबीज त्यांनी पाहिलेल्या जिवंत व्यक्तीतुन रुजलेले आहे. हे त्यांनी वेगवेगळया प्रस्तावनेतून पुन्हा पुन्हा सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यांनी साकार केलेली माणसं ही त्यांच्या रक्तामासांची माणसं असल्यामुळे त्याला सहानुभूतीची जोड आहे. त्यांनी आपल्या कादंबरीमध्ये आपल्याच जाती-जमातीच्या लोकांनाच नायकत्व दिले असे नाही. तर बहुजन समाजातील माणसांना सुध्दा नायक म्हणून उभे केले आहे. त्यांच्या जवळ-जवळ सर्वच कादंब-या व्यक्तिचित्रणपर आहेत.

अण्णाभाऊंचा पिंड संघर्षशील असल्यामुळे त्यांच्या वृत्तीत कुढत बसणे नसून त्यांच्या व्यक्तिरेखा हया स्वाभिमानी आहेत. म्हणुन आचार्य अत्रे म्हणतात, " अण्णाभाऊ साठयांची माणसे जगण्यासाठी लढणारी आहेत. ती परिस्थितीने गरीब असली तरी लढवय्ये व स्वाभिमानी वृत्तीची आहेत.त्या परंपरेविरूध्द आक्रोश करीत नाही. तसेच परिस्थितीला शरणही जात नाही. तर प्रतिकूल परिस्थिती बदलण्यासाठी धडपडताना दिसतात. अन्यायाविरूध्द पेटून उठतात. त्यांच्या साहित्यातील नायक बंडखोर तर आहेत. पण त्यांच्या विचारांना क्रांतीची धार आहे."

अण्णाभाऊंच्या कादंबरी विश्वातील व्यक्तिरेखा हया कुठलाही भेदभाव मानीत नाही. जात, धर्म, वर्ण, पंथ यांच्या मोहजाळात त्या अडकताना दिसत नाही. गावगाडयात जगणारी ही माणसं एकमेकांशी प्रेमभावनेने, सलोख्याने, बंधुभावाने प्रसंगी वैरत्व पत्करून वागतात. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय यासाठी ते लढतात. अन्यायविरूध्द न्याय देण्यासाठी ते सातत्याने झटताना दिसून येतात. कारण अण्णाभाऊंनी एका विशिष्ट जीवन दृष्टीतून आपले लेखन केले आहे. म्हणून "त्यांच्या लेखनातील व्यक्तीरेखा रूढ आणि चाकोरीबध्द जीवन नेहमीसाठीच जगत नाहीत. विद्रोह, बंड, नकार घेऊनच त्या जगतात."

अण्णाभाऊंचे नायक हे पराक्रमी आहेत. ते देशासाठी आणि समाजपरिवर्तनासाठी सातत्याने लढतात. त्यांच्या कादंब-यातील माणसं झुंझार वृत्तीची आहेत. बहुदा तीन गोष्टीसाठी ती पेटून उठताना दिसतात. त्या म्हणजे पुरुषांचा स्वाभिमान, स्त्रीचे शील आणि देशाचे स्वातंत्र्य हया आहेत. त्यासाठी ते प्राणपणाने लढताना दिसतात. पराक्रमाची पूजा बांधणारे ते नायक असले तरी विनाकारण इतरांवर अन्याय- अत्याचार करीत नाही आणि होवू सुध्दा देत नाहीत. अण्णाभाऊंनी आपली स्वभावचित्रे टणक, शुरवीर, प्रसंगी दगडालाही पाझर फोडणारी आणि वेळप्रसंगी लोण्यापेक्षाही मऊ रेखाटली आहेत. तसेच त्यांच्या नायिका सुध्दा धाडशी, करारी आणि स्त्री-सुलभ स्वभावाच्या, सोशिकमनोवृत्तीच्या असून प्रियकराच्या प्रेमासाठी झुरणा-या नीतिसंपन्न, शीलवती स्त्रिया आहेत. त्या मर्यादाशील असल्या तरी फार काळ जुलूम सहन न करता अन्यायविरूध्द बंड पुकारणा-या आहेत. त्या कोमल

स्वभावाच्या, हळव्या मनाच्या प्रेमासाठी आतुर झालेल्या, तसेच शीलरक्षण करणा-या, प्रखर व्यक्तिमत्वाच्या स्त्रिया आहेत. साठे निर्मित व्यक्तिरेखांच्या स्वरूपाविषयी डॉ. बाबुराव गुरव यांचे विचार निश्चितच चिंतनीय आहे. ते म्हणतात, "अण्णाभाऊंच्या नायिका वाचकांचे आदर्श ठराव्यात. म्हणूनच समाजातील सर्वभक्षी प्रतिगामितेशी, पारतंत्र्याशी त्यांनी समूहशक्तीनिशी उभा दावा मांडला आहे. जीवनसंगर उभे केले आहे. क्रांतीकुंड आपल्या आहुतीने प्रज्वलित केले आहे."

<u>* मंगला:-</u> कृष्णाजी पाटलाची एकुलती एक मुलगी मंगला ही असुन कादंबरीची ती नायिका आहे. ती शंभर मुलीतून सुंदर म्हणून निवडावी अशी लावण्यवती तरूणी आहे. डोकीच्या केसांपासून ते पायाच्या नखापर्यंत मंगलाच्या देहात कसलीच उणीव नाही. गव्हाळ वर्ण, रेखीव चेहरा, सुंदर डोळे, नोकदार नाक असलेली सौंदर्यवती मंगला कोणालाही पाहता क्षणीच आवडावी अशीच आहे. जेवढी लावण्यावती तेवढीच सोशिक सुध्दा होती. घरंदाज असलेली मंगला सतशीलल व नीतिसंपन्न होती. सुरूवातीपासून शेवटपर्यंत मंगालाच्या आयुष्यात दु:खदायक अशाच घटना घडतात. सुरूवातीला तिचे लग्न पांडू पाटलाच्या राजाराम नावाच्या मुलाशी ठरते. तिला हळद लागते नवरी होवून सजविलेल्या गाडीत बसते आणि त्याचवेळी नवरदेवाची आई मरण पावल्याची बातमी येते. त्यामुळे तिचे लग्न तीन वर्ष लांबणीवर पडते. क्षणात आनंदाने मोहरून गेलेल्या मंगलाचं ह्दय दु:खानं हरपून जाते. हिरव्यागार चुडयाकडे बघून ती रडू लागते. आणि एक-एक दिवस मोजत राहते. मधल्या काळात तिला मातब्बर लोक मागणी घालतात, परंतु कृष्णाजी पांडू पाटलाला दिलेला शब्द पाळतात.

ज्या राजारामसाठी तीन वर्षे ती काढते तो एकाकी परागंदा होतो. हे कळल्यानंतर ती पुन्हा दु:खी होते भाउ हंबीर तिचे लग्न नागोजी सोबत लावण्यास उत्सुक असतो. पण मंगला त्याला विरोध करते अणि अशातच हिंदुराव नावाच्या बंडखोर, क्रांतीकारी तरूणाशी तिची ओळख होते. दोघेही एकमेकांवर प्रेम करतात. त्यांचे पर्यवसान लग्नात होते. हिंदुराव हाच राजाराम पाटील आहे हे समजल्यावर ह्दयात आनंद न मावणा-या मंगलाचा संसार दुस-याच क्षणी स्वतःच्या भावामुळे व नागोजीमुळे उद्ध्वस्त होतो. अण्णाभाऊंनी मंगलाला जेवढी कुलीन, नीतिमान सोशिकवृत्तीची रेखाटली तेवढीच करारी नि प्रसंगी हातात बंदुक घेउन लढणारी रणमर्दानी क्रांतीकारक सुध्दा साकारलेली आहे.

चित्रा ही नायिका असलेली मुळात 'चित्रा' नावानेच प्रकाशित झालेली नायिका प्रधान कादंबरी आहे. जन्मतःच देखणी असणारी ही चित्रा दिव्याच्या ज्योतीला देखील लाजवणारी अशी सुंदर तरूणी आहे. बाप मेला तेव्हा आईच्या पोटात वाढत असलेली ही चित्रा लहानपणापासून अगतिकतेचे आणि अतोनात कष्टाचे जीवन जगते. वयात आल्यावर मामा-कृष्णा तिचे लग्न करून देतो. परंतु नशीबाचे भोग असे काही असतात की, अंगाची हळद निघायच्या आधीच तिचा नवरा चंदू कानात गोम शिरल्यामुळे पाण्याबाहेरील माशा प्रमाणे डोकं आपटीत तडफडत तिच्या डोळया देखत मरतो. चित्रा आक्रोशाच्या डोहात बुडते जणू काही तिच्याभोवती दु:खाचा वणवाच पेटतो. जन्मापासुन दु:ख आणि संसारात पाय ठेवल्यापासुन आक्रोश हेच तिच्या संदर्भात नियतीला मान्य असते.

चित्राला फसवून मुंबईत वेश्या व्यवसाय करण्यासाठी आणलेली सुशील मुलगी मुंबई सारख्या महानगरात पोटनाळण्यासाठी व फसवणूकीमुळे वेश्या व्यवसाय करण्यासाठी ग्रामीण भागातील ब-याच मुली असतील. चित्रालाही तिचा मामा कृष्णा वेश्या व्यवसायात आणून सोडतो. परंतू तिच्या आईने दिलेली शिकवण ती अशी 'जिवाच्या मोलानं अब्रू जप' शीलभ्रश्ट न होऊ देता या नरकातून पळून जाते. आणि कष्ट करून प्रतिष्ठेचे जीवन जगते. पुढे तिचा लहानपणीचा मित्र जय या कामगार चळवळीतील कार्यकर्त्यांशी तिचे नव्याने संबंध जुळले व पुढे

त्याचे रूपांतर संसारात होते. वेश्या व्यवसायातील धन, दौलत अव्हेरून एक सामान्य कष्टकरी स्त्रीचे जीवन जगण्यासाठी सिध्द झालेली शीलवान नायिका अण्णाभाऊंनी ''चित्रा'' च्या रूपाने रेखाटली आहे.

<u>* राधा:-</u> राधा ही 'फकिरा' कांदबरीतील महत्त्वाची स्त्री व्यक्तिरेखा म्हणून पहावे लागते. राधा ही कांदबरीच्या नायकाची फकिराची आई आणि गावासाठी माळावर कढून मरणा-या शुरवीर राणोजीची पत्नी असते. पूर्ण कांदबरीमध्ये तिच्या आयुष्यात सुखापेक्षा दु:खच अधिक कथानकामध्ये फार कमी प्रसंगातून ती वाचकांना भेटते. तरी सुध्दा ती वाचकांच्या मनावर आपली छाप सोडून जाते. मुलं लहान असतानाच तिला वैधव्य येते ती मुलांसाठी जगते. राणोजी गावात जोगणीची जत्रा भरावी म्हणून माळावर कढून मरतो. तेव्हा तिच्यापुढे दु:खाचा डोंगरच उभा राहतो. परंतु मुलांकडे पाहून ती स्वत:च्या डोळयाने ती आपल्या पत्नीचा मृत्यु आणि मुलाच्या जीवनाची व संसाराची वाताहत पाहते. आयुष्यभर ती दु:ख भोगते. ज्यावेळी दौलती खिन्न होऊन म्हणतो, ''आता बाबू परत येणार न्हाय'' त्यावेळी राधाच्या काळजात कळ उठते आणि ती दाटल्या आवाजात म्हणते, काय पाप केलं होतं म्हणून हे सारं मी बघतेय ! म्हणूनच राधाविषयी वि.स. खांडेकर म्हणतात, ''राधा कादंबरीत फार थोडा वेळ आपणाला भेटते. शूर नव-याची बायको होणं आणि शूर मुलाची आई होणं याचं सुख काय आहे दु:ख काय आहे, हे तिला पुरेपुर अनुभवावं लागतं. तिच्या पत्नी ह्दयाच्या आणि मातृह्दयाच्या अंतरीच्या वेदना लेखकान जाता-जाता नुसत्या सुचित केल्या असल्या तरी त्या वाचकांच्या ह्दयात जाऊन भिडतात''.

<u>*वैजयंता:-</u> ही कादंबरी नायिकाप्रधा असून ती वैजयंता या तमाशा कलावंत स्त्रीच्या जीवनाचेच नव्हे तर सर्वच तमासगिरांच्या जीवनाचे, त्यांना भोगाव्या लागणा-या दु:खाचे, अडीअडचणींचे चित्रण करणारी कादंबरी होय. कादंबरीची नायिका वैजयंता, साठेंच्या इतर नायिकाप्रमाणे अप्रतिम सौंदर्यवती स्त्री, बावीस वर्ष वय असलेली ही हुशार आणि तेजस्वी व्यक्तिमत्वाची आहे. बारा दिवसांची असल्यापासून ती आईच्या पायातील घुंगूरांचा ताल, ठेका तुणं- तुण्याच्या नादावर खेळत असते. सातव्या वर्षापर्यंत वैजयंता घुंगरं, ताल, सुर, डफ, तुणतुणं याच्या नादावर खेळत असते. त्याबरोबर तिचे नृत्याचे शास्त्रीय पाठ सुरू असतात. आपला बाप कोण आहे हे तिला माहीत नसते. परंतु नियती असा काय डाव टाकते की, तिला शेवटी तमासगिरणीचे आयुष्य जगावे लागते.

<u>*चंपा:-</u> आई-बाप लहानपणीच वारल्यामुळे एका बाईने तिला वाढवलं आणि वयात येताच एका माणसाच्या हवाली केलं त्या माणसाने तिला वेश्यचं आयुष्य जगायला भाग पाडलं. पण सुदैवाने तिला रंग्या भेटला आणि तिचं वेश्येचं जीवन संपल. तिने त्याच्या नावानं कुंकू लावलं व कामगार स्त्री म्हणून ती जगू लागली. अशी ही दुर्दैवी नशीबाची चंपा चंदनला मात्र सातत्याने मदत करते. या जगात एकटी बाई अब्रुचं जिणं जगू शकत नाही. एकाच रात्रीत ती कसबीण होउु शकते. मनात नसतानाही वेश्या व्हावं लागणा-या स्त्रियांचे दु:ख अण्णाभाऊंनी चंपाच्या व्यक्तिरेखेतून मांडले आहे.

***समारोप**:- अण्णाभाऊंनी आपल्या सर्वच कादंब-यातून गावाकुसाबाहेरील महार-मांग वाडयाचे चित्रण केले आहे. विशेष म्हणजे या जाती-जमातींचे गावगाडयाशी अतिशय जिव्हाळयाचे संबंध असल्याचे दाखविले आहे. त्याचप्रमाणे प्रत्येक कादंबरीमध्ये चित्रित केलेल्या व्यक्तिचित्रणातून या उपेक्षित लोकांमधील शूरत्वाचा वेध घेतला. अण्णाभाऊंनी लिहिलेल्या कादंब-यांच्या कथानकांमध्ये त्यातील व्यक्तिरेखांमध्ये निवेदन वर्णन शैलीमध्ये वातारण व निसर्ग चित्रणामध्ये घटना प्रसंगांमध्ये भौगोलिक पार्श्वभूमीमध्ये साम्यच जास्त आहे. हे सुक्ष्मनिरीक्षकांना सहज लक्षात येते.

संदर्भ:-

1) लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे:- निवडक वाड्मय- संपादक अर्जुन डांगळे व इतर, पृष्ठ -1161 व 1162 प्रकाशक – म.रा. साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, प्र. आवृत्ती दि. 01 ऑगस्ट 1998.

2) शाहीर अण्णाभाऊ साठे :- संपादक प्रा. नागोराव कुंभार, प्रबोधन प्रकाशन, लातूर, प्र. आवृत्ती जानेवारी 1993.

3) 'फकिरा'-अण्णाभाऊ साठे :- सुरेश एजन्सी, पुणे 15वी आवृत्ती 15 ऑगस्ट 1994

4) 'आवडी' - अण्णाभाऊ साठे :- सुरेश एजन्सी, पुणे 7वी आवृत्ती 2002.

5) 'लोकराज्य' :- लोकशाहीर अण्णाभाऊसाठे, विषेशांक 1993 प्रकाशक-माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

6) 'दलित कथाःउगम आणि विकास':- डॉ. प्रकाश खरात, सुगावा प्रकाशन, पुणे, प्रथमा आवृत्ती - 1992

◆◆◆

स्त्रीवादी साहित्य प्रवाह

डॉ. वडीतके गंगाराम कोंडीराम
मराठी विभाग प्रमुख
कला , वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, सात्रळ, ता.राहुरी, जि. अहमदनगर.

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात ब्रिटिश राजवटीने आणलेल्या नव्या शिक्षण व्यवस्थेचा झालेला प्रसार, प्रबोधन काळात घडलेली विचारमंथने, औद्यागिक क्रांतीने बदलेली समाज घडी, लोकशाही व्यवस्था, पंचवार्षिक योजना अशा काही कारणांमुळे भारतीय समाज जीवनात स्वत्वाची जाणीव होऊन आतापर्यंत अपेक्षित राहिलेल्या , दडपल्या गेलेल्या समाज अस्तरात मुक्तीची भावना बळावली. नव्या समाजरचनेची परिवर्तनाची गरज वाटू लागली, यातूनच स्त्रीमुक्तीची चळवळ, दलित चळवळ इत्यादी चळवळी उभ्या राहिल्यात. परिवर्तनाच्या आकांक्षेने उभ्या ठाकलेल्या या चळवळीने साहित्यालाही प्रेरित, प्रभावित व प्रवाहित केले. साहित्याचे रूप बदलून टाकले, बदलत्या समाजाची वास्तवता अभिव्यक्त करायला त्या लक्ष विधी राहिल्याने साहित्याला स्वतंत्रपणे मानावे लागते. साहित्याचे व्यवस्थापन करतांना भिन्न वैशिष्ट्ये लक्षात घेऊन दलित साहित्य, ग्रामीण साहित्य, स्त्रीवादी साहित्य असे नामकरण होऊन साठोत्तरी साहित्यातील प्रवाह म्हणून अस्तित्वात आला.

जुन्याला नाकारून नवे घडवताना जीवनाला नवा अन्वयार्थ प्राप्त करून देताना काही विचार प्रवाह निर्माण होतात, या विचार प्रवाहांना निश्चित अशा दृष्टीकोनाचे रूप प्राप्त झाले की चळवळ आकाराला येते. समाजजीवनातील या चळवळीची त्यांनी निर्माण केलेल्या जाणिवांची अभिव्यक्ती साहित्यातून होताना त्यांच्या प्रेरणा, साहित्याचे स्वरूप बदलताना दिसते. अशा साहित्याचा स्वतंत्र प्रवाह मानावा लागतो.

इ.स.वी. सन १८४८ मध्ये अमेरिकेतील गुलामगिरी विरुध्दच्या लढ्यात सहभागी झालेल्या एलिजाबेध कॅंडी , मेरी आन इत्यादींनी भरगच्च अधिवेशन भरविले, सिनेका फॉल्स हा स्त्री स्वातंत्र्याचा जाहिरनामा प्रसिध्द केला. मालमत्तेत समान वाटा, शिक्षण व रोजगाराच्या समान संधी, निवडणूक लढविण्याचा व मतदानाचा हक्क यांची मागणी केली.

इ.स.वी. सन १८६९ मध्ये औद्योगिक क्रांतीमुळे कामासाठी घराबाहेर पडलेल्या स्त्रियांच्या अमेरिकन वुमन सफेद असोसिएशनची स्थापना झाली. याचेच सन १८९० ला नॅशनल अमेरिकन वुमन असोसिएशन मध्ये रूपांतर झाले. या असोसिएशन नी घटनादुरूस्तीची व राजकीय हक्कांची मागणी केली. जवळपास पाच लाख स्त्रीयांनी सह्याची मोहिम काढून घटनेतील बदल १९१५ पर्यंत अनेक वेळा फेटाळला गेला. पण स्त्रियांचा सहभाग घेण्याचा व मतदानाचा हक्क प्राप्त झाला. युरोपातील स्त्रियांच्या वळवळी बरोबरच स्त्रीवादी विचारांची पायाभरणी करण्यास मदत केली. १८६९ ला जॉन स्टुअर्ट मिल यांनी सब्जेक्शन ऑफ वुमन या ग्रंथातून स्त्री विकासाच्या आड येणा-या पुरूषसत्ताक मूल्य व्यवस्थेची चर्चा केली.

विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात विशेषतः दुस-या महायुध्दानंतर प्रबोधन योगाने केलेल्या स्वत्व जागृतीने विविध स्तरावर विषमता विरोधी मानव मुक्तीची लढे उभे राहिले. स्त्री मुक्ती हा त्याचाच एक घटक असल्याने त्याला ही गती मिळाली. स्त्री जन्मता स्त्री नसते तर समाजव्यवस्था स्त्री बनवते. असा विचार त्याने मांडला यामुळे स्त्रीच्या मागासलेपणाचे, शोषणाचे कारण म्हणजे घडवलेली स्त्री जात हा मुद्दा ठळकपणे पुढे आला. स्त्रीच्या वाट्याला आलेल्या या दुय्यम महत्वाची प्रतिभा करणे आणि एकूण समाजव्यवस्थेत सक्षम माणूस म्हणून जगण्याचा हक्क मिळाला पाहिजे अशी आग्रही भूमिका त्यांनी घेतली. या विचारातून स्त्रीमुक्तीच्या विचारांना ख-या अर्थाने स्त्रीवादाची संकल्पना लाभलेली आहे.

साठोत्तरी कालखंडात स्त्रीवादी विचारात भर पडत गेली आणि स्त्रीमुक्तीचा खुला विचारांचा संच म्हणजे स्त्रीवादाची समग्रलक्षी भूमिका घेतली गेली. पुढे मात्र बेटी फायटर, जर्मनी गिअर यांनी राजकीय तत्वज्ञान म्हणून मांडणी केली. स्त्रीयांच्या व्यक्तीमत्वाचे व निर्णयाची अवहेलना होऊ नये यासाठी लोकशाही मूल्ये प्रणालीत समान हक्कांची , स्वातंत्र्याचा पुरस्कार केला गेला व त्यातून मातृत्व असावे, कुटुंबसंस्था ही स्त्रीचे व्यक्तित्व विकासातील धोतांड म्हणून कुटूंब संस्थेला नकार द्यावा, समलिंगी सहजीवनाचा पुरस्कार अशी भूमिका घेऊन पुरूषसत्ता प्रभावांचा प्रतिवाद करण्यावर भर दिला जाऊ लागला.

या विचारांचे लोन भारतात येऊन स्त्रीवाद आकाराला आला. त्यापूर्वी भारतातही स्त्री मुक्तीचा विचार केला गेला आहे. एकूण जगातील स्त्री प्रमाणे भारतीय स्त्री ही पुरूषसत्ताक व्यवस्थेतील दुय्यम स्थानी ठेवली गेली आहे. त्यामुळे मध्ययुगीन काळात बसवेश्वरांनी स्त्री मुक्तीचा विचार मांडला होता, गौतम बुध्दाने स्त्री समतेचा पुरस्कार केला होता. परंतु या विचारांना चळवळीचे स्वरूप प्राप्त झाले नाही.

स्वातंत्र्यपूर्व काळातही स्त्रीयांना पुरूषाबरोबर समान अधिकार देणारे हिंदू कोड बिल तसेच स्त्रीबंदी विधवा विवाह संमतीचे वय यासारखे कायदे अस्तित्वात आले. १९२६ ला अखिल भारतीय महिला परिषद ही संस्था स्थापन झाली. सरोजिनी नायडू, कमलादेवी चट्टोपाध्याय, हंसा मेहता इत्यादीचे नेतृत्व या संस्थेला लाभले होते.

अशा प्रकारे समाजसुधारकांच्या प्रयत्नांना ब-याच प्रमाणात यश येऊन स्त्रिया शिकू लागल्या. स्वतःच्या स्थितीचे अवलोकन करु लागल्या. त्याविरूध्द बोलू व लिहू लागल्या. स्त्री सामर्थ्य वाढवून विकासाला गती मिळाली , याची परिणीती युनोच्या पहिल्या अधिवेशनात पुढे अखिल भारतीय महिला परिषदेच्या अध्यक्ष हंसा मेहता यांच्या हस्ते स्त्रीहक्कांचा जाहिरनामा सादर करण्यात आला. असे असले तरी समाजसुधारकांनी बहुतांशी धर्माच्या नावाखाली होणारे अन्याय म्हणूनच स्त्रीप्रश्नांचा विचार केला. पुरूषप्रधान व्यवस्थेच्या अंगाने या प्रश्नांकडे पाहिले गेले नाही आणि मुख्य म्हणजे स्त्रीवादाला अभिप्रेत राजकीय दृष्टिकोन यात नव्हता. त्यामुळे भारतातील हे विचार व प्रयत्न स्त्रीमुक्तीच्या संदर्भात महत्वाचे असले तरी विचारांना स्त्री वादी म्हटले गेले नाही.

स्वातंत्र्योत्तर काळात सर्वच समाज घटकांमध्ये आत्मभान लाभले. अस्मितेच्या जाणिवा निर्माण होऊन आपल्या स्वतंत्र अस्तित्वासाठीचा त्यांचा संघर्ष सुरू झाला. अशा परिस्थतीत जोम धरलेल्या स्त्री मुक्ती चळवळीला १९७५ मध्ये जागतिक महिला वर्षाच्या निमित्ताने व्यापक स्वरूप प्राप्त झाले. स्त्री संघटनांचे कार्य वाढले, स्त्री स्वातंत्र्य समता विकास मोठ्या प्रमाणातच अधिक मोकळेपणाने साहित्यातून होऊ लागले. पूर्व साहित्याचे स्त्री केंद्रे दृष्टीने पुनर्लेखन केले आणि यामुळे याकाळात स्त्रीवादी साहित्य प्रवाह निर्माण झाल्याचे म्हटले गेले.

अशा प्रकारचे वाद ही आपल्याला पाश्चात्यांकडून मिळालेली देण आहे. असे जरी म्हटले जात असले तरी डॉक्टर जनार्दन वाघमारे यांनी म्हटल्याप्रमाणे तिच्यातील प्रत्येक बाजू आपण घेतली असे नाही. कारण पाश्चात्य स्त्रीवादाला अभिप्रेत स्वातंत्र्याची संकल्पना व्यापक आहे. त्यात सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक स्वातंत्र्य बरोबर लैंगिक स्वातंत्र्य अभिप्रेत आहे. त्यामुळे विवाह संस्थेचे पावित्र्य मान्य नाही. विवाह संस्था ही स्त्री स्वातंत्र्याच्या मार्गातली धोंडा आहे. हे स्त्रीयांची व पुरूषांची मने जुळली तर विवाह न करता सहजीवनाचा आनंद लुटता येतो. मित्र म्हणून स्त्री व पुरूषाने एकत्रित रहावे. समलिंगी संबंधांना मज्जाव करण्याचे कारण नाही असे हे विचार आहेत.

स्त्रीयांचे त्या संदर्भात प्रश्न वेगवेगळे आहेत, तसेच येथील स्त्री विकासाला उदारमतवादी व मानवतावादी दृष्टिकोनाची ही एक परंपरा आहे. यामुळेच स्त्रीवादाचा आशय व प्रेरणा भारतीय स्त्रीवादी साहित्याला लाभला असल्या तरी भारतीय स्त्रीवाद म्हणून काही स्वतंत्र मांडणी करता येईल काय? याचा विचार स्त्री अभ्यासाच्या संदर्भात आज आपल्याकडे होत आहे.

स्त्रीवादाचे वैशिष्टये :

वरील पार्श्वभूमी विचारात घेता स्त्रीवादाचे वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. पुरूषी वर्चस्वातून स्त्री मुक्ती करणे, स्त्रीला एक व्यक्ती म्हणून समाज घटक म्हणून न्याय्य, हक्क व स्थान प्राप्त करुन देणे स्त्री शोषणाच्या व्यवस्थांचा व कारणांचा शोध घेणे हे स्त्री यशस्वितेचा पुरस्कार करणा-या नव्या पर्यायांची मांडणी करणे या सर्व विचारांचा म्हणजे, स्त्रीवाद त्यामुळे पुरूषांबरोबर, सहकार्य यावर भर देऊन विकास साधू पाहणारे मवाळ भूमिका ते पुरूशीसत्तेचा पाया उखडू टाकण्याची भाषा करणारी जहाल भूमिका अशा दोन्ही टोकांमधील स्त्री वादात समाविष्ट असलेल्या दिसतात.

२. डॉक्टर विद्युत भागवत स्त्री वादाचे स्वरूप सांगताना "भारतीय समाजव्यवस्थेत जातीव्यवस्था व वर्ग व्यवस्था आहे. तसेच स्त्री पुरूष विषमता आहे. या विषम व्यवस्थेच्या बाबतीत विचार करणारी जी विचारधारा आहे ती स्त्रीवाद होय.

स्त्रीवादी कोश होऊ शकतो? तर बाई होऊ शकते आणि पुरूष ही होऊ शकतो, स्त्री विषमता नष्ट करणारी जाणीव आणि विचार म्हणजे स्त्री वाद मानता येईल.

१. व्यक्तिवाद व पाश्चात्य राजकीय विचार प्रणाली.

२. स्त्री चा एक स्त्री म्हणून विचार न करता व्यक्ती म्हणून विचार करणारी विचार प्रणाली.

३. व्यक्ती म्हणून स्त्रीला स्वत्व भान व स्थान प्राप्त करुन देणारा कार्यशील.

४. परिवर्तन हे उद्दिष्ट व त्यासाठी कृतिशीलतेची अपेक्षा

५. स्वातंत्र्य व व्यक्ती विकास आड येणा-या पुरूषी मूल्य व्यवस्थेचा विरोध.

६. स्त्री पुरूष समानता स्त्री अस्मिता, स्त्री विकासाचा पुरस्कार करणा-या नव्या पर्यायांची मांडणी.

ही वैशिष्टये स्त्री साहित्यांत प्रतिबिंबित होतात. त्या साहित्याला स्त्रीवादी साहित्य म्हणता येईल. स्त्रीवादी साहित्य ही संकल्पना साहित्याशी लावताना त्यात पुढील तत्वे गृहीत धरावे लागतील.

स्त्रीवादी साहित्याचे स्वरूप :

१. केवळ स्त्रीने लिहिलेले साहित्य म्हणजे स्त्रीवादी साहित्य नव्हे, तसेच पुरूषाने स्त्री विषयावर लिहिलेले साहित्य म्हणजे स्त्रीवादी साहित्य नव्हे.

२. स्त्रीच्या पारंपारिक भूमिका म्हणजे देवी ते दासी या दोन्ही टोकांच्या भूमिकांचा धिक्कार करणारे व या भूमिकांच्या पलीकडे जाऊ इच्छिणारे म्हणजेच व्यक्ती म्हणून आपली नवी प्रतिमा सिध्द करणारे साहित्य.

३. पारंपारिक भूमिका मधील मर्यादा ढोंग यांची जाणीव होऊन ते लागणार , यांचे जोखड भिरकावून देणारे, या भूमिकांना महत्व न देणारे, या भूमिकांनी निर्माण केलेल्या यांच्या चौकटीचा तकलादू पणा दाखविणारे, या भूमिका यातून तयार झालेल्या स्त्री पणाच्या दंतकथांना आव्हान देणारे, जुन्या दंत कथांचे नवीन अर्थ लावणारे, पारंपारिक प्रतिमा नाकारून नवी प्रतिका सिध्द करणारे साहित्य.

४. सर्व स्तरावरील स्त्रीच्या शोषणाची जाणीव व्यक्त करणारे व या शोषणाला वैचारिक अधिष्ठानास आव्हान देणारे साहित्य.

५. विश्वास व दृष्टिकोन व्यक्त करणारे साहित्य.

६. व्यक्ती म्हणून स्वत:चा शोध घेणारे.

७. बाई म्हणून जगताना येणा-या खास बाईच्याच अनुभवांचा स्वतंत्र दृष्टिकोनातून अविष्कार करणारे.

८. पुरषांनी विकसित केलेले वांड.मय घाट प्रतिमा, शब्दार्थ यापलीकडे जाऊन आपले असे नवे वांड.मयीन घाट प्रतिमा भाषेचा वापर करणारे.

मराठी स्त्रीवादी साहित्याची वाटचाल :

मराठी साहित्यिक स्त्रीवादाचा स्वर १९७५ नंतर मोडू लागल्याचे म्हटले जाते. यासंदर्भात डॉक्टर मंगला वरखेडे म्हणतात, १९७५ हे जागतिक महिला वर्ष म्हणून जाहिर झाले आणि स्त्री संघटनांना बळ लाभले. मुलगी झाली हो हे ज्योती म्हापसेकर यांचे नाटक प्रदर्शन, स्लाईड शो, भाषणे व लेख इत्यादी द्वारा स्त्री जातीच्या विचारसरणीचा परिचय इथल्या समाजाला झाला असे असले तरी स्त्री वादाच्या उत्क्रांतीच्या

प्राथमिक अवस्थेत व्यक्त झालेली स्त्री पुरूष समानता, स्त्री स्वातंत्र्य, स्त्री मुक्तीची अपेक्षा आणि यातून समाज परिवर्तनाचे उद्दिष्ट साधण्याचे लक्ष लक्षात घेतात. ही भूमिका होऊन तिला चळवळीचे रूप देण्याचे काम प्रथमता फुले दाम्पत्याने केलेले दिसते.

यानंतर स्त्रीमती साहित्याला पहिला हुंकार म्हणता येईल असा विचार ताराबाई शिंदे यांच्या स्त्रीपुरूष तुलना या १८८२ साली लिहिलेल्या लेखातून उमटला. अरे मूर्खांनो स्त्रिया जातीनिशी लाजाळू, नाजूक व उपजत मूर्ख, तुम्ही काय महाराज, मोठे उपजत शौर्यवान, धैर्यवान तेव्हा मातेच्या सुवर्ण कुचकमंडलुतले अमृतास देखील वोठ लाविला नाही. तुम्ही या अबलास सर्व दिले , कारण आपण सबला पडलात तेव्हा हे असे करणे आपणास कसे बरे समजेल. म्हणून ही स्त्री जाती अगदी निर्मल, मूर्ख व अविचारी अशी नाना प्रकारची विशेषणे देऊन एकदाच त्यांच्या नावाचा डंका ठोकला. त्यांना निरंतर बंद दिवाना सारखी गृह तुरूंगात कैद करुन ठेवले. जिथे जिथे चढती कमान करुन राव बनलेत.... अशा शब्दात खरपूस समाचार घेऊन त्यांनी स्त्री पुरूष समानतेची मांडणी केली.

याच काळात कथा-कादंब-या तून तत्कालीन दृष्ट्या क्रांतिकारक भूमिका घेऊन स्त्रीवादी विचारांचे दर्शन घडविणारे, कळयांचे निश्वास, शब्री, हिंदोळयावर इत्यादीचे लेखन विभावरी शिरूरकर यांनी केले. कळयांचे निश्वास कथासंग्रहातून प्रोढ कुमारिकांचे दुःख मांडतांना पारंपारिक संकेतांची कोंडी फोडून कथा, बीजे, आशय, सूत्रे निर्मिती यामागील आपली वेगळी दृष्टी त्यांनी दाखवून दिले. डॉक्टर मंगला वरखडे यांच्या मते विभावरी शिरूरकर यांनी कमावत्या स्त्रिया घर उभे करण्यात हातभार लावतात आणि तरीही एक स्त्री म्हणून पुरूषसत्ताक समाजरचनेत तिचा जो कोंडमारा होतो त्याचे यथार्थ दर्शन घडविणारी आशय सूत्रे आपल्या वांड.मयातून आणली. एका अर्थाने समाजवादी व मार्क्सवादी स्त्रीवादाचा विचार जवळ जाणारी ही कथा सूत्रे आहेत.

आविष्कार आपल्या साहित्यातून करण्याचे काम या दशकातील गौरी देशपांडे, सानिया, प्रिया तेंडूलकर त्यानंतर छाया दातार, अंबिका सरकार इत्यादी लेखकांनी केले. प्रिया तेंडूलकरांनी ज्याचा त्याचा प्रश्न, जन्मलेल्या प्रत्येकाला इत्यादी संग्रहाला वैवाहिक जीवनात उध्वस्तपणा, घटस्फोट या प्रश्नांना थेट सामोरे जाणारी व कुणाच्या दयेची अपेक्षा न करता हे प्रश्न सोडविण्याची धडपड करणारी स्त्री चित्रित केली. स्त्री मुक्ती संघटना यात सक्रिय असणा-या छाया दातार यांनी गोष्ट साधी सरळ सोपी, स्वतःला शोधतांना, वर्तळाचा अंत इत्यादी कथासंग्रह द्वारे स्त्री पुरूषांच्या समान पातळीवरील नात्याचे चित्रण करुन पर्यावरणवादी भूमिकेतून स्त्रीयांच्या मानसिकतेची मांडणी केली.

केवळ आर्थिक व भौतिक क्षेत्रात नव्हे तर मानवी सर्जनशीलतेला पुरूष सत्तेने नियंत्रण केले आहे. अगदी प्रेमाच्या परस्पर सहमतीच्या खाजगी प्रसंगातही छुपे पणाने ही पुरूषी सत्ता पोषण करीत असते. त्यामुळे या सत्तेचा सर्व आघाडयांवर प्रतिवाद करेल, जहाल स्त्री वादाची भूमिका त्या भूमिकेशी सुसंगत

अशी आशय सूत्रे घेऊन लेखन केले. हे पद्मजा फाटक व गौरी देशपांडे यांनी केले आहे. हे असे आहे, एकेक पान गळावया सारखे संग्रह व कादंब-यांतून गौरी देशपांडे यांनी स्वयंभू , मुक्त, सहज प्रेरणा प्रमाण मानून जगणारी अशी स्त्री चित्रित केली. शांता गोखले यांनी रीआ वेलिणकर या कादंबरीद्वारे स्त्री जीवनातील वेगळया वास्तवाला सामोरे जात कादंबरी लेखनाचे वेगळे वळण दाखविले. त्यामुळे या कादंबरीचे वैशिष्ट्यपूर्ण सांगताना चंद्रकांत पाटील म्हणतात, मराठी वाचकांची मानसिकता गच्च धरून ती फुलविण्यात तात्विक साहित्यक मनाने देण्यात खास मराठी कार्य या कादंबरीत नाही . एका पात्रा भोवती घिरट्या घेत कुमारिकेच्या मानसिकतेची सामाजिक वातावरणात घुसलेली मुळे उघडी करण्याचा प्रयत्न करणारी कादंबरी आहे. या सर्वांपेक्षा मात्र वेगळे वळण दाखविण्याची स्त्रीमुक्ती चळवळीचा आधुनिक आशय सर्वसामान्य नागरिक, ग्रामीण श्रमिक स्त्री पुरूषांपर्यंत परिणामकारकपणे भिडण्याचे पारंपारिक लोकनाट्य शैलीचा वापर करण्याचे काम केले, ते ज्योती म्हापसेकर यांच्या मुलगी झाली हो या नाटकाने. रमाबाई रानडे यांच्या आमच्या आयुष्यातील आठवणी या आत्मचरित्राने सूर झाली. मल्लिका अमर शेख यांचे मला उध्वस्त व्हायचंय, उर्मिला पवार काही आत्मचरित्रांची नावे उदाहरणादाखल सांगता येतील.

स्त्रीवादी समीक्षा :

स्त्रीवादी समीक्षेची फक्त जुजबी ओळख करुन देण्याचा प्रयत्न इथे आहे. यासाठी जिज्ञासूंनी स्त्रीवादी समीक्षा संकल्पना व उपाय योजनेचे संपादक डॉ.मंगला वरखेडे स्त्री वादी विशेषांक आकाशवाणी, मराठी प्रगत अध्ययन संस्था धुळे, स्त्री वादी समीक्षा, स्वरुप आणि उपयोजन डॉ. अश्विनी धोंगडे इत्यादी ग्रंथ स्त्रीवादी साहित्याचे आकलन व मूल्यमापन करण्यासाठी नव्याने कोशांची निर्मिती होऊन स्त्रीवादी समीक्षा आकाराला आली. आणि या स्त्रीवादाच्या भूमिकेशी सुसंगत राखून वागण्याची व मूल्यमापन करणा-या विचार प्रवाहांना स्त्रीवादी समीक्षा असे म्हटले गेले. थोडक्यात स्त्रीवादी समीक्षा म्हणजे वांड.मय कलाकृतीकडे पाहण्याचा स्त्री केंदी दृष्टिकोन आणि समाजातील रूढपितृसत्ताक पध्दतीला वांड.मय समीक्षेच्या माध्यमातून दिलेला धक्का होय.

संदर्भ ग्रंथ

१. समीक्षेतील नव्या संकल्पना - संपादक डॉ. मनोहर जाधव

२. साहित्य प्रत्यय - भास्कर लक्ष्मण भोळे

३. स्त्रीवादी समीक्षा स्वरूप आणि उपयोजन - डॉ. अश्विनी धोंगडे

४. आधुनिक मराठी कवयत्रींची कविता - प्राध्यापक रा. ग. जाधव

५. मराठी कथेची स्थिती गती - अंजली सोमण.

६. स्त्री पुरूष तुलना - संपादक विलास खोले.

७. स्त्रियांची आत्मचरित्रे - स्त्रीवादी शोध - प्राध्यापक डॉ. शोभा पाटील.

◆◆◆

स्त्रीवाद आणि स्त्रीपुरुष-तुलना एक नवे आकलन

प्रा.भरतकुमार भागाजी भालेराव
जे.एस.एम.कॉलेज, अलिबाग

ताराबाई शिंदे यांच्या एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धातील स्त्रीपुरुष-तुलना या निबंधाचे स्त्रीवादाच्या संदर्भात विश्लेषण करायचे आहे. त्यामुळे प्रथम स्त्रीवाद संकल्पनेचे स्पष्टीकरण आवश्यक आहे.स्त्रीवाद ही युरोपियन संकल्पना आहे.युरोपिय सामाजिक-सांस्कृतिक परिस्थितीचा तिला व्यापक संदर्भ आहे.पुनरुज्जीवन चळवळ आणि प्रबोधनाच्या चळवळीनी पाश्चात्य स्त्रीवादी विचार आणि आंदोलनासाठी पार्श्वभूमी तयार केली होती.या चळवळींमुळे स्त्रियांना आपण माणूस आहोत,माणसाप्रमाणे नैसार्गिकरित्या जगण्याचा व विकास करण्याचा आपल्याला हक्क आहे याची जाणीव झाली.माणूस म्हणून आलेल्या आत्मभानातून स्त्रियांनी समान दर्जा आणि प्रतिष्ठा,विकासाची समान संधी प्राप्त करण्यासाठी स्त्रीवादाचा पुरस्कार केला.स्त्रीवाद संकल्पना लिंगभेदामुळे स्त्रीच्या वाट्याला आलेल्या शोषण आणि दुय्यमत्वाची चिकित्सा करते.पुरुषप्रधान व्यवस्थेमध्ये लिंगभेदाच्या आधारे पुरुषाला विशेषाधिकार प्राप्त होतात.त्याआधारे ही व्यवस्था आपले पुरुष प्रभुत्व,पुरुषसत्ता प्रस्थापित करते.घर-कुटुंब, विवाह, नातेसंबध आणि सार्वजनिक सामाजिक व्यवहारामध्ये पुरुष प्रधान व स्त्रीला दुय्यम मानले जाऊन स्त्रीच्या दुय्यमत्वाचा व शोषणाचा पुरस्कार केला जातो.लिंगभेदाच्या आधारे खाजगी आणि सार्वजनिक क्षेत्र अशी दुट्टपी विभागणी करून घर- कुटुंब या खाजगी क्षेत्रात स्त्रियांना डांबून ठेवले जाते आणि सार्वजनिक क्षेत्रातून त्यांना बहिष्कृत केले जाते.यामागे पुरुष प्रधान व्यवस्थेची दुटप्पी भूमिका असते.पितृसत्ता पुरुष विवेकशील असतात आणि स्त्रियां भावनाशील असतात,त्यामुळे त्यांना नियंत्रणाची गरज असते अशा प्रकारचे दृष्ट संकेत रुजवते,आणि या लिंगभाव संकेतांच्या आधारे स्त्रीतत्व आणि पुरुषत्व अशा प्रकारचे सामाजिक- सांस्कृतिक संरचित निर्माण करते.स्त्रीवाद लिंग (sex) आणि लिंगभाव (Gender) यातील भेद स्पष्ट करतो.लिंग ही संकल्पना नैसर्गिक आहे,त्या आधारे स्त्री पुरुषांमधील जीवशास्त्रीय भेद उदाहरणार्थ शरीररचना व वैशिष्ट्ये स्त्रियांना मान्य आहेत.या जीवशास्त्रीय भेदाच्या आधारे वंश सातत्य, मातृत्व, स्तनपान, गर्भधारणा आदि भिन्न नैसर्गिक जबाबदाऱ्या स्त्रिया नाकारत नाहीत.परंतु या जीवशास्त्रीय भेदाच्या आधारे जो लिंगभाव घडविला जातो त्याला स्त्रीवादाचा विरोध आहे.त्या मागचे पुरुषप्रधान राजकारण स्त्रीवाद उघड करतो.उदाहरणार्थ जीवशास्त्रीय लिंग भेदाच्या आधारे स्त्रियां स्वभावतः नाजुक,हळव्या, सोशिक, मृदु आणि मितभाषी असतात,भावनाशील असतात,त्यांना नियंत्रणाची गरज असते अशा स्त्री विषयीच्या दृष्ट धारणा,समज रूढ केले जातात.स्त्रीविषयीच्या या धारणांच्या आधारे स्त्री प्रतिमेचे दैवतीकरण अथवा विरूपीकरण केले जाते.त्यामुळे सामाजिक-सांस्कृतिक तसेच आर्थिक,राजकीय क्षेत्रात स्त्रियाना एका विदारक वास्तवाचा सामना करावा लागतो.स्त्री-

पुरुष हे मानवी समाजातील मूलभूत आणि परस्परपूरक नाते आहे.पुरुषसत्ताकतेमुळे स्त्री पुरुष नात्यातील ढळलेला असमतोल नष्ट करून दोघांना परस्परपूरक जगण्याचा विचार म्हणजे स्त्रीवाद होय.स्त्रीवाद ही अनेकांगी,अनेक वचनी संकल्पना आहे.(भालेराव :२०२०:पृ.२०४) जगभरात स्त्री शोषणाची व दडपणूकीची जी अनेक अर्थनिर्णयणे आकाराला आली त्यामधून स्त्रीवादाचे अनेक प्रकार व आविष्कार निर्माण झाले. त्याच्या अनेक अवस्था(waves) त्यामागचे ऐतिहासिक संदर्भ महत्वाचे आहेत.स्थल-काल,भाषा, वंश,वर्ग,जात या संदर्भाचे भान ठेवावे लागते. तसेच स्त्री-मुक्तीची संकल्पनाही सर्वत्र एकात्म नाही.थोडक्यात विभिन्न दृष्टीकोण त्यामधील परस्परसंबंद्ध व परस्परविरोधी घटकांनी स्त्रीवाद ही संकल्पना आकाराला येते.

या पार्श्वभूमीवर ताराबाई शिंदे यांच्या स्त्रीपुरुष-तुलना या निबंधाचा विचार करायचा आहे. स्त्रीवाद या विचारप्रणालीच्या आधारे त्यामधील जाणिवा स्पष्ट करायच्या आहेत.ताराबाई शिंदे यांचे हे लेखन एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धातील भारतीय स्त्री विषयक जाणिवा व्यक्त करणारे महत्त्वाचे लेखन आहे.१९व्या शतकाच्या पूर्वाधापर्यंत स्त्रियांना अनेक दुष्ट-रुढी प्रथांचा सामना करावा लागत होता.वैधव्याची एक रूढी घेतली तर स्त्रीला कोणत्या अमानुष संकेताचा सामना करावा लागत होता हे पाहता येते.(साळुंखे:१९९८ :पृ. ८७-९५)एकोणिसाव्या शतकात पाश्चात्य शिक्षण आणि सांस्कृत्यंतराच्या प्रक्रियेत महाराष्ट्रात जे सामाजिक सुधारणा आणि प्रबोधनाचे पर्व निर्माण झाले त्यातून स्त्री स्वतंत्र व्यक्ती आहे,तिला स्वतःचे स्वत्व आणि स्व-अस्मिता (Identity) आहे या विषयीचे भान आले.इंग्रजी राजवटी मध्ये भारतीय समाजात जे नवे उत्पादन संबंध प्रस्थापित झाले त्यातून उदयास आलेल्या नवमध्यम वर्गाचा तसेच म.फुले यांच्या स्त्री शुद्रांसाठी उभारलेल्या ब्राह्मणेतर चळवळीचा ताराबाईंच्या लेखनाला महत्वाचा संदर्भ आहे.ताराबाई शिंदे यांचे व्यक्तिमत्व इंग्रजी शिक्षण,संस्कृती,व्यक्तिवाद, विज्ञान आणि विवेकवादावर पोसले आहे .त्यांच्या बुद्धीवादी विवेकशील चिकित्सक दृष्टीचा परिचय या लेखनामधून कसा होतो ते पाहूया.

ताराबाईंचा निबंध अठराशे ब्याऐंशी सालचा आहे. सं.ग.मालशे आणि धनंजय कीर यांना महात्मा फुले समग्र वाङ्मय ग्रंथाचे संपादन करताना फुल्यांच्या सत्सार- अंक-दोन मध्ये ताराबाई शिंदे यांच्या स्त्री पुरुष तुलना या निबंधाचा गौरवाने उल्लेख केलेला आढळून आला.आंतरराष्ट्रीय महिला वर्षा निमित्त मालशे यांनी सदर निबंधाचे संपादन केले आणि त्या अनुषंगाने आपणास एकोणिसाव्या शतकातल्या स्त्रीवादी विचारांचा परिचय झाला.ताराबाईंच्या निबंधामुळे एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धातील स्त्री विचारांची घडण आपल्या लक्षात येते.शतकानुशतके स्त्रीयांना ज्या प्रकारच्या सामाजिक दु:ख,वेदना,अपमान ,अवहेलना सहन करावी लागत होती त्या संबंधीची चीड,संताप,वेदनेचा अविष्कार ताराबाईंच्या निबंधातून घडतो.प्रस्तावनेमध्ये ताराबाईंनी आपल्या निबंधाची प्रमुख प्रेरणा स्पष्ट केली आहे.माणूस म्हणून स्त्री आणि पुरुष या दोघांच्या अंगी काही गुणावगुण असतात.परंतु पुरुषप्रधान व्यवस्था ही सर्व दोषांची गोणी स्त्रियांवरच लादतात.ताराबाई स्त्री आणि पुरुष या दोघांच्या वागण्याची चिकित्सकपणे तुलना करतात.मानवी जीवनाच्या अर्थपूर्णतेसाठी, समाज स्वास्थ्यासाठी स्त्री-पुरुष नात्यातील सौहार्दतेचे अवगाहन करतात.वाचकांनी याचा नि:पक्षपातीपणे विचार करावा असे त्यांच्या विवेक-बुद्धीला आवाहन करतात.स्वजातीच्या कल्याणार्थ स्त्री-पुरुष समानतेचा आणि सदाचरणाचा विचार आपण रुजविणार असे त्या ठामपणे म्हणतात.या निबंधाची तत्कालीन प्रेरणा अठराशे एक्क्याऐंशी मध्ये विजयालक्ष्मी नावाच्या विधवेने भ्रूण-हत्या केली

होती,सेशन कोर्टाने तिला फाशीची शिक्षा सुनावली होती.परंतु या खटल्याला भरपूर प्रसिद्धी मिळाल्याने त्यांची शिक्षा कमी झाली.या खटल्याच्या निमित्ताने भारतीय स्त्रीची सामाजिक दुरावस्था,अन्याय व दुटप्पी धोरण समाजासमोर आले.काही वृत्तपत्रांनी पुरुषप्रधान भूमिका घेऊन विजयालक्ष्मी खटल्याच्या निमिताने स्त्री विषयक आपली द्वेषमूलक, तिरस्कृतता व्यक्त केली.इंग्रजी शिक्षण,रीतिभाती,खाद्यसंस्कृती,पेहराव स्वीकारूनही वैचारिकतेच्या बाबतीतील हे दारिद्रय ताराबाई आपल्या निबंधामधून ठामपणे उघड करतात.ताराबाईच्या निबंध लेखनाची कृती ही पुरुषप्रधानते विरुद्ध केलेली राजकीय कृती होय.म.फुलांच्या ब्राह्मणेतर चळवळीच्या प्रभावातून वैचारिक निबंध हे पुरुषी क्षेत्र मुक्ता साळवे,ताराबाई शिंदे या सारख्या स्त्रियांनी समर्थपणे हाताळले दिसते.निबंधाचे काही विशेष असतात. प्रस्तावनेपासून निष्कर्षापर्यंत विचारांचे निबंधन,बांधणी महत्वाची असते.निबंधाचा प्रारंभ,विषय विस्तारामध्ये प्रमुख मुद्यांची मांडणी, प्रतिपक्षाच्या विचारांचे खंडन आणि स्व-मताचे ठोसपणे प्रतिपादन ही निबंधाच्या स्वतंत्र घाटाची काही वैशिष्टे सांगता येतील.प्रमुख मुद्द्यांची मांडणी करताना विषयाला अनुसरून सामाजिक-सांस्कृतिक प्रश्नांचे दाखले देऊन पुराव्यानिशी मांडणी अभिप्रेत असते, उदाहरणे आणि दाखले यांनी संकल्पना स्पष्ट करावी लागते.मुंबई विद्यापीठाच्या स्थापनेनंतर अठराशे साठ ते पासष्ट या काळात मराठी गद्य घडत होते.गद्य आणि चिंतनशीलता यांचे वैचारिकतेशी नाते असते.अठराशे चौऱ्याहतर नंतरच्या मराठी निबंधामध्ये औपचारिक,अनौपचारिक आणि मिश्र असे तीन प्रवाह ठळकपणे जाणवतात.औपचारिक निबंध म्हणजे तर्क ,अनुमान,प्रमाण यांनी बांधलेले ,एक वैचारिक शिस्त आणि विलक्षण काटेकोरपणा असलेले, बौद्धीकतेकडे झुकलेले वस्तुनिष्ठ लेखन होय. अनौपचारिक निबंध आत्मनिष्ठता आणि कल्पना विलासाकडे झुकलेला असतो तर मिश्र निबंध या दोन्हीच्या सीमा रेषेवर असतो.ताराबाईंनी औपचारिक निबध लिहून पुरुषी विवेकशीलतेला आव्हान दिले.अठराशे पंचान्नमध्ये म.फुले यांच्या पहिल्या अस्पृश्य विद्यार्थीनी मुक्ता साळवे यांचा 'मांगमहारांच्या दुःखाविषयी निबंध' ज्ञानोदय च्या फेब्रुवारी आणि मार्चच्या अंकामध्ये दोन भागात प्रसिद्ध झाला होता.दलित जातिच्या शिक्षणाविषयी,गुन्हेगारी शिक्क्या विषयी तसेच दलित स्त्रीच्या दुःख-वेदने विषयी ती भाष्य करते.तिने दलितांची वेदना आणि ब्राह्मणांची धार्मिक लबाडी याची चिकित्सा केली आहे. म.फुल्याचे व्यक्तिमत्व, विचार, लेखन आणि चळवळ यांचा दोन्ही स्त्रियांवरील प्रभाव ठळकपणे जाणवतो.

म.फुल्यांनी सत्सार अंक-दोन ताराबाईच्या लेखनाचा गौरव केला आहे.(म.फुले:१९९१:पृ.३७३) स्त्री-सुधारणा आणि प्रबोधनाच्या पर्वातही स्त्रीला आपले शोषण-दुय्यमत्व ,सामाजिक अन्याय ,दडपूणाकी संबंधी बोलण्याचे स्वातंत्र्य नाही याकडे ताराबाई शिंदे लक्ष वेधतात.स्त्रीच्या शोषण आणि दुय्यमत्त्वाची चिकित्सा करताना भारतीय पितृसताक व्यवस्थांमधील स्त्री-पुरुष उतरंडीच्या संबंधांचे त्या विश्लेषण करतात.घर-कुटुंब,विवाह,नातेसंबंध यामध्ये पितृसत्ता स्त्रीला दुय्यम मानते.भारतीय पुरुषप्रधान व्यवस्थेमध्ये कुमारीका,विवाहिता ,विधवा यांना भेडसावणाऱ्या प्रश्नांचा ताराबाई वेध घेतात.बालविवाह,विषमविवाह,विधवांचे केशवपन,सती ,विधवा धर्माचे पालन, पुनर्विवाहाला विरोध ,पातिव्रत्य ,योनीशुचिता अशा अनेक दुष्ट-रूढी प्रथांचा सामना करावा स्त्रीला करावा लागतो.देव, धर्म,धर्मग्रंथ, शास्त्रकार या विषम व्यवहाराला आधार देतात.ताराबाई या सर्व पितृसत्ताक व्यवस्था आणि त्यांचे पुरस्कर्ते यांची बुद्धिवादाच्या आधारे चिकित्सा करतात.स्त्रीच्या पुनर्विवाहाचा पुरस्कार करताना वेद,स्मृति,पुराणे यांचे दाखले देतात. देव,धर्म,धर्मग्रंथ,शास्त्रकार पुरुषप्रधान समाजाच्या विशिष्ट लिंगविषयक धारणांना प्राधान्य देतात,

त्यामागे राजकारण असते,हे स्पष्ट करताना ताराबाई रामायण-महाभारतातील स्त्रीच्या विपर्यस्त चित्रणाची चिकित्सा करतात.द्रौपदी,अहिल्या,सत्यवती ,कुंती आणि तारा यांच्या पातिव्रत्याची चिकित्सा करताना द्रौपदीने कर्णाचे अंतर्यामी केलेले चिंतन,अहिल्येचे सुरेंद्राच्या आंकारूढ होणे,सत्यवती आणि कुंती यांचे कुमारदशेतील पुत्रप्राप्ती, ताराचा धाकट्या दीराबरोबर झालेला विवाह या प्रमुख घटनांचा पुरुष प्रधान व्यवस्था आपल्या हितसंबंधासाठी कसा उपयोग करते, तसेच पातिव्रत्य या संकल्पनेतील दुटप्पीपणा,पुरुषधार्जिणेपणा ताराबाई मंदोदरीच्या उदाहरणातून स्पष्ट करतात. (शिंदे :१९७५ : पृ. ३-४) कुंती आणि सत्यवती यांचे विवाह शास्त्रसंमत असतील तर सधस्थितीत स्त्रीच्या पुनर्विवाहाला परवानगी का नाही, हा त्यांचा प्रश्न आहे. कुंती आणि सत्यवती यांची संतती लेकावळा, खर्चा ठरत नसेल तर सघस्थितीतील संततीची अवहेलना का केली जाते,यामागील विभेद स्पष्ट करतात.पुरुषांच्या धैर्यशीलतेचा, प्रयत्नशीलतेचा शौर्याचा,व्युत्पन्नतेचा आणि बलाढ्यतेचा गौरव करून त्यांनी विधवा स्त्रियांच्या पुनर्विवाह साठी पुढे यावे असे आवाहन करतात.शिक्षणाचा अभाव ,अज्ञान हे तिच्या दुःस्थितीचे कारण आहे, पुरुषांनी त्यांच्या शिक्षणासाठी पुढाकार घ्यावा असे सूचवतात.परंतु आपल्याच शौर्याच्या कल्पनेत आत्ममग्न राहणाऱ्या पुरुषाला अजागल स्तनाप्रमाणे प्रमाणे निर्जिव मानतात.(शिंदे :१९७५ :पृ. ६) मानवी जीवनाच्या अर्थपूर्णतेसाठी स्त्री आणि पुरुष दोन्ही एकमेकाला परस्पर पूरक आहे अशी ताराबाईंची धारणा आहे .एकमेकांच्या सहअस्तित्वा मुळेच त्यांचे जगणे सुसह्य होते असा ताराबाईचा अभिप्राय आहे.

पुढच्या विवेचनात स्त्रीच्या मोहकतेच्या सामर्थ्याचा ताराबाई गौरव करतात.(शिंदे :१९७५:पृ.६ ,७ ,२६) जगनित्यांने सृष्टीच्या मोहकतेत भर घालण्यासाठी मोहक स्त्रीची निर्मिती केली. स्त्री विरहित सगळी सुखे स्मशान रूप आहेत, प्रपंचाचे शेत पुरुष एकटा नांगरू शकत नाही.एकल पुरुषाला समाजात मान्यता नसते, सिता विरहीत रामचंद्राचे अगस्तीने दर्शन घेण्याचे टाळले असे ताराबाई शास्त्राच्या आधारे सांगतात. स्त्रीवादी स्त्रीच्या मोहकतेच्या सामर्थ्याचा मर्यादित अर्थाने उल्लेख करतात.ताराबाईच्या विचारातील हे साम्य महत्वाचे आहे.

ताराबाईंनी आपल्या निबंधामधून वर्चस्ववादी व द्वेषवादी विपर्यस्त दृष्टीकोणातून लिंगभावावर आधारित रंगविल्या जाणाऱ्या स्त्री-पुरुषांच्या पारंपरिक प्रतिमांचे खंडन केले आहे.'आवर्तः संशयानाम ' हा भर्तृहरीचा श्लोक उद्धृत करून ताराबाई स्त्रीच्या नऊ दोषांची आणि त्याआधारे रचलेल्या स्त्री विषयक विपरीत संकल्पनांची तर्कशुद्ध चिकित्सा करतात.सामाजिक राजकीय क्षेत्रातील पुरुषाचा भ्रष्ट व्यवहार,पुरुष धार्जिण्या संकल्पना, स्त्री पुरुष आचरणाचे विषम नीती संकेत, दुटप्पीपणा स्त्रीच्या अध:पतनास कारणीभूत आहे असे सोदाहरण स्पष्ट करतात. पितृसत्ताक व्यवस्था मधील दुष्ट संकेत,धर्मशास्त्राचे निर्बंध,पारंपारिक रूढी तसेच देव,धर्म ,शास्त्रकार यांचे पक्षपातीपणा यामुळे विशिष्ट प्रकारची साचेबद्ध स्त्री प्रतिमा घडवली जाते. स्त्रियांमधील दोषांचे कारण पुरुषप्रधान व्यवस्थांनी घडवलेल्या स्त्री प्रतिमांना त्या बळी पडतात हे होय. ताराबाईंच्या मते सामाजिक सांस्कृतिक व्यवहारातून स्त्रियांना बहिष्कृत करण्यासाठी व त्यांचे निरंतर शोषण चालू ठेवण्यासाठी पितृसता असे विशिष्ट प्रकारचे स्त्री विषयक रुदीबद्ध साचे वापरते. धर्मग्रंथ, पुराणे, महाकाव्ये, मिथ्यकथा,ताराबाईंच्या काळातील मराठी साहित्य (मंजुघोषा, मुक्तामाला,या सारख्या कादंबऱ्या,मनोरमा सारखे नाटक 'स्त्रीचरित्र सारखे ग्रंथ) या सर्वांना विशिष्ट समाज,संस्कृती व इतिहास यांचा संदर्भ असतो याचे ताराबाईंना भान आहे.ताराबाईंनी साहित्यातील पारंपरिक पुरुषप्रधानधारणा व

मूल्यभावाधिष्ठीत प्रस्थापित संकल्पनांना आव्हान दिले.आधुनिक स्त्रीवादी समीक्षेमध्ये वूमन रीडर ही संकल्पना महत्वाची आहे.ताराबाई पुरुषी संहिताचे स्त्रीवादी वाचक या अर्थाने वाचन करून त्यात दडलेले अर्थ शोधतात

ताराबाईच्या विवेचनाला व्यक्तिवाद,उदारमतवाद,बुद्धिवाद यांचा महत्वपूर्ण संदर्भ आहे. स्त्रीची शतकानुशतकाची वेदना मांडताना त्यांचा सूर आक्रमक आहे, परंतु ही आक्रमकता, मूर्तिभंजकता स्त्री पुरुषांच्या सौहार्दपूर्व सह-अस्तित्वासाठी, नवसमाज निर्मितीसाठी आहे. त्यांचा ग्रंथ आणि त्याला अनुसरणाऱ्या परंपरेतून भारतीय स्त्रीवादाचे प्रारूप स्पष्ट करता येऊ शकेल इतके सामर्थ्य त्यांच्या लेखनात आहे.

संदर्भ:

१.भालेराव भरतकुमार ; (२०२०) स्त्रीवाद आणि १९७५ नंतरची मराठीतील आत्मचरित्रे ; शब्दालय प्रकाशन ; श्रीरामपूर

२. साळुंखे आ.ह. (१९९८) ; हिंदू संस्कृती आणि स्त्री ; लोक वाङ्मयगृह ; मुंबई

३. फडके य.दि. (संपा) पाचवी आवृती (१९९१) ; महात्मा फुले समग्र वाङ्मय ' महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ ; मुंबई

४. शिंदे ताराबाई (१९७५)स्त्रीपुरुष- तुलना ; मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालय ; दादर मुंबई

५.तत्रैव पृ. ३- ४

६.तत्रैव पृ. ६-७ , २६

◆◆◆

रवींद्रनाथ त्यागी के निबंधों में व्यक्त दुमुँहापन

डॉ. पी. डी. चिलगर

सहा. प्राध्यापक, हिंदी विभाग

महात्मा फुले महाविद्यालय, अहमदपूर, ता. अहमदपुर जि. लातुर

यंग्यकार रवींद्रनाथ त्यागी के व्यंग्य निबंधो के विषय से संबंधित विवेचन होना अनिवार्य है। मनुष्य की अमानवीयता, दुमुँहापन, भ्रष्टाचार, दम्भ, छल कपट, अनाचार आदि को त्यागी ने व्यंग्य निबंधो के माध्यम से समाज सम्मुख रखते हुए दिशा प्रदान कि है। व्यंग्यकार रवींद्रनाथ त्यागी ने भ्रष्ट राजनीति, साहित्यिक गुटबंदी, धार्मिक अडंबर, सामाजिक विकृतियाँ और व्यक्तिगत कुंटाओं को व्यंग्य निबंध के माध्यम से प्रस्तुत किया है। व्यंग्य के माध्यम से त्यागी ने समाज की विसंगतियों को दृष्टिगोचर करते हुए और सामाजिक भावबोध को स्पष्ट किया है। त्यागी के व्यंग्य मनोरंजक एवं रोचक होते हैं जो पाठक के होठों पर हलकी सी मुस्कान लाते हैं तो मन के भीतर गहरी बेचैनी निर्माण करते हुए यथार्थ को अभिव्यक्त करते है। मनुष्य स्वभाव से ही दिखावा प्रिय है। वह अपने आपको वास्तव में जैसा है उससे अलग दिखाने कि कोशिश करता है। वे चेहरे पे मुखौटा लगाकर घुमता है और दूसरों को धोका देता है। उसके कथनी और करनी में अंतर है। इसका कारण है व्यक्तिहिनता, खोखलापण एवं अपने नैतिक पतन को छुपाकर लोगों के सामने अपनी एक अच्छी छबी दिखाना चाहता है। इसमें सबसे उपर नेता लोग है जो चुनाव के समय ढेर सारे अश्वासन देतें है। चुनाव जीतने के बाद सब भूल जातें है। वही बात अफसर लोग, व्यापारी लोग भी दुमुँहापन त्यागी ने व्यक्त किया है। इसी दुमुँहापन को त्यागी जी अपने निबंधो का विषय बनाकर समाज सम्मुख प्रस्तुत करते है।

रवींद्रनाथ त्यागी के अनेक निबंध हैं जिसमें दुमुँहापन अभिव्यक्त होता है। ' शहीद दिवस : एक परिचर्चा ' में नेता को शहीदों के प्रति विचारों को व्यंग्यकार जानना चाहेते है। नेता शहीदों का नाम आते ही गंभीर हो जाता है। वह यह स्वीकार करता है की शहीदों के बदौलत ही हमें आजादी प्राप्त हुई। वह शहीदों के संस्मरण भी सुनाते हैं, और बादमें इस बात पर अफसोस प्रकट करते हैं और आँखों से पानी निकलने लगता हैं। कहते हैं - " खैर भावुकता का दौर जैसे ही खत्म हुआ वे एकदम व्यावहारिक स्तर पर उतर आए और कहने लगे कि हमारी भी क्या बदकिस्मती है कि, आजादी के बाद बालिग हुए क्योंकि शहीद होने की जो सुविधा आजादी से पहले थी, वह अब कहाँ ?"[१] साथ ही वे चाहते हैं विरोधी दल का व्यक्ति शहीद हो क्योंकि सत्ता परिवर्तन हों। होठों पर एक बात और अंदर अलग बात। दुमुँहापन नेता में दिखाई देता है। तत्कालिन नेताओं में भी यह दुमुँहापन हमें देखने को मिलता है। अपने स्वार्थ के लिए नेता किसी भी हद तक किस प्रकार गिर सकते है इस संदर्भ में त्यागी के कई निबंधों में यह दुमुँहापन स्पष्ट होता है। दुमुँहापन को स्पष्ट करते हुए त्यागी है कि - " मै सोचने लगा कि बिस्मिल गलत थे जो उम्मीद करते थे कि वतन पर मिटनेवालों

की मजारों पर हर बरस मेले लगेंगे। ऐसा कुछ नहीं हुआ। शहीदों की यादगार में लोगों ने शेरवानियाँ सिलवाई, फिल्मोंवालों ने फिल्म बनाई, कवि लोगों ने माईक को बाँहों में भरकर अपना कलाम पढ़ा मगर शहींदों का सच्चा गम किसी को कभी नहीं हुआ। हाकिम लोगो ने छुट्टी की माँग की और संपादकों ने विशेषांक निकाले। शहीद नही जानते थे कि उनके मरने के बाद क्या होगा। बकौल शायर के, पुलाव खाँएगे एहबाब, फ़ातिहा होगा।"[२] शहीदों ने अपनी जान दाँव पर लगाकर देश को आझाद करने में अपनी अहम भूमिका निभाई और इन लोगों ने तो किस प्रकार उनकी शहादत को मजाक बनाया है इसी दुमुँहापन को उपरोक्त संदर्भ द्वारा त्यागी ने स्पष्ट किया है।

सामाजिक परिवेश को व्यक्त करते हुए त्यागी ने अपने निबंधों के माध्यम से दुमुँहापन व्यक्त करते हुए किसी को भी नही छोड़ा। ' शोक-सभा ' व्यंग्य निबंध में मृत कर्मचारी के प्रति बोलने वाले व्यक्तियों के बाह्य और भीतर व्यक्तित्व के दोगलेपन को भी त्यागी ने प्रस्तुत किया है। मृत कर्मचारी एक सामान्य किस्म का आदमी था, उसमें कोई विशेषता नहीं थी कि जिसका गुण गौरव हो। लेकिन शोकसभा में सभी वक्ताओं ने एक और उसकी महानता का गौरव किया और अपने उसके साथ के संबधों का उल्लेख कर परोक्ष रूप में आपने आपको भी महान बनाया। किसी ने उसे सुकरात कहा तो किसे तो उसे भी बडकर कहा। असलियत कुछ और ही थी। ' सरल हिंदी के पक्ष में एक खुला पत्र ' व्यंग्य निबंध में सरल हिंदी का जयघोष करनेवाले राजनयिक, बुध्दिजीवी तथा हिंदी सेवी की कथनी और करनी की विसंगति को व्यंग्यकार त्यागी जी मार्मिकता से प्रस्तुत करते है। संपूर्ण निबंध में सरल हिंदी के लाभ और अनिवार्यता की बात कही गयी हैं लेकिन अत्याधिक जटिल हिंदी में इस विसंगति की चरम सीमा तब हो जाती है जब लेखक तत्सम शब्दों में पुरा पत्र लिखते हैं - "संप्रति तो मूल प्रश्न पर ही वार्ता होगी। अंततोगत्वा क्या कारण है कि बंग देश के मत्सोदन भक्षी बंगाली व दक्षिणा पथ के दोसा-इडली-सांभरपेयी बुद्धिजीवी तथा गुर्जर देश के परंपरागत सेनानियों नें हिंदी को अपनी भाषा क्यों नहीं स्वीकार किया? हिंदी अपने ही गृह में प्रवासिनी की भाँति जीवन क्यों यापन करती रही? राज्य की ओर से हिंदी की अनेक विभूतियों को आकाशवाणी से संपृक्त किया गया और केंद्रीय हिंदी निदेशालय जैसी संस्थाओं में भी हिंदी की प्रगती के लिए यथासंभव सभी कुछ किया। पर फिर भी क्या कारण है कि हिंदी पिछले पंचविशति वर्षों में द्वय और अर्ध कोश ही चली? हिंदी के अद्यतन इस प्रकार अवहेलित होने का हे बेताल, क्या कारण है? "[३]

त्यागी जी के ' मेरी पहली किताब ' निबंध में प्रकाशक कि कथनी और करनी की असलियत को व्यंग्यात्मक ढंग से प्रस्तुत करते हुए दुमुँहापन को इस तरह स्पष्ट करते हैं - " नारी की दिशा में तो मैं नही गया पर एक दूसरे प्रकाशक के पास अलबत्ता जरूर गया। उन्होंने मेंरी कविताएँ सुनी, देखी, प्रशंसा की और इसके बाद में छापने के लिए एक हजार रूपयों की राशि माँगी। "[४] एक तरफ उनका ध्येय नया साहित्य प्रकाशित करना है तो दूसरी तरफ हजारों रूपयों की राशि माँगना है। समाज में आज ऐसे प्रकाशक है

जिनका उद्देश्य सिर्फ पैसे कमाना है। वह दिखाते कुछ और है लेकिन उनका उद्देश्य कुछ और ही है। समाज में व्याप्त इस प्रकार के दुमुँहापन को रवींद्रनाथ त्यागी ने अपनी निबंधों में व्यक्त किया है। 'एक बडे आदमी के बारे में' व्यंग्य निबन्ध में रवींद्रनाथ त्यागी जी तथाकथित राजनेता के दुमुँहापन पर व्यंग करते हैं। वह बडा आदमी अपने व्यक्तिगत सुख के लिए गर्मियों में दार्जिलिंग और सर्दियों में मद्रास जाते थें।इतनाही नहीं लोगो की निगाहों में बडे बने रहने के लिए अंगेजी हुकूमत में रायबहाद्दुर बनना स्वाधिनता के बाद खादी को अपनाना समाजवाद कें पक्ंति मे सबसे आगे खडे हो जाना जब कोई चारा न हो तो संपत्ती को बचाने के लिए नक्सलवदी बनने को तैयार हो जाना, इस तरह की दलबदलु दुमुँहापन प्रवृत्तीवाले तथाकथित बडें लोगो पर त्यागी जी ने व्यंग्य किया है।

' गांधी जयंती: एस संस्मरण ' व्यंग्य निबंध में गांधी जयंती मनाने वालों के दुमुँहापन पर त्यागी जी व्यंग्य करते हुए कहते हैं- " कवितापाठ के बाद डिनर 'सर्व' किया गया। स्त्रियों को पहले और पुरुषों को बाद में। डाइनिंग हॉल में पहूँचकर देखा कि मेरे-जैसे शाकहारी वैष्णव के लिए वहाँ चपातियाँ और शीतल जल के अतिरिक्त शायद और कुछ नही था। मैने दही और अचार के सहारे कुछ रोटियाँ खाई, दो गिलास पानी पिया और बाद में कुछ फल खाए। बाकी लोग पता नही कौन - कौन से गोश्त का मजा लेते रहे और गाँधी जी के साथ साथ मुझ पर भी तरस खाते रहें। "[५] गांधीजी की जयंती का पर्व लोग मना रह है। अंहिसा धर्म को मानते हैं और इधर गोश्त का मजा ले रहे हैं। इस तरह नेता, अफसर, कवि, बुध्दिजीवी, प्रतिष्ठित लोग आदि के दुमुँहापन को त्यागी ने बखुबी ढंग से प्रस्तुत किया है।

सन्दर्भ संकेत

१) रवींद्रनाथ त्यागी प्रतिनिधि व्यंग्य - शहीद दिवस : एक परिचर्चा

२) रवींद्रनाथ त्यागी प्रतिनिधि व्यंग्य - शहीद दिवस : एक परिचर्चा

३) रवींद्रनाथ त्यागी प्रतिनिधि व्यंग्य - सरल हिंदी के पक्ष में एक खुला पत्र

४) रवींद्रनाथ त्यागी प्रतिनिधि व्यंग्य - मेरी पहली किताब

५) रवींद्रनाथ त्यागी प्रतिनिधि व्यंग्य - गांधी जयंती : एक संस्मरण

◆◆◆

'जरा समझो' कहानी और आज का युग

प्रा.डॉ.पवन नागनाथ एमेकर
कै.बापूसाहेब पाटील एकंबेकर ग्रामीण महाविद्यालय,
हणेगाव ता. देगलूर जि. नांदेड महाराष्ट्र

जिस प्रकार से समय बदलता जा रहा है,उस प्रकार से हमारे जीवन में बहुतसे परिवर्तन हो रहे है,ठीक उसी प्रकार से साहित्य में भी अनेक बदलाव नजर आ रहे है। हमने आज़ादी की जंग लढ़ी है सभी देशवासियों के लिए। लेकिन आज हो रहे आंदोलनों की ओर अगर गौर से देखा जाए तो हमें यह स्पष्ट दिखाई देगा की आज के आंदोलन राष्ट्र हित के बजाय 'स्व' हित के अधिक नजर आ रहे है। आज का इन्सान,इन्सानियत को भूलकर केवल अपने स्वार्थ के बारेमें ही सोंच रहा है।हमारे महान नेता भी आज अगर हमारे जैसी सोंच का स्वीकार करते तो क्या आज हम आज़ाद भारत के इन्सान कहलाते?

बदलता इन्सान,बदलता समाज,बदलता राष्ट्र इनसारी बातों को हम सुशिला टाकभौरे की कहानी 'जरा समझो' में देख सकते है। प्रस्तुत कहानी के माध्यम से लेखिकाने जाति भेद की विभिन्न समस्याओं को व्यक्त किया है। देश को आज़ाद होकर कितने साल हुए है,लेकिन अभितक लोगों के दिमाग में बैठा जाति—पॉति का भेद नहीं मिट रहा है, तो इससे अधिक दुर्भाग्य की बात हमारे लिय और क्या हो सकती है? जाति भेद के कारण जो दलित लोंग पीड़ित हुए उन सभी के जीवन की व्यथा को दलित साहित्यकारों ने अपने साहित्य के माध्यम से प्रस्तुत किया है।

दलित साहित्य के बारें में मोहनदास नैमिशराय कहते है,''दलित साहित्य यानी बहुजन समाज के सभी मानवी अधिकारों और मूल्यों की प्राप्ती के हेतू से लिखा गया साहित्य है। जो संघर्ष से उपजा है। जिसमें समता और बंधुता का भाव है और वर्ण व्यवस्था से उपजे जाति भेद का विरोध है।''[१] सुशिला टाकभौरे ने अपनी कहानी 'जरा समझो' के माध्यम से आधुनिक युग के चल रहे जाति—धर्म केभेद का पर्दा फाश किया है। कहानी का नायक अजय जाति से ब्राम्हण है फिर भी उसके विचार समाजवादी है।

अजय के ऑफिस के मैनेजर भी ब्राम्हण है,लेकिन उनके विचार अजय से अलग नजर आते है। मैनेजर खुद के ब्राम्हण होने पर गर्व महसूस करते है लेकिन अजय सभी जाति को समान मानता है। मैनेजर साहब कहते है,''आप समझे नहीं अभिमान होना चाहिए। आप कोकणस्थ चितपावन्न ब्राम्हण हैं। मैं भी कोकणस्थ ब्राम्हण हूँ। हम परशुराम के वंशज हैं। वही परशुराम,जिसने हिंदू धर्म की रक्षा के लिए इक्कीस बार क्षेत्रियों का नाश किया। जिनके सामने वैश्य और शूद्र कुछ भी नही है।. . . .हम सर्व श्रेश्ठ हैं। हम सबसे अधिक बौधिक तेज से सम्पन्न हैं। हमें अपनी जाति और धर्म का अभिमान होना चाहिए।''[२]

मैनेजर की इन बातों से लेखिका ने ऐसे इन्सान को प्रस्तुत किया है जो मनुष्य से भी अधिक जाति—पांति को अधिक महत्व देता है। आज लोंग किस प्रकार से अपने जाति,धर्म

को अधिक महत्व देकर इन्सानियत को भूलते चले जा रहे है। मैनेजर के द्वारा अजय को उसके जाति के बारेमें बार—बार पूछने के कारण अजय को गुस्सा आता है,तब एक दिन अजय जवाब देते हुए मैनेजर से कहता है, ''सर कोकणस्थ हों या कहीं का भी हों,सबसे पहले इन्सान होना जरुरी है। मैं इन्सान को महत्व देता हूॅं,फिर वह किसी भी क्षेत्र का हो,किसी भी जाति का हो या किसी भी धर्म का हो,इन्सान होना जरुरी है।''[३]

अजय की बातों से हमें एक ज्ञानी तथा समतावादी व्यक्ति के दर्शन लेखिका यहां कराती है। अजय अपने ऑफिस में भी दलित कर्मचारी खेमचंद को मानवतावादी दृष्टि से ही देखता है। खेमचंद अजय और मैनेजर दोनों के विचारों की तुलना करता हुआ कहता है,''मैनेजर ब्राम्हण है मगर अजय पंडित भी तो ब्रम्हण है। दोनों की विचार धरा में कितना अंतर है? क्या सभी लोग अजय जैसे बन नहीं सकते''[४] इन बातों से यह स्पष्ट होता है की अजय की विचारधारा प्रगतिशिल है और अजय मनुश्य को मनुश्य माननेवाला है। आज भी ऐैसे बहुतसे लोंग हमारे समाज में है जो केवल स्वयं को ही बड़ा मानते है और अन्य जाति को अपने से तुच्छ समझकर उसके साथ पशूसा व्यवहार करते है।

अजय के ऑफिस में काम करनेवाली सवर्ण महिलाएँ अकसर खेमचंद से उसके साफसुथरेपण के बारें में पुच्छा करती थी। यह महिलाएं अपने मन नही मन खेमचंद के प्रति छूआ—छूत की भावना रखती थी। मैनेजर साहब विजय को डॉटकर कहते है की,'' कम से कम मेरे चेंबर में पानी तुम पोहचाया करों।'' विजय भी समतावादी विचारधारा का व्यक्ति था वह चाहता था की ऑफिस के सभी लोंग खेमचंद के साथ अच्छा सा व्यवहार करें। विजय कहता है,'' हम सब इन्सान हैं। हमें आपस में कभी किसी से भेदभाव नहीं करना चाहिए। हम सब बराबर है। बीसवी शताब्धी खत्म हो रही है और इक्किसवी शताब्धी आ गई है। आखिर हम इन बातों को कब समझेंगें?''[५]

लेखिकाने खेमचंद के माध्यम से दलितों पर होनेवाले अन्याय को एवं अजय तथा विजय के माध्यम से मानवतावादी विचारधरा को प्रस्तुत किया है। 'एक कहानी यह भी' में मन्नू भण्डारी कहती है,''गलत को केवल विरोध करने भर से जिम्मेदारी पुरी नहीं हो जाती,उससे असहयोग करना भी जरुरी है।''[६] मन्नूजी के विचारों की अगर विस्तार से चर्चा करें तों जो व्यक्ति या विचार गलत है हम केवल उसका विरोध ही न करें बल्कि उसका असहयोग भी करना अत्यंत जरुरी है।मैनेजर के गलत विचारधारा का अजय जिसप्रकार से विरोध करता है,ठीक उसी प्रकार से आज भी हमें ऐसी गलत विचारधाराओं का विरोध एवं असहयोग करना चाहिए।

जब खेमचंद अपने मैनेजर से 'गोधराकांड', 'गोहानाकांड' के बारेमें पुच्छता है तब मैनेजर उसे गलत एवं उलटी कथा सुनाता है तब खेमचंद ,मैनेजर की झुठी बातों को पहचान लेता है। अपने जात तथा धर्म की प्रशंसा मैनेजर हर वक्त चाहते थे। खेमचंद की सोंच को लेखिका इस प्रकार से प्रस्तुत करती है,''मैनेजर साहब झूठे हैं,ढोंगी हैं। अपने लाभ के लिए

सबको गुमराह करते हैं। मैं उनकी किसी बात पर कभी विश्वास नहीं करुँगा।'' खेमचंद जैसे कितने लोग आज हमारे समाज में है जिन्हे बहला—फुसलाकर,गलत बातों का ज्ञान देकर गुमराह किया जा रहा है।

कुछ समय बितता गया और फिर 'जय श्रीराम' के नारों के साथ 'जय भीम' का भी नारा गुंजने लगा। अब धीरे—धीरे अजय को अपने गाड़ी का 'जय श्रीराम' का हॉर्न अब अजीबसा लगने लगा। अजय ने हॉर्न बदलना चहां लेकिन उसने अपनी गाड़ी ही बेच दीं। अब अजय ना किसी का समर्थन करता ना किसी का विरोध करता। खेमचंद और विजय के प्रति उसके मन के भाव बदलने लगे। अब वहं खुदको ही असुरक्षित महसुस करने लगा। जिस प्रकार से अजय की मानसिक अवस्था का चित्रण लेखिकाने प्रस्तुत कहानी के माध्यम से किया है,ठीक उसी प्रकार की मानसिकता आज बहुतसे लोगों की बनी हुई है। इसकी वास्तविकता की जड़ो को जब हम ढुंड़ निकालेंगें तब हमें यह ज्ञात होगा की आज लोंग राष्ट्रहित की बजाय अपने जाति को अधिक महत्व देकर राष्ट्रीय एकात्मता को खोखला बना रहे है।

आज हर एक जाति, धर्म का रोज एक नया संघटन निर्माण हो रहा है इसके कारण लोग एक—दुसरें के प्रति डर की भावना को महसूस कर रहे है। खेमचंद जैसा आम व्यक्ति भी आज अपनी जाति का गुनगान करने लगा और करें भी क्यों नहीं जब उसके सामने कोई अपनी जाति का गुनगान करें तो वह क्यों पिछे रहें। मनुश्य की इसी प्रवृति के कारण आज सभी जाति—धर्म के लोग एक—दुसरें के प्रति अजिबसा डर अपने मन में लेकर जी रहे है जो की राष्ट्रीय एकात्मता के लिए बहुत बढ़ा खतरा है साबित होता दिखाई दे रहा है। खेमचंद भी अपनी गाड़ी को 'जय भीम का हॉर्न लगाने के ख्वाब देखता है। अगर हमें हमारे राष्ट्रीय एकता को मजबूत बनाना है तो हम सभी को एक बनकर रहना होगा। हमारे देश में कोई धर्म हो तो वह मानवता का होना चाहिए और कोई जाति हो तो वह केवल स्त्री और पुरुश ऐसी होनी चाहिए।

संदर्भ:—

१.हिंदी दलित कविता:नये संदर्भ—डॉ.टी.पी राही —पृ.सं.१४

२.साहित्य सौरभ —सुजितसिंह परिहार —पृ.सं.८०

३.वही—पृ.सं.८१

४.वही— पृ.सं.८२

५.वही— पृ.सं.८३

६.मन्नू भण्डारी —एक कहानी यह भी —पृ.सं.०८

◆◆◆

अस्थायी अध्यापक की त्रासदी का यथार्थ दस्तावेज : दीक्षांत

डॉ. एकनाथ श्रीपती पाटील,
राधानगरी महाविद्यालय, राधानगरी, जि.कोल्हापुर

शोध आलेख का सार (Abtract)

सूर्यबाला के 'दीक्षांत' उपन्यास में अध्यापकीय जीवन की त्रासदी को चित्रित किया गया है। भविष्य में स्थायी नियुक्ति मिलेंगी इस उम्मीद पर दिन काटनेवाले अध्यापकों को संस्थाचालक स्थायी नियुक्ति नहीं देते बल्कि उन्हें नौकरी से निकाल देते हैं। वे उनकी जगह सिफाारिश पर अपने कोई रिश्तेदारया करीबी व्यक्ति को नियुक्त करते हैं। नौकरी से निकाले ऐसे अध्यापकों को दरदर ठोकरे खाते भटकना पड़ता है। संस्थाचालक नौकरी से निकाले गए अस्थायी अध्यापकों और उसके परिवार का भविश्य में क्या होगा? इसकी जरा–भी फिक्र नहीं करते। इसी महत्त्वपूर्ण समस्या को लेखिका सूर्यबाला ने नायक विद्याभूषण शर्मा के माध्यम से चित्रित किया है। नायक विद्याभूषण शर्मा उच्च विद्याविभूशित होकर भी उन्हें स्थायी नियुक्ति नहीं मिलती। उनकी जगह दूसरे व्यक्ति की नियुक्ति करने के लिए शर्मा सर के खिलाफ शडयंत्र रचकर उनका इस्तिफा माँगा जाता है। इससे उनको अपना भविष्य अंधकारमय लगने लगता है। नौकरी चली जाने से परिवार का क्या होगा? इसी मानसिक उहापोह में शर्मा बुर्जी से गिर जाते हैं उनकी मृत्यु हो जाती है। इसीप्रकार एक मेधावी, होनहार, अध्यवसायी, गुणी अध्यापक इस वर्तमान शिक्षा व्यवस्था का बलि चढ़ जाता है। इसी दर्दनाक त्रासदी का यथार्थ चित्रण 'दीक्षांत' में दिखाई है।

की–वर्ड –सूर्यबाला का 'दीक्षांत' उपन्यास, अस्थायी अध्यापकों की त्रासदी।

सूर्यबाला के 'दीक्षांत' उपन्यास का तृतीय संस्करण सन २०१७ में अमन प्रकाशन, कानपुर से प्रकाशित हुआ है। 'दीक्षांत' में ऐसे अध्यापकीय जीवन की त्रासदी को ध्वनित किया है जिन्हें व्यवस्था ने अस्थायी बना दिया है। ऐसे अध्यापकों को संस्थाचालक दूध में से मक्खी की तरह निकाल फेंक दरदर की ठोकरे खाने अभिशप्त बना देते हैं। आज स्थायी नियुक्तियों के बदले अस्थायी, अर्ध समय, तदर्थ तथा सी.एच.बी. (क्लॉक हावर बेसिक) अध्यापकों की नियुक्तियाँ होने लगी है। ऐसे अध्यापक अनेक समस्याओं का सामना करते हुए स्थायी नियुक्ति भविष्य में मिलेंगी इसी उम्मीद पर दिन काटते रहते हैं। काफी उम्रदराज होने पर भी उन्हें स्थायी नियुक्ति नहीं मिलती और जब स्थायी नियुक्ति का समय आता है तो संस्थाचालक या बड़े नेता के रिश्तेदार या जो मोठी रकम देगा उसे स्थायी नियुक्ति दी जाती है। अस्थायी अध्यापक को निकालते समय उनके पिछले कई सालों के कार्य का, उनकी मानसिकता का तथा उनके बीवी –बच्चों तथा परिवार का क्या हाल होगा? आदि बातों की जरा–सी विचार नहीं किया जाता। सूर्यबाला का 'दीक्षांत' उपन्यास इन्हीं बातों को केंद्र में रखकर लिखा है। सन १९९२ में प्रकाशित प्रस्तुत रचना आज भी प्रासंगिक है। अस्थायी नियुक्तियाँ अध्यापकों के माथे पर लगा कलंक है। ऐसा कहा जाता है, जिसतरह

अश्वथामा के माथे पर लगी हुई जख्म में से रक्त—मवाद बहता है और उसपर लगाने तेल माँगता हुआ अश्वथामा आज भी भटक रहा है। वैसे ही ये अध्यापक अस्थायी नियुक्तियाँ स्थायी बनाने के लिए आंदोलन कर रहे हैं। संस्थाचालक तथा दलालों के पास जा रहे हैं लेकिन दिन—ब—दिन यह जख्म (कलंक) और फैल रही है। प्रस्तुत उपन्यास का नायक विद्याभूषण शर्मा उच्च विद्याविभूशित तथा जुनिअर कॉलेज में अस्थायी अध्यापक है। उन्हें स्थायी नियुक्ति न मिलकर थर्ड डिविजन गुप्ता को स्थायी नियुक्ति मिलती है। एक बड़े नेता के रिश्तेदार को नियुक्त करने हेतु शर्मा सर से इस्तिफा माँगा जाता है। जिससे शर्मा सर को अपना भविश्य अंधकारमय दिखाई देता है। नौकरी चली जाने से परिवार का क्या होगा? इसी मानसिक उहापोह में वे बुर्ज से गिर जाते हैं और उनकी मृत्यु हो जाती है। इसतरह एक मेधावी, होनहार, अध्यवसायी, गुणी अध्यापक के दर्दनाक त्रासद अंत का चित्रण 'दीक्षांत' में किया हुआ परिलक्षित होता है।

'दीक्षांत' के माध्यम से सूर्यबाला ने आज की शिक्षा पद्धति, अध्यापक, प्रिंसीपल तथा उनकी नियुक्तियाँ, संस्थाचालक तथा छात्र आदि पर करारा व्यंग्य कसा है। इसमें अस्थायी प्राध्यापक विद्याभूषण शर्मा जैसे सीधी राह चलनेवाले अध्यापकों के जीवन की हरियाली छीजने तथा सूखने का चित्रण है। ''‘दीक्षांत’ में विद्याभूषण शर्मा जैसे ईमानदार, निश्ठावान, विनम्र और सच्चे व्यक्ति की यातना—कथा अपने करुणतम एवं विश्वसनीय रूप में उजागर है।''[१] प्रो. शर्मा राधिका देवी बिसारिया कॉलेज में हिंदी के अध्यापक है जिनकी पारिवारिक स्थिति अत्यंत सोचनीय है। क्वालिफाइड होते हुए भी अस्थायी अध्यापक बनते हैं। स्थायी नियुक्ति पाने किसी बाहरी आधार जैसे राजकीय नेता का आशीर्वाद, किसी की सिफारिश, गुंडे—बदमाशों का सहारा या चुगलखोर बनना, चापलूसी आदि को वे अनुचित मानते हैं। थर्ड डिवीजनर गुप्ता उनके ऊँची उपाधि से जलता है, अपने आपको असुरक्षित महसूस करता है इसलिए शडयंत्र रचाकर उन्हें यातना देता रहता है, छात्रों का कोपभाजन बनाता है और अंत में प्रिंसीपल उनसे इस्तीफे की माँग करते हैं।

विद्याभूषण शर्मा की शिक्षा अपने अध्यापक पिता के कठोर नियंत्रण में पूरी हुई। विद्याभूषण कक्षा में अव्वल तथा संत साहित्य के पीएच.डी. होल्डर है। कॉलेज में उन्हें अस्थायी नौकरी मिली है और स्थायी नियुक्ति पाने हेतु छात्रों तथा अपने ही विशय के अध्यापक की ज्यादतियाँ सहते रहना उनकी नियति बनी है। स्थायी नियुक्ति मिलनेकी कल्पना मात्र से शर्मा सर अपने परिवार के आनंदी जीवन का दीवास्वप्न देखते हैं। स्थायी नियुक्ति न मिलने से उनको कभी भी नौकरी से निकाल दिया जा सकता है इसलिए वे खुलकर हँस भी नहीं सके, ''जहाँ तक उन्हें याद पड़ता है, जिन्दगी में आज तक वे कभी ठहाका मारकर हँसे भी नहीं।''[२] विद्याभूषण केवल अध्ययन तथा गुरुजनों की आज्ञा पालन करनेवाले एक होनहार छात्र थे। अध्यापक विद्याभूषण के विनय, परिश्रम और शिश्टाचारी संस्कारों का बखान करते रहते हैं। डिप्टी इंस्पेक्टर द्वारा मिला पाँच रुपये का इनाम, इस छोटी—सी उपलब्धि से

विद्याभूषण का ध्यान पढ़ाई से न हटे इसलिए अध्यापक पिता उसे सजग करते हैं। आदर्श और सच्चाई के राह चलने की पिता की सीख विद्याभूषण के जीवन का आधार रही है। आर्थिक तंगी के चलते शर्मा सर ठक्कर जैसे धनवानों के बेटों का ट्यूशन लेते हैं लेकिन संपन्न घर के लड़कों उनके साथ का रिश्ता सम्मान का नहीं है। वे शर्मा सर को इंतजार करवाते है, 'अभी आता हूँ सर, बंटी है घर में तब तक उसे पढाइए......।' उनके घर के लोग शर्मा सर से छोटा—मोटा काम करवाते हैं, अपमान करते हैं। शर्मा सर अपमान सहकर ठक्कर के घर की चाय इसलिए पीते हैं कि, ''एक कप चाय रोज के हिसाब से महीने भर की चीनी, चाय और दुध ही जोड़ा जाये तो दस—पंद्रह रुपये महीने की बचत और दस—पंद्रह रुपये का मतलब है बाँह पर मसके हुए ब्लाउजवाली कुंती के लिए एक नया ब्लाउज पीस, विनय के फटे स्कूल बैग की जगह एक नया सस्ता बैग या उनके कॉलेज ले जाने के टिफीन के लिए अल्युमीनियम के डिब्बे की जगह नया स्टील का डिब्बा।''[३] लेकिन जब उन्होंने ठक्कर के घर का काम करने नकार दिया तब से ठक्कर के घरवाले उनके सामने ही चाय पीते हैं मगर उन्हें पूछते तक नहीं, उनका अपमान करते हैं, बच्चों का इंतजार करवाते हैं। शर्मा सर यह सब सहते हैं कारण उनके बेटे के लिए राश्ट्रीय त्यौहार के दिन पहनने जूते नहीं है। अस्थायी अध्यापक होने का दु:ख, ट्यूशन के समय मिसेस ठक्कर द्वारा जानबुझकर किया जानेवाला अपमान से निराश बने विद्याभूषण शर्मा अपने बेटे का ड्रामा देखने तथा उसे स्कूल में मिल रहे पारितोशिक का कौतुक देखने नहीं जाते तथा बेटे को कम मार्क्स देकर उसपर किए गए अन्याय के लिए स्वयं का धिक्कार करते छटपटाते रहते हैं।

मी गुप्ता थर्ड डिवीजन में एम.ए. पास और उनके सहकारी मि. शर्मा गोल्ड मेडेलिस्ट तथा पीएच.डी. होल्डर है। शर्मा सर का क्वालिफाय होना मि. गुप्ता में असुरक्षा निर्माण करता है। कॉलेज की राजनीति में गुप्ता सर का प्रभाव है इसलिए शर्मा सर को नीचा दिखाने हेतु वे शडयंत्र रचाकर उनका मानसिक छल करते हैं। स्टाफ रूम में वे सभी के सामने शर्मा सर को कहते हैं, ''देखिए, आपकी आवाज पीछे तक नहीं जाती, यह मैं नहीं, फर्स्ट इयर के लड़के कह रहे थे।''[४] तथा 'पढ़ाते समय शब्दार्थ बीच में क्यों देते हो?' इसतरह कोई—न—कोई बहाना ढूँढकर उन्हें परेशान करना गुप्ता सर की नीति रही है। अत: शर्मा सर को अपनी पीएच.डी. बोझ लगती है। वे डिसूझा को कहते हैं, 'ज्युनिअर कक्षा के इंटरव्यू में हमें ओवर क्वालिफाइड तो सीनियर कक्षा में अनुभवहीन कहकर नकारा जाता है। इसलिए तुम मुझे किसी मिडिल प्राइमरी स्कूल में परमनेंट नौकरी दे सकते हो क्या?' भावावेश और आत्मपीड़ा से संत्रस्त शर्मा सर में आत्मविश्वास जगाने का कार्य मि. डिसूझा करते हैं, ''यह आत्मपीड़ा की घूँट तो हम जन्म के साथ ही घुट्टी में पीकर बड़े होते हैं, इससे कभी मुक्ति नहीं, नेवर—नेवर, इसलिए कहता हूँ कि हौसला रखो.....जाओ, माँगों अपना अधिकार।''[५] डिसूझा ने उनमें आत्मविश्वास जगाया तो उनके पैर में मानों पंख लग गए। इस खुशी में वे गरम—गरम समोसे और मक्खनवाले बिस्कुट खरीद ले आते हैं। पूरा परिवार यह पारिवारिक

उत्सव मनाता है। कुंती सोचती है, ''ऐसे ही पूरी जिंदगी नहीं बीत सकती क्या......यह कौन–सा अदृश्य बोझ रहता है, जिसे हम सब थके उदास निरंतर ढोया करते हैं।''[६] आखिर शर्मा सर प्रिंसीपल के पास सिनीअर कक्षा के लेक्चर्स माँगते हैं। मगर 'मिसेस गुलाटी के विदेश जाने के संदर्भ में अब तक कोई आफिशिअल जानकारी हमें नहीं मिली' कहकर प्रिंसीपल शर्मा सर को बाहर का रास्ता दिखाते हैं। प्रिंसीपल से झिड़की खाकर आये शर्मा सर कक्षा में पढ़ाना शुरू करते हैं तो छात्र हंगामा खड़ा कर पढ़ाने में रूकावट निर्माण करते हैं। हंगामा करनेवाले छात्रों को शर्मा सर कक्षा से बाहर कर देते हैं। ये छोटी–सी घटना मि. गुप्ता जानबुझकर पूरे कॉलेज में फैलाते हैं।

गुणी अध्यापक अपने छात्र के मार्क्स घटा–बढ़ाने के पक्ष में कार्य नहीं करता। रतन बरूआ जैसा छात्र शर्मा सर को मीठे शब्दों में धमकाकर उत्तीर्ण करने की अपेक्षा करता है। शर्मा सर उसे परीक्षा में न नकल करने देते हैं न मार्क्स बढ़ाकर पास करते हैं, ''मैं तो इसलिए आया था आपके पास कि कॉलेज में आपको भी रहना है, मुझे भी।''[७] शर्मा सर प्रिंसीपल से शिकायत करते हैं मगर बरूआ जैसे सरमायेदार के बेटे के खिलाफ प्राचार्य कोई एक्शन नहीं लेता कारण बरूआ कॉलेज को प्रतिवर्श चंदा देता है। दूसरी ओर मि. गुप्ता अपने विभागाध्यक्ष होने का अनुचित लाभ उठाकर रतन बरूआ की पुनः परीक्षा करवाकर, उसे चुपचाप उत्तर बोलकर पास करता है और विद्याभूषण शर्मा जैसे नेक अध्यापक को नौकरी से निकालने का चक्रव्यूह रच डालता है। ''गुप्ता जी राजदान के चमचे हैं, इनका काम ही है निरंतर निगरानी और छटाई करते रहना....।''[८] क्लासरूम में छात्रों द्वारा अशिष्टता को लेकर गुप्ता शर्मा सर को झूठी सुहानुभूति दिखाता है। गुप्ता प्रिंसीपल का चमचा है, जो सही को झूठ और झूठ को सही बताता है। शर्मा सर के विरोध में वातावरण निर्माण कर मॅनेजमेंट तथा नेताओं को भड़काता है। उन्हें लड़कों ने मारपीठ की ऐसी झूठी अफवाह फैलाता है, ''गली उस पार लोग आपस में बाते कर रहे थे कि कॉलेज के फाटक पर कुछ लड़कों ने तुम्हें घेरकर मारा।''[९] झूठी अफवाह से शर्मा सर का पूरा परिवार आतंकित रहता है। रतनकुमार पाण्डेय कहते हैं, ''हमारी समस्या यह है कि एक बड़ा मोटा लबादा ओढे हर पल नया वितण्डावाद खड़ा कर रहे हैं। चरित्र हनन हमारी राश्ट्रीय उपलब्धि है तथा शडयंत्र की एक अंतहीन फेहरिश्त है। किसी की बुराई करने जैसे कोई आसान कार्य नहीं होता।''[१०] इसप्रकार अच्छे लोगों को साजिश रचकर उन्हें बदनाम किया जाता है। अपने खिलाफ चल रही साजिश की कैफियत शर्मा सर प्रो. चंद्रभानसिंह से कहना चाहते थे मगर उनके रास्ते चलना उनका विवेकशील मानस तैयार नहीं होता। इस संबंध में वे स्टाफ रूम में सफाई देते है लेकिन उनपर भरोसा न कर सभी संदेह से देखने लगते हैं। गुप्ता रोज उनके सामने नई मुसिबत खड़ी करता है। प्रिंसीपल राजदान उन्हें बुलाकर कहते हैं, आपके साथ हुई मारपीट की घटना का संबंध कॉलेज के नाम से जुड़ा है। इससे कॉलेज की बदनामी होती है, ''इसलिए आप ऐसा कीजिए.....सेकंड टर्म तक या दो–तीन महीने चलाइए ही.....उसके

बाद अगले सत्र याने नेक्स्ट इयर तक कही और देख लीजिए।''[११] इस्तीफे की माँग उन्हें अंदर से तोड़ देती है। वे इस्तीफे पर पुनर्विचार करने का आग्रह करते हैं। मगर प्रिंसीपल कहते है, 'यह मेरे हाथ में नहीं, मिस्टर शर्मा.......समूची मैनेजमेंट कमेटी का प्रेशर है...।' इस्तीफा देकर दूसरी जगह प्रयास करने में भी सौ तरह के सवालों की जवाबदेही और अधिक मानसिक पीड़ा से गुजरना है। अपने बीवी—बच्चे, बूढ़ी माँ और नौकरी के विचार द्वंद्व में फँसे शर्मा सर सोचते—सोचते बेगम बुर्जी की ओर चल पड़ते हैं। अपनी भूमिका में लेखिका कहती है कि 'हर व्यक्ति समर्थ, या अपने बूते पर, कुछ हासिल करने की स्थिति में नहीं होता। शांत, संकोची, सात्विक और विनयी शर्मा सर जैसे लोगों की आज के अतिभ्रष्ट माहौल में भौतिक उपलब्धि शून्य होती है।' स्वयं प्रिंसीपल भी इस्तीफे की माँग से परेशन है। मगर वे कुछ कर नहीं सकते। मैनेजमेंट के खिलाफ जाना उनके लिए स्वयं की नौकरी से हाथ धोना बराबर है। शर्मा सर को नौकरी से निकालने के पीछे और एक महत्त्वपूर्ण कारण यह था कि ''र्त सिर्फ एक बेहद छोटी—सी अभी अभी एम.ए. करके आये उनके भानजे को फिलहाल कॉलेज में व्याख्याता का कार्यभार सौंप दिया जाये।''[१२] और कॉलेज को नियमित ग्रांट शुरू करना। इसलिए गुप्ता शडयंत्र रचाकर शर्मा सर को मारपीट होने की झूठी अफवाह फैलता है। और शर्मा सर जैसे गुणी अध्यापकों को नौकरी से निकाला जा रहा है।

मानसिक द्वंद्व में फँसे शर्मा सर का अपने आप से आत्मालाप जारी रहता है। इस आत्मालाप में उन्हें अपने परिवार के भरण—पोशण की चिंता सताती हुई दिखाई देती है। इसी परेशानी में बुर्जी से चलते समय उनका शारीरिक संतुलन बिगड़कर वे बुर्जी से नीचे पानी में गिर जाते हैं। बेहोश हाल में उन्हें अस्पताल में लाया जाता है। होश आने पर पुलिस उनका बयान लेती है मगर वे किसी को दोश नहीं देते। अपनी पत्नी और बच्चों को याद करते हैं। कुछ छात्र उनका धीरज बाँधने का प्रयास करते हैं मगर उनके बचने की उम्मीद बहुत कम है। इस घटना को लेकर छात्र प्रिंसीपल को आरोपी के कटघरे में खड़े कर उनका निशेध तथा नारेबाजी करते हैं। अस्पताल में शर्मा सर अर्धचेतन अवस्था में माता—पिता के साथ बिताया बचपन, आदर्शवादी पिता की निगरानी में विद्यारंभ, पढ़ाई के लिए शहर आने, शादी के बाद नौकरी के स्थान पत्नी को लेकर आना आदि उन्हें याद आता है। उनके आँखों के आगे अंधेरा छा जाता है और उसी में उनकी मृत्यु हो जाती है।

प्रो. विद्याभूषण शर्मा की मृत्यु उन्हें मिली मानसिक यंत्रणा के कारण हो जाती है। यहाँ शर्मा सर की मृत्यु का अर्थ शारीरिक मृत्यु या मानसिक मृत्यु कोई भी ले सकते हैं लेकिन शर्मा सर में जो गुणी अध्यापक था वह मर जाता है। जीवन की मंडी में सीधी राह चलनेवालों का जीना दुश्वार होकर वे मजबूरन अन्य रास्ते चलते हैं। वसंत कानेटकर जी का मराठी नाटक है 'अश्रुंची झाली फुले' (आँसू बन गए फूल) का नायक प्रिंसीपल विद्यानंद को जब संस्था के पदाधिकारी भ्रश्टाचार में फँसाकर नौकरी से निकाल देते हैं तो नायक विद्यानंद

बहुत बड़ा माफिया सरगना बनता है। वैसे ही आज अस्थायी अध्यापकों को गलत तरीके से निकालने के बाद उनमें स्थित अध्यापक मर जाता है और वे जीविका चलाने होटल, सड़क, खेत में मजदूरी करते हैं तथा इनमें कुछ गलत राह चलते हैं। आज के अध्यापक जीवन की यह त्रासदी है कि क्वालिफाय छात्र पिछड़ रहे हैं और उनकी जगह डोनेशन देनेवाले, नेता तथा संस्था चालक के रिश्तेदार, चुगलखोर, चापुलसी या माफिया से संबंध रखनेवाले लोग अध्यापक बन रहे हैं। सरकार तथा विश्वविद्यालय की नीति भी इसके लिए जिम्मेदार है। डिमांड और सप्लाय याने अध्यापकों की रिक्त जगह और अध्यापक महाविद्यालय तथा विश्वविद्यालय से अध्यापक बनने निकले छात्र आदि में तालमेल बिठाना जरूरी है जो आज के नीति निर्माताओं में नहीं होने का यह नतीजा है। अध्यापक बननेवाले हजारों में है और अध्यापक की जगह है दो या चार। इसका अनुचित लाभ संस्था चालक उठाते हैं। जब तक जरूरत है तब तक अस्थायी अध्यापक नियुक्त किया जाता है और जब कोई अपना दामाद, रिश्तेदार या बड़े नेता का रिश्तेदार अध्यापक बनने योग्य बनता है तब शर्मा सर जैसे अस्थायी नियुक्त अध्यापक को निकाल फेंक दिया जाता है। पीएच.डी. जैसी बड़ी उपाधि प्राप्त छात्र भी बेरोजगार बन दर—दर की ठोकरे खा रहे हैं, जिनके बेहतर भविश्य के बारे में सरकार के पास कोई ठोस नीति नहीं है, फिर भी बड़ी संख्या में पीएच.डी. के लिए छात्रों को प्रवेश क्यों दिया जाता है? यह प्रश्न है। शर्मा सर के मृत्यु के बाद बहुत ही गंदी राजनीति छात्रनेता, तथा अध्यापकों द्वारा हुई दिखाई देती है।

एक महत्त्वपूर्ण बात यह है कि शर्मा सर के शव को प्रिंसीपल द्वारा फूलमाला चढ़ाते समय कुंती द्वारा उन्हें रोकना, सचमुच भ्रष्ट व्यवस्था पर लेखिका ने करारा तमाचा जड़ा है। जिस व्यवस्था के शिकार बने वह व्यवस्था उनके मरने के बाद उन्हें सम्मान देने आगे आना, फूलमाला चढ़ाने का ढोंग करना व्यवस्था के निर्लज्ज होने का संकेत है। कुंती द्वारा उन्हें रोकना एक ईमानदार, विवेकशील, गुणी अध्यापक की पत्नी भी उतनी ही ईमानदार, विवेकशील होने का संकेत है। उनकी अर्थी को छात्र विजयेन्द्र द्वारा कंधा देना वे अध्यवसायी छात्रों के प्रिय अध्यापक होने का संकेत देता है। कुंती द्वारा अध्यापक तथा छात्रों को रोकने पर विद्यालय के परिसर में छात्रों की दो अलग—अलग सभाएँ हुई, एक प्रिंसीपल के समर्थन में और दूसरी विरोध में। अध्यापकों के तीन गुटों में से एक शर्मा सर की मृत्यु की घटना को लेकर प्रिंसीपल हटाने की योजना बनाता रहा, दूसरा उनका समर्थक बन उनके करीब जाकर अपनी स्वार्थ सिद्धी में लगा, तीसरा गुट फिल्म देखने जाने की योजना बनाता आदि बातें शर्मा सर की मृत्यु पर उनके सहकारी अध्यापकों की संवेदना कितनी भोथरी (कुंद) है इसका सकेत देती है। कुलमिलाकर उपन्यास का अंत दुखांत हुआ है लेकिन इस दुख के समय आशा की प्रकाश किरन भी लेखिका दिखा देती है। विद्याभूषण शर्मा के अध्यापक पिता का एक छात्र आगे आकर विद्याभूषण के बेटों के पढ़ाई के लिए सहायता करना चाहता है तो कुंती इस विषय में सकारात्मक बन समझदार होने का संकेत देती है।

प्रस्तुत उपन्यास का शीर्षक उपाहासात्मक है तथा सांकेतिक अर्थ को ध्वनित करता है। शिक्षा प्राप्ति के के बाद किसी भी छात्र का जीवन उस शिक्षा के बल सुख—समृद्धी से भरा होना चाहिए लेकिन विद्याभूषण शर्मा जैसे उच्च विद्या विभूशित अध्यापक का जीवन दु:खद, त्रासद बना दिखाई देता है।

निष्कर्ष :

कहना उचित होगा कि लेखिका सूर्यबाला जी ने व्यवस्था के शिकार बने अस्थायी अध्यापकों के त्रासदी का करुणतम तथा विश्वसनीय रूप में यथार्थ चित्रण किया है। लेखिका ‘दीक्षांत’ में अस्थायी अध्यापकों के दयनीय सामाजिक, आर्थिक, मानसिक स्थिति का सोचनीय चित्रण कर व्यवस्था के पास अस्थायी नियुक्तियाँ खत्म कर किसी भी स्कूल, कॉलेज में शुरू से ही स्थायी नियुक्ति मिलने की माँग करती हुई दिखाई देती हैं।

संदर्भ :

१. Shodhganga.inflibnet.ac.in, सूर्यबाला के कथा साहित्य का अनुशीलन, पृष्ठ २०९

२. सूर्यबाला, दीक्षांत, अमन प्रकाशन कानपुर, तृतीय संस्करण २०१७, पृष्ठ १७

३. वही, पृष्ठ ३५

४. वही, पृष्ठ ४३

५. वही, पृष्ठ ४६

६. वही, पृष्ठ ४९

७. वही, पृष्ठ ६२

८. वही, पृष्ठ ६७

९. वही, पृष्ठ ६९

१०. सं. रतनकुमार पाण्डेय, अनभै, (संपादकीय—जो न कहौं बड़े होय अकाजा, वर्ष—१५, अंक—५७, जनवरी—मार्च २०१०), पृष्ठ ०७

११. सूर्यबाला, दीक्षांत, अमन प्रकाशन कानपुर, तृतीय संस्करण २०१७, पृष्ठ ८०

१२. वही, पृष्ठ ८६

◆◆◆

सम्राट अशोक : योध्दा से बुध्द तक

प्रशांत हाबु शिंदे

मु.पो.कामरगाव, ता.नगर जि.अहमदनगर

सम्राट अशोक बिंदुसार राजा के पुत्र थे | अपने पिता के शासन के दौरान वह तक्षिला और उज्जैन का राज्यपाल था | अपने भाइयों को हराने के बाद अशोक सिंहासन पर बैठा | अशोक के राजगद्दी पर पद ग्रहण तथा उसके वास्तविक राज्याभिषेक में चार साल का अन्तराल था बिंदुसार की मृत्यु के बाद मृत्यु के बाद राजगद्दी के लिए संघर्ष हुआ था |

कलिंग का भायानक युद्ध :

इतिहास को सामने रखकर देखा जाये तो कई युद्धों के बारेमें जानकारी मिल जाएँगी । जिनमें से ज्यादातर युद्धों में हमें केवल यही पढ़ने को मिलता है कि एक देश या एक राज्य ने दूसरे राज्य को हराया और उसे अपने आधीन कर लिया उसे अपने राज्य में शामिल कर लिया । लेकिन क्या आप जानते है इतिहास का एक युद्ध ऐसा है जिसने न केवल एक राजा बल्कि हजारों लोगों की जिंदगी बदली दी। और लोगों को युद्ध से हटकर शांति के रास्ते पर चलने की एक नई सोच दी। ये हम जानते है कि हर युद्ध में एक की हार होती है तो एक की जीत। लेकिन हार जीत के बीच दो प्रतिवंद्धियों के हजारों लोग मारे जाते है। कई लाख लोगों की जिंदगी बदल जाती है। लेकिन कलिंग का युद्ध इतिहास का एक ऐसा युद्ध माना जाता है जिसमें लाखों सैनिकों की जान गई। हैं इतिहास के सबसे महानतम और शक्तिशाली शासक सम्राट अशोक और राजा अनंत पद्नाभन के बीच 261 ईसा पूर्व में लड़ा गया कलिंग युद्ध इतिहास का सबसे भयावह युद्ध था ।

यह युद्ध अत्यंत विनाशकारी युद्ध था, जिसमें लाखों बेकसूर और मासूम लोग मौत के घाट उतर गए थे। यह युद्ध बहुत ही भयानक और विध्वंशकारी युद्ध था और उसके परिणाम भी उतने ही विध्वंशकारी हो गए थे । इस युद्ध के अत्यंत विनाशकारी परिणाम रहे। इस युद्ध में लाखों बेकसूरों । सम्राट अशोक और राजा अनंत के बीच हुए इस भीषण युद्ध में करीब लाख बेकसूर और मासूम लोगों की जान चली गई एवं कई लाख लोग बुरी तरह घायल हो गए। यही नहीं कलिंग युद्ध में करीब डेढ़ लाख लोग बंदी बनाकर निर्वासित कर दिए गए। इस युद्ध के बाद कलिंग को मगध सम्राज्य में शामिल कर लिया गया। एवं मौर्य सम्राज्य का काफी विस्तार हुआ एवं मगध सम्राज्य की राजधानी तोशाली बनाई गई ।इस युद्ध में सम्राट अशोक ने कलिंग जैसे समृद्ध राज्य पर अपना अधिकार जमा लिया और अखंड भारत का सपना तो पूर्ण कर लिया, लेकिन इस युद्ध में हुए भयंकर नरसंहार और रक्तपात हो गया था **अशोक ने कलिंग पर अपने शासन काल के 9 वें साल में जीत हासिल की अशोक ने कलिंग पर उसके युद्ध**

सम्राट अशोक बिंदुसार राजा के पुत्र थे | अपने पिता के शासन के दौरान वह तक्षिला और उज्जैन का राज्यपाल था | अपने भाइयों को हराने के बाद अशोक सिंहासन पर बैठा | अशोक के राजगद्दी पर पद ग्रहण तथा उसके वास्तविक राज्याभिषेक में चार साल का अन्तराल था बिंदुसार की मृत्यु के बाद मृत्यु के बाद राजगद्दी के लिए संघर्ष हुआ था |

कलिंग का भायानक युद्ध :

इतिहास को सामने रखकर देखा जाये तो कई युद्धों के बारेमें जानकारी मिल जाएँगी । जिनमें से ज्यादातर युद्धों में हमें केवल यही पढ़ने को मिलता है कि एक देश या एक राज्य ने दूसरे राज्य को हराया और उसे अपने आधीन कर लिया उसे अपने राज्य में शामिल कर लिया । लेकिन क्या आप जानते है इतिहास का एक युद्ध ऐसा है जिसने न केवल एक राजा बल्कि हजारों लोगों की जिंदगी बदली दी। और लोगों को युद्ध से हटकर शांति के रास्ते पर चलने की एक नई सोच दी। ये हम जानते है कि हर युद्ध में एक की हार होती है तो एक की जीत। लेकिन हार जीत के बीच दो प्रतिवंद्धियों के हजारों लोग मारे जाते है। कई लाख लोगों की जिंदगी बदल जाती है। लेकिन कलिंग का युद्ध इतिहास का एक ऐसा युद्ध माना जाता है जिसमें लाखों सैनिकों की जान गई। हैं इतिहास के सबसे महानतम और शक्तिशाली शासक सम्राट अशोक और राजा अनंत पद्नाभन के बीच 261 ईसा पूर्व में लड़ा गया कलिंग युद्ध इतिहास का सबसे भयावह युद्ध था ।

यह युद्ध अत्यंत विनाशकारी युद्ध था, जिसमें लाखों बेकसूर और मासूम लोग मौत के घाट उतर गए थे। यह युद्ध बहुत ही भयानक और विध्वंशकारी युद्ध था और उसके परिणाम भी उतने ही विध्वंशकारी हो गए थे । इस युद्ध के अत्यंत विनाशकारी परिणाम रहे। इस युद्ध में लाखों बेकसूरों । सम्राट अशोक और राजा अनंत के बीच हुए इस भीषण युद्ध में करीब लाख बेकसूर और मासूम लोगों की जान चली गई एवं कई लाख लोग बुरी तरह घायल हो गए। यही नहीं कलिंग युद्ध में करीब डेढ़ लाख लोग बंदी बनाकर निर्वासित कर दिए गए। इस युद्ध के बाद कलिंग को मगध सम्राज्य में शामिल कर लिया गया। एवं मौर्य सम्राज्य का काफी विस्तार हुआ एवं मगध सम्राज्य की राजधानी तोशाली बनाई गई ।इस युद्ध में सम्राट अशोक ने कलिंग जैसे समृद्ध राज्य पर अपना अधिकार जमा लिया और अखंड भारत का सपना तो पूर्ण कर लिया, लेकिन इस युद्ध में हुए भयंकर नरसंहार और रक्तपात हो गया था **अशोक** ने कलिंग पर अपने शासन काल के 9 वें साल में जीत हासिल की अशोक ने कलिंग पर उसके युद्ध

सम्राट अशोक बिंदुसार राजा के पुत्र थे | अपने पिता के शासन के दौरान वह तक्षिला और उज्जैन का राज्यपाल था | अपने भाइयों को हराने के बाद अशोक सिंहासन पर बैठा | अशोक के राजगद्दी पर पद ग्रहण तथा उसके वास्तविक राज्याभिषेक में चार साल का अन्तराल था बिंदुसार की मृत्यु के बाद मृत्यु के बाद राजगद्दी के लिए संघर्ष हुआ था |

कलिंग का भायानक युद्ध :

इतिहास को सामने रखकर देखा जाये तो कई युद्धों के बारेमें जानकारी मिल जाएँगी । जिनमें से ज्यादातर युद्धों में हमें केवल यही पढ़ने को मिलता है कि एक देश या एक राज्य ने दूसरे राज्य को हराया और उसे अपने आधीन कर लिया उसे अपने राज्य में शामिल कर लिया । लेकिन क्या आप जानते है इतिहास का एक युद्ध ऐसा है जिसने न केवल एक राजा बल्कि हजारों लोगों की जिंदगी बदली दी। और लोगों को युद्ध से हटकर शांति के रास्ते पर चलने की एक नई सोच दी। ये हम जानते है कि हर युद्ध में एक की हार होती है तो एक की जीत। लेकिन हार जीत के बीच दो प्रतिवंद्धियों के हजारों लोग मारे जाते है। कई लाख लोगों की जिंदगी बदल जाती है। लेकिन कलिंग का युद्ध इतिहास का एक ऐसा युद्ध माना जाता है जिसमें लाखों सैनिकों की जान गई। हैं इतिहास के सबसे महानतम और शक्तिशाली शासक सम्राट अशोक और राजा अनंत पद्नाभन के बीच 261 ईसा पूर्व में लड़ा गया कलिंग युद्ध इतिहास का सबसे भयावह युद्ध था ।

यह युद्ध अत्यंत विनाशकारी युद्ध था, जिसमें लाखों बेकसूर और मासूम लोग मौत के घाट उतर गए थे। यह युद्ध बहुत ही भयानक और विध्वंशकारी युद्ध था और उसके परिणाम भी उतने ही विध्वंशकारी हो गए थे । इस युद्ध के अत्यंत विनाशकारी परिणाम रहे। इस युद्ध में लाखों बेकसूरों । सम्राट अशोक और राजा अनंत के बीच हुए इस भीषण युद्ध में करीब लाख बेकसूर और मासूम लोगों की जान चली गई एवं कई लाख लोग बुरी तरह घायल हो गए। यही नहीं कलिंग युद्ध में करीब डेढ़ लाख लोग बंदी बनाकर निर्वासित कर दिए गए। इस युद्ध के बाद कलिंग को मगध सम्राज्य में शामिल कर लिया गया। एवं मौर्य सम्राज्य का काफी विस्तार हुआ एवं मगध सम्राज्य की राजधानी तोशाली बनाई गई ।इस युद्ध में सम्राट अशोक ने कलिंग जैसे समृद्ध राज्य पर अपना अधिकार जमा लिया और अखंड भारत का सपना तो पूर्ण कर लिया, लेकिन इस युद्ध में हुए भयंकर नरसंहार और रक्तपात हो गया था **अशोक ने कलिंग पर अपने शासन काल के 9 वें साल में जीत हासिल की अशोक ने कलिंग पर उसके युद्ध**

धर्म के त्रिरत्न बुद्ध धर्म और संघ में अपनी निष्ठा का उल्लेख किया है। अभिलेख मे बौद्ध धर्म के सात उद्धरणों के नाम भी दिए गए है । सम्राट ने गर्व के साथ यह भी घोषणा की है कि भगवान बुद्ध ने जो कुछ कहा है, वह सब अच्छा ही कहा है। राजस्थान के जयपुर जिले में शाहपुरा से कुछ दूर विराटनगर में अपनी पौराणिक ऐतिहासिक विरासत को आज भी समेटे हुए है। यह स्थल राजा विराट के मत्स्य प्रदेश की राजधानी के रूप में विख्यात था। यही पर पांडवों ने अपने अज्ञातवास का समय व्यतीत किया था। महाभारत कालीन स्मृतियों के भौतिक अवशेष तो अब यहां नहीं रहे किंतु यहां ऐसे अनेक चिन्ह हैं जिनसे पता चलता है कि यहां पर कभी बौद्ध एवं जैन सम्प्रदाय के अनुयायियों का विशेष प्रभाव था। विराट नगर, जिसे पूर्व में वैराठ के नाम से भी जाना जाता था, के दक्षिण की ओर बीजक पहाड़ी है।विराट नगर की बुद्ध-धाम बीजक पहाड़ी पर स्थित इस मंदिर के प्रवेश द्वार पर एक चट्टान है जिस पर भब्रू बैराठ शिलालेख उत्कीर्ण है। इसे बौद्ध भिक्षु एवं भिक्षुणियों के अलावा आम लोग भी पढ़ सकते थे। इस शिलालेख को भब्रू शिलालेख के नाम से भी जाना जाता था । यह शिलालेख पाली व ब्राहमी लिपि में लिखा हुआ था।इसे सम्राट अशोक ने स्वयं उत्कीर्ण करवाया था ताकि जनसाधारण उसे पढ़कर तदनुसार आचरण कर सके। इस शिला लेख को कालान्तर में 1840 में ब्रिटिश सेनाधिकारी कैप्टन बर्ट वहां सुरक्षित रखा हुआ है। इसी प्रकार एक और शिला लेख भीमसेन डूंगरी के पास आज भी स्थित है। यह उस समय मुख्य राजमार्ग था । बीजक की पहाड़ी पर बने गोलाकार मन्दिर के समतल मैदान से कुछ मीटर ऊंचाई पर पश्चिम की तरफ एक चबूतरा है जिसके सामने भिक्षु बैठकर मनन और चिंतन करते थे सम्राट अशोक यहाँ स्वयं आए थे। यहां आने के पहले वे 255 स्थानों पर बौद्ध धर्म का प्रचार प्रसार कर चुके थे।

बुद्धम् शरणम् गच्छामी,
धम्मम् शरणम् गच्छामी

संघम शरणम गच्छामि

पठन करते थे । अशोक ने बोधगया में बुद्ध का पहला बुद्ध विहार बनाया था । महाबोधि विहार के परिसर में भगवान बुद्ध के जीवन से संबंधित चार पवित्र स्थलों में से एक और विशेष रूप से उनके बुद्धत्व की प्राप्ति का स्थल है।. पहला बुद्ध विहार सम्राट अशोक ने ईसा पूर्व 3 री शताब्दी में बनवाया था, और वर्तमान बुद्ध विहार 5 वीं से 6 टी शताब्दी का है. यह भारत में पूर्ण रूप से ईंटों से बने शुरुआती बौद्ध मंदिरों में से एक है, यह सम्राट काल के अंतिम समय का है और आज भी विद्यमान है.।

निष्कर्ष :

ऊपर के सभी घटना वो को जानकर एक ही बात समाने अति है । की सम्राट अशोक के योद्धा के नेतृत्व से कलिंग का महाभयानक युद्ध से बुद्ध के मार्ग तक यह बात स्पष्ट होती है । की चाहे वो सम्राट अशोक का युग हो या आज का युग युद्ध को लेकर इंसान का स्वभाव क्रोधित होता है । अपने समाने वाले के लिए मन में घृणा होती है । पर जब युद्ध या वाद विवाद होता है उसके बाद भयानक परिणमो को अनुभव करके चाहे सामन्य व्यक्ति हो या सम्राट वो अहिंसक मार्ग पर चला जाता है ।

दूसरी बात बुद्ध को लेकर स्पष्ट होती है । की बुद्ध का सत्य ,अहिंसा और शांति का मार्ग आपनाके सम्राट अशोक जैसा महान योद्धा भी अपना सामराज्य, प्रतिष्ठा को त्याग कर और युद्ध का भयानक नरसहार देखकर बुद्ध के शरणमे चला जाता है । युद्ध को छोड़कर बुद्ध को अपनाना सम्राट अशोक की यह घटना तो बीतकर कई साल गुजर गए । उस समय से लेकर आज तक न जाने कितने सम्राट, महाराजे ,योद्धा दुर्ष्ट कर्म करने वाले व्यक्तियों ने आंत मे अपना सर्वस्व त्याग कर बुद्ध के सत्य ,अहिंसा शांति का मार्ग अपनाकर स्वयं को बुद्ध के शरणम में अर्पित कर दिया । सच -मुच बुद्ध और उनके उपदेशों में इन्शान के व्यक्तिमत्व को स्वभिमानी , निस्वार्थी परिवर्तन करने की अद्भुभुत कला है । परन्तु आज के युग में भी बहुत सारी ऐसी घटाएँ समाने आजाती है जो लकिंग के युद्ध से भी भयानक होती है । मुझे ऐसा लगता है की आज के आधुनिक युग के नरसाहार को अंकुश लगाने के लिए बुद्ध के सत्य, अहिंसा और शांति के मार्ग की जरुरत है । युद्ध को छोड़कर बुद्ध शरणमे जाना महत्वपूर्ण है ।

संदर्भ ग्रन्थ :

महान सम्राट अशोक ,मंजूषा सु- मुळे, रिया पब्लिकेशन कोल्हापुर, २०१६

बुद्धदर्शन ,चिंतोपंत गोसावी ,कर्नाटक मुद्रणालय चिरबाजार मुंबई ,१९५६

◆◆◆

प्रदीप सौरभ कृत 'तीसरी ताली' उपन्यास में चित्रित तृतीय पंथी जीवन का यथार्थ

शेलके प्रकाश
पीएच.डी. हिंदी
अंग्रेजी एवं विदेशी भाषा विश्वविद्यालय, हैदराबाद

भारतीय समाज व्यवस्था केदो स्तंभ है। पुरुष और स्त्री प्राचीन काल से ही दोनों का काम आपसी सहयोग से बच्चे पैदा करना और मनुष्य जाति को आगे बढ़ाना है। लेकिन हमारे समाज में इन दो लिंगों के अलावा भी एक अन्य प्रजाति का अस्तित्व मौजूद है, जो न पुरुष है न स्त्री। वह न संबंध बना सकता है और न ही गर्भधारणा कर सकता है। समाज में इन्हें किन्नर नाम से जाना जाता है, आज भी किन्नर समाज अपने अस्मिता के लिए संघर्ष कर रहा है। आज भी किन्नरों को देखते ही लोग मुंह मोड़ लेते है और कभी–कभी उनको अनाप-बनाप गाली भी दे देते है इस संसार को निर्माण करनेवाले ने किया है इसके पीछे का उद्देश क्या है? कोई नही जानता है? भगवान ने तो इन्सान को बनाया हैउसने पुरुष को बनाया और स्त्री को भी बनाया यहां तक की संसार के समस्त जीवोंको बनाया है| लेकिन आज हम जिसपर बात करने जा रहे है वह किन्नरसमुदाय वह भी ईश्वर निर्मित एक जीव होते हुए भी, समाज उन्हें घृणा एवं तिरस्कार भरी नजरों देखता हैं।

'किन्नर' एक ऐसा शब्द है अगर वह किसी के साथ जुड़ जाए तो उसकी जिन्दगीको नरक के समान बना देता है, ऐसा हम इसलिए कह रहे है क्योंकि हमारे समाज के लोग उन्हें इज्जत और समान तो नहीं देते हैंउल्टा उन्हीं को कोसते है,जो इज्जत आम आदमी को मिलती वह उन्हें एक इन्सान होने के नातें मिलनी चाहिए वह नहीं मिलती है। इसका क्या कारण है? वह हमारी तरह ही इन्सान है तो फिर उनके साथ ऐसी घृणा क्यों? ये दुनियांऐसे बच्चों को स्वीकार नहीं करती मन्द बुद्धि और विकलांग बच्चों को तो समाज बर्दाश्त कर लेता है, लेकिन हिजडे को नहीं'हमे इस बात को भी नहीं भूलना चाहिए की, उन्हें भी उसी विधाता ने बनाया है और हम में भी उसी की बनावट हैहिजड़े के लिए किस शब्द का प्रयोग किया जाना चाहिए उस पर बहस चल रही है। कुछ लोग इसके लिए किन्नर शब्द का प्रयोग करते हैं। कुछ तो अभयलिंगी, तृतीय लिंगी जैसे शब्दों का प्रयोग

करते है, क्योंकि हिजड़ा शब्द गाली जैसा प्रतीत होता है। उनके लोगों को सम्मान दिलाने में इन शब्दों का प्रयोग करते हैं- साहित्यकार अधिकरतर तृतीय लिंग कहना अधिक उचित समझते हैं, कुछ बुद्धिजीवी, लेखकों इन हिजड़ों को हाशिए से ऊपर उठाकर समाज मे जगह दिलाने लिए किन्नर शब्द का प्रयोग करते हैं। लेकिन कुछ लोगों को किन्नर शब्द दिए जाने पर आपत्ति महसूस करते हैं। क्योंकि किन्नर से अभिप्राय उन लोगों से हैं जिनका जननांग पूरी तरह विकसित न होअथवा पुरुष होकर भी यौन स्वभाव के लोग जिन्हें पुरुषों की जगह स्त्रियों की बीच रहने में सहजता महसूस होती है। वैसे हिजड़ों को चार वर्गों में विभाजित किया जा सकता हैं- बुचारा, नीलिमा, मनसा और हंसा। वास्तव में हिजड़े तो बुचरा ही होते हैं। नीलिमा किसी कारणवश स्वयं को हिजड़ा बनने के लिए समर्पित कर देते हैं। मनसा महसूस करते हैं और हंसा शारीरिक कमी या नपुंसकता आदि यौन न्यूततावों के कारण बने हिजड़े होते है|

सदियों पुराणों वेदों और धर्म-ग्रथों में कहा जाता हैं की इन्सान को इन्सान से मिल जुलकर रहना चाहिए यह सीख हमें बचपन से घर में शिकाया जाता हैं सब मानव भेदभाव की धारणा न रहकर समस्त मानव अपने-अपनों में एक साथ ले चलें और एक – दूसरें की खुशियों में शामिल होबात हमारे देश कि की जाए तो सदियों से हमारे देशको विविध प्रकार की संस्कृति वाला देश कहा जाता है जलते लोग जलाते लोगमरते लोग मारते लोग दंगो के सहारे सता तक पहुचते लोगसता से बेदखल होते लोग फिर भी कहते है – ये दुनिया इक दुल्हन के माथे की बिंदियाँ ये मेरा इंडिया आई लव माई इंडिया''[२] यहा हिन्दू, मुस्लिम,शिख, इसाई हर धर्म और संस्कृति को माननेवाले लोग एक साथ आपस में भाईचारा बनाकर रहते है, इस के बावजूद हि यहाँ एक समाज ऐसा भी है जो आज भी हमारे देश में ही अपनेहक कीलड़ाई लड़ रहा है। समाज से अलग रहनेवाले किन्नरों की हमारे देश में कई धारणाएं बनी हुए है। किन्नरों को अपनी ख़ुशी के मौके पर घर बुलाया जाता है, और उनका आशीर्वाद लेने के लिए, अपने कार्य को शुभमनाने के तौर पर भी उनको शामिल करते हैं मगर उन्हें समाज में जीने के लिए का समान नहीं देते है।

फिर भी वे हमें आशीर्वाद देते है लेकिन हर किन्नर के मन में कई न कई एक अरमान तो उसके अंदर दबी होती है, क्या सोचते है कि आखिर उन्हें सभी जाती-धर्म से अलग क्यों रखा गया? किन्नर समाज एक ऐसा समाज है जो समाज में रहकर भी वह अपनी उपस्थिति नही पाता है।तो उनके साथ ऐसा बर्ताव क्यों?किन्नरों के जीवन में दुःख-दर्द ही भरा हुआ है और उनकी परेशानियों का आजतक कोई भारत जैसे देश में

समझ नहीं पाया है।हम भी इन्सान हैं वह भी इन्सान है हम जहां से पैदा हुए वह भी वही से पैदा हुए है हमारा खून उनका खून एकही है,फिर भी इतनी नफरत क्यों ? अपने उपन्यास 'तीसरी ताली' में प्रदीप सौरभ ने लिखा हैकि उपन्यास में आनंदी आंटी ने अपनी बेटी निकीता को पढ़ना चाहती है लेकिन हिजड़ा होने के कारण उसे स्कूल में दाखिला मिलता है |उन्हें दोनों जगह से एक ही जवाब मिला कि जेंडर स्पष्ट न हिने के कारण हम दाखिला नहीं दे सकते हैं ....यह स्कूल सामान्य बच्चों के लिए है,बिच वाले बच्चो को दाखिला देने से स्कूल का माहौल खराब हो जाता है''[3]यहां इन्सान ही इन्सान की ख़ुशी को नजरअंदाज करता है तो ऐसे व्यक्ति होने से तो समाज में और ही घृणास्पद बन जाता है।एक तरफ इन्सान ही इन्सान का दुश्मन है तो इन्सान में एक ऐसा इन्सान है जिनके अस्तित्व एवं अस्मिता का कुछ पतानहींउन्हें कब समाज के द्वारा स्वीकृती मिलेगी इसका कोई पता नहीं।

लेकिन दूसरी तरफ यह इन्सान अपने अस्तित्व को भूल कर दूसरों की ख़ुशी में न बुलाने पर भी शरीक हो जाता है और अपनी दुआंए दे कर चार चाँद लगा कर आते है,हमारे और आपकी तरह ही इन्सान है उन्हें आज भी समाज में अपने अस्मिता के लिए लड़ाई लड़ने पडती है।अखिर हम कौन है? हम क्या है इस बात की कसम खानी पडती है,उनक दु:ख दर्द को निवारण करने और उनको प्यार करने के बजाय उनपर जुल्म उठाते,इनका मजाक उड़ाते है। मगर फिर यह इन्सान हमें दुआ देते हैं,क्योंकिहम खुश रहे हमारी झोली भरे लेकिन खूद की झोली खली रह गई। अब हम पढ़े-लिखे वर्ग को यह जानना चाहिए की इन समाज के लिए उनके हक्क, आधिकार, न्याय,समनाता, भाईचारा और शिक्षा एंव नोकरियों में भी उनका स्थान प्राप्त करने के लिए हमें उनके साथ खड़ा होने की जरूरत है।किन्नर पुराने राजा महाराजाओंके दरबार में अपना नाच गाना करके काम चलाते थे।

किन्नर की दूआओं से किसी समस्याओं को दूर कर सकती है, ऐसा माना जाता है देश में लगभग ५०लाख किन्नरों को तीसरे स्तर का दर्जा दिया गया है।अपने हक के लिए किन्नर बिरादरी के लोग सालों से लड़ते आ रहे हैं। किन्नर समाज में उनकी परम्पराओं से माने जानेवाले पाँच देवियाँ है प्राचीन काल से चली आ रही गुरु शिष्य की परंपरा आज भी किन्नर समाज में मौजूद है ये किन्नर सिर्फ मंगल कार्य में हिसा लेने ही आते है। मातम में वे भाग नहीं लेते। किन्नर समाज की सबसे बड़ी विशेषता यह है की किसी किन्नर की मौत हो जाती तो उसे अक्सर किसी गैर किन्नर को नहीं दिखाया नही जाता क्योंकि ऐसा कहा जाता है की उन का अंतिम संस्कार आधी रात में किया जाता

है।किन्नर समाज एक ऐसा समाज है जो अपने हिसाब में जीता है। वे किसी के दबाव में रहना नहीं चाहते अलग रहना पसंद करते है। किन्नरों का जीवन एक अंधकारमय है,शायद यह दुनिया उन्हें नहीं जान पाती है

आज बहुत सारे किन्नर समाज के लोग राजनीति में उतरे है। और उनकी पहचान समाज में एक अच्छेनागरिक के तौर पर की जाए।हमारा यह कर्तव्य भी बनता है की हम उनकी इज्जत करे क्योंकि हमें यह जानना जरूरी है की पहले वह इन्सान है बाद में उनकी कुछ भी पहचान हो। हम उनको एक समान्य इन्सान की तरह देखना चाहिए। देखने में यही आया है की कुछ पढ़े-लिखें लोगों ने ही उनके साथ दुर्व्यहार करते हैं, यह बिलकुल ठीक नही है क्योंकिदूसरे इन्सान की इज्जत करना यही इन्सान होने का हमारा फर्ज है। कहने को तो हम उन्हें समाज का हिसा मानते है लेकिन उन्हें वह सम्मान कभीं नही मिल पाता जिसके वह हकदार है एक वक्त ऐसा भी था, जो उनको किसी भी जेंडर में नही जाना जाता था लेकिन आज कानून के बदलाव की वजह से उन्हें थर्डजेंडर में गिना जाने लगा है, अब उन्हें सरकारी नौकरीयों में भी मौका मिलने लगा है।

संदर्भ ग्रंथ

1. प्रदीप सौरभ – तीसरी ताली, पृ.सं. 83
2. वही, पृ.सं. 12
3. वहीं, पृ.सं.

◆◆◆

भारतीय क्रांतीकारी चळवळीत महिलांचे योगदान

प्रा. डॉ. सुषमा देशपांडे
इतिहास विभागप्रमुख,
डॉ. सौ. इं. भा. पाठक महिला महाविद्यालय, औरंगाबाद.

स्त्री ही त्यागाची, कर्तृत्वाची, पावित्र्याची, प्रेमाची अशी महान शक्ती आहे. ती तेजस्वी असून संपूर्ण विश्वाला प्रकाशमान करण्याचे सामर्थ्य स्त्रीमध्ये आहे. अशा स्त्रीने भारतीय इतिहासाच्या प्रत्येक कालखंडात आपल्या कर्तृत्वाने यशोशिखरे काबीज केल्याचे दिसून येतात. तरीही भारतीय समाजाने स्त्रियांच्या कर्तृत्वाच्या कक्षा काहीशा सीमितच ठेवल्याचे दिसून येते. स्त्रीवर सतत नितिमत्ता, चारित्र्य, पावित्र्य यांची बंधने अनेक काळापासून असल्याची दिसून येतात. त्यामुळे बाहेरचे जग, समाजकारण, राजकारण, अर्थकारणापासून ती कायमच दूर होती. वैदिक काळ स्त्रियांच्या प्रगतीचा सुवर्णकाळ होता. पण मध्ययुगात परकीय आक्रमणामुळे स्त्रियांवर पडदापद्धतीची बंधने आली व १९ व्या शतकापर्यंत तर अनेक कुप्रथा, रूढी, परंपरा यांच्यामुळे स्त्रियांचे जीवन कठीण झाले.

पण परिस्थिती कितीही कठिण असो तिच्यात सकारात्मक बदल घडवून आणण्याचे सामर्थ्य भारतीय स्त्रियांमध्ये जन्मत:च असल्यामुळे आजूबाजूची परिस्थिती फारशी अनुकूल नसतानाही अनेक स्त्रियांनी अतिशय महत्त्वाची व अत्यंत अवघड कामगिरी अत्यंत यशस्वीरित्या पार पाडल्याची साक्ष भारतीय इतिहासाची पाने देतात. अशा अनेक झुंझार व कर्तृत्ववान स्त्रियांनी आपले इच्छित उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी जे कष्ट घेतले, मेहनत केली त्याचा इतिहास साक्षी आहे. वास्तविक पाहता भारतीय इतिहासाच्या प्रत्येकच काळात स्त्रियांनी चिकाटी, धैर्य, शौर्य, संयम, पराक्रम या गुणांच्या आधारे आपल्या कर्तृत्वाचा ठसा उमटविलेला दिसून येतो. पुरुषांप्रमाणेच राष्ट्रीय स्वातंत्र्य चळवळीत तसेच क्रांतीकारी चळवळीत महिलांचे फार मोठे योगदान असल्याचे दिसून येते.

१८५७ च्या उठावातील स्त्रिया :

ब्रिटिश राजवटीविरुद्ध भारतीयांनी केलेला पहिला विद्रोह म्हणजे १८५७ चा उठाव. ब्रिटिशांचा भारतीय समाजातील धार्मिक, सामाजिक हस्तक्षेप, दत्तक वारसा नामंजूर करणे, अनेक संस्थाने खालसा करणे, यामुळे भारतीय जनतेत ब्रिटिशांविरुद्ध प्रचंड असंतोष होता. भारतीय व मुस्लिम सैनिकांना गाय व डूकराची चरबी लावलेले काडतूस तोंडाने काढावे लागायचे. याविरुद्ध १८५७ साली प्रचंड उठाव झाला.या उठावात पुरुषांप्रमाणे भारतीय स्त्रियांनीही भाग घेतला. त्यातील काही महत्त्वाच्या महिलांचे **कर्तृत्व -**

१) देवी चौधरानी : भारतीय शेतकऱ्यांवरील अन्यायाविरुद्ध यांनी कार्य केले. त्यांच्याजवळ अत्यंत शूर योद्ध्यांची एक तुकडी होती. जवळ-जवळ २० वर्षे त्या संन्यासी विद्रोहाच्या एकमात्र सशक्त महिला होत्या. त्या भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनाच्या पहिल्या महिला होत्या.

२) राणी शिरोमणी : यांनी चुआऊ आंदोलन केले.

३) कित्तूरची राणी चेन्नमा : ब्रिटिशांविरुद्ध भारतीय महिलांमध्ये देशभक्तीची भावना जागृत केली. कित्तूर येथे तिने सशस्त्र सेना ठेऊन आपले राज्य ब्रिटिशांपासून पूर्ण सुरक्षित ठेवले होते. राज्यात

शाळांमधूनही देशभक्ती शिकविणारा अभ्यासक्रम ठेऊन विद्यार्थी व सैनिकांमध्ये आपल्या राज्याप्रती अभिमान तिने निर्माण केला.

४) बेगम हजरत महल : १८५७ च्या उठावात बेगम हजरत महल ही अवधचा नवाब वाजिद अली शहाची बेगम उत्तर भारतात अवधच्या उठावाचे नेतृत्व तिने केले. अत्यंत धैर्याने अवधचे प्रशासन सांभाळून प्रजेला न्याय दिला.

५) बेगम जीनत महल : मोगल साम्राज्याचा शेवटचा राजा बहाद्दूर शहा जफर यांची पत्नी तिच्या मुळेच बहाद्दूर शहा ब्रिटिशांविरुद्ध लढण्यास तयार झाला. अनुपम सौंदर्य व ऐशआरामी आयुष्य समोर असतानाही तिने देशासाठी जो त्याग केला व ब्रिटिशांबरोबर लढण्यास आपल्या सैन्यास तयार केले ते महत्त्वाचे ठरते.

६) महाराणी लक्ष्मीबाई : लॉर्ड डलहौसीने झाशीचे राज्य इंठाजी राज्यात विलीन करण्याचे आदेश दिले. त्यावेळी तिने इंठाजांना ठणकावून सांगितले की, 'मेरी झांशी नहीं दूँगी' झाशी माझी आहे. माझे प्राण गेले तरी मी झाशीवर इंठाजांचा ताबा होऊ देणार नाही. लक्ष्मीबाईने राज्यातील स्त्रियांनाही शस्त्रस्त्रांचे प्रशिक्षण देऊन ब्रिटिशाविरुद्ध लढण्यास प्रेरित केले.

७) वीरांगणा झलकारीबाई : ज्यावेळी इंठाजांनी झाशीच्या किल्ल्याला वेढा दिला तेव्हा झलकारीबाईने राणीस किल्ला सोडून जाण्यास सांगितले व स्वत: राणीचा वेश परिधान करून इंठाजांना फसविले व किल्ला झुंजवत ठेवला.

८) अजीनन : देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी नर्तकी जीवनाचा त्याग करून तिने क्रांतीकारकांना सहाय्य केले १८५७ च्या लढ्यात तिने स्त्रियांची फौज उभी केली.

९) मैना पेशवे (नानासाहेब पेशव्यांची मुलगी) : इंठाजांनी मैनास कैद केले व तिने पेशव्यांची गुपिते सांगावित अशी तिच्याकडे जबरदस्ती केली. तरी माझा जीव गेला तरी मी काहीही सांगणार नाही हे मैनाने ठामपणे सांगितले. तिला ब्रिटिशांनी आगीत टाकले तरीही माझा देश मला माझ्या प्राणापेक्षा श्रेष्ठ आहे असे तिने बाणेदारपणे सांगितले व त्या आगतीतच ती जळून गेली.

क्रांतीकारी चळवळीतील स्त्रिया :

जशास तसे किंवा खून का बदला खून ही क्रांतीकारकांची कार्यपद्धती होती. या क्रांतीकारकांच्या कार्याची फलश्रुती किंवा त्यांची कार्य करण्याची पद्धत वादठास्त असेल पण भारतीय राष्ट्रीय चळवळीत त्यांचे योगदान निश्चितच महत्त्वाचे आहे. राज्यकर्त्यांची हत्या करण्यात काहीच गैर नाही तर ते मातृभूमीसाठी केलीले एक पवित्र कार्य आहे अशी क्रांतीकारकांची धारणा होती. या क्रांतीकारक चळवळीत पुरुषांबरोबर स्त्रियांचाही तेवढाच महत्त्वाचा सहभाग होता.

१) कल्पना दत्त : शालेय जीवनापासूनच त्यांच्यावर देशक्तीचे संस्कार होते. बंगालमधील क्रांतीकारक चळवळीत त्या सहभागी झाल्या. सूर्यसेनने त्यांना बॉम्ब स्फोटात सहभागी करून घेतले. बॉम्बस्फोटात वापरण्यासाठी ॲसिडने भिजेले कापड व स्फोटके व बॉम्ब पेटविण्यासाठी विजेच्या तारा तोडण्याचे काम त्यांना दिले गेले. बॉम्बस्फोट कटात त्या संशयित आरोपी होत्या. तरी त्यांनी न डगमगता कार्य केले.

२) वीणा दास : कलकत्त्याच्या संस्कृत महाविद्यालयाचे प्राचार्य वेणी माधवराव यांची कन्या. घरातूनच स्वातंत्र्याचे बाळकडू त्यांना मिळाले होते. सायमन कमिशनचा त्यांनी निषेध केला. १९३२ साली गर्व्हर्नर सर स्टेन्स जॅक्सनवर त्यांनी ५ गोळ्या झाडल्या. पण त्यांचा नेम चुकला. पण त्यांना १३ वर्ष कठोर कारावास झाला. १९३९ साली क्षमादान त्यांना मिळाले तरी त्या स्वातंत्र्य चळवळीत सहभागी झाल्याच. पुढे छोडो भारत चळवळीत भाग घेतल्यामुळे त्यांना तुरुंगात जावे लागले. त्या विधानसभेवरही निवडून गेल्या.

३) मातंगिनी हाजरा : १९२२ पासून त्या गांधीजींच्या रचनात्मक कार्यात सहभागी होत्या. १९३० साली त्यांनी मिठाचा कायदा मोडला, १९४२ च्या लढ्यातही त्यांचा सहभाग होता.

४) शांती घोष सुनीती चौधरी : जिल्हा न्यायाधीश स्टीवेंस हे क्रांतीकारकांच्या विरोधात होते. म्हणून क्रांतीकारकांच्या मनातही स्टीवेंसबद्दल द्वेष होता. शांतीघोष व सुनीती चौधरी यांनी स्टीवेंस यांच्याकडे पोहण्याची स्पर्धा आयोजित करण्यासाठी शासकीय मदत मिळावी म्हणून अर्ज करण्यासाठी त्या स्टीवेंस यांच्या बंगल्यावर गेल्या व अर्ज देताच त्यांच्यावर गोळी झाडली.

५) प्रकाशवती पाल : लाहोर येथे शाळेत त्यांना आपल्या शिक्षकांकडून क्रांतीकारी चळवळीची माहिती मिळाली. म्हणून त्या व त्यांच्या मैत्रिणी क्रांतीकारी चळवळीत सामील झाल्या. त्यांनी गुप्तपणे पत्रके वाटली. बॉम्ब बनविण्याचे प्रशिक्षण घेण्यासाठी त्यांना दिल्लीस पाठविले गेले. तेथे त्यांनी शिताफीने स्वत:ला अटक होण्यापासून वाचविले. सन १९३४ साली त्यांना दिल्ली येथे अटक झाली. यशपालही जेलमध्येच होते. दोघांनी जेलमध्येच विवाह केला व जेलमधून बाहेर आल्यावर त्यांचे मिलन झाले.

६) ननीबाला मुखर्जी : भोलानाथ चॅटर्जी, अमरेंद्रनाथ चॅटर्जी, अतुल घोषण, अदुगोपाल मुखर्जी या सर्वांना ननीबालाने आपल्या घरात आश्रय दिला. अलीपुरच्या तुरुंगात शिक्षा भोगत असलेल्या रामचंद्र मुजुमदाराची आपण पत्नी आहोत अशी बतावणी करून तुरुंगातील क्रांतीकारकांना ननीबालाने दडविलेल्या शस्त्रास्त्रांबाबत निरोप दिला. ब्रिटीश सेनेने ननीबालाला बेदम मारहान केली.

७) सुशीला दीदी : काकोरी खटला चालविण्यासाठी त्यांनी आपल्या अंगावरील दागिने काढून दिले. तसेच भगतसिंग व अन्य क्रांतीकारकांना मदत केली.

८) प्रीतीलता वड्डेदार : सूर्यसेनच्या नेतृत्वाखालील क्रांतीकारकांच्या आंदोलनात प्रीतीलता क्रांतीकारकांना शस्त्र देणे, संदेश पोहोचविणे व हत्यारांच्या रक्षणाचे कार्य करीत असे. २४ सप्टेंबर १९३२ रोजी इंठाज स्त्री-पुरुष क्लबमध्ये नृत्य करीत असताना प्रीतीलताने त्यांच्यावर हल्ला केला. तेथून सुटण्याचा रस्ता न मिळाल्यामुळे तिने पोटेशियम सायनाइड खाऊन आत्महत्या केली.

९) पारुल मुखर्जी : क्रांतीकारकांच्या गुप्त संघटनेच्या त्या सदस्य होत्या. पूर्णानंद दास गुप्ता मुखर्जी व श्याम विनोद पाल या देशभक्तांना त्यांनी आश्रय दिला. १९३७ साली त्यांना ३ वर्ष सक्त मजूरीची शिक्षा झाली.

१०) राजमती पाटील : ९ ऑगस्ट १९४२ रोजी सोलापूर येथे क्रांतीकारकांच्या मदतीने तिने झेंडा फडकाविला. येरवडा येथील तुरुंगात त्यांची क्रांतीकारक महिलांबरोबर ओळख झाली. ६ महिन्यानंतर

सुटकेसाठी सांगली जिल्ह्यातील प्रती सरकार चळवळीत त्यांनी सहभाग घेतला. नाना पाटील यांच्या सुटकेत सहभागी.

११) लीलाताई पाटील : क्रांतीसिंह नाना पाटील यांच्या प्रति सरकार चळवळीत सहभाग. कुंडाळ येथील क्रांतीकारी स्त्रीदलाचे नेतृत्व करून तुफान सेनेत स्त्रियांना लढण्याचे शिक्षण दिले.

१२) राणी गायडिनलू : १३ व्या वर्षी सविनय कायदेभंग चळवळीत सहभाग नोंदविला. मणिपूरमध्ये नागांचे नेतृत्व स्विकारुन आपला सशक्त लढा तिने चालू ठेवला.

१३) दुर्गा देवी बोहरा : उत्तर प्रदेशातील भगवती चरण बोहरा या क्रांतीकारकांच्या पत्नी क्रांतीकारकांसाठी बॉम्ब तयार करताना स्फोट होऊन भगवती चरण यांचे निधन झाले. सार्जंट टेलर व त्यांच्या पत्नीवर दुर्गा देवींनी गोळ्या झाडल्या.

२०) कल्याणी दास : २० व्या शतकात त्यांनी एक सक्रीय क्रांतीकारकाची भूमिका निभावली. ती १९३३ ते १९३८ या काळात तिला अटक झाली.

१५) कमलादेवी चटोपाध्याय : यांनी मुंबई काँठोस समाजवादी दलाचे निर्माण केले.

१६) अम्मू स्वामीनाथन : कॅप्टन लक्ष्मी सहगल यांच्या मातोश्री १९२०, ३० च्या आंदोलनात सहभाग. घटना परिषदेच्या सदस्य. १९४६ साली केंद्रीय कायदेमंडळाच्या सदस्य म्हणून कार्य केले. याचबरोबर श्रीमती इंदूमती सिंह, रेणुका सेन, श्रीमती समिता सेन, शोभवती दत्त, कल्याणी देवी, कल्याणी दास या महिलांचा क्रांतीकार्यात सहभाग होता. यातील अनेकींची नावेही सर्वासमोर आलेली नाहीत. त्यांचे कार्य कुणालाच माहित नाही. अशा अनेक भगिनींनी स्वत:च्या जीवाची पर्वा न करता केलेले कार्य पुढे यावे यासाठी केलेला हा छोटासा प्रयत्न. पण या काहीजणी उदाहरण दाखल आहेत. अनेक जणींचा क्रांतीकारी चळवळीत सहभाग होता त्यांनीही याच चळवळीस हातभार लावला.

संदर्भ :

१) भारत वर्ष की चर्चित महिलाएँ - सुधा गोस्वामी, उपकार प्रकाशन, आगरा -२

२) स्त्री संघर्ष का इतिहास - राधा कुमार, वाणी प्रकाशन, दरियागंज नयी दिल्ली, २०१४

३) भारतीय नारी - साने पी. एस., साधना प्रकाशन, पुणे, १९६७

४) भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील स्त्रिया - मेहता पब्लिसिंग हाऊस, फडके वासंती (अनुवाद) नवाझ ब. मोझी (संपादक), जानेवारी २००३

५) भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन में महिलाओं का योगदान, सुरभि पब्लिकेशन, जयपूर, १९९७

६) भारतीय इतिहासातील स्त्रिया - डॉ. पद्मजा पाटील, डॉ. शोभना जाधव, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, मार्च २००७

७) भारत मातेच्या तेजस्वी कन्या जोहारी गजानन, मनोरमा प्रकाशन, दादर, मुंबई, फेब्रुवारी २००७

◆◆◆

भारतीय संस्थानाचे भारतात विलीनीकरणाची भुमीका

प्रा. डॉ. शिवाजी लक्ष्मण नागरगोजे
इतिहास विभाग प्रमुख,
कला महाविद्यालय नांदुरघाट, ता.केज.जि.बीड

प्रस्तावना :-

भारताला स्वातंत्र्य दिल्यानंतर लहान मोठया संस्थानाचे भवितव्य कसे ठरवायचे हा प्रश्न ब्रिटीश सरकारला सोडवणे आवश्यक होते. ब्रिटीश पार्लमेंटने हिंदी संस्थानासाठी राजकिय प्रतिनीधी-पॉलिटिकल एजंटस नेमण्याचे ठरवले, हे प्रतिनिधी संस्थानाच्या कारभारावर विशेषत: परराष्ट्रीय धोरणांवर नियंत्रन ठेवुन लागले. संस्थानिकांना अंतर्गत स्वातंत्र्य होते. परंतु नव्या भौतिक सुधारणा घडवुन माणण्यासाठी त्यांना ब्रिटीश सरकारचे वारंवार सहाय्य घ्यावे लागत होते. 1858 नंतर संस्था निकषाच वर्ग हा इंग्रजांचा पाठीराखा वर्ग बनला हाता. त्यामुळे भारताच्या घटनात्मक विकासात ब्रिटीश सरकाने हिंदी संस्थानाचा प्रश्न स्वतंत्र पातळीवरुन हाताळण्याच प्रयत्न केला. संस्थानिकांचे मंडळ स्थापण झाल्यास त्यांना संस्थानाच्या विकासासाठी परिणामकारक प्रयत्न करता येतील अशी कल्पना लॉर्ड कर्झनने प्रथम मांडली. पुढे चेम्सफोर्ड च्या काळात 1921 मध्ये 'नरेंद्र मंडळ' प्रस्थापित झाले. संस्थानीकांनी सरकारशी नमुन वागावे अशी ब्रिटीशांची नेमहमीच अपेक्षा होती. भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनाची तीवृता अधिक वाढु लागल्यानंतर संस्थानांनी आपल्या पाठीशी राहावे म्हणुन ब्रिटीशांना हेतुपरस्पर प्रयत्न केले. बटलर समिती या कारणासाठी 1927 मध्ये नेमण्यात आली. संस्थानिकांनी आपआपली पदे टिकवण्यासाठी त्यांनी प्रतिनिधी शासन संस्थेच्या संकल्पणेला नेहमी विरोधच केला. त्यासाठीच 1935 च्या कायदयाने अतिस्तत्वात येणाऱ्या संघराज्यात ते समील झाले नाहीत. एवढेच नव्हे तर संस्थांनी प्रजेने प्रतिनिधीक शासन संस्थेसाठी चळवळी करण्याचा प्रयत्न केला. असता संस्थानिकांनी त्या दडपुन टाकल्या. म्हैसुर, हैद्राबाद, जयपुर, काश्मीर इत्यादी संस्थानात जनतेने चळवळी केल्या होत्या. भारताचा स्वातंत्र्य विषयक कायदा पास करतानाही संस्थानावरील हक्क ब्रिटीशांनी सोडला. पण तयांना भारत व पाकीस्तान मध्ये सामील व्हावे यासाठी तरतुद केली नाही. परंतु त्यांना भारत व पाकीस्तान मध्ये सामील व्हावे यासाठी तरतुद केली नाही. परंतु बदलत्या काळाची पावले संस्थानिकांना ओळखली होती. अर्थात स्वतंत्र राज्य स्थापण करण्याचे मणसुबे रचणारे काही संस्थानिक होतेच. हैद्राबाद जावणकोर, भोपाळ या संस्थानाचे अधिपती स्वतंत्र राहण्याचा विचार करीत होते. संस्थानिकांनी पाकीस्तानमध्ये सामील व्हावे म्हणुन बॅ.जीना त्यांच्या कोणत्याही अटी मान्य करण्यास तयार होते. परंतु संस्थानिकांना अटी मान्य करण्यास तयार होते. परंतु बहुतेक संस्थानिकांना प्रजेच्या हक्कांची जाणीव झालेली होती.

उद्दिष्टे :-

1) संस्थानिकांच्या भारतात विलीनीकरणाचा आढावा घेणे.

2) संस्थानाचा भारतात विलीनीकरणात येणऱ्या अडचणीचा शोध घेणे.

3) भारतातील संस्थानातील जनतेच्या आंदोलनाचा आढावा घेणे.

गृहितके :-

1) बहुतेक संस्थानिक भारतात विलिनीकरणास तयार होते असे दिसुन येत.

2) संस्थाने भारतात विलीनीकरणापेक्षा स्वतंत्र राज्य निर्माण करण्याच्या प्रयत्नात होते असे दिसुन येते.

3) भारतात विलीनीकरणास संस्थानातील बहेतुक जनता आग्रही होती असे दिसुन येते.

संशोधन पद्धती :-

या शोध निबंधासाठी दुय्यम साधनांचा वापर करण्यात आला आहे. यामध्ये विविध ग्रंथ, वार्षीक अंक, मासिके वर्तमानपत्रे या स्वरुपातील लिखीत साहित्याचा आधार घेण्यात आला आहे.

भारतीय संस्थानाची भारतात विलीनीकरणाची भुमिका :-

15 जुन 1947 रोजी पंडीत नेहरुंनी निवेदन केले, ‘भारताच्या संघराज्यात स्वातयत्तता व समान भुमिकेवरुन सामील हाणे किंवा संघराज्याची अधिसत्ता मान्य करणे हे दोनच मार्ग संस्था निकांपुटे खुले आहेत. तिसरा पर्याय नाही. संस्थाने राजकीय पोकळीत राहु शकत नाहीत. 5 जुलै 1947 रोजी व्हॉईसरॉय माऊंटबॅटन यांनी नरेंद्र मंडळापुढे भाषण करुन संस्थानिकांनी भारतात अगर पाकिस्तानात सामील व्हावे अशी विनती केली. लॉर्ड माऊंट बॅटन, सरदार पटेल आणि त्यांचे सेक्रेटरी व्ही.पी.मेनन यांनी मोठया मुत्सदेगिरीने संस्थानिकांची मने विलीनीकरणास तयार केली. 15ऑगस्ट 1947 पर्यंत 163 संस्थाने भारतात सामील झ ाली. 1948 व 1949 या दोन वर्षात उरलेली सर्व संस्थाने सामील झाली. परंतु काश्मीर, जुनागट आणि हैद्राबाद या तीन संस्थानाचे सामीलीकरण सहजपणे होऊ शकले नाही. काश्मीरमध्ये 1951 मध्ये प्रस्थापित झालेल्या घटना परिषदेने भारताच्या संघराज्यात सामील होण्याचे मान्य केले. 1954 मध्ये भारतीय संघराज्यात काश्मीरला स्वंयशासित प्रांताचा दर्जा देण्यात आला. जुनागढ हे काठेवाडीतील एक छोटे संस्थान होते. तेथील नवाब मुस्लिम असल्याने सत्तांतराच्या वेळी त्याने पाकिस्तानात सामील होण्याचा निर्णय घेतला; परंतु जुनागढच्या प्रजेला हा निर्णय मान्य नव्हता. प्रजेने उठाव केला तेव्हां नवाब पाकिस्तानात पळुन गेला. फेब्रुवारी 1949 मध्ये जुनागटमध्ये सार्वमत घेण्यात आले. जनतेने भारतात सामील होण्यासाठी कौल दिला. त्यानुसार हे संस्थान भारतात विलीन झाले.

हैद्राबादचा निझाम महत्वकांक्षी होता. सत्तंतरच्या वेळी स्वातंत्र होण्याचे मनसुबे त्याने रचले होते. सवतंत्र हैद्राबादसाठी कासीम रझ्वीच्या नेतृत्वाखाली रझाकार चळवळ सुरु झाली. निझामाच्या या चळवळीला पाठींबा होता. रझाकार सेनेने हिंदुवर अमाणुष अत्याचार केले. सददार वल्लभ भाई पटेल यांनी खंबीर धोरण

स्विकारुन पोलिस कारवाई करण्याचे धोरण ठरविले. त्याप्रमाणे सष्टेंबर 1948 मध्ये भारतीय सेनादलाने हैद्रबाद संस्थान निझामाच्या वर्चस्वातुन मुक्त केले. 17 सप्टेंबर 1948 रोजी हैद्राबाद मुक्ती दिन घोषीत करण्यात आला.

निष्कर्ष :-

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारतातील बहुतेक संस्थानिक भारतात विनाशर्त विलीन झाले. ब्रिटीशांनी या संस्थानिकांना भारतात किंवा पाकिस्तानात सामील होण्याचे स्वातंत्र्य दिले. म्हैसुर, हैद्राबाद, जयपुर, काश्मीर इत्यादी संस्थानातील जनतेने चळवळी हया मुख्यत: भारतात सामील होण्यासाठी केल्या सरदार वल्लभ भाई पटेल यांनी धाडसी निर्णय घेऊन बहुतेक सर्व संस्थानकांना भारतात सामील करुन घेतले. काश्मीर, जुनागढ, हैद्राबाद इत्यादी संस्थानांना ही भारतात सामील करुन घेतले. अशाप्रकारे भारतात संस्थानिकांना सामील करण्यात आले व भारत एकसंघराज्य बनवण्यात आले.

संदर्भ ग्रंथ :-

1) आधुनिक भारतचा इतिहास :- डॉ. प्र.न.देशपांडे विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगपुरा औरंगाबाद.

2) मराठवाडा इतिहास :- डॉ.पी.व्हि.काटे कैलास पब्लिकेशन्स औरंगपुरा, औरंगाबाद.

3) मायबोलीचा मराठवाडा :- श्रीराम पाटील, योगेश प्रकाशन 14 मायानगर, एन-2 सिडको औरंगाबाद.

◆◆◆

'१९४५ ते १९६० या काळातील स्त्रियांचे कथालेखन'

प्रा.डॉ.गोपीनाथ बोडखे,
आनंदराव धोंडे ऊर्फ बाबाजी महाविद्यालय, कडा,
ता.आष्टी जि.बीड

प्रस्तावना –

'१९४५ ते १९६० या काळातील स्त्रियांचे कथालेखन' असा शोधनिबंधाचा विषय असल्याने या कालखंडाकडे वळण्याआधी मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासातील 'कथे'चे स्थानाचा आढावा घेणे महत्त्वाचे वाटते म्हणूनच प्रस्तावनेमध्ये मराठी कथेचा इतिहास व १९४५ पर्यंतची मराठी कथा व त्यामध्ये स्त्री कथा लेखिकांचे योगदान, सांस्कृतिक परिवर्तन पाहणे गरजेचे आहे.

१९४५ नंतरच्या कथा प्रामुख्याने 'नवकथा' शीर्षकाखाली येणाऱ्या वैशिष्ट्यांमध्ये मोडण्याचा आहेत. मराठी कथेच्या प्रारंभापासून म्हणजेच हरिभाऊ आपटे पासून ते १९४५ पर्यंत लेखिकांनी 'कथा' वाङ्मयामध्ये मौलीक भर घातली आहे.

१९४५ नंतरचा कालखंड मराठी वाङ्मयाच्या दृष्टीने वेगवेगळ्या जाणिवेने झपाटलेला दिसून येतो. दुसरे महायुध्द, युरोपातील मानवी संस्कृतीची उलथापालथ मोठ्या प्रमाणात होत होती. यांत्रिकता, बकालपणा व गतिमानता इत्यादीमुळे मानवी जीवन ढवळून निघाले होते. नवनवीन शोधांनी ज्ञानाच्या क्षेत्रात भर पडत होती. राष्ट्रा-राष्ट्रातील देवाण-घेवाण सोपी झाली होती. जुनी परंपरा, जुन्या श्रध्दा, जुनी संस्कृती, जुनी मूल्ये यांची झालेली पडझड लेखिकांनी शब्दबध्द केली होती. 'सत्यकथा' सारख्या वाङ्मयीन मासिकाने आपले जुने वळण बदलले. 'अभिरुची' सारखे मासिक नविन कथालेखक मराठीत देऊ लागले.

१८९० ला 'करमणूक' या नियतकालिकाच्या माध्यमातून मराठी कथेला स्वतःचा चेहरा सपाडला. याचे श्रेय हरीभाऊ आपटे यांना जाते. आशय व अभिव्यक्तीच्या दृष्टीने हरीभाऊ यांनी मराठी कथेला नवे वळण लावले. १९१० ते १९२६ या काळात 'मनोरंजन' नियतकालिकाच्या काळातीलकथेने वाचकाला बोधकरण्यापेक्षा मनोरंजन करण्याकडे अधिक लक्ष दिले. ही कथा मध्यमवर्गीयाभोवती रेंगाळत राहिली. १९२६ ते १९४४ हा 'यशवंत'-'किर्लोसकर' कालखंड होय. या कालखंडात मराठी लघुकथेने आधुनिक वळण स्विकारले. कथेच्या वाटचालीतील हा कालखंड उत्कर्षाचा मानला जातो. या कालखंडात मराठी कथा अधिकाधिक रेखिव झाली. या कालखंडात ना. सी. फडके, वि. स. खांडेकर, दिवाकर कृष्ण, य. गो. बोकिल यांनी कथालेखन केले.

१९४५ पूर्व कालखंडातील स्त्रीयांचे कथालेखन –

१९४५ नंतरच्या वाङ्मयीन प्रवाहामध्ये नवकथाकारांचा काळ म्हटले जात असले तरी सुरुवातीपासूनच लेखिकांचा सहभाग होता. हरिभाऊ आपटे यांच्या प्रेरणेने व मार्गदर्शनाखाली त्यांच्याबरोबर लिहू लागलेल्या लेखिका म्हणजे काशीबाई कानिटकर, आनंदीबाई शिर्के, गिरिजाबाई केळकर या होत्या. 'मनोरंजन' मासिकाच्या काळात गिरिजाबाई केळकर आणि आनंदीबाई शिर्के या लेखिकांनी स्त्रीयांच्या दुःखाविषयी लिहावयास सुरुवात केली होती. दोघींनीही मोठ्या प्रमाणात लेखन केले. 'समाजचित्रे', 'केवळ विश्रांतीसाठी' व 'कथाकुंज' हे त्यांचे तीन कथासंग्रह प्रसिद्ध झाले

आहेत. त्यांच्या कथेमध्ये सामाजिक प्रश्नाबरोबर अद्भुतरम्यताही दिसून येते. तत्कालीन कालखंडामध्ये 'स्त्रीशिक्षण' म्हणजे पाप समजले जात होते. त्या काळातील या लेखिकांचे लेखन आहे. ही मोठी विशेष बाब आहे. 'शिवलिलामृतापासून इलियट पर्यंत काशीबाई कानिटकर यांचे वाचन होते. १९१६ मध्ये त्यांच्या 'चांदण्यातील गप्पा' हा कथासंग्रह प्रसिद्ध झाला. त्यांच्या कथेतील पात्रांना विशेषतः स्त्रीयांना वाचता-लिहिता येत परंतु त्या तत्कालीन स्त्रियांचे मुख्य प्रश्न म्हणजे स्त्रीशिक्षण, विधवांच्या समस्या हे विषयही थोड्या-अधिक प्रमाणात कथांमधून येतात.

१९२० पर्यत काळ हा स्त्री जीवनाच्या दृष्टीने अत्यंत संघर्षमय दिसून येतो. तरीही यानंतर म्हणजेच १९२० ते १९४० या काळात स्त्रीयांच्या कथालेखनात मोठी भर पडलेली दिसून येते. यानंतर येणाऱ्या कथेचा विषय हा स्त्रीशिक्षण, स्त्रीस्वातंत्र्य, व्यक्तिस्वातंत्र्य या सामाजिक सुधारणांकडे जाणारा होता. समाज उद्बोधनाबरोबर करमणूकही या काळात अपेक्षिली गेली होती. या कालखंडात रंजनवादी प्रेमकथांचा प्रवाह यामध्ये मिसळला होता. एखादी कॉलेजात जाणारी किंवा मॅट्रीकपर्यंत पोहोचलेली मुलगी सुशिक्षित समजली जात होती. समाजात तो कुतूहल विषय ठरत होता.

१९२० नंतर शिक्षण घेण्याचा स्त्रीयांच्या संख्येत लक्षणिय वाढ झालेली दिसून येते आणि याच काळात कथालेखन निरनिराळ्या मासिकांतून प्रसिद्ध होत होती. नंतर तर कथांचे संग्रह काढण्याकडे स्त्रीयांनी पुढाकार घेतला होता. आनंदीबाई शिर्के, काशीबाई कानिटकर, गिरिजाबाई केळकर यांच्या नंतर व १९९० नंतर स्त्रीयांचा लेखनात कमलाबाई टिळक, कुसुमावती देशपांडे व विभावरी शिरूरकर यांचा उल्लेख प्रामुख्याने करावा लागतो. एकाच काळात लिहिण्याचा या स्त्री लेखिकांची वृत्ती मात्र अतिशय भिन्न प्रकारची होती. स्त्रीयांची दुःखे अथवा प्रश्न जाणून घेणारी 'स्त्री' व 'गृहलक्ष्मी' सारखी मासिके याच कालखंडात सुरू झाली होती. याशिवाय या नियतकालिकांतून लिखाण करणाऱ्या बहुतेक स्त्रीया पदवीधर होत्या. वेगवेगळ्या स्वरूपाची काम करताना एक माणूस म्हणून स्त्रीचा विचार व्हावा अशीही त्या काळातील स्त्री लेखिकांची अपेक्षा होती व त्यामधून त्यांचे लेखन साकार होत होती. हौस म्हणून या कालखंडात लेखन होत नव्हते तर विविध प्रश्नांना स्त्रीयांना सामोरे जात असताना अनेक अडचणी त्यांनी गंभीरपणे मांडल्या आहेत. याबाबत भाष्य नोंदवताना भालचंद्र फडके म्हणतात, "पुरुषप्रधान संस्कृतीत स्त्री अपेक्षिली जाते याची त्यांना (त्या कालखंडातील स्त्रीयांना) खंत वाटत होती. 'स्त्री' हा त्यांच्या चिंतनाचा विषय होता, त्यामुळे या कालखंडातील कमलाबाई टिळक, कृष्णाबाई, विभावरी शिरुरकर, गीता साने, कुसुमावती देशपांडे इत्यादी लेखकांनी स्त्रीमनाचा शोध जाणीवपूर्वक घेतला आहे. कथेतील घटना प्राधान्याऐवजी कथेत व्यक्तीचित्रणाला महत्त्व आले. त्यामुळे स्त्रीमनाचे विविध पातळ्यांवर चित्रण कथांतून होऊ लागले"[१] या काळातील लेखिकांनी कोणत्याही पुरुष लेखकांचा आदर्श डोळ्यासमोर ठेवला नव्हता. फडके-खांडेकरांपेक्षा वेगळेपण जपणारी कथा या काळात लिहिली जाऊ लागली. कमलाबाई टिळकांसारख्या लेखिकेने स्वाभिमानी स्त्रीचे चित्रण केले. स्त्री-पुरुषांमधील नाते समानतेच्या पातळीवर येऊन ते व्यक्तीस्वातंत्र्यासाठी पोषक असावे. ही त्या कालखंडातील लेखिकांच्या लेखनामागील हेतू होता. त्या कालखंडातील कुटुंबव्यवस्थेमध्ये स्त्रीला दुय्यम स्थान होते. त्यामुळेच त्या काळातील स्त्री कथालेखनात स्त्रीमनाचा विद्रोह प्रामुख्याने दिसून येतो.

१९३३ साली विभावरी शिरुरकर 'कळ्यांचे निःश्वास' हा कथासंग्रह प्रसिद्ध झाला होता. आजपर्यंत जे स्त्री लिहित होती त्यापेक्षा वेगळे प्रक्षेपण लेखन त्यांनी केले. विभावरीबाईंना (शिवाय त्या कालखंडातील समाजमनाचा) अंदाज असल्याने त्यांनी टोपण नाव घेऊन लेखन केले. स्त्रीशिक्षणाबरोबरच स्त्री अर्थार्जनही करू लागली होती. गो.ब देवलांच्या 'शारदा' नाटकातील लोभी पित्याची येथे आधुनिक पित्याच्या रुपाने पुनरावृत्ती झाली होती. मुलीचा पैसा घरात आल्यावर बाप तिच्या लग्नासाठी वर बघेना व त्यामधून प्रौढ कुमारिकांचे प्रश्न समोर आले. या प्रौढ कुमारिकांची समाजामध्ये किती हेटाळणी होते, याचे चित्रण 'कळ्यांचे निःश्वास' मधून विभावरी शिरूरकर यांनी केले आहे. प्रौढ कुमारिकांच्या मनाचा शोध घेण्याचा त्यांचा प्रयत्न नवा होता, ते पहावयास मिळते स्त्रीमन समजून घेण्यासाठी असे एका स्त्रीने केलेले लेखन यामुळे प्रभावी ठरले आहे. स्त्रीसुलभ प्रवृत्ती दडपून जगण्याचा प्रौढ कुमारिका शिरूरकरांचा प्रथम दिसल्या असाव्यात. याशिवाय विषयांमध्ये महत्त्वाची बाब म्हणजे विभावरी शिरुरकर केवळ स्त्रीयांचे प्रश्न, समस्या मांडून थांबत नाहीत तर ते प्रश्न, समस्यांची चर्चा करतात. त्यामधून मार्ग शोधण्याचा प्रयत्न करतात. बापाचा संसार करत प्रौढ कुमारिकेने मन मारून कशासाठी जगायचे स्त्री-पुरुष संबंध कोणत्या पातळीवर असायला पाहिजे. अशा विषयातून त्यांची मन दिसून येते. प्रेम लग्न, घटस्फोट इत्यादी विषयांकडे स्त्री विशेष दृष्टिकोनातून पाहत असते. त्यामुळेच या कथा इतर कथांपेक्षा वेगळ्या असल्याचे जाणवते. एक स्त्री म्हणून समान धर्मामुळे स्त्रीनिष्ठ अनुभवविश्वातील बारकाव्यांची लेखिकेला अधिक जवळून माहिती होती, म्हणूनच स्त्री जीवनाविषयी लिहिलेली पहिली मनोविश्लेषणात्मक कथा विभावरी शिरुरकरांनी लिहिली असे म्हणावयास हरकत नाही.

कमलाबाई टिळक यांनी देखिल 'सुक्ष्म मनोविश्लेषण' वैशिष्ट्ये आहे. १९३२ मध्ये 'हृदयशारदा' व १९४४ मध्ये 'आकाशगंगा' हे त्यांचे दोन कथासंग्रह प्रसिद्ध झालेले आहेत. कमलाबाईच्या स्त्रीयांना दुःख तर आहे शिवाय त्या वेगवेगळ्या प्रश्नांमध्ये अडकलेल्या पहावयास मिळतात. बाह्य घटनातील तरल भावनांना टिळकांच्या कथांमध्ये अधिक प्रधान असलेले दिसून येते. विशिष्ट प्रश्न सोडविण्यासाठी कथेतील नायिका सामोरे जाते त्यावेळी नायिकांची कुचंबणा झालेली कमलाबाई रंगवितात.

यानंतर म्हणजेच १९३९ ते १९४२ काळात कथालेखन करणाऱ्या लेखिका म्हणजे कुसुमावती देशपांडे या आहेत. कुसुमावती देशपांडे यांनी आपल्या कथालेखनामध्ये प्रामुख्याने समाजातील विषमता याकडे वाचकांचे लक्ष वेधण्याचा प्रयत्न केला आहे. 'दीपदान' 'दीपकली' व 'मोळी' या तीन कथासंग्रहामध्ये एकूण पस्तीस कथा समाविष्ट केलेल्या आहेत. चिंतनशीलतेबरोबर त्यांच्या कथेमध्ये कथात्मकता असलेली दिसून येते. घटनेला महत्त्व न देता पात्रांच्या मनातील द्वंद्वे त्यांना महत्वाचे वाटतात. कुसुमावतींच्या कथेमधून पारंपारिक कथांमधून येणारे पात्रांचे चित्रण वेगळेपण सांगणारे आहे. उदा. त्यांच्या कथांतून कुटुंबव्यवस्थेतील बायकोला त्रास देणारे नवरे, माणसांची स्वार्थी वृत्ती इत्यादी विषयही काही प्रमाणात आढळतात. कारण या लेखिकेची वृत्ती कथाकारापेक्षा चिंतनशीलतेकडे अधिक झुकलेली आहे त्यामुळे 'अंतर्मुखता व मनोविश्लेषण करणारी कथा' अशी त्यांच्या कथेची दोन वैशिष्ट्ये सांगता येतात. कुसुमावती यांच्या कथेची संख्या जरी कमी असली तरी त्यांच्या कथा नवकथेच्या सीमेशी जाऊन पोहोचणा-या आहेत.

१९४५ ते १९६० काळातील स्त्रीयांचे कथालेखन –

'१९४५ नंतरचे कथा वाड्मय' असा स्वतंत्र विषय व्हावा एवढे सांस्कृतिक व इतर अमुलाग्र स्थित्यंतरे या कालखंडात वाड्मयाच्या क्षेत्रांमध्ये दिसून येतात. यामध्ये स्त्रीयांनी लिहिलेल्या कथाही अपवाद राहिलेल्या नाहीत. दुसरे महायुद्ध, सिग्मंड फ्रॉईड यांच्या मानसशास्त्रांच्या संशोधनाचा परिणाम या बाबींचा प्रामुख्याने १९४५ नंतरच्या कथेत बदल घडवून आणलेला दिसतो. माणसांचे अंतर्मन याविषयी प्रथमच वेगवेगळ्या स्वरूपाच्या चर्चा प्रथमच होण्यास सुरुवात झाली. कामवासना व भूक या समाजातील संस्कारामुळे दडपल्या जातात परंतु त्या पूर्णपणे नाहीशा होत नाहीत. या वासना अत्यंत तीव्र असू शकतात. त्या व्यक्तीजीवनाला निराशही करू शकतात. अर्थातच याचे परिणाम समाज जीवनामध्ये दिसू लागतात. अशा प्रकारे निष्कर्ष फ्राईडने संशोधन करून नोंदविले आहे. तत्कालीन परिस्थितीही या गोष्टीला अधिकच कारणीभूत आहे. दुस-या महायुद्धाच्या दरम्यान अशी विचारसरणी रूढ होत होती. माणूस पाप करतो, कशामुळे तर त्याच्या भूकेमुळेच घडते. त्याला जर पोटभर खायला मिळाले तो चोरी करणार नाही अशा प्रकारची एक विचारसरणी या काळात पुढे येऊ पाहत होती. या प्रकारचा विचार जोर धरू लागला होता. विचारांबरोबरच त्याने अबोध मनालाही दिलेले महत्त्व पुढील काळातील वाड्मयनिर्मितीला कारणीभूत ठरत आहे. मानवी मनाचा बराच मोठा भाग जाणिवेच्या पलिकडे आहे, असा सिद्धांत फ्राईडने प्रथम मांडलेला दिसून येतो. फ्राईडच्या मतानुसार मनाचा बराच भाग अबोध मनाने व्यापलेला आहे. निरोगी माणसाच्या बोलण्यात आणि वागण्यात हे माणसाचे अबोध मन वारंवार व्यक्त होते. दैनंदिन जीवनातील चुका, स्वप्नांची दुनिया, मनोविकार, लैंगिकतेची नवी व्याख्या, कामप्रेरणेच स्वरुप, मानसिकता व शिक्षण. ज्या घरात तो व्यक्ती जन्माला आला आहे, ज्या समाजामध्ये वेगवेगळ्या संस्कारांमध्ये वावरत आहे इत्यादी सर्व बाबींचे माणसाच्या जीवनाचे अविभाज्य घटक आहेत, यानुसार काळातील कथांमध्ये एकेका विषयाची एखादी बाजू घेऊनच कथालेखन होऊ लागले. या कथांतील विविधतेबद्दल गंगाधर गाडगीळ म्हणतात, "या काळातील 'मनोविश्लेषणात्मक कथा' अगर 'वास्तववादी कथा' असे म्हणण्यापेक्षा 'नवकथा' म्हणणे अर्थपूर्ण वाटते. कारण तिथे स्वरूप लवचिक आहे. तिच्यातील अनुभवांची गुंफणच निराळी आहे. मानवी मनाच्या दर्शनी भागाच्या पलिकडे त्यांचे स्वरुप दृष्यमान करणारे क्ष-किरण तिच्या निर्मितीत वापरले जातात. ह्यात तिचे नाविन्य आहे."[२]

नवकथेची काही ठळक विशेष म्हणून सांगता येतील त्यापैकी एक म्हणजे नवककथेला विशिष्ट कथानक असेलच असे नाही म्हणजेच याचा अर्थ असा सांगता येईल की, अर्थ नवकथेने कथानकाचा टाळळे असा नाही तर ते आवश्यकही नाही असे मानले. जुन्या कथेतील कथानकाचा बंदिस्तपणाही तिने टाकून देऊन त्यामध्ये नवकथेने अधिक लवचिकपणा आणला होता. आपण वरवर पाहिले तर किरकोळ अर्थहीन वाटणारे अनुभव स्वीकारले आहे. माणसाच्या अंतर्मनात तिने प्रवेश केला. जीवनातील कोणत्याही घटनेभोवती फिरू लागते. शैली व प्रतिमा याबाबतीत संकेतही मोडले आहेत. परंपरेने चालत आलेली कथा उदा. बालविवाह, विधवा विवाह, स्त्रीशिक्षण, सणवार, वृत्तवैकल्प इत्यादी विषयांना बाजूला सारले. भावप्रधानतेचे तत्व सोडून दिले. हे सर्व बाजूला सारीत असताना समोर आला तो माणसाचा एकाकीपणा नव्याने कथेमध्ये अवतिर्ण होऊ लागला.

व्यक्तिचित्रणातील गुंतागुंत माणसामाणसातील विसंगती या बाबी कथेमध्ये प्राधान्याने येऊ लागल्या.

दुस-या महायुद्धाने मानवतेच्या उद्‌ध्वस्त झालेल्या विटंबनेचे दर्शन घडवू लागली. त्यासाठी मनोविश्लेषणाच्या तंत्राचा वापर होऊ लागला. आशयाबरोबरच बाह्य आकाराने कथा बदलू लागली आणि दुस-या महायुद्धाचा वणवा दूर कुठेतरी पेटला होता पण संपूर्ण जगालाच त्याची धग पोहोचत होती. त्या वणव्यामध्ये मानवी जीवन होरपळत होती. अशा या स्थितीमध्ये कुणाला कुचंबणारी स्त्री दिसली तर कुणाला संपूर्ण समाजालाच कीड लागली आहे असे वाटत होते. या सर्व वाटण्यातून मराठी वाङ्‌मयाचा इतिहासात नवकथेचा जन्म झाला.

१९४५ ते १९६० पर्यंतचा कालखंड म्हणजे नवकथा ऐन भरात आल्याचा काळ होय. अरविंद गोखले, गंगाधर गाडगीळ, पु. भा. भावे व व्यंकटेश माडगूळकर यांच्या पुढील वाटचालीमध्ये के. ज. पुरोहित (शांताराम), सदानंद रेगे, दि.बा. मोकाशी, श्री.ज.जोशी, पं. महादेवशास्त्री जोशी यांचा सहभाग आहे. त्याचबरोबर या काळात लेखिकांचेही काम मोठे मोलाचे आहे. विशेष उल्लेख करण्यासारख्या लेखिका म्हणजे वसुंधरा पटवर्धन ('शोध', 'अंतरपाट', 'अद्भुत', 'भाग्य', 'प्रतिबिंब'), सरिता पत्की ('बारा रामाचं देऊळ'), इंदिरा संत ('शामली', 'कदली'), कमला फडके, सरोजनी बाबर, स्नेहलता दसनूरकर ('कळप', 'मायावी', 'अंधारातील व्यथा'), शांता शेळके, गिरीष पै., योगिनी जोगळेकर, दुर्गा भागवत, इंदू साक्रीकर, इंद्रायणी सावकार, सुधा नरवणे, सुमती क्षेत्रमाडे या कथालेखिका उदयास आल्या.

१९४५ ते १९६० या काळातील स्त्री लेखकांविषयी म. ला. अदवंत म्हणतात, ''मराठीतील अपौरूषेय कथा पण या काळात खूपच बहरली. नव्या-नव्या कथा लेखिका या काळात उत्साहाने कथालेखन करू लागल्या. पण १९४५ ते १९६० या काळात मराठी कथेने जे नवे वळण घेतले होते त्याची दखल १९६० पर्यंत अपौरूषेय कथेने कधीच घेतली नाही. ती जुन्या-रुळलेल्या मार्गानेच जात होती. स्त्री जीवनातील विविध समस्यांचे व त्यांच्या व्यथांचे वरवरचे पापुद्रे उकलून दाखविण्यात ती समाधान मानू लागली होती. क्वचित प्रसंगी स्वप्नरंजनात गुरफटून जात होती. पण व्यक्तीमनात या लेखिका खोलवर शिरू शकल्या नाहीत व या काळात पुरुष लेखकांनी स्त्रीमनाचा इतका खोलवर वेध घेतला तितका स्त्री लेखिकांना घेता आला नाही.''[3] याचा अर्थ असा होतो की १९६० पर्यंत स्त्री लेखिकांनी कथालेखन केलेले असले तरी कसदारपणा त्यांच्या कथालेखनात येत नव्हता असे अदवंत यांना अधोरेखित करायचे आहे.

विजय राजाध्यक्ष यांच्या कथेमधून सूक्ष्मता व्यक्त होत होती. 'अंतराळ', 'माती', 'अंधाराचा अर्थ', 'आवर्त', 'सतरा डिसेंबर', 'जन्म' या त्यांच्या काही कथांची नावे होत. कथांमधून रचनांचे विविध प्रयोग राजाध्यक्षबाईंनी केले आहेत. सूक्ष्मता, तरलता व सूचकता यांचाही वेध त्या घेतात.

याच कालखंडातील कुसुमावती देशपांडे स्त्री लेखिका म्हणून कथालेखन नजरेस भरत असले तरी कमल देसाई यांच्या 'बांधू चिमणे खोपटकी', 'ही पूर्णतः', 'रंग', 'तिळा बंद', 'महादेववाडी' अशा काही कथा लिहून विलक्षण आत्मकेंद्रितता स्पष्ट केलेली आहे.

तारा वनारसे यांचा 'पश्चिमकडा' हा कथासंग्रह प्रसिद्ध झाला. 'अस्मिता', 'पशू', 'सारंग', 'सहस्त्राक्ष', 'पुढ्याचा समुद्र' अशा काही कथांचा या संग्रहात समावेश आहे. या काळातील कथालेखिकांचा कथा वाड्मयास योगदान दिलेले दिसून येते.

१९५० ते १९६० दरम्यान लेखिकांच्या लिखाणाच्या दृष्टीने अनुभव घेण्याच्या दृष्टीने प्रारंभीचा काळ हा कलाकुसर असला पाहिजे. त्यामुळेच मराठी कथेच्या अंतरंगात किंवा बहिरंगात बदल होत गेलेले दिसून येतात. प्रामुख्याने १९६० नंतर स्त्रीयांचे कथालेखन अधिकच बहरत गेले आणि कथेच्या प्रांतातही स्त्रीया मागे नाहीत याचे प्रत्यंतर येऊ लागले.

निष्कर्ष –

१. हरिभाऊ आपटे यांच्या प्रेरणेने काशिबाई कानिटकर, आनंदीबाई शिर्के लक्ष्मीबाई टिळक व इतर स्त्रीया प्रथमच कथालेखन करु लागल्या.
२. १९२० ते १९४० या काळात स्त्रीयांच्या कथालेखनाला वेग आलेला पहावयास मिळतो. तसेच स्त्री शिक्षण, स्त्रीस्वातंत्र्य, वैवाहिक जीवन व कौटुंबिक समस्या, व्यक्तीस्वातंत्र्य, स्त्रीयांचे प्रश्न असे विषय कथेत येऊ लागले.
३. १९४५ नंतर नवकथा आली, या नवकथेमध्ये स्त्री लेखिका कुसुमावती देशपांडे यांनी उल्लेखनिय कथालेखन करुन नवकथेला बळ दिले.
४. या कालखंडातील स्त्री कथा लेखिकांनी सामाजिक जोखडांची बंधने तोडून स्त्री वेदना प्रकट करण्याचा प्रयत्न केला म्हणूनच सांस्कृतिक दृष्ट्या एक परिवर्तनाची दृष्टी स्त्रीयांना मिळाली.
५. १९४५ ते १९६० या कालखंडातील स्त्री कथा लेखिकांनी कथालेखनास नवे विषय दिले. मानसिकतेला महत्त्व असणारे मनोविश्लेषणवादी कथालेखन होऊ लागले.
६. १९४५ ते १९६० या कालखंडात अनेक स्त्रीया कथा लेखन करु लागल्या त्यामुळे मराठी कथा या काळात सांस्कृतिक व वाड्मयीनदृष्ट्या समृध्द झालेली दिसते.

संदर्भ –

१. 'मराठी लेखिका:चिंता आणि चिंतन', - भालचंद्र फडके, श्री विद्या, १९८०, पृ.४३.
२. 'खडक आणि पाणी' - गंगाधर गाडगीळ, उत्कर्ष, १९६०, पृ.१७७.
३. 'प्रदक्षिणा-खंड पहिला' - म.ना. अदवंत, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पहिली आ.- १९४१, पृ. १९२.
४. 'मराठी कथा उगम आणि विकास' – इंदुमती शेवडे, सोमैय्या, १९७३.
५. 'मराठी कथा-रूप आणि परिसर', म.द.हातकणंगलेकर सुपर्ण, १९८६.

◆◆◆

इतिहासाचा अभ्यास आणि विकासाच्या संधी

कैलास रघुनाथ करांडे
मु.पो. तुक्कडओढा, दरेवाडी, सोलापुर रोड
ता. नगर, जि. अहमदनगर.

गोषवारा :-

इतिहासात मानवाच्या जीवनात घडून गेलेल्या गोष्टी, त्यांची क्रमबद्ध मांडणी, झालेला विकास, केलेल्या चुका, केलेल्या चांगल्या गोष्टी या सर्वांचा एक दस्त ऐवज असतो. इतिहासाकडे सामान्यत: लोकांचा कल निरुपयोगी विषय म्हणुन पाहण्याचा असतो परंतु इतिहास हा भुतकाळातील चुका टाळुन भविष्यकाळात विकासाकडे घेऊन जाणारे शास्त्र आहे. असे म्हटले जाते जो इतिहास वाचतो तोच इतिहास घडवु शकतो. एका सर्वेक्षणानुसार हे सिद्ध झाले की, इतिहासाचा अभ्यास करणारे राजकीय, सामाजिक किंवा प्रशासकिय काममध्ये अत्यंत कुशल बनतात. आणि यशस्वी बनतात. इतिहास हा फक्त कुजलेलं किंवा उंदरांनी खालेलं कागदावरील नोंद नसुन अखिल मानव जातीच्या प्रगतीचा लेखा- जोखा असतो. इतिहासाकडे फक्त राजे- राजवाडे, युद्ध या दृष्टीनेच पाहिले जाते. परंतु मानवी जीवनात असलेली प्रत्येक गोष्ट वस्तु, खेळ, व्यवसाय, इ.या सर्वांचा इतिहास असतो. आणि हा इतिहास समजुन घेतल्या शिवाय मानवी जीवन समजणे अशक्य असते समाजावर ज्या गोष्टींचा पगडा असतो.त्यामध्ये धर्म,पंथ, प्रांत , भाषा यांचा पगडा असतो. त्याला सुध्दा एक समृद्ध इतिहास साक्ष असतो. प्रत्येक संपणारा दिवस हा इतिहासात एका नव्या प्रकरणाची भर घालत असतो. इतिहास म्हणजे इतिहासाच्या पुस्तकात दिलेल्या प्रकरणापुरता मर्यादीत नसतो. प्रत्येक जाणारा दिवस कालपर्यंतच्या बातम्या वर्तमानपत्रे, राजकीय घटना, सर्वसामान्य जीवनातील विषय सर्व, इतिहासाच्या क्षितीजावर प्रत्येक क्षणी एक नविन प्रकरण कोरत असते.

प्रस्तावना :-

इतिहास हा मानवाच्या उत्क्रांती पासुन सावली पासुन माणसाचा पिच्छा पुरवतो. अगदी पुर्वीच्याकाळी लेखनकला अवगत नव्हती तेव्हा- सुद्धा लोक भिंती चित्रांच्या माध्यमातुन लोककथा, लोकगीते अशा तोंडी माध्यमातुन, चित्राच्या माध्यमातुन दुस-या पिढीकडे हस्तांतरित केला जात होता. अशा प्रकारची भिंतीचित्रे जगभरात अनेक ठिकाणी आढळतात. म्हणजेच माणसाची घडुन गेलेला इतिहास सांगण्याची एक परंपराच आहे. जगभरात वेगवेगळया ठिकाणी झालेली उत्खनने आणि त्यात सापडलेली लिखित इतिहासाची साधने यावरुन हे ज्ञात होते की, वेगवेगळया समाजामध्ये इतिहास जतन करुन ठेवण्याची प्रेरणा प्रबळ आहे, आता प्रश्न असा पडतो की, इतिहासात गाडलेली मढी उकारण्याचा फायदा काय ? इतिहासाचा अभ्यास संशोधक या नात्याने करणे म्हणजेच मानवी समाज, मानवी जीवन समजुन घेणे आणि त्याचा उपयोग भविष्यातील नोकरीच्या संधी, जीवन समृद्ध करण्याच्या संधी शोधणे होय. आज प्रत्येक शास्त्रात मग ती विज्ञान शाखा असेल वाणिज्य शाखा असेल कला असेल प्रत्येक घटनेचा किंवा वैज्ञानिक शोधांचा इतिहास अगोदर शिकवला जातो जसे की संगणक शिकवताना अगोदर संगणकाचा इतिहास शिकवला जातो विज्ञान विषयाची छोटया छोटया वर्गात शिकवण्याची जी सुरुवात होते तीच मुळात वैज्ञानिक आणि त्यांनी लावलेल्या शोधातुनच भाषा विषयांचे व्याकरण म्हणजेच भाषेचा जन्म आणि त्याच्या इतिहास जाणून घेणे गणित शिकत असतांनाही सुरुवात ही गणितज्ञ संख्येचा इतिहास या पासूनच होत असतो म्हणजे इतिहास हाच सर्व शास्त्राचां विषयांचा पाया आहे. प्रत्येक शास्त्र त्याचा इतिहास अभ्यास केल्याशिवाय तो पूर्ण होऊच शकत नाही.

इतिहास आणि विकासाच्या संधी

इतिहासाचे अभ्यासक आणि संशोधक यांच्याकडे पाहण्याची दृष्टी जरा वेगळी असली तरी इतिहासाच्या अभ्यासकांना वेगवेगळया विकासाच्या संधी खुणावतात आणि त्या फक्त इतिहासाच्या अभ्यासकांनाच दिल्या जातात. विकासाच्या संधी पुढीलप्रमाणे :-

१) पर्यटन आणि ऐतिहासिक ठिकाणे :-

प्रत्येक ऐतिहासिक वस्तु, वास्तु आणि ठिकाणांवर केंद्रीय शासना अंतर्गत असलेल्या पुरातत्वीय खात्यामार्फत लाखो लोकांची नियुक्ती ऐतिहासिक वास्तुचे जतन करण्यासाठी केली जाते या साठी फक्त इतिहासाचा चिकित्सक अभ्यास केलेल्या लाकांनाच संधी असते

२) मार्गदर्शन :-

मानवी जीवन अत्यंत धकाधकीचे झाले असून माणुस हा यंत्राचा एक भाग बनुनु राहिला आहे अशा या धकाधकीतुन त्याला सुटका हवी असते आणि यातच जन्म होतो पर्यटनाचा पर्यटन फक्त जिल्हया परुते राज्यापुरते देशापुरते मर्यादीत नसुन ते आंर्तराष्ट्रीय स्तरापर्यंत जाऊन पोहचले आहे प्रत्येक आठवडयाचा शेवट मानवाला कुठे तरी विरंगुळा म्हणुन जाण्याची इच्छा असते अशा ऐतिहासिक आणि निसर्ग रम्य स्थळांवर एक मार्गदर्शक शासकीय व अशासकीय स्तरावर मार्गदर्शक म्हणून काम करण्याची संधी उपलब्ध आहे.

३) वस्तुसंग्रहालयामंध्ये काम करण्याची संधी :-

ऐतिहासिक वस्तुंचे संग्रहालये ही पर्यटनाचा अत्यंत गर्दी खेचणारा असा महत्त्वाचा दुवा आहे तसेच इतिहास संशोधक व अभ्यासकलाही वस्तु संग्रहालयाची मदत होत असते. अशा वस्तु संग्रहालयांमध्ये अनेक प्रकारची कामे करण्यासाठी कुशल कौशल्य असणा-या लोकांची गरज असते

४) दस्ताऐवज :-

ऐतिहासिक दस्ताऐवज संभाळणे, त्यावर प्रक्रिया करणे, प्रदर्शन भरवणे, संशोधनकला पहिजे त्या वेळी उपलब्ध करुन देणे, वेगवेगळया भाषेतील दस्तऐवज वाचणे अशा प्रकाची अनेक दस्ताऐवज संग्रहालयात, पुणे दिल्ली, मुंबई, कोलकता येथील संग्रहालयात आहेत या मध्ये शिवाजी महाराजांच्या काळापासुन ते ब्रिटीशांच्या राजवटीची दस्ताऐवज जतन करुन ठेवली आहेत या साठी बराच मोठा कुशल कर्मचारी वर्ग आवश्यक असतो यांच्या नियुक्त्या भारतीय पुरातत्व खात्यामार्फत केल्या जातात.

५) वर्तमानपत्रे :-

वर्तमानपत्रांमध्ये दररोजच्या बातम्यांमध्ये राजकीय व सामाजिक बातम्याना ऐतिहासिक संदर्भ देण्याची व लोकांना त्या वर्तमानपत्रांकडे आकर्षित करण्याची एक स्पर्धाच चालु असल्याचे जाणवते त्याच बरोबर दररोजचा दिनविशेष ऐतिहासिक घटना समाज सुधारक राष्ट्रीय पुरुषांच्या पुण्यातिथी जयंती या दिवशी काढलेल्या पुरवण्या त्यासाठी इतिहास अभ्यासकाची गरज भासत असते म्हणजेच इतिहास अभ्यासकला या ठिकाणी काम करण्याची संधी उपलब्ध होत असते.

६) खेळ समालोचक :-

खेळाच्या सामन्यामध्ये समालोचकाची भूमिका महत्त्वाची असते समालोचन करण्यासाठी त्या खेळाचा इतिहास समालोचकाला माहिती असणे गरजेचे आहे .

उदा. क्रिकेट, हॉकी, या खेळांच्या सामान्याचे समालोचन करताना समालोचकाला क्रिकेटचा इतिहास, तसेच त्याची सुरुवात कधी झाली. कोणी केली या अगोदर कुणी किती धावा केल्या शतके किती व कुणी केली तसेच त्या खेळाडू बद्दल माहिती असणे आवश्यक आहे. म्हणजेच ज्याला खेळाचा इतिहास माहिती आहे अशाच व्यक्तीला समालोचक म्हणुन काम करण्याची संधी मिळते.

७) ऐतिहासिक चित्रपट :-

ऐतिहासीक चित्रपटाचे दिगदर्शन करत असताना वेशभुषेपासुन तर भाषा, केशभुषा, वस्तु, वास्तु यांची पुरेपुर अभ्यास असणा-या लोकांची गरज असते. वेगवेगळे ऐतिहासिक धार्मिक मालिकांचे दिगदर्शन करतांना ऐतिहासिक वातावरण निर्माण करावे लागते. या कामासाठी इतिहासाची पुर्ण माहिती असणा-या लोकांची आवश्यकता असते. अन्यथा अशा चित्रपट व मालिकांमध्ये चुका राहुन जातात.

उदा. मालिका श्रीकृष्णाची असते आणि चुकुन जर्सी आणि होलस्टेन गाया मागे पार्श्वभुमीवर दिसतात. किंवा खंडोबा मालिकामध्ये भाषा जी वापरली गेली ती आधुनिक पुणेरी भाषा वाटते.मुळात पुणे हे शहर छत्रपती शिवाजी महाराजांनी वसवले होते आणि खंडोबाचा काळ त्याही आधीचा आहे.

८) भाषा ज्ञान -

ऐतिहासीक दस्तऐवजांचे वाचन करण्यासाठी, ब्राम्ही, मोडी संस्कृत या भाषांवर प्रभुत्व असणारे इतिहासकार यांना तर फारच मागणी असते. कारण मध्ययुगीन आणि त्या अगोदरचे जे लिखित साहित्य सापडते त्यामध्ये ब्राम्ही, मोडी, पाली संस्कृत, अर्धमाग्धी इ. भाषांचा समावेश दिसतो. अशा विविध ऐतिहासिक भाषांचे ज्ञान असणा-या लोकांना खुप मोठया प्रमाणावर वाव आहे.

९) नाणकशास्त्र-

विविध काळातील चलनात असणारी नाणी ही इतिहासामध्ये अत्यंत महत्तवाचे साधन आहे. नाण्यांचा इतिहास व नाण्यांमधुन येणारा इतिहास हे समजुन घेण्यासाठी इतिहासकाराची गरज असते. अशा इतिहासकारास पुरातन भाषांचे ज्ञान असणे आवश्यक असते. याच बरोबर धातू शास्त्राचेही ज्ञान असणे आवश्यक आहे. अशा लोकांना भारतीय पुरातत्त्व खात्यामध्ये संधी निर्माण होतात.

१०) संस्कृती जतन व संवर्धन-

इतिहासाच्या अभ्यासाच्या माध्यमातुन पुरातन प्राचीन संस्कृती तसेच उत्खननात सापडलेल्या विविध खेळण्या, मुर्ती, मातीची भांडी, स्नानगृहे, गृहरचना, सांडपाण्याची व्यवस्था अशा समृद्ध संस्कृतीचे दर्शन आपणाला घडत असते. यातुन आजची संस्कृती व प्राचीन संस्कृती याची जेव्हा तुलना होत असते तेव्हा संस्कृतीचे जतन होत असते. तोंडी, ओव्या, जात्यावरची गाणी, नाटक, भजन, किर्तन, गवळणी, भारूडे, लोककथा, लोकगीते या सर्वांना एक विशिष्ट इतिहास आहे. आणि यातुनच भारताची समृद्ध संस्कृतीचे जतन व संवर्धन झालेले दिसते.

समारोप -

प्रस्तुत शोध निबंधाच्या माध्यमातुन असे निष्कर्ष निघतो की,इतिहासाचे ज्ञान असणा-या लोकांना विविध क्षेत्रामध्ये अत्यंत उपयुक्त अशा संधी अस्तित्वात आहेतच परंतु इतिहास हा विषय मानवी समाजाच्या उन्नतीचा आलेख, दाखवणारे शास्त्र असल्याने त्याच बरोबर इतर सामाजिक शास्त्रांची जननी असल्याने या विषयांचा अभ्यास करणारे आयुष्यात यशस्वीच होतांना दिसतात . आज पर्यंत ज्यांनी ज्यांनी ऐतिहासिक पुस्तके लिहिली ते लोकही अजरामर

झाले. म्हणजेच इतिहासाचा अभ्यास हा भूतकाळात मेलेली मुडदी उकरणे नसून मानवाच्या स्वत:च्याच जीवनाचा अभ्यास आहे. इतिहास ज्याला समाजला ज्याने अंगीकारला तो समाजामध्ये अत्यंत शीलवान मनुष्य म्हणून जगण्यास लायक ठरतो. आणि हाच समाज नैतिक बनवण्याचा एक मार्ग आहे. कारण भूतकाळात कोणाला कशी शिक्षा झाली. पुढच्याला ठेस मागचा शहाणा या नितीने समाज ही निती पूर्ण वागण्यास सज्ज होतो.

ज्या चुका भूतकाळात किंवा पूर्वाजांनी केल्या त्या चुका पुन्हा करण्याच धाडस मानव आज करतांना दिसत नाही. दुस-या महायुध्दाचे विनाशकारक परिणाम पहाता आज जग हे अणुबॉम्बचे कोठार असताना कुणीही आज ते वापरण्याचे हिम्मत करतांना दिसत नाही. म्हणजेच इतिहास हा मानव वंशाशी व त्याच्या विकासाशी जोडलेला असल्याने आधुनिक काळातही प्रत्येक व्यक्तीने इतिहासाचा अभ्यास करणे व त्यातुन जीवन जगण्यासाठी उपयुक्त संधी शोधणे अत्यंत गरजेचे ठरते. मुळात या संधी इतिहासाचा जाणीवपुर्वक तसेच काळजीपुर्वक अभ्यास करणा-याच्या ऐतिहासिक दृष्टिकोनावरच अवलंबुन असतो.

संदर्भ सूची :-

१. उपयोजित इतिहास - डॉ. सुलोचना पाटील (२०१५)

२. इतिहास - तंत्र आणि तत्त्वज्ञान - शांता कोठेकर (२००६)

◆◆◆

प्रभावी शेती प्रकल्प - 'वाडी' या विषयावरील संशोधन पेपर

सौ.अनुप्रिता प्रसाद भोर
श्री.शाहू मंदिर महाविद्यालय, पर्वती पुणे

डॉ.बोत्रे जी.एस.
मार्गदर्शक
श्री.शाहू मंदिर महाविद्यालय, पर्वती पुणे

गोषवारा :प्रस्तावना, भारतीय कृषी उद्योग फाउंडेशन (बीएआयएफ), 'वाडी' कार्यक्रम, 'वाडी' कार्यक्रमाचा प्रभाव.

मुख्य मुद्दे:

आदिवासींच्या विकासाचे मॉडेल म्हणून 'वाडी' ओळखले जाते. पडीक जमीन विकास कार्यक्रमात हाती घेतलेल्या धोरणात्मक सुधारणांमध्ये भारतीय कृषी उद्योग प्रतिष्ठान संस्था - तत्त्वज्ञान आणि दृष्टिकोन प्रतिबिंबित झाले.स्वच्छ पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था करणे, प्रशिक्षणात सामील होणे व समुदाय कल्याणकारी उपायांमुळे आदिवासींच्या आरोग्यावर आणि स्वच्छतेच्या गुणवत्तेत सुधारणा करण्यास मदत करते. भारतीय कृषी उद्योग प्रतिष्ठान आणि स्थानिक आदिवासींच्या बांधिलकीच्या दशकाहून अधिक काळ पालन केल्याने हे यश शक्य झाले. छोट्या व सीमान्त भूजलधारकांना सुधारित भूमी वापराखाली आणले गेले आणि गरीब कुटुंबांना आंबा आणि काजूच्या झाडाची लागवड करण्यास प्रशिक्षण देतेआहे. उत्पादनाच्या प्रक्रियेत भारतीय कृषी उद्योग प्रतिष्ठान सहाय्यक आणि मार्गदर्शन, आणि उचित किंमत निश्चित करणे आणि विपणन मूल्य वाढीद्वारे लाभ निर्माण करण्यात सहकार्य करते.

भारतीय कृषी उद्योग प्रतिष्ठानचे तत्वज्ञान आणि दृष्टिकोन जिथे सर्वोत्तम वनस्पती विकास कार्यक्रमात राबविण्यात आलेल्या धोरणात्मक सुधारणांचे प्रतिबिंब दिसते जे 'वाडी' म्हणून ओळखले जाऊ लागले

वाडी हे आदिवासींच्या विकासाचेटिकाऊ मॉडेल आहे. याचे विशेष वैशिष्ट्य म्हणजे ते सरकारी कार्यक्रमातून लागू न करता तसेच कोणत्याही अनुदानाची ऑफर न घेता लाभार्थ्यांच्या ऐच्छिक सहभागाने विकसित झाले आहे.जमिनीची गुणवत्ता कमी असल्याने 'वाडी' हा कोरडवाहू शेतातील लहान शेतकऱ्यासाठी एक आदर्श उपक्रम आहे.

हा पेपर वाडी कार्यक्रम आदिवासींचा आणित्यांच्याभागाचा कसा विकास करीत आहे यावर प्रकाश टाकतो.

उद्देश:

१. 'वाडी प्रकल्प' संकल्पनेचा अभ्यास करणे.

२. 'वाडी'प्रकल्पांतर्गत भारतीय कृषी उद्योग प्रतिष्ठानच्या भूमिकेचा अभ्यास करणे.

३. भारतीय कृषी उद्योग प्रतिष्ठानद्वारे 'वाडी' कार्यक्रमाची अंमलबजावणीचा अभ्यास करणे.

४. इतर आदिवासी क्षेत्रासाठी माहिती प्रदान करणे.

प्रस्तावना:

दक्षिण गुजरातमधील वंसदा जिल्ह्यातभारतीय कृषी उद्योग प्रतिष्ठानचा प्रवेश नाट्यमय ठरला. १९८२ मध्ये मफतलाल यांनी स्थापन केलेल्या सद्गुरू सेवा संघाने त्यांचे कौटुंबिक मित्र डॉ. मणिभाई देसाई यांना वासंदा येथे ५ दशलक्ष रुपयांचा प्रकल्प ताब्यात घेण्यास आमंत्रित केले.त्या ठिकाणी प्रचंड दारिद्र्यहोते.आदिवासींची अत्यंत निराशेची स्थिती होती आणि आत्मविश्वासाच्या अभावामुळे ते पूर्णपणे ग्रासले होते. त्यांच्या नैराश्याची ही मर्यादा होती आणि म्हणूनच नेहमीचा मद्यपान नित्यनेमाने होऊन आदिवासीमध्ये त्यायोगे दारूचे व्यसन पूर्णपणे वाढलेले होते.आदिवासी दारू पिऊन दारिद्र्य, उपासमार आणि स्वत: चा पराभव आणि विकास यांचा नाश करणाऱ्या गोष्टीना बळी ठरले.

भारतीय कृषी उद्योग प्रतिष्ठान:१ एप्रिल १९४६ साली महात्मा गांधी यांनी उरुळी कांचन येथे निसर्गोपचार आश्रमाची स्थापना केली.डॉ. मणिभाई देसाई यांवर त्याची जबाबदारी सोपवली. पुढील४७ वर्षे त्यांनी निसर्गोपचार आश्रमाच्या सामुदायिक आरोग्यासाठी प्रचार केला, त्याचबरोबर ग्रामीण भागातील लोकांच्या समस्या जवळून पाहिल्या व या समस्यांवर उपाययोजना करण्यासाठी त्यांनी विविध संस्थांची स्थापना केली. त्यातीलच एक 'भारतीय कृषी उद्योग प्रतिष्ठान' ही संस्था आहे. या संस्थेची स्थापना २४ ऑगस्ट १९६७ केली गेली. ही संस्था ग्रामीण भागातील कुटुंब स्वावलंबी बनवण्यासाठी त्याचबरोबर पर्यावरणाचे संवर्धन व जतन करावे यासाठी मार्गदर्शन करते. जीवनाची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी त्यांनी मानवी मूल्यांचा विकास केला. स्थानिक नैसर्गिक संसाधनांचा परिणामकारक उपयोग करून विकास संशोधन करून त्यांनी तंत्रज्ञानाचाही विकास आणि विस्तार करण्यावर लक्ष केंद्रित केले. ही संस्था शाश्वत ग्रामीण विकासासाठी कटिबद्ध आहे. पर्यावरणातील नैसर्गिक संसाधनांचा वापर काळजीपूर्वक केला पाहिजे व तो पुढील पिढीकडे हस्तांतरित केला पाहिजे, ही आपल्या प्रत्येकाची वैयक्तिक जबाबदारी आहे हे ध्येय समोर ठेवूनच भारतीय कृषी उद्योग प्रतिष्ठान या संस्थेने आपल्या कार्याचे स्वरूप निश्चित केले आहे.

ग्रामीण व आदिवासी भागातील लोकांचे सामाजिक व आर्थिक पुनर्वसन करणे व त्यासाठी उपलब्ध साधन सामग्रीचा योग्य प्रकारे उपयोग करणे हे या संस्थेचे ध्येय आहे. भारतीय कृषी प्रतिष्ठान ही संस्था भारतात १६ राज्यातील ६० हजार खेड्यांमध्ये ४५ लाखाहून अधिक कुटुंबास पशुधन विकास, जलस्रोत विकास, भूमिहीन विकास कार्यक्रम, पडीक जमिनी वरील वृक्ष आधारित शेती पद्धती म्हणजेच 'वाडी', महिला सक्षमीकरण सामुदायिक आरोग्य यासारख्या कार्यक्रमाद्वारे ग्रामीण भागातील लोकांना चांगले जीवन जगता यावे यासाठी ही संस्था सतत कार्यरत आहे.

भारतीय कृषी उद्योग प्रतिष्ठान प्रतिष्ठान आतील विविध कार्यक्रमांचा महाराष्ट्रातील ३१ जिल्हे १८८ तालुके ५६१२ खेडी आणि २ लाख ७९ हजार४५९ कुटुंबांना लाभ मिळत आहे. भारतीय कृषी उद्योग प्रतिष्ठानला नाबार्ड, राज्य सरकार, केंद्र सरकार आणि स्वयंसेवी संस्था अर्थसाहाय्य करीत आहे.

'वाडी' कार्यक्रम:

भारतीय कृषी उद्योग प्रतिष्ठाने कार्यक्रम हाती घेण्यापूर्वी तिथे सरकारच्या 'कामासाठी अन्न' कार्यक्रमाच्या मदतीने स्थानिक जमातींचा समावेश असलेल्या परिसरातील जंगले आणि पडीक जमीन विकसित करण्याचा कार्यक्रम सुरु होता. म्हणूनच त्यांनी भौतिकशास्त्रीय क्रियाकलाप चालू ठेवले कारण त्यांना आढळले की दारिद्र्य निर्मूलनासाठी हा सर्वात कौतुकास्पद आणि प्रभावी दृष्टीकोन होता.

भारतीय कृषी उद्योग प्रतिष्ठाचे तत्वज्ञान आणि दृष्टिकोन जिथे सर्वोत्तम वनस्पती विकास कार्यक्रमात राबविण्यात आलेल्या धोरणात्मक सुधारणांचे प्रतिबिंब दिसते जे 'वाडी' म्हणून ओळखले जाऊ लागले

'वाडी' कार्यक्रमाची संकल्पना:

'वाडी' हे आदिवासींच्या विकासाचेटिकाऊ मॉडेल आहे. याचे विशेष वैशिष्ट्य म्हणजे ते सरकारी कार्यक्रमातून लागू न करता तसेच कोणत्याही अनुदानाची ऑफर न घेता लाभार्थ्यांच्या ऐच्छिक सहभागाने विकसित झाले आहे.जमिनीची गुणवत्ता कमी असल्याने वाडी हा कोरडवाहू शेतातील लहान शेतकऱ्यासाठी एक आदर्श उपक्रम आहे

कमी पाऊस पडलेल्या भागातील शेतकऱ्यांना शाश्वत उत्पन्न मिळवून देण्यासाठी वृक्ष आधारित शेती यशस्वी झाली आहे. या मॉडेलमुळे महाराष्ट्राच्या काहीआदिवासी भागातील कुटूंबांच्या पडीक असलेल्या जागेचे रुपांतर उत्पादनक्षम जमिनीमध्ये करण्यात मदत झाली आहे.आंबा, काजू, आवळा लिंबू अश्या फळझाडे पिकविणाऱ्या जमिनीमध्ये रुपांतर करण्यात

मदत झाली आहे. छोट्या आणि आदिवासी भागातील शेतकऱ्यांना शाश्वत उत्पन्न मिळवून देण्यासाठी मदत करणे हे भारतीय कृषी उद्योग प्रतिष्ठानचे ध्येय आहे. या कार्यक्रमासाठी भारतीय कृषी उद्योग प्रतिष्ठानचे डेव्हलपमेंट रिसर्च फाउंडेशन पुणे द्वारा प्रोत्साहित ग्रामीण क्षेत्रातील महाराष्ट्र इन्स्टिटयूट ऑफ टेक्नॉलॉजी ट्रान्सफर (MITRA) हि संस्था कार्यरत आहे . 'वाडी' म्हणजेगुजराती भाषेमध्ये '**छोट्या फळबागासाठी**'असा आहे .वाडी प्रकल्प सर्वप्रथम गुजरात राज्यतील वांसदा जिल्ह्यात १९८२ साली सद्गुरू सेवा संघातर्फे राबविण्यात आला. मणिभाई देसाई यानाआमंत्रित केले होते. उत्पादक थेट-हेजद्वारे जमीन धरणाऱ्या जमिनीच्या परिघावर वनक्षेत्रातील प्रजातींसह काजू आंबा, आवळा अशासाठी आहे. 'वाडी' कार्यक्रम महाराष्ट्रात मे १९९३ मध्ये सुरू करण्यात आला.

'वाडी' मॉडेलचे प्रासंगिकता:

भारतात एकूण लोकसंखेच्या ८.६% संख्या अनुसूचित जमातींची आहे, म्हणजे 104 दशलक्ष लोक (२०११ जनगणना). ही घरं परंपरागतपणे वनीकरण, शिकार आणि आदिम शेती पद्धतींद्वारे निर्वाह करतात. तथापि, नैसर्गिक स्त्रोत आणि काम न मिळाल्यामुळे जवळपासच्या शहरांमध्ये हंगामी स्थलांतरहोते.

'वाडी' मॉडेलमध्ये १ एकर जागेवर आलेख पद्धतीने ५० ते६० वनस्पतींचे वृक्षारोपण असते. 'वाडी' कार्यक्रमाचा लाभ घेतलेले शेतकऱ्यांना प्रशिक्षण दिले जाते.त्यांना खड्डा खोदण्यासाठी आलेख निवड,वृक्षारोपण,वृक्षाची काळजी घेणे उपक्रम, ज्यात शेती व भाजीपाला सुधारित लागवड समाविष्ट आहे. त्याबाबत त्यांना तांत्रिक सहाय्य देखील पुरवले जाते.'वाडी' प्रकल्पाच्या गुजरातमधील यशानंतरमहाराष्टात अनेक कुटुंबे या प्रकल्पात सामील झाली. महाराष्ट्रात सप्टेंबर २०११ पर्यंत ३४९३६ पेक्षा जास्त हेक्टर जमीन या प्रकल्पाअंतर्गत विकसित केली गेली. आंबा, काजू, आवळा, पेरू, लिंबू, लिंबूवर्गीय फळे पिकतात. या कार्यक्रमाचे यश हे जर्मन डेव्हलपमेंट बँक व नाबार्ड युरोपियन युनियन सारख्या बाह्यसंस्था कडून 'आदिवासी विकास कार्यक्रम'या अंतर्गत प्राप्त झालेला आर्थिक निधी मुळे मिळाले आहे. पट्टे कार्यक्रमाचा व्यापक प्रतिकृतीवर सकारात्मक परिणाम म्हणजे भारतातील १५ राज्यांतील सुमारे २ लाख कुटुंबांचे आर्थिक स्वावलंबन झाले आहे. भारतीय कृषी उद्योग प्रतिष्ठानने 'वाडी' प्रकल्प महारष्ट्रात यशस्वी केला आहे.

'वाडी' प्रकल्पाचा परिणाम:

१. 'वाडी' कार्यक्रमांतर्गत आदिवासी व ग्रामीण भागातील कुटुंबांचा आत्मविश्वास वाढला.
२. आदिवासी व ग्रामीण भागातील व्यक्तींच्या कौशल्याचा विकास झाला
३. आदिवासी भागातील कुटुंबाना आर्थिक स्वावलंबन मिळाले.
४. त्यांना मानसिक, सामाजिक, भावनिक स्वातंत्र्य मिळाले.
५. उद्योजक भावना विकसित झाली.
६. आरोग्य सेवा, शिक्षण, पोषक आहार याविषयी जागृती झाली.

निष्कर्ष:

१. विकास संस्था, आदिवासी, कॉर्पोरेट , वित्तीय संस्था, विकासक संस्था विविध भागधारकांच्या सक्रिय सहभाग यामुळे'वाडी' कार्यक्रमला मोठे यश प्राप्त होत आहे.
२. जमीन धारण करण्याच्या प्रयत्नांचे एकत्रिकरण केल्याने उत्पादन खर्चाची किंमत कमी होते आणि चाचण्यांमध्ये नेतृत्व आणि संघटनात्मक कौशल्यांचे पालनपोषण करणाऱ्या उत्पादकांची कार्य क्षमता कमी असते, हे सिद्ध करणारे उत्कृष्ट नेते सहभागी पद्धतीने विकसित होऊ शकतात हे सिद्ध करते.
३. वाडी मॉडेलने यशस्वी कार्य केलेकारण त्यात तंत्रज्ञानाचा समावेश आहे.

References:

1. Horticulture for tribal development by Dr. R.N. Hegde &Dr.S.D.Suryavanshi .
2. BAIF: History and heritage by BAIF Research Foundation.
3. The milky way - by Ranjnekar D.V, Joshi A.L.
4. BAIF AnnualReport2016- 2017.
5. BAIF Annual Report 2017 – 2018.
6. BAIF- Annual Report 2018- 2019.
7. Annual Report of MIITRA (Nashik)2016-17.
8. www.baif.org
9. https://www.baifwadi.org

◆◆◆

भारतातील शेतमजूरांच्या समस्या व उपाय

डुकरे गजानन निवृत्ती
अर्थशास्त्र विभाग,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

गोषवारा :

वाढती लोकसंख्या, जमीनीचे तुकडीकरण आणि शेतीचे हंगामी स्वरुप यामुळे शेतमजूरांच्या समस्यात वाढ झाली आहे. भारतीय शेती ही पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून आहे, त्यामुळे शेतमजूरांना फक्त हंगामाच्या काळातच काम मिळते हंगाम संपल्यानंतर मात्र जवळपास ४ ते ६ महिने बेरोजगार राहावे लागते. १९४८ चा किमान वेतन कायदा शेतीलाही लागू करण्यात आला आहे, परंतू भारतातील अनेक राज्य अशी आहेत की तेथे या कायद्याची अमंलबजावनी अद्याप केली जात नाही. तसेच समान कामामध्ये सुध्दा स्त्री व पुरुष यांच्या वेतनामध्ये फरक केला जातो.

Keyword : १९४८ चा किमान वेतन कायदा, हंगाम, शेतमजूर, समस्या, उपाय.

प्रस्तावना :

भारत हा कृषी प्रधान देश आहे. भारताची सुमारे ७० टक्के लोकसंख्या ही ग्रामीण भागत आहे. ग्रामीण भागातील प्रमुख व्यवसाय शेती व्यवसाय आहे. त्यामुळे ग्रामीण भागातील लोकांना रोजगार पुरविणारे शेती हे प्रमुख क्षेत्र आहे. शेतीमधील विविध प्रकारची कामे श्रमींकाच्या साहाय्याने केली जातात. शेतीमध्ये काम करण्यासाठी ज्या व्यक्तीची मदत घेतली जाते त्या व्यक्तीला शेतमजूर असे म्हणतात.

कृषीचे उत्पादन हे शेतमजूरांच्या कष्टावर अवलंबून असल्यामुळे कृषी क्षेत्रामध्ये शेतमजूर हा घटक महत्त्वाचा आहे.

भारतातील शेतमजूरांचे वर्गीकरण :

शेतमजूरांचे वर्गीकरण साधारणपणे दोन प्रकारात केले जाते.

अ. १. अल्पभूधारक शेतमजूर २. भूमिहीन शेतमजूर

१. अल्पभूधारक शेतमजूर : ज्यांच्याजवळ थोडी जमिन आहे पण त्या जमिनीतून त्यांचा उदरनिर्वाह भागत नाही म्हणून त्यांना इतरांच्या जमिनीवर काम करावे लागते अशा शेतमजूरांना अल्पभूधारक शेतमजूर असे म्हणतात.

२. भूमिहीन शेतमजूर : ज्यांच्याकडे थोडीसुध्दा जमीन नाही श्रम हेच त्यांचे उपजिविकेचे साधन आहे अशा शेतमजूरांना भूमिहीन शेतमजूर असे म्हणतात.

ब. शेतमजूर चौकशी समितीने केलेले वर्गीकरण : शेतमजूर चौकशी समितीने शेतमजूरांचे वर्गीकरण दोन प्रकारात केले आहे. १. नियमित किंवा संलग्न शेतमजूर २. नैमित्तिक शेतमजूर

१. नियमित किंवा संलग्न शेतमजूर : नियमित मजूरांचा जमिन मालकांशी तोंडी किंवा लेखी करार झालेला असतो. पूर्वी हे करार तोंडीच होत होते. पण वर्तमानकाळात हे करार साधारणपणे लेखी केले जातात हे करार तीन महिने ते एक वर्षाच्या कालावधीसाठी असतात. भारताच्या ग्रामीण भागात सालदारांचे वेतन वर्षाचे ठरविले जाते. वेतनाबरोबरच त्याला देण्यात येणारे धान्य, कपडा हे सुध्दा ठरविले जाते. सालदार वर्षभर या वेतनावर शेतकऱ्याच्या शेतावर काम करण्यास बांधील असतो.

२. नैमित्तिक शेतमजूर : जे शेतमजूर नियमित नसून जसे काम पडेल तसे रोजंदारीवर घेतले जातात त्यांना नैमित्तिक शेतमजूर असे म्हणतात. त्यांना दररोज आणि पूर्ण वेळ काम मिळेल याची शाश्वती नसते. एकाच ठिकाणी त्यांना काम मिळत नाही. जिथे कामाचा होका आला तिथे त्यांना काम करण्यास जावे लागते. त्यांचे वेतन तत्त्कालीन परिस्थितीनुसार व कामाच्या स्वरुपानुसार ठरते.

भारतातील शेतमजूरांची वैशिष्टये :

१. शेतमजूरांना पूर्ण वेळ व रोज काम मिळतेच असे नाही त्यामुळे त्यांना अनेक दिवस बेरोजगार राहावे लागते.

२. शेतमजूरांचे वेतन हे निश्चित नसते तर कामाच्या स्वरुपानुसार त्यात बदल होतो. लहान मुले व स्त्रिया यांना पुरुषांच्या तुलनेने कमी वेतन दिले जाते.

३. शेतमजूरांना मिळणारी मजूरी काही प्रमाणात धान्याच्या स्वरुपात तर काही प्रमाणात पैशाच्या स्वरुपात दिली जाते.

४. शेतमजूरांना मिळणारे वेतन कमी असल्यामुळे त्यांना निकृष्ट प्रतीचे जीवनमान जगावे लागते.

५. ग्रामीण भागातील प्रमुख व्यवसाय शेती असल्याने शेतमजूर ग्रामीण भागात केंद्रीत झाले आहे.

६. शेतमजूर हे विखूरलेले असतात, ते असंघटीत आहेत, त्यांच्या संघटना नाहीत त्यामुळे त्यांची सौदाशक्ती कमी आहे.

७. भारतीय शेतमजूरांमध्ये निरक्षरतेचे प्रमाण जास्त आहे. शेतीकाम करण्यासाठी विशेष असे शिक्षण किंवा प्रशिक्षणाची गरज नसते त्यामुळे निरक्षर व्यक्ती शेतमजूर म्हणून काम करतात.

कृषी वेतन :

१९४८ चा किमान वेतन कायदा शेतीलाही लागू करण्यात आला आहे परंतू भारतातील अनेक राज्य अशी आहेत की तेथे या कायद्याची अमंलबजावनी केली जात नाही. ज्या राज्यांमध्ये या कायद्याचे पालन केले जाते तेथेही याची योग्य रितीने अमंलबजावनी होत नाही. मजूरीचे दर राज्यपरत्वे व कालपरत्वे बदलतात. तसेच हंगामाच्या दिवसात किमान वेतनापेक्षाही जास्त वेतन किंवा मजूरी शेतमजूरांना दिली जाते आणि हंगामेतर काळात

किमान वेतनापेक्षाही कमी वेतन शेतमजूरांना दिले जाते. हा कायदा लागू करण्यात अनेक अडचणी येतात. कायद्यासंबंधीचे अज्ञान, निरक्षरता, असंघटीतपणा, शेतमजूरांचे दारिद्रय, रोजगाराची अनियमितता इ. कारणांमुळे हा कायदा लागू करण्यात अनेक अडचणी येतात. विविध राज्यात स्त्री, पुरुष आणि लहान मुले यांना देण्यात येणाऱ्या मजूरीत खूप भिन्नता दिसून येते. मे १९८७ मध्ये कामगार मंष्यांच्या संमेलनात शेतमजूरांची किमान मजूरी प्रतिदिन १५ रु. ठरविण्यात आली होती. राष्ट्रीय आयोगाने ती प्रतिदिन २० रु. केली. श्रम मंत्रालयाने फेब्रुवारी २००४ मध्ये सर्व राज्यांना सूचना दिली की प्रत्येक राज्याने किमान मजूरी दर प्रतिदिन ६६ रु. निश्चित करावा. त्यापेक्षा कमी मजूरी दर निश्चित करु नये. त्यानुसार वेगवेगळया राज्यात वेगवेगळे मजूरी दर निश्चित करण्यात आले. खालील तक्त्यात भारतातील प्रमुख राज्यातील प्रतिदिन किमान आणि कमाल मजूरी दर दर्शविण्यात आहे आहे.

तक्ता क्र. १

विविध राज्यातील प्रतिदिन किमान व कमाल मजूरी दर

(मजूरी प्रतिदिन रु. मध्ये)

वर्ष राज्याचे नाव	२००८–०९		२०१०–११	
	किमान मजूरी	कमाल मजूरी	किमान मजूरी	कमाल मजूरी
केरळ	७२.००	३२८.००	११०.०	३२२.१०
महाराष्ट्र	**४६.१३**	**२०१.३०**	**९५.६५**	**२४८.१५**
कर्नाटक	७६.९६	१३२.१०	८२.५७	२२७.८१
तामिळनाडू	५७.९४	१५८.७०	८१.९१	२२२.३५
हरियाणा	१३८.००	१३८.००	१७३.१९	१७३.१९
मध्य प्रदेश	७६.३१	११५.२७	११९.०	१६९.०३
गुजरात	५५.००	११५.८०	१००.०	१६९.००
उत्तर प्रदेश	७६.३१	११५.२७	१००.०	१६०.१५
छत्तीसगड	६९.००	१०३.२८	१०४.६	१५१.०४
पंजाब	१०२.६०	१०४.३१	१४७.७३	१४७.७३
पश्चिम बंगाल	५७.०१	१२६.४२	११२.५०	१४६.५३
बिहार	७५.००	८९.००	१३८.०	१४४.०
जम्मू काश्मिर	६६.००	६६.००	११०.०	११०.०
आसाम	५४.८०	७६.६०	६६.५	१००.०
उडीसा	७०.००	७०.००	९०.०	९०.०
भारत	**७८.००**	**१८६.००**	**१५६.०**	२५६.०

(Source : Ministry of Labour, Annual Report, 2011-12)

वरील तक्त्यावरुन असे दिसून येते की वेगवेगळया राज्यातील मजूरीचे दर वेगवेगळे आहेत. किमान वेतन दर हे हरियाणा आणि पंजाब या राज्यामध्ये जास्त आहेत. तर आसाम, कर्नाटक, ओडिसा, महाराष्ट्र, इ. राज्यात कमी आहेत.

तक्ता क्र.२

शेतमजूरांची संख्या (दश लक्षात)

वर्ष	एकूण लोकसंख्या	वाढीचा दर (टक्के)	ग्रामीण लोकसंख्या	शेतकरी	शेतमजूर	एकूण
१९५१	३६१.१	१.२५	२९८.५	६९.९	२७.३	९७.२
१९६१	४३९.२	१.९६	३६०.१	९९.५	३१.५	१३१.५
१९७१	५४८.२	२.२०	४३९.०	७८.२	४७.५	१२५.७
१९८१	६८३.३	२.२२	५२५.५	९२.५	५५.५	१४८.०
१९९१	८४६.४	२.१६	६२८.७	११०.७	७४.६	१८५.३
२००१	१०२८.७	१.९७	७४२.५	१२७.३	१०६.८	२३४.१
२०११	१२१.०९	१.५०	८३३.७	११८.८	१४४.३	२६३.१

(Source : Agricultural Statistics At a Glance-2019)

तक्ता क्र. २ मध्ये भारतातील एकूण लोकसंख्या, शेतकरी, आणि शेतमजूर यांची आकडेवारी विविध जनगणनेनुसार दर्शविण्यात आली आहे. १९५१ मध्ये भारतातील एकूण लोकसंख्या ३६१.१ दशलक्ष होती ती २०११ मध्ये १२१.०९ दशलक्ष झाली. या लोकसंख्येत ग्रामीण लोकसंख्या १९५१ मध्ये २९८.५ दशलक्ष होती. २०११ मध्ये ८३३.७ दशलक्ष झाली यावरुन ग्रामीण लोकसंख्येत वाढ झाल्याचे दिसून येते. या लोकसंख्येत १९५१ मध्ये ६९.९ दशलक्ष शेतकरी होते. तर २७.३ दशलक्ष शेतमजूर होते. २०११ मध्ये ११८.८ दशलक्ष शेतकरी होते. तर १४४.३ दशलक्ष शेतमजूर होते. यावरुन शेतकरी आणि शेतमजूर यांच्या संख्येत दिवसेंदिवस वाढ होत आहे असे दिसते.

भारतातील शेतमजूरांच्या समस्या :

१. हंगामी स्वरुपाचे काम
२. कमी उत्पन्न
३. राहणीमानाचा दर्जा
४. कर्ज बाजारीपणा
५. स्त्री व पुरुष यांच्या वेतनातील तफावत / फरक
६. स्थंलातर
७. शिक्षणाचा अभाव
८. सामाजिक चालीरितीवंरील खर्च

९. शेतमजूरांच्या संख्येतील वाढ

उपाय :

१. ग्रामीण भागात लघु व कुटीर उद्योग स्थापन करावेत त्यामुळे शेतीचा हंगाम संपल्यानंतर सुध्दा कामगारांना काम उपलब्ध होईल.

२. शेतीला पुरक व्यवसाय म्हणून दुग्ध व्यवसाय, पशुपालन, कुक्कुटपालन इ. प्रकारचे व्यवसाय करावेत.

३. रोजगार हमी योजना कार्यक्रम राबवावेत.

४. शेतमजूरांच्या सहकारी समितीची स्थापना करावी.

५. किमान मजूरी अधिनियम कायदा

६. शेतमजूर आणि किमान वेतन कायद्याची अमंलबजावणी करावी.

७. अन्य कायदेशीर उपाय योजना कराव्यात.

निष्कर्ष :

वाढती लोकसंख्या आणि शेतीचे हंगाची स्वरुप यामुळे एकूण शेतकरी आणि शेतमजूर यांच्यात वाढ झाली आहे. त्यामुळे त्यांना अनेक प्रकारच्या प्रश्नांना तोंड दयावे लागत आहे. १९४८ च्या किमान वेतन कायद्याची अमलबंजावणी झालेली नाही. वेगवेगळया राज्यामध्ये किमान व कमाल वेतनामध्ये फरक आहे. तसेच वेतनातील लिंग विषमता आढळून येते. यामध्ये समान कामाकरिता सुध्दा स्त्री व पुरुष यांच्या वेतनामध्ये फरक आहे.

संदर्भ :

1. Agricultural Statistics At a Glance -2019 P. No. 12
2. Dutt & Sundharam, "Indian Economy", 66th Revised Edition, S. Chand & Company Ltd, New Delhi. P. No. 659
3. Desai R. G., "Agricultural Economics", (2006) Himalaya Publishing House, New Delhi. P. No. 130
4. Ministry of Labour, Annual Report (2011-12)
5. www.censusindia.net

६. देसाई स. श्री आणि भालेराव निर्मल, “कृषी अर्थशास्त्र”, (१९९५), निराली प्रकाशन, पुणे. प्रथम आवृत्ती, पा.नं. १६३

७. नीता वाणी, “कृषी अर्थशास्त्र”, (२०१५) प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव. द्वितीय आवृत्ती, पा.नं. १३१

◆◆◆

शाश्वत पर्यावरणीय विकासावर आर्थिक विकासाचा झालेला परिणाम एक अभ्यास

विश्वजीत गोपीनाथ नरवडे

संशोधक विद्यार्थी

कवयित्री बहिणाबाई चौधर उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव

प्रस्तावना

आर्थिक विकास आणि पर्यावरण यांचा सहसंबध अगदी एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. ज्या कधीच एकमेकापासून दूर करता येत नाही . मानव आपल्या सुरवातीच्या काळापासून निसर्गातील घडणा-या असंख्य घटनांतून शिकतआला . त्यांच्या जडणघडणीत पर्यावरणाचा वाटा हा १००% आहे . आज माणूस पर्यावरणाचा विचार केल्याशिवाय आपल्या आर्थिक विकासाची संकल्पनाहि करू शकत नाही. या पर्यावरणाच्या रक्षणासाठी आणि संवर्धनासाठी भारतीय अनेक संस्थानाही आपआपला सहभाग नोंदविला आहे . अनेक आंदोलने हि भारतात सुप्रसिध्द होती त्यात सुंदरलाल बहुगुणा यांचे चिपको आंदोलन, मेघा ताई यांचे जगप्रसिध्द नर्मदा बचाव आंदोलन , आंध्र प्रदेशातील अपिको आंदोलन, नामामी गंगे, नद्यांचे शुद्धीकरण, इत्यादी चळवळी अत्यंत महत्वाचे कार्य करत आहे. पर्यावरणाचा ह्रास होण्याच्या मागचे मुख्य कारण वेगवान प्रगती आणि मानवी समाजाच्या लालसेपोटी, आर्थिक विकास साधण्याच्या हव्यासापोटी पर्यावाराकडे केलेले दुर्लक्ष होय . 200 वर्षांच्या मानवी प्रगतीच्या, ज्ञानाच्या वेगवान प्रगतीने मात्र मानवाला हवामानाचा विसर पडल्याने त्यात झालेला झालेला नाट्यमय बदल, प्रदूषनाचा गाठलेला अति उच्चतम दर, अनेक सजीव प्राणी यांच्या प्रजातीचा झालेला विनाश ,अमर्याद झालेली आणि सातत्याने सुरु असलेली जंगलतोड याचा परिणाम असा झाला कि हवामानात प्रचंड स्वरूपाचा बदल घडून आला, त्यातून ग्लोबल वार्मिंग आणि ओझोन क्षय यासारखे पर्यावरणीय दोष निर्माण झाले. पाणी, जंगल आणि जमीन यांचे नियोजन आणि संवर्धन, आपण वेळीच केले नाही तर आज जे काही विकासाच्या वल्गना केल्या जात आहेत त्या पूर्णपने नाहीश्या होतील. प्रचंड अश्या वैश्विक महामारी असलेल्या नैसर्गिक आपत्तीला सामोर जावे लागेल .

अ) नो गो एरिया या क्षेत्रात पर्यावरणाच्या बाबी समोर ठेवून कोळसा खाणीवर बंदी घातली. यातून उत्पादन आणि विद्धुत उत्पादन योजना पूर्णपणे ठप्प झाली.

आ)महाराष्ट्र यामध्ये पर्यावरण रक्षण यांचा मुद्दा समोर ठेऊन लावासा होऊसिंग प्रोजेक्ट ला बंदी घातली

इ) उत्तराखंड सरकारला अवैध खनन रोकण्यासाठी पर्यावरण मंत्रालयाने त्याला भाग पाडले यातून खाजगी उद्योजक मात्र कमालीचे चिडले यातून विकास कि पर्यावरण हा मुद्दा संपूर्ण भारता समोर उभा राहिला

ई) ओडीसा सरकार याना आदेश देऊन निर्माण व पर्यावरण या दोन्ही मुद्यावर जिंदाल स्टील ला लाल झंडी दाखवण्यात आली

उ) महराष्ट्रातला एनरोन प्रकल्प हा पर्यावरणाचे कारण दाखवून बंद करण्याचे आदेश पर्यावरण मंत्रालय यांनी दिले होते

ऊ) टाटा ननो प्रकल्प हा पश्चीम बंगाल मध्ये पर्यावरणाचे कारण दाखवून बंद करण्यात आला, हजारो एकर जमीन शेतक-याना वापस करण्यात आली.

ऋ) भू अधिग्रहण कायदा अत्यंत मजबूत करण्यात आला होता नवीन उद्योगांना जामीन हवी असेल तर त्या गावातील ८० % जमीन धारकाची मान्यता असणे बंधनकारक ठरवण्यात आले होते

विषयाची उधिष्टे

१) पर्यावरणाच्या नुकसानीसाठी कारणीभूत ठरणा-या बाबीचा शोध घेणे

२) पर्यावरण आणि आर्थिक विकास यांच्यात समन्वय प्रस्थापित करणारी यंत्रणा यांचा शोध घेणे

३) लोकसंख्या,पर्यावरण आणि आर्थिक विकास याना सकारात्मक बाबीतून एकत्र साधण्याचा प्रयत्न करता येऊ शकतो का? या कारणाचा शोध घेणे होय

४) आता पर्यंत ज्या काही पर्यावरणीय रक्षनात्मक चळवळी झाल्या त्यांचा आढवा घेऊन, त्यांनी घालून दिलेले आदर्शाचा मानव जातीसमोर प्रचार प्रसार करणे . त्यांचे मूल्यात्मक बाबीचा प्रचार व प्रसार करण्याचे उपाय शोधणे

संशोधनाचे महत्व आणि व्याप्ती

शाश्वत पर्यावरणीय विकासावर आर्थिक विकासाचा झालेला परिणाम तपासायचे असेल तर त्याची व्याप्ती आणि महत्वा या विषयी माहिती गोळा करावी लागते . या विषयाची व्याप्ती अत्यंत मोठी असून , संपूर्ण मानवजातीच्या कल्याणासाठी आणि तिच्या अस्तित्व राखन्यासाठीच्या महत्वपूर्ण बाबीविषयी पर्यावर्नीय रक्षण गुंफलेले आहे. संपूर्ण संजीव सृष्टीचे पर्यावरणीय मूल्य टीकवण्यासाठी लागनारी आधारभूत स्वरचना उभी करून, तिचे रक्षण करणे, हे या विषयाचे महत्वहि आहे आणि व्याप्तीहि आहे.

अ) वैश्विक तापमान कमी करण्यासाठी सर्व राष्ट्राने आप आपल्या परीने प्रयत्न करावे

ब) साथीच्या रोगावर मात करण्यासाठी सर्व राष्ट्रांनी WHO च्या निर्देशाचे काटेकोरपणे पालन करावे

क) गरिबी ,बेरोजगारी याना दूर करून आरोग्य सुविधा ह्या शेवटच्या नागरिकापर्यंत पोहण्याची व्यवस्था करावी

आर्थिक विकास आणि शाश्वत पर्यावरण विकास यांच्या संकल्पना

आर्थिक विकास आणि शाश्वत पर्यावरण या दोन्हीही संकल्पना अत्यंत महत्वपूर्ण असून या मानवी जीवनाच्या कल्याणावर आधारलेल्या आहेत. या दोन्हीहो संकल्पनेतून केवळ पर्यावरण संतुलन राखून सजीव सृष्टी चे हित साधने होय. **आहे त्या परिस्थितीची जपवणूक करणे आणि तिला प्रदूषित होऊ न देता तिच्या सुरक्षितेची हमी देणे म्हणजेच शाश्वत विकास होय** . आर्थिक विकास म्हणजे , "**या देशातील सर्व तळागाळातील लोकांना आपल्या जीवनावश्यक गरजा पूर्ण करता येऊ शकतील एवढे उत्पन्न प्राप्त करून देण्याची हमी प्राप्त करून देण्याची परिस्थिती निर्माण करणे होय"** .

आर्थिक विकास हि संकल्पना साध्य करण्यासाठी माणूस हा पर्यावरणीय उपलब्ध असलेल्या सर्व बाबीचा प्रामुख्याने वापर करत असतो . अर्थात आर्थिक विकास हा मानवाच्या सातत्याने अधिक प्राप्त करण्याच्या मूल्यावर आधारित आहे . मानवी गरज हि कधीच न संपणा-या मुल्यासी निगडीत आहे, ती कमी न होता सतत वाढतच जाते. एकीकडे पर्यावरणीय संतुलन हे एका विशिष्ट मर्यादेपर्यंतच अभाधित राहते . तिची एक विशेष मर्यादा संपली कि ,विनाशकारी मूल्याला स्वीकारून बिगडलेल्या पर्यावरणीय परिस्थितीला संतुलित करण्याचा प्रयत्न करते.

आर्थिक आणि शाश्वत पर्यावरण विकास यांची वैशीष्टे

आर्थिक विकास हा आर्थिक वृद्धी वर अवलंबून असून तो मानवाच्या अथक प्रयत्नाचा एक भाग आहे . आर्थिक विकास हा सामाजिक विकास साधण्याचे एक साधन आहे. आर्थिक विकास हि प्रक्रिया कधीही न संपणा-या प्रयत्नाची एक दिशादर्शक आहे. आर्थिक विकास हा पर्यावरनात प्राप्त होणा-या नैसर्गिक साधनसामग्री च्या वापरावर अवलांबून असते . आर्थिक विकास हि संकल्पना कधीही कायम राहू शकत नाही , ती काळानुसार बदलत जाते. आर्थिक विकास हा भविष्यातील निर्माण होणा-या मानवी गरजा पूर्तीचा परिणाम आहे. आर्थिक विकास हा कृषी ,उद्योग, सेवा, स्वदेश, विदेश यांना जोडणारा एक दुवा आहे. आर्थिक विकास सातत्याने टिकवून ठेवल्यास गरिबी , बेरोजगारी ,विषमता दूर करता येऊ शकते आणि हे एक महत्वाचे माध्यम आहे .

परियोजना मंजुरी आणि पर्यावरण

कोणतीही मोठी परियोजना मंजूर करायची असेल तर त्याची तपासणी पर्यावरणीय मूल्यावर किती परिणाम होईल या तत्वानुसार केली जाते .पण हे तत्व केवळ कागदोपत्री केले जाते, प्रत्यक्षात मात्र कुठल्याची प्रकारची पर्यावरणीय काळजी केली जात नाही , याचा परिणाम असा होतो कि जेवढ्या काही परियोजना आहेत त्याना मान्य करण्याचा दर हा ९७% एवढा आहे. सगळ्यात मोठे सत्य म्हणजे हे कि उद्योग मान्यतेपैकी ८०% उधोग हे खनन क्षेत्रातले आहेत . या क्षेत्रात उद्योग स्थापन करायचा असेल तर पर्यावरण मंत्रालयाचा report सर्वोच्च न्यायालयात सादर केल्यानंतरच मान्यता प्राप्त होते. पुढे आदिवासीच्या अत्यंत जागरूक चळवळी मुळे राष्ट्रीय वननीती १८८४ साली लागू करण्यात आली . पुढे ह्या वननीति १९५२ सालीचा वनकायदा आणि १९८८ चा प्राणी रक्षण कायदा यांच्यात १९९८ साली संशोधन करण्यात आले . यात वन रक्षणापासून प्राकृतिक वनसंपदा , भूमी कटाव , वाळूच्या अतिक्रमनापासून रक्षण , सामाजिक वनीकरण ,वन उत्पादनाचा उपयोग , आदिवासिना वन उत्पादन वापरण्याची मान्यता देण्यात आली . या वन नितिला लागू करण्यासाठी आणि तिला क्रियाशील करण्यासाठी राष्ट्रीय वानिकी कार्य योजना (NATIONAL FORESTRY ACTION PROGRAAM) लागू करण्यात आली . जिचा उद्देश हा देशातील वनकटाई रोकण्यासाठी आणि देशातील वनाचे क्षेत्रहे ३३% वाढविण्यासाठी उपाययोजना करण्याचे स्वातंत्र्य देण्यात आले.

या कमिटीच्या शिफारशीनुसार संपूर्ण उद्योगाचे तीन भागात विभाजन करावे

अ) **रेड झोन** — यात सर्वात जास्त पदुषण करना-या उधोग धंधा यांचा समावेश करावा आणि यांच्यावर पर्यावरण सेस लावाव आणि जबर कर वसूल करावा जोपर्यंत ते पर्यावरण अनुकूल कार्य करत नाहीत तो पर्यंत कर सतत वसूल करावा

आ)**येलो झोन** — यात हवा, पाणी ,भू, यांच्या विभागनिनुसार प्रदूषणाची टक्केवारी निश्चित करावी , त्यानुसार कोण कोणते उद्योग या मध्ये येतात याची नोंद करावी . याना पर्यावरणीय मूल्य जोपासण्यासाठी आदेशित करावे यांच्यावर पर्यावरणीय प्रदूषण वाढीस कारणीभूत ठरवून सरकारी मदत बंद करावी . विधुत वा इतर सोयी यांच्यावर अतिरिक्त प्रदूषण कर लावून वसूल करावे. जसे जसे प्रदूषण उपाययोजना हे उद्योग धंधे करत जातील तस तसे कर कमी करत जावे.

इ) **ग्रीन झोन** — या झोन मध्ये येणा-या सर्व उधोगाची ओळख करून त्याना आपल्या उद्योगात वाढ करण्याची पूर्णपणे मुभा देण्यात यावी .या उधौगाना कर्ज सुविधा हि सवलतीच्या दरात

देण्यात याव्या. ग्रीन झोन असलेले असे उधोग जे आपले संपूर्ण कार्य पर्यावरण अनुकूल असून त्यांच्या पासून पर्यावरणाचे कोणतेही नुकसान होत नाही अथवा त्यांच्याकडून तसा प्रदूषण शून्य करण्याचा प्रयत्न केला जातो . अश्या उधोगाना अनेक सरकारी सुविधा अत्यंत माफक दरात उपलब्ध करून द्याव्या.

वरील तीन पैकी रेड आणि येलो या दोन्हो क्षेत्राला ग्रान झोन मध्ये आपल्या पर्यावरणीय दंडक पाळून येण्याची पूर्णपणे परवानगी असावी .तरच औधोगिक क्षेत्राकडून पर्यावार्नाचे होणारे अतोनात नुकसान व प्रदूषण थांबवता येऊ शकते.

विकास दर वाढविण्याची सरकारचे पर्यावरणविरोधी तंत्रज्ञान

गंगा, यमुना, ब्रम्हपुत्रा, दामोधर, गोदावरी, नर्मदा, पूर्णा, मांजरा, कांचन, शरयू ,निरंजना , हुबळी , चिनाब , रावी , बियास , सतलज ,सुवर्णा , या भारतातील काही प्रमुख नद्या आहेत आणि या नद्या च्या काठी शेकडो शहरे आणि उद्योग धंधे निर्माण करण्यात आलेत. पर्यावरणीय प्रदूषणाची कोणतीही काळजी न करता ह्याना उदारीकरणाच्या नावाखाली मान्यता प्रदान करण्यात आल्या . या उद्योगांनी आणि शहरांनी या नद्याचे पाणी इतके प्रदूषित केले कि ते पिण्याच्या पाणी म्हणून उपयोगाचे आहिले नाही . उधाहारणजर द्यायचे झाल्यास दामोधर नदी काठी असंख्य उद्योग धंधे प्रस्थापित झाले आहेत . त्या उधोगांनी अत्यंत अमानुषपणे प्रदूषणकारी खतरनाक रसायन युक्त पाणी दामोधर नदीत सोडल्याने या पाण्यात विषारी मात्रा ह्या ६०० पटीने वाढल्या , हि नाडी झारखंड वरून वाहण्यास सुरवात करते , याच नदीवर भारतातील सर्वात मोठा जलविधुत यंत्रणा daamodhar valley project स्थापन करण्यात आला याची संकल्पना डॉ. बाबसाहेब आंबेडकर या महान विचाईपर तज्ञ यांची होती . प्रचंड प्रमाणात जल साठवणूक करणारी भारतातील अनेक नद्यापैकी एक आहे . पण या झारखंड पासून पश्चिम बंगाल पर्यंत कोयला , लोहा , चुना पत्तर आणि अब्रक यांची ३०० खादाने आहेत . हि खदाने दामोधर या २४ तास वाहणा-या नदीतून वाहणारे पाणी औधोगिक वापरासाठी उपयोगात आणत असतात आणि त्यांच्या बदल्यात अत्यंत विषारी असलेला कचरा नदीत सोडला जातो . याच कारणाने दामोधर नदीचे पाणी हे विखारी कच-यात बदलून जाते . देशातील हि एक मोठ्या नद्यापैकी एक असून छोटे हजारो उद्योग , सिवेज पा लाईन यांच्या मार्फत तीन अरब गैलन विषारी घाण पाणी यमुना नदीत सोडले जाते . या कारणामुळे यमुना नदीचे पाणी हे सामान्यपने आंघोळ करण्यासाठी उपयोगात येणा-या स्तरांपेक्षा एक लाख गुणा प्रदूषित आहे

हरित तंत्रज्ञान

विकास आणि पर्यावरण याच्या परस्पर विरोधी नीतीमुळे होणारे पर्यावरणाचे नुकसान टाळण्यासाठी हरित तंत्रज्ञानाचा प्रचार आणि प्रसार करण्याकडे जगाचे आता लक्ष लागले आहे .प्रदुषणापासून देशाची मुक्तता करणे हे आता जगातील प्रत्येक देशासामोर आव्हान आहे . आता या पर्यावरणीय संकटाकडे दुर्लक्ष करणे म्हणजे विकासाबरोबर आत्मघाती निर्णय होईल . जगातला प्रत्येक देश हा अत्यंत कडक नियमावली आणि आदेशामार्फत पर्यावरणीय जागरूकता याचा विस्तार ,प्रचार, प्रसार करत आहे . चीन या देशाचे प्रधानमन्त्री जीआबावो नि विकास नीतीच्या कारणामुळे अत्याधिक प्रदूषण फैलावणा-या उधोग धंधा यांना अत्यंत कडक कर्जाच्या अटी नियमावलीत अडकवून त्यांची संख्या सीमित केली अश्या उद्योगाची संख्या लाखामध्ये होती . या अत्यंत कडक धोरणामुळे चीन मधील ३६% नद्या ह्या जलसुरक्षित झाल्या प्रदूषण मुक्त झाल्यात . भारतात हे धोरण अजूनही सुरु न झाल्याने एकूण ४९% कोटी लोकसंख्या हिला शुद्ध पेयजल प्राप्त होत नाही .

नव्या विकास रणनीतीची आवशकता

संयुक्त राष्ट्र पर्यावरण कार्यक्रम(UNDP) च्या अलीकडील अहवालानुसार संपूर्ण विश्वाची विश्व अर्थव्यवस्था हिचा एकूण आकार हा ६५ ट्रिलीयन डॉलर आहे . जर या एकूण अर्थव्यवस्था ६५ ट्रिलीयन डॉलर पैकी कमीत कमी दोन टक्के अर्थात १.३ ट्रिलीयन डॉलर हे जगातील दहा महत्वपूर्ण निवडक क्षेत्रात याची गुंतवणूक केली तर विश्वामधील सर्व अर्थव्यवस्था कार्बन विसर्जित करना-या इंधनाएवजी हरित जैव तंत्रज्ञानावर आधारित अर्थव्यवस्था मध्ये बदलली जाईल . हि गुंतवणूक न केवळ गरिबी दूर करण्यास उपयुक्त ठरणार नाही तर जगातील आर्थिक मंदी सुद्धा दूर करण्यास अत्यंत महत्वाची ठरेल . या अहवालानुसार जगाला त्यांनी अत्यंत निक्षून सूचना आणि भविष्यातील संकटा बद्दल सुद्धा सांगितले कि येणारा काळ हा अत्यंत नाजूक मोड वर आला आहे . अजूनही फारसी वेळ गेली नसून ,हि वेळ आपल्याला एक अवसर संधी प्राप्त करून देत आहे कि विकास नीतीला हरित विकास नीती म्हणून बदलविण्याची मार्ग प्रदान करत आहे. येनारे२१ वे शतक हे विकासाची जैव नीतीमध्ये नियमितता राहील .

नेशनल ग्रीन अकाउंटिंग सिस्टम (GNA) -

आर्थिक विकास पासून पर्यावरणाला होणारे नुकसान कमी कसे करता येईल आणि त्याचे मूल्यमापन कोणत्या प्रकारे करता येयील या वादातून मार्ग काढण्यासाठी केंद्र सरकारने **नेशनल ग्रीन अकाउंटिंग सिस्टम (GNA)** लागू करण्याचा निर्णय घेतला . ह्याला लागू करण्यासाठी प्रख्यात पर्यावरण अर्थशास्त्री पार्थ गुप्ता यांच्या अध्यक्षतेखाली एका कमिटीचे गठन करण्यात आले . या कमिटीत अत्यंत महत्वाचे विचारवंत म्हणून किरीट पारीख , विजय केळकर ,नितीन देसाई या सारखे अर्थतज्ञ यांचा सामावेश करण्यात आला . त्यातील महत्वपूर्ण शिफारस म्हणजे भारतातील संपूर्ण उद्योग जगताला तीन भागात विभागणी करणे होय जसे रेड यलो आणि ग्रीन होय . ह्या शिफारसीनुसार भारतातील पर्यावरण रक्षण होणार होते पण येणा-या कोणत्याही सरकारने या शिफारशी कधीच पूर्णपणे लागू केल्या नाहीत .हे एक आपले दुर्दैव मानावे लागेल.

शाश्वत विकासाच्या समस्या आणि त्यावर उपाययोजना

शाश्वत विकास साधायचा म्हणजे पर्यावरणीय मूल्याला आहे त्या स्थितीत राखून ठेवणे आणि पुढच्या पिढीला आहे त्या स्थितीत हन्स्तातारीत करणे होय . मग असे करणे आज कुठल्याही देशाला का जमत नाही ?,काय कारण आहेत , याचा शोध घेणे म्हणजे शाश्वत विकासच्या समस्या शोधणे होय , या समस्या शोधून झाल्यावर त्यावर उपाय सांगणे अथात उपाययोजना अमलात आण्यासाठी उपाय योजना करणे होय .

शाश्वत विकासच्या समस्या

१) जैव विविधता हि सदैव कधीच राखून ठेवता येत नाही ती काळानुसार आणि परिस्थिती नुसार बदलत असते

२) वाढतो लोकसंख्या हि शाश्वत विकासाच्या मार्गातील सर्वात मोठा अडथळा आहे तो दूर किंव्हा कमी केल्याशिवाय शाश्वत विकासाची संकल्पना कधीच पूर्ण होऊ शकत नाही

३) पर्यावरण मंत्रालय जो पर्यंत आपले स्वनिर्णय घेत नाही आणि पूर्ण क्षमतेने काम करत नाही तो पर्यंत भारतातील प्रदूषण कमी करणे हे शक्य होनार नाही

४) राजकारणी लोकांचा पर्यावरण व प्राधिकरण यांच्यातील हस्तक्षेप जो पर्यंत रोकता येणार नाही तो पर्यंत शाश्वत विकासाची संकल्पना करणे हे अत्यंत अवघड आहे

५) आदिवासी जन समुदाय हा जल जंगल भूमी यांचा रक्षणकर्ता आहे परंतु यांच्यावरच प्रचंड प्रमाणत अन्याय होत असल्याने आणि त्यांच्या कडून जंगल भू संपदा हि हिरावून घेतल्याने चित्र डोळ्यासमोर येते . आदिवासी जनसमुदाय ला हासियावर इथल्या भारत सरकारने टाकले आहे , जो पर्यंत आदिवासी जन समुदायाला त्यांचा अधिकार दिला जात नाही तो पर्यंत शाश्वत विकासाची संकल्पना लागूच करता येत नाही

६) ग्लोबलायझेशनच्या आणि खाज्गिकरनाच्या नावाखाली जी प्रचंड लुट सातत्याने विदेशी गुतंवणूक हिच्या नावाखाली पर्यावरणाची करण्यात आली .यातून निर्माण झालेल्या समस्येला दुर करणे हि एक शाश्वत विकासासमोर मोठी समस्या आहे

७) पर्यावरण मंत्रालया आणि प्राधिकरण यांनी दिलेल्या शिफारशीला भारत सरकारने कधीच स्वीकारले नाही यातून हे पर्यावरण मंत्रालय हे सातत्याने कमकुवत झाले आहे . जो पर्यंत हे मंत्रालय सशक्त होणार नाही तोपर्यंत शाश्वत विकासाची संकल्पना साध्य करता येत नाही

खालीलप्रमाणे उपाययोजना करता येतील

अ) पर्यावरण मंत्रालय आणि प्राधिकरण या दोन्हीही संस्था यांना राजकीय हस्तक्षेपा पासून मुक्त करावे आणि त्यांना निर्णय घेण्याचे पूर्ण स्वातंत्र देण्यात यावे.

आ) विदेशी कंपनी हिला मान्यता देताना त्या कंपनी चा पूर्व पर्यावरणीय प्रदूषणाचा इतिहास तपासून पुढील कार्यवाही करावी

इ) नदीकाठीच्या सर्व च्या सर्व कारखाने हटवून त्यांना नदीकिना-यापासून कमित कमी १ किलोमीटर दूर करावे .

ई) लोकांमध्ये पर्यावरण समंधी पुरेपूर जागरूकता नागरिकात आली पाहिजे यासाठी सर्व प्रकारची अत्याधुनिक संशाधनाचा वापर करून त्याचा प्रसार, प्रचार आणि विस्तार करावा

उ) नदी जोड प्रकल्प राबविल्याशिवाय आता कोणताही पर्याय उरला नाही . या संधर्भात जल प्राधिकरणाकडे संपूर्ण अधिकार देण्यात यावे.

ऊ) संपूर्ण भारत देशाचे तीन भागात रेड यलो आणि ग्रीन असे तीन भागात उद्योग धंधा याचे विभाजन करावे आणि वरील मुद्यात सांगितल्या प्रमाणे कारवाही करावी

संधर्भ ग्रंथाची यादी

१) अर्थव्यवस्था एक अवलोकन - अंक १० सप्टेंबर २०११ धनकड प्रकाशन मेरट

२) योजना मासिक नोहेंबर २०१५

३) CENTRAL POLUTION CONTROL BOARD REPORT 2012

४) OUR COMMON FUTURE – EARTH SUMMIT REPORT 1992

५) अग्रवाल अनिल आणि सुनीता नारायन — ग्लोबल वार्मिंग इन एन UNEQAL WORD CENTER FOR SCIENCE AND ENVIRONMENT . REPRINT EDITION NEW DELHI

६) क्लास १२ वी अर्थशात्र पाठ्य पुस्तक भारतीय अर्थव्यवस्थाचा विकास यात प्रकरण ९ पर्यावारीय विकास आणि शाश्वत विकास यांची सकल्पना वर्ष २०२०

७) भारतीय अर्थव्यवस्था — प्रतियोगिता साहित्य सिरीज , भारत मे प्राकृतिक संशाधन , पान क्रमांक ४७

८) कुरुक्षेत्र मासिक अंक ६ वा जुलै २०१३

◆◆◆

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची राजकीय विश्लेषणात्मक भूमिका

प्रा.डॉ. महेश मोटे
सहयोगी प्राध्यापक, संशोधन मार्गदर्शक
राज्यशास्त्र पदवी—पदव्युत्तर विभाग
श्री माधवराव पाटील महाविद्यालय, मुरूम, ता.उमरगा, जि.उस्मानाबाद

प्रस्तावना :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतातील विविध राजकीय प्रश्नासंबंधी आणि राजकीय तत्वज्ञानासंबंधी विचार आपल्या विविध ग्रंथ व भाषणातून मांडले, तेच त्यांचे राजकीय विश्लेषणात्मक विचार आहेत. डॉ. आंबेडकरांचे काही राजकीय विचार त्यांनी घटना परिषदेच्या अधिवेशनात केलेल्या भाषणातूनही व्यक्त होतात. डॉ. आंबेडकरांच्या विचारांचा तत्कालीन राजकारणावर प्रभाव पडलेला दिसतो. त्यावेळी डॉ. बाबासाहेबांचे अस्पृश्य समाजाच्या प्रश्नावरही त्यांचा अभ्यास व चिंतन चालू होते. ''अस्पृश्यांना मतदानाचा हक्क पाहिजे, त्यांना निवडणूकीस उभे राहता यावे. त्यांच्या मतदारांना स्वतंत्र मतदारसंघ पाहिजेत, अस्पृश्यांना अस्पृश्य प्रतिनिधी अस्पृश्य मतदार संघात अस्पृश्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात जागा द्याव्यात, अशी आंबेडकर यांनी अस्पृश्यांतर्फे कमिटीपुढेसाक्ष दिली. साउथबरो कमिटीमुळे आपली स्वतंत्र लेखी कैफियतही दाखल केली.''[१]

म. फुले, शाहु महाराज यांनी प्रचलित समाज व्यवस्था नाकारून समता, स्वातंत्र्य, बंधुता, स्त्री—पुरूष समानता या तत्वांचा अंगीकार केला. व ती बिजे समाजात रूजविले आहे. तेच कार्य डॉ. बाबासाहेबांनी केले आहे. विधीमंडळावर निवडून जाणाऱ्या प्रतिनिधींची जातवार विभागणी अशाी भावी की, त्यातून कोणत्याही बहुसंख्य जमातीला दुसऱ्या जमातीवर राज्य करता येऊ नये. त्याकरिता केंद्रीय विधीमंडळात हिंदू ४० टक्के, मुसलमान ३२ टक्के, अस्पृश्य २० टक्के, ख्रिस्ती ३ टक्के, शीख ४ टक्के व अंग्लो इंडीयन १ टक्का या प्रमाणत प्रतिनिधीत्व देण्यात यावे, असे त्याकाळी सुचविले होते. सदर संशोधन विषय मांडताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी राजकीय विश्लेषणात्मक भूमिका या विषयाचा संशोधन आराखडा पुढीलप्रमाणे आखला आहे.

अभ्यास विषयाची उद्‌दिष्टे :

प्रस्तुत संशोधन हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची राजकीय विश्लेषणात्मक भूमिकेचा अभ्यास हा विषय निवडण्यामागे सध्याच्या काळात आज जग वेगाने पुढे जात आहे, तरी आंबेडकरी विचारांना मागे ठेवून पुढे जाणे शक्य नाही. त्यामुळे प्रस्तुत संशोधनात डॉ. आंबेडकरांचे राजकीय विचार सामान्य व्यक्तीच्या विकासासाठी आज ही हा विषय किती उपयोगी पडतात का त्या हेतूने संशोधन हाती घेतले आहे.

१) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या राज्य समाजवादी विचार जाणून घेणे.
२) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विधीमंडळातील कार्याचा आढावा घेणे.

३) डॉ. आंबेडकरांच्या राजकीय विश्लेषणात्मक भूमिकेचा अभ्यास करणे.

अभ्यासाची गृहितके : प्रस्तुत अभ्यास विषयासाठीची गृहितके खालील प्रमाणे निश्चित केली आहेत.

१) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार व कार्यामुळे राजकीय स्वातंत्र्य निर्माण होण्यास हातभार लाभला असून राजकीय न्यायाची प्रक्रिया गतीमान झाली आहे.

२) डॉ.आंबेडकरांचे विचार कार्यामुळे महिलांचा राजकीय दर्जा उंचावला आहे.

३) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना अभिप्रेत राजकीय ऐक्या अभावी त्यांना अपेक्षित असणारी राजकीय परिणाम साधणे अवघड झाले आहे.

संशोधन पध्दती :

सदर संशोधन लेख पूर्ण करण्यासाठी ऐतिहासिक व ग्रंथालयीन संशोधनाचा वापर करणे. प्रस्तुत संशोधन अभ्यासात प्रामुख्याने ज्या साधन सामुग्रीचा वापर केला. त्यात प्राथमिक व दुय्यम सामुग्रीचा वापर करण्यात आला आहे.

प्राथमिक स्त्रोत : डॉ.आंबेडकरांचे लिखित ग्रंथ, संदर्भ ग्रंथ, भाषणे आदिंचा उपयोग केला आहे.

दुय्यम स्त्रोत : विविध संशोधन ग्रंथ, संदर्भ ग्रंथ, नियतकालिकेमधून प्रकाशित झालेले लिखाण, प्रशासकीय परिपत्रके, मासिके, कार्यालयीन दस्ताऐवजांचा वापर करून हे संशोधन कार्य पूर्ण केले आहे.

डॉ. आंबेडकरांचे विधीमंडळातील कार्य :

रावबहादूर सी. के. बोले यांच्या अध्यक्षतेखाली मुंबईत नोव्हेंबर १९२७ ला सभा भरली. ते विधेयक डॉ. आंबेडकरांनी विधीमंडळात १९ मार्च १९२८ ला मांडले. त्याचा उद्देश १८७४ सालच्या महारवतन कायद्यात सुधारणा करणे होता. ते विधेयक विचारासाठी विधीमंडळात मांडले. त्यांचे ध्येय अस्पृश्यांना गुलामगीरीतून मुक्त करणे होते.

डॉ. आंबेडकरांनी ही वतनेच नष्ट करण्यास अव्हान केले. ते म्हणाले 'ही वतन पध्दती परकाष्टेची अमानुष आहे.'तिचे समर्थन कोणासही करता येणे शक्य नाही. महारांनी ही वतनदारीची कामे करावी, जर सरकारची इच्छा असेल, तर सरकारने महारांना देण्यात येणाऱ्या वतनांची सर्व जबाबदारी आपल्या शिरावर घ्यावी.[२]

लोकशाही :

अब्राहम लिंकनच्या मते, ''लोकांनी लोकांसाठी लोकांच्या हितासाठी निर्माण केलेले राज्य म्हणजे लोकशाही.'' लोकशाहीत शांततामय पध्दतीने क्रांती हाते. ज्यात गणतंत्र, स्वातंन्य, अधिकार, समता इ.चा समावेश असतो. ज्यात नागरीकांच्या हक्काचा समावेश असून ते सुरक्षीत राखले जातात.लोकशाहीत राज्यकारभाराची सत्ता लोकांच्या हाती असते. त्याच्या इच्छेनुसार सरकारला निर्णय घ्यावे लागतात. असे निर्णय सर्व लोकांना एकत्रघेणे शक्य नसते. म्हणून ठरावीक काळानंतर निवडणूका होतात. या निवडणुकांमध्ये मतदार मत

देऊन आपले प्रतिनिधी निवडतात. निवडून आलेले प्रतिनिधी संविधानाने निर्माण केलेल्या संसद, कार्यकारी मंडळ अशा संस्थामध्ये जातात. संविधानाने नमुद केलेल्या किंवा सांगीतलेल्या प्रक्रियेने संपूर्ण जनतेसाठी निर्णय घेतात.

डॉ. आंबेडकरांच्या मते, संम्प्रदायवाद, प्रांतवाद आणि जातीयवाद हे भारतीय राष्ट्रवादाचे शत्रु असून दलित व मागासलेल्या लोकांचे कल्याण केलेले पाहिजे. डॉ. बाबासाहेबांनी वंचीत घटकांसाठी लढा दिला म्हणून नेहरू म्हणतात. ''डॉ. आंबेडकर म्हणजे सर्व प्रकारच्या अन्याय आणि शोषणा विरूध्दच्या लढयाचे प्रतिक होते.''[३]

डॉ. आंबेडकर हे लोकशाहीचे समर्थक होते. त्यांची लोकशाहीवरनितांत श्रध्दा होती. त्यामुळे त्यांनी राज्यघटना तयार करतांना भारतात लोकशाही प्रस्थापित व्हावी, प्रभावी व्हावी, टिकून राहावी यासाठी विचार केला. लोकशाहीमध्ये शांततामय मार्गानी प्रचंड क्रांतीकारी आर्थिक व सामाजिक बदल घडवणे शक्य आहे. कारण लोकशाहीत मानवी समानतेला मान्यता असते. लोकशाहीचे अधिष्ठान मानवी समता आहे.[४]

सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकार व्यक्ती स्वातंत्र्य, स्वतंत्र न्यायव्यवस्था, मुक्त प्रसार माध्यमेही साधनेपूरविली आहेत. लोकशाही राजकीय जीवनापूरती मर्यादीत नसावी. सामाजिक व आर्थिक जीवनात लागू असावी. यावर त्यांनी सतत भर दिला आहे. दलिताचे पहिले अधिवेशननागपूर येथे ता. ८ व ९ ऑगस्ट १९३० रोजी अखिल भारतीय पातळीवर संघटनात्मक स्वरूपात भरले. ज्यात अस्पृश्यांना राजकीय हक्कांचीमागणी केली. राजकीय सत्ता हातात असल्याशिवाय दलितांचा, अस्पृश्यांचा प्रश्न सुटणार नाही. राजकीय स्वातंत्र्यासाठी सामाजिक हक्काच्या लढयास दुय्यम मानने त्यांना नामंजूर होते.[५]

भारताच्या राज्यघटनेत अस्पृश्यांच्या दुर्बल घटकांच्या हिताकडे दुर्लक्ष करणे, डॉ. आंबेडकरांना मान्य नव्हते. डॉ. आबेडकरांच्या मते, आपल्या हाती असला पाहिजे आणि जेंव्हा तुम्हाला देशाच्या कायदेमंडळात योग्य प्रतिनिधीत्व मिळेल, तेंव्हाच ते शक्य आहे.[६]

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्यासाठी राजकीय हक्क निर्माण करून दलितांना आधार देण्याचा प्रयत्न केला. जसे स्वतंत्र मतदार संघ, समानतेचा हक्क, निवडणुक लढवण्याचा हक्क, नोकऱ्यामध्ये आरक्षण देवून त्यांना इतरांच्या बरोबरीला आणण्याचा प्रयत्न केला. ते एकात्म भारतासाठी आवश्यक आहे.[७]

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची स्वतंत्र मतदार संघाची मागणी :

अस्सल निष्ठावान अस्पृश्य प्रतिनिधींची निवड न होता. सवर्ण हिंदुचे बगलबच्चे अस्पृश्यांचे प्रतिनिधी म्हणून निवडले जातील. त्याकाळच्या सामाजिक वातावरणात मनाचा मोठेपणा नसल्याने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलितांना राजकीय हक्क मिळवून देण्यासाठी स्वतंत्र मतदार संघाची मागणी केली होती. आंबेडकर हे अस्पृश्यांच्या एका अल्पसंख्याक गटाचे नेते आहेत. ते अस्पृश्य वर्गाचे खरेखुरे प्रतिनिधी नाहीत. असा अरोप गांधीनी केला, गांधीजीनी अस्पृश्यांचे आपणच प्रतिनिधी म्हणून दावा सांगितला म्हणून त्यांनी संयुक्त

मतदारसंघाची मागणी सोडून दिली. गोलमेज परिषदेत आंबेडकरांनी अस्पृश्यांची मागणी एक मुखी व्हावी, म्हणून स्वतंत्र मतदार संघ, राखीव जागांची मागणी केली. ब्रिटीश पंतप्रधान रॅम्से मॅक्डोनाल्ड यांनी जातीय निवाडयात अस्पृश्यांना राखीव जागा मान्य करून त्यांना आपले प्रतिनिधी निवडण्याचाही अधिकार पण त्यास म. गांधी विरोध केला.[८]

योग्य प्रतिनिधीत्वाच्या बदलात दुसरे काहीही आम्हाला मान्य होणार नाही. अशी भूमिका त्यांनी घेतली होती.स्वतंत्र मतदार संघ व मतदानाच्या आधिकारची मागणी करून मतदार संघाच्या बाबतीत दोन मार्ग आहेत. १. स्वतंत्र मतदार संघ २. राखीव जागेसहीतसंयुक्त मतदार संघ या काळात अस्पृश्य वर्गात मतभिन्नता होती. बहुसंख्य अस्पृश्य समाज स्वतंत्र मतदार संघाच्या बाजूला आहे. संयुक्त मतदार संघात अस्पृश्य वर्गाचा प्रतिनिधी निवडताना बहुसंख्य समाजाला सुध्दा मतदान करण्याचा आधिकार असल्यामुळे, त्यांच्या वर्चस्वाखाली राहणाऱ्यास ते निवडून देतील. असे आपल्या समाजाला वाटते. ही भिती अयोग्यच आहे, असे म्हणणार नाही. आज आरक्षण जागेवरील प्रतिनिधी दलितांच्या प्रश्नासंबंधी जी भूमिका घेतात ती स्वतंत्र नसून त्यांच्या पक्षाची ती भूमिका असते आणि म्हणून डॉ. आंबेडकरांनी व्यक्त केलेली भीती ही खोटी नव्हतीअसेच म्हणावे लागेल.[९]

आपले विचार मांडताना आंबेडकरांनी ओळखले की, त्यांनी घटनेचा एक मसुदा तयार केला. त्यात अस्पृश्य मतदार समाजाला जेथे राखीव जागाठेवल्या जातीलतेथेच स्वतंत्र मतदार संघ असावेत, अन्य ठिकाणी संयुक्त मतदार संघअसावेत, अशी त्यात मागणी केली. मतदानाचा अधिकार अस्पृश्यांना मिळाला, त्यामुळे राजकीय महत्व वाढले. सामाजिक, धार्मिक आणि राजकीय हक्कासंबंधी अस्पृश्यांनी विलक्षण जागृती झालेली असल्यामुळे अस्पृश्यांच्या प्रश्नांना सामाजिक व राजकीय स्वरूप प्राप्त झाले आहे.[१०]

अस्पृश्य वर्गातील लायक मतदार सामान्य मतदार संघातूनही मते देतील. अस्पृश्य समाजास कायदेमंडळामध्ये पुरेसे प्रतिनिधीत्व मिळणे, शक्य नसल्याने सामान्य मतदार संघात काही खास जागा देण्यात येतील. या जागावर अस्पृश्य वर्गीयच मतदारच आपला प्रतिनिधी निवडून देतील, या मतदारांना साधारण प्रतिनिधी मतदारसंघातर्फे ही मते देण्याचा आधिकार राहील. अस्पृश्य समाजाची संख्या जास्त असेल. अशा ठरावीक जागीच हे मतदार संघ निर्माण करण्यात येतील. मुस्लीमानप्रमाणे अस्पृश्यांना स्वतंत्र मतदार संघ मिळून ब्रिटीश हिंदुस्थानातील १४६३ जागांपैकी ७१ जागा अस्पृश्य वर्गास मिळून संयुक्त मतदार संघात ही मताधिकार मिळाला. स्वतंत्र मतदार संघाच्या उपयुक्ततेवर विश्वास असून सुध्दा अस्पृश्य वर्गाच्या प्रतिनिधीत्व राखीव जागासहीत संयुक्त मतदार संघाचे तत्व मान्य करण्यास कॉग्रेस तयार आहे, परंतु त्याकरिता प्रौढ मतदान पध्दती स्वीकारणे आवश्यक आहे.[११]

गोलमेज परिषदेतील कार्य :

सविनय कायदेभंग आंदोलन सुरू असतानाच भारताशी संबंधित घटनात्मक प्रश्नांचा विचार करावा, असे ब्रिटनचे प्रधानमंत्री रॅम्से मॅक्डोनाल्ड यांचे मत होते. याकरिता त्यांनी

लंडनमध्ये एका परिषदेचे आयोजन केले. या परिषदेला गोलमेज परिषद म्हटले जाते. १९३० ते १९३२ या कालावधीत तीन गोलमेज परिषदांचे आयोजन करण्यात आले. १९३० मध्ये गोलमेज परिषद घ्यायचे ठरले असता त्याप्रमाणे ब्रिटीश सरकारने सर्व राष्ट्रीय पक्षप्रमुख व अल्पसंख्याक जाती यांना निमंत्रणे पाठवली त्याप्रमाणे परिषदेसाठीचे निमंत्रण डॉ. आंबेडकर यांना सप्टेंबर १९३० ला मिळाले.[१२]

भारताच्या राज्यघटनेत अस्पृश्यांचे हित संरक्षण करण्याच्या हेतूने आठ खालील गोष्टीचा समावेश करावा. ही अस्पृश्यांची राजकीय मागणीवर्तुळ परिषदेने मान्य करून ती स्विकारल्याबद्दल ब्रिटीश सरकारला शिफारस करावी, असे खलित्यात म्हटले.

१ समान नागरिकत्व २ समान हक्क ३ जाती व्देषमुलक वागणुक ४ कायदे मंछळात भरपूर प्रतिनिधीत्व ५ सरकारी नोकरीत भरपूर प्रतिनिधीत्व ६ सरकारचे पूर्वग्रह दुषित कृत्य वा हलगर्जीपणा ७ सरकारी खाती ८ गव्हर्नर जनरलच्या मंत्रिमंडळात प्रतिनिधी.इ.[१३]

अस्पृश्यांच्या राजकीय हक्कांचा खलीता गोलमेज परिषदेत मांडण्यामागे डॉ. आंबेडकरांचा मुलभूत हेतु होता. त्यांनी लंडन गोलमेज परिषदेला सादर केलेला खलीता हाच खरा अस्पृश्यांच्या हक्कांची कैफियत असून त्यात पुढील बाबींचा समावेश होता.

१. बहुसंख्याकांच्या राजीखुषीवर अस्पृश्यांचे हक्क अवलंबून नसावेत. समान नागरिकत्वाचे तत्व असावे.

२. अस्पृश्यता नष्ट करून, नागरिकत्वाचा समान दर्जा प्रस्थापित होण्यासाई खालील मूलभूत हक्कांचा हिंदुस्थानाच्या राज्यघटनेत अंतर्भाव करण्यात यावा.[१४] जसे की, समान हक्काचा, निर्वेध उपयोग घेता येईल, अशी त्यांना हमी देण्यात यावी.''सार्वजनिक उपयोगाकरिता समर्पण केलेल्या, राखुन ठेवलेल्या व परवाना घेतलेल्या सर्व प्रकारच्या स्थावर जंगम इस्टेटी, संस्था, जागा, सलुन्स इत्यादीकांचा पुर्णपणे उपयोग व फायदे होऊ देण्याचे नाकारतो, अशी व्यक्ती शिक्षेस व दंडासही पात्र समजावी.

३. सामाजिक बहिष्कार हे अडथळयाचेदुसरे एक सर्वसामान्य स्वरूप असून सनातनाच्या हातातील ते एक हत्यार आहे, त्याचा प्रतिबंध झाला पाहिजे.[१५]

४. भेदभावापासून संरक्षण मिळण्यासाठी परंपरेवर आधारित हुकूम अगर कायदे केले जावू नयेत.

५.कायदे कौन्सिलात पुरेसे प्रतिनिधीत्व मिळावे.

६. प्रौढ मतदानाधिकार मिळावा.[१६]

७. विशेष म्हणजे सायमन कमिटी व आय.सी.सी ने सुचविल्याप्रमाणे विविध प्रांतात अस्पृश्यांना प्रतिनिधीत्व देण्यात यावे, सरकारी नोकऱ्यांमध्ये अस्पृश्यवर्गीय उमेदवारांची नेमणुक करावी. या समजाला सरकारी नोकरीत पुरेशा प्रमाणात प्रतिनिधीत्व दयावे अशी मागणी ते करतात.[१७]

संदर्भसुची :

१) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, धनंजय कीर, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, २००६, पा.नं. १२२
२) माझी आत्मकथा, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, प्रकाशक रघुवंशी, पा.नं. ९१
३) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, धनंजय कीर, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, २००६, पा.नं. १२६
४) डॉ. आंबेडकरांचे राजकीय विचार, प्रा. म.द. देशपांडे, प्रकाशक : लोकवाडमय गृह, मुंबई, २००६, पा.नं. ३५
५) भारतीय राजकीय विचारवंत, डॉ. ज.रा. शिंदे, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद, १९९९, पा.नं. ११८
६) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची आत्मकथा, शंकरराव खरात, पॉप्युलर प्रकाशन, पुणे, पा.नं. १००
७) उपरोक्त, पा.नं. १०२
८) उपरोक्त, १९८७, पा.नं. ११
९) भारतीय घटनेचे शिल्पकर — डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर चरित्र आठवा, कै. चांगदेव भवानराव खैरमोडे, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, जानेवारी १९६३
१०) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची आत्मकथा, शंकरराव खरात, पॉप्युलर प्रकाशन, पुणे, १९८७, पा.नं. १६९
११) डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर चरित्र खंड ४ था, चां.भा. खैरमोडे, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, १४ एप्रिल १९६६, पा.नं. ७७
१२) उपरोक्त, १९६६, पा.नं. ८०
१३) उपरोक्त, पा.नं. ९३
१४) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची आत्मकथा, शंकरराव खरात, पॉप्युलर प्रकाशन, पुणे, १९८७, पा.नं. १०६
१५) उपरोक्त, पा.नं. १०४
१६) उपरोक्त, पा.नं. ११५
१७) उपरोक्त, पा.नं. ११६

◆◆◆

डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांचे महिला सक्षमीकरण विषयक विचार आणि सद्यस्थिती

संशोधक विद्यार्थी—लक्ष्मीकांत कुरंगळ
राज्यशात्र विभाग
डॉ बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

प्रस्तावना

आपण जेव्हा सामाजिक न्याय आणि महिला हक्कांवर चर्चा करतो तेव्हा लगेच सर्वात पहिले डॉ बी.आर.आंबेडकर यांचे स्मरण होते.अस्पृश्यांचे नागरिक हक्क, महिला आणि दलित यांच्या उद्धारासाठी त्यांची भूमिका सर्वज्ञात आहे. हिंदू धर्मात उच्चवर्णीय लोकांनी लादलेल्या भेदभावाविरुद्ध लढण्यासाठी त्यांनी आपले संपूर्ण जीवन समर्पित केले. त्यांचा असा विश्वास होता की जोपर्यंत आपल्याकडे जात,वर्ग,पंथ,लिंग आणि जातींमध्ये समानता येत नाही तोपर्यंत आपण खरे स्वातंर्त्य मिळवू शकत नाही. तीच समस्या महिलांच्या बाबतीत हि दिसून येते अलिकडच्या काळात महिलांचे हक्क आणि समानतेसाठी विविध कायदे उपलब्ध असूनही, आपल्याला असे दिसून येते की भारतातील स्त्रिया अद्याप समाजात पुरुषांच्या बरोबरीने स्थान मिळवू शकलेल्या नाही आहेत. जागरूकतेचा अभाव, सामाजिक दबाव, पुरुषप्रधान मानसिकता, आर्थिकदृष्ट्या असक्षमता आणि शिक्षणाचा अभाव यासारखी अनेक कारणे ह्याला कारणीभूत आहेत.

भारतातील महिलांच्या सर्वांगीण विकासासाठी आपण विकासाच्या क्षेत्रातील कोणत्याही उंचीवर असलो तरी आज सर्व महिलांना समान हक्क प्रदान करण्याची आवश्यकता का आहे? व आंबेडकरांच्या .ष्टिकोनातून समान नागरी कायदा आणि त्यांच्या विचाराची प्रासंगिकता ह्यावर हि संशोधनपत्रिका आधारित आहे.

महिला सक्षमीकरणासाठी समान नागरी कायद्याची आवश्यकता —

जेव्हा आपण नागरी हक्क आणि समानतेबद्दल चर्चा करतो तेव्हा ते सर्व समाजातील सर्व स्त्रियांसाठी असले पाहिजे भलेही ती स्त्री कोणत्याही जात, वर्ण आणि धर्माची असो. जोपर्यंत आम्ही आमच्या नागरिकांना त्यांच्या हक्कांच्या संरक्षणासाठी समान कायदे प्रदान करत नाही तोपर्यंत आपण आपल्या समाजात समानतेची अपेक्षा करू शकत नाही. सरकार धर्मनिरपेक्ष असल्याचा दावा करते पण त्याच वेळी ते आपल्या लोकांमध्ये धर्माच्या आधारे भेदभाव हि वाढवित असते. एखाद्याचा धर्म हि एक वैयक्तिक बाब आहे, ज्यामध्ये हस्तक्षेप करू नये. परंतु जेव्हा धर्म समाजावर नियंत्रण ठेवण्याचा प्रयत्न करतो, तेव्हा राज्य हस्तक्षेप महत्वाचा असतो. सरकारने हे समजून घेणे आवश्यक आहे की लग्न, घटस्फोट, पोटगी

,वारसा आणि दत्तक यासारख्या बाबींमध्ये अधिक सामाजिक परिणाम होतो आणि ती केवळ एक वैयक्तिक बाब नाही. कायद्यातील संदिग्धता समाजातील काही घटकांना लागू होते आणि त्यामुळे समाजात दुही निर्माण होऊ शकते त्यामूळे अनेक समस्या उद्‌भवू शकतात (अहमद २००६). त्याचप्रमाणे जर सरकारने आपल्या नागरिकांसाठी एकसमान नागरी संहिता आणण्याचा प्रयत्न केला तर तेथे विरोध आणि समर्थन ह्या दोन्ही घटना घडतील. परंतु, ह्यातील मुख्य चिंता हि सुधारणेचे उद्दीष्ट हे राजकारण विरहित असले पाहिजे.

समान नागरी संहिता केवळ महिलाच नव्हे तर सर्व नागरिकांमध्ये समानता प्रदान करेल. जेव्हा सरकार स्वत: नागरिकांना कायद्याच्या आधारे विभाजित करीत असते आणि ध र्माच्या आधारे समाजात अंतर वाढवितील तेव्हा असे विधेयक समाजात मतभेद वाढण्याची शक्यता अधिक असते. हे घटक पुढे जातीयवाद आणि धार्मिक कट्टरतांना जन्म देतात आणि ह्यात स्त्रिया नेहमीच दुय्यम टप्प्यावर असतात. समान नागरी कायदा लागू केल्याने आपल्या देशातील महिलांना जास्तीत जास्त फायदा होईल. जोपर्यंत आम्ही कायदेशीर सुरक्षा आणि हस्तक्षेप प्रदान करीत नाही तोपर्यंत महिला समानता आणि महिलाचे हक्क हे साध्य करता येत नाहीत. मुस्लिमांमध्ये लग्न आणि घटस्फोटाचा मुद्दा काझी (मुस्लिम धार्मिक नेते) हाताळत असल्याने,बहुविवाह पद्धती, तीन तलाक ह्या घटनांमध्ये ते कायदेशीरपने न्यायालयात जाऊ शकत नाहीत (अन्सारी,१९९१) .आपल्या देशाला एकसमान नागरी संहिता आवश्यक आहे ही केवळ महिला हक्क आणि समानतेसाठीच नाही तर सर्व नागरिकांमध्ये समानतेसाठीही महत्वाची असेल .

आव्हाने—

कोणत्याही देशाच्या विकासासाठी महिला समानता आणि महिला हक्क अविभाज्य असतात. राजकीय आणि अर्थव्यवस्थेच्या क्षेत्रात आपल्या देशाचा विकास असूनही महिलांना समाजात समान स्थान मिळवता आलेले नाही आहे.सरकारने विविध कायद्यांद्वारे आणि उपाययोजनांच्या माध्यमातून महिलांना समान हक्क मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला पण तरीही त्याचा परिणाम समाधानकारक नाही आहे.सर्व नागरिकांना त्यांच्या वेगवेगळ्या धार्मिक पार्श्वभूमीशिवाय समान कायदे प्रदान करण्याची समाजाची तातडीची गरज आहे. विवाह ही कोणत्याही समाजाची मूलभूत व्यवस्था असते. केवळ मजबूत पायावर, कोणताही समाज विकसित होऊ शकतो. हिंदू नागरी संहिता हिंदूंसाठी वैयक्तिक कायदे नियमित करते, परंतु मुस्लिम आणि ख्रिश्चनांसाठी स्वतंत्र वैयक्तिक कायदे करतात. घटनेच्या भाग ४ कलम, ४४ मध्ये असे नमूद केले आहे की, राज्य देशभरातील नागरिकांसाठी एकसमान नागरी सेवा देईल .परंतु स्वातंर्त्यानंतर एवढी वर्षे झाली तरी केंद्रात किंवा राज्यात कोणत्याही सरकारने आपल्या सर्व नागरिकांसाठी एकसमान नागरी संहिता तयार करण्यासाठी पुढाकार घेतलेला

नाही. असे का आहे? यामागील काही ठोस कारण असले पाहिजे.

समान नागरी संहिता लागू करण्याच्या मुख्य अडथळा म्हणजे मुस्लिम समाजाचा विरोध. मुस्लिम धर्म विवाह, घटस्फोटाचा मुद्दा शरीयत नमूद केलेला त्यांचा वैयक्तिक कायदा मानतो. विवाह आणि घटस्फोटाच्या मुद्यावर सरकारचा सहभाग हा त्यांचा धार्मिक विषयांमध्ये हस्तक्षेप करण्याचा थेट प्रयत्न असल्याचे ते मानतात. त्यामुळे ते सरकारला या संदर्भात कोणतेही कायदे ते करू देत नाहीत. भारत एक धर्मनिरपेक्ष देश आहे, जिथे प्रत्येकजणस आपल्या धर्माची उपासना करण्याचे स्वतंत्र आहे आणि कोणाच्याही वैयक्तिक धर्मात सरकारचा हस्तक्षेप होऊ नये. कलम ४४ अन्वये राज्यघटनेत विवेकाचे स्वातंर्त्य आणि मुक्त व्यवसायाचे, धार्मिक विषयाचे स्वातंर्त्य दिले गेले आहे. म्हणूनच, कलम ४४.मध्ये नागरिकांसाठी एकसमान नागरी संहिता लागू करण्याची तरतूद आहे आणि कलम ४४ मध्ये लोक आपल्या आवडीनुसार धर्म मानण्यास मोकळे आहेत. परंतु वैयक्तिक धर्माच्या बहाण्याने कोणत्याही समाजाने आपल्या नागरिकांना आपल्या नागरिकांच्या समान हक्कांचा भंग होऊ देऊ नये. समान नागरी कायद्याच्या मुद्यावर न्यायमूर्ती सहाय यांनी राजकीय इच्छाशक्तीबरोबरच सरकारी हस्तक्षेपाची आवश्यकता यावरही प्रकाशशोध टाकतातत्यांनी असे मत मांडले आहे की ''समान नागरी संहिता लागू करणे ही एक मोठी प्रगती असेल , परंतु यासंदर्भात विकास करण्यापूर्वी, इतर अनेक महत्त्वपूर्ण उपायांसह लोकांच्या भावना व भावनांवर नियंत्रण ठेवणे आवश्यक आहे''.

भारत धर्मनिरपेक्ष, लोकशाहीवादी, प्रजासत्ताक आहे, जिथे धर्म स्वातंर्त्य ही आपल्या अस्मितेचा सर्वात महत्वाचा घटक आहे. घटनेत धर्माची वैयक्तिक निवड म्हणून केली गेली आहे जी अत्यंत संवेदनशील आहे. भारत बहुलतावादी देश आहे, जिथे अनेक समुदायांचे सहकार्य आहे. म्हणून, जरी महिलांच्या हक्कांच्या संरक्षणासाठी एकसमान कायदा महत्त्वपूर्ण आहे. पहिली पायरी म्हणजे ह्या कायद्याची स्थिर चौकट बनवणे. सरकार सर्व धार्मिक गटातील घटकांना एकत्र घेऊन या विषयावरील वादविवाद आणि चर्चा सुरू करू शकते. प्रस्तावित समान कायद्याच्या घटकांविषयी चर्चा करण्यासाठी एक समिती गठित केली जाऊ शकते. सर्व लोकांच्या संमतीने एकसमान कोड बिल सुरू करणे फार महत्वाचे आहे . अशाप्रकारे, अनेक अडथळे आणि मर्यादा घालून देखील समान नागरी कायदा बनवण्याचा रस्ता सोपा नाही आहे, परंतु जर आपण आपल्या महिलांना समान हक्क आणि स्वातंर्त्य मिळवण्याच्या दिशेने वचनबद्ध असू तर आपल्याला पुढे जाणे आवश्यक आहे. इतिहासामध्ये कोणताही बदल करणे सोपे नव्हते आणि महिला हक्क आणि समानतेसाठी आपल्याकडे अजून काही मैलांचे अंतर नक्कीच जास्त आहे.

निष्कर्ष —

डॉ. बी.आर. आंबेडकर यांचे स्वतंत्र भारताचे असे स्वप्न होते कि, जिथे सर्व लोक त्यांच्या कोणत्याही पार्श्र्वभूमीवर असोत,त्यांना समान राजकीय, नागरी आणि आर्थिक हक्क मिळतील. त्यांचा विश्वास होता, कि जर देश आपल्या नागरिकांना समानता प्रदान करू शकत नसेल तर स्वतंत्र असण्याचा काहीही अर्थ नाही. लग्न, घटस्फोट, मालमत्ता आणि दत्तक यासंबंधीचे कायदे नियमित करणारे हिंदू कोड बिल आणण्यामागे ते अग्रणी होते. या विधेयकापूर्वी हिंदू महिलांवर प्रचंड अत्याचाराचा सामना करावा लागला होता. बहुपत्नीत्व पाप होते, तिला तिच्या वडिलांच्या, पतीच्या मालमत्तेत कोणताही हक्क नव्हता आणि पतीपासून घटस्फोट घेण्याचा तिला कुठलाच अधिकार नव्हता. बाबासाहेबांमुळेच आज हिंदू स्त्रियांची अवस्था सुधारलेली आहे आणि त्यांना सर्व कायदेशीर हक्क आहेत. तथापि, बाबासाहेबांची दृष्टी अजूनही पूर्ण झालेली नाही. या विधेयकाचे फायदे अत्यंत मर्यादित आणि केवळ समाजातील एका घटकापुरते मर्यादित आहेत,(बीईएचएफ १९५२) मुस्लिम महिला अजूनही बऱ्याच कायदेशीर हक्कांपासून दूर आहेत. म्हणूनच स्वातंर्त्यानंतर एवढ्य वर्षानंतरही आपल्याकडे असमानतेचा प्रश्न आहे. आपण सर्वांसाठी समान कायदे जो पर्यंत बनवित नाही तोपर्यंत महिलांच्या हक्क किंवा समानतेचे लक्ष्य ठेवू शकत नाही. आपल्याला समान समाजासाठी बाबासाहेबांनी एक दृष्टी दिली आहे ज्याची आपण काळजी घेणे आवश्यक आहे असे मला वाटते.

संदर्भ—

१. अहमद, एस. २००६. एकसमान नागरी संहिता (घटनेचा अनुच्छेद ४४) एक मृत पत्र. इंडियन जर्नल ऑफ पॉलिटिकल सायन्स मध्ये ,खंड. ६७, क्रमांक ३, ५४५—५५२.

२. अन्सारी, इक्बाल अ १९९१ मुस्लिम महिला अधिकार ध्येय आणि धोरण नवनिर्माण मध्ये आर्थिक आणि राजकीय साप्ताहिक, व्हॉ. २६, क्रमांक १७, १०९५—१०९७.

३. बीईएचएफ१९५२ भारतातील सामाजिक सुधारणरू द वर्ल्ड टुडे इन द हिंदू कोड बिल , रॉयल इन्स्टिट्यूट ऑफ इंटरनेशनल अफेयर्स, खंड. ८, क्रमांक ३, १२३—१३२.

४. भारतीय संविधान कलम२५,४४

◆◆◆

स्थानिक स्वराज्य संस्थेतील महिला सक्षमीकरण

पहाडे सुवर्णरेखा रत्नलाल
एस.बी.ई.एस. आटर्स ॲण्ड कॉमर्स कॉलेज,
औरंगाबाद

प्रोफेसर डॉ.आघाव नवनाथ
एस.बी.ई.एस. आटर्स ॲण्ड कॉमर्स कॉलेज,
औरंगाबाद

प्रस्तावना:-

15 ऑगस्ट 1947 रोजी भारताला स्वातंत्र्य प्राप्त झाल्यानंतर स्थानिक शासनाच्या नव्या युगाला प्रारंभ झाला. स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारतीय समाजाचा विकास घडवून आणण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न झाले ते मर्यादित होते. मात्र ग्रामीण भागाचा सर्वांगीण विकास घडवून आणण्याचे जाणीवपूर्वक प्रयत्न सुरू झाले. मूलभूत हक्क आणि मार्गदर्शक तत्वांच्या माध्यमातून ग्रामीण भागाला स्वयंपूर्ण करण्यासाठी प्रयत्न करण्यात आले. विशेषतः कलम 40 नुसार पंचायतीच्या स्थापनेची तरतूद करण्यात आली.

राज्यघटनेच्या माध्यमातून केंद्र व राज्य यांच्यामध्ये अधिकारांची वाटणी करण्यात आली त्यानुसार स्थानिक स्वराज्य संस्था हा विषय राज्य सूची मध्ये देण्यात आलेला आहे.त्यामुळे स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर विविध घटक राज्यांनी आपापल्या सोयीनुसार स्थानिक स्वराज्य संस्था व पंचायतराज संस्था बद्दल स्वतंत्र कायदे तयार केले.महिलांची स्थिती व दर्जा सुधारण्यासाठी राज्यघटनेच्या चौथ्या भागातील राज्यांच्या मार्गदर्शक तत्त्व मध्ये महिलांसाठी स्वतंत्र तरतुदी करण्यात आले आहेत.कलम 38 मध्ये महिलांची स्थिती सुधारून त्यांचा सामाजिक व आर्थिक दर्जा सुधारण्यासाठी आणि त्यांना सामाजिक न्याय मिळवून देण्यासाठी तरतूद करण्यात आली आहे.राज्यघटनेतील कलम 39 मध्ये महिला व बालकांसाठी पुरेशा प्रमाणात उपजीविकेची साधने उपलब्ध करून देणे, त्यांना संरक्षण देणे, आरोग्य व काम करण्याच्या ठिकाणची योग्य ती व्यवस्था करण्याची जबाबदारी राज्यांची असते असे म्हटले गेले.

स्थानिक स्वराज्य संस्था हा लोकशाही विकेंद्रीकरणाचा पहिला टप्पा आहे. लोकशाहीतील समता,बंधुता आणि स्वातंत्र्य या मूलभूत संकल्पना प्रत्यक्षात साकार होण्याची संधी स्थानिक स्वराज्य संस्थेमध्ये केलेल्या आरक्षणामुळे निर्माण झाली आहे. लोकशाही प्रेमी कोणत्याही व्यक्तीला ही घटना स्वागतार्ह व आनंदाची वाटणे सहाजिकच आहे.एकविसावे शतक आला अनुसरून स्त्रीयांना हा हक्क दिला जातोय. अशी कौटुंबिक व सामाजिक भावना असण्याची गरज आहे. इतकेच नव्हे तर जिल्हा परिषद व पंचायत समितीमध्ये सदस्यांचे किंवा पदाचे आरक्षण देणे ही लोकशाही मधील क्रमप्राप्त घटना आहे हे मानायला अजून सामाजिक मन तयार होत नाही आणि हीच खरी लोकशाहीची शोकांतिका आहे. विकेंद्रित

लोकशाहीमध्ये लोकशाही ही समाज जीवनाची एक जीवनपद्धती ठरायला हवी तरच ते आरक्षण खऱ्या अर्थाने कृतार्थ होऊ शकेल. समाजजीवनात स्त्रीला स्थान मिळणे हा राजकीय सत्तेचा मूळ उद्देश आहे. पण प्रत्यक्षात या सत्तास्थान आकडे ज्या लोकशाही पद्धतीने सामाजिक न्याय व्यवस्था म्हणून पाहिले जात नसल्यामुळे सत्तेत येण्यापूर्वी ही स्त्री कोणी नसते व सत्ता गेल्यानंतर देखील कोणीच नसते. हे लोकशाहीमध्ये भान असणे गरजेचे आहे.

***शोधनिबंधाचे उद्देश:-

१) स्थानिक स्वराज्य संस्थेतील महिला विकासाची स्थिती तपासणे.

२) स्थानिक स्वराज्य संस्थेमध्ये महिलांचे कार्य आणि सहभाग याचा अभ्यास करणे.

३) महिला नेतृत्व निर्मिती करणाऱ्या घटकांची पार्श्वभूमी अभ्यासणे.

४) ण राजकारणाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन अभ्यासणे.

५) महिला नेतृत्वा समोरील प्रश्नांचा अभ्यास करणे.

*** गृहितके:-

१) स्थानिक स्वराज्य संस्था मुळे महिलांचा राजकारणातील सहभाग वाढला आहे.

२) सानी स्वराज्य संस्था यशस्वी होण्यासाठी महिला सबलीकरणाचे आवश्यकता आहे.

३) महिलांना दिलेल्या आरक्षणामुळे लोकशाही प्रबळ होण्यास मदत होत आहे.

*** संशोधन पद्धती:-

प्रस्तुत अभ्यासासाठी द्वितीयक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आलेला असून तर ते संकलनासाठी संदर्भ ग्रंथ, वर्तमानपत्रे, त्रि मासिके, मासिके यांचा उपयोग करण्यात आलेला आहे आणि विश्लेषण पद्धतीचा वापर करण्यात आलेला आहे.

**** आशय:-

स्थानिक स्वराज्य संस्थेमध्ये लोकशाहीची मूळ आहे. म्हणून लोकशाही प्रबळ करायचे असेल तर लोकसंख्येने अर्धा भाग असलेल्या महिलांना पंचायतराज संस्थांमध्ये सहभागी करून घेणे आवश्यक आहे. पंचायत राज मधील महिलांच्या राजकीय सहभागाशिवाय लोकशाहीचा विचार करणे म्हणजे लोकशाहीची विटंबना करण्यासारखे आहे. असे मत भारतीय महिला दर्जा समितीचे ज्येष्ठ सदस्य प्रा इक्बाल नारायण व प्रा शिर्शिकर यांनी 1957 च्या मेहता अहवालामध्ये महिलांना समाजाचा एक घटक मांडे होते.

स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील आरक्षणामुळे देशातील सहा लाख 75 हजार महिला ग्रामपंचायतीच्या सदस्य आहेत आणि 75 हजाराहून अधिक सरपंच आहेत संपूर्ण देशातील 37523 महीला पंचायत समित्यांच्या सदस्य आहेत. 1500 महिला सभापती आहेत त्यांनी 3161 महिला जिल्हा परिषद सदस्य आहेत. तर 122 महिला परिषदेच्या अध्यक्षा आहेत याच प्रमाणे आरक्षणाचा फायदा घेऊन महाराष्ट्रात देखील स्थानिक स्वराज्य संस्था तिन्ही स्तरावर (महाराष्ट्रातील निवडणूक आयोगाच्या 2004 च्या आकडेवारीनुसार) ग्रामपंचायत मधील 93 हजार 333 महिला सदस्य आहेत. 9125 महिला सरपंच आहेत. पंचायत समितीमध्ये 1200 महिला सदस्य व106 महिला सभापती आहेत तर जिल्हा परिषदेमध्ये 576 महिला सदस्य आहेत. तर दहा महिला जिल्हा परिषदेच्या अध्यक्ष आहेत.स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील ते 30 टक्के आरक्षणामुळे महिलांचा मोठ्या प्रमाणात राजकीय सहभाग असल्याचे चित्र आकडेवारीवरून स्पष्ट होत आहे.

73 व्या घटनादुरुस्तीने महिलांसाठी 33 टक्के जागा आरक्षित केल्यामुळे महिला राजकारणात उतरल्या ही सत्य आहे याचा अर्थ असा होतो की आरक्षणामुळे महिलांना राजकारणात प्रवेश करण्याची संधी मिळाली आहे.पण या संधीचे सोने करण्यासाठी महिलांच्या मनावर नेमक्या कोणत्या व्यक्तीचा घटनेचा आणि कोणत्या परिस्थितीचा प्रभाव पडला आहे ती परिस्थिती महत्त्वाची मानावी लागेल.

महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिला आरक्षणाच्या तरतुदीमुळे संस्थांच्या नियमित निवडणुका, महिलांचा राजकारणातील सहभाग, महिलांचे नेतृत्व इत्यादी बाबी मध्ये मोठ्या प्रमाणात भर पडली आहे.तसेच उपेक्षित जाती-जमातीच्या महिलांना राजकारणात येण्याची संधी प्राप्त झाली आहे.महाराष्ट्र मध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील घराणेशाहीला काही प्रमाणात आळा बसला आहे.तरुण मतदारांची आणि तरुण महिला प्रतिनिधींची संख्या वाढली आहे. बहुजन समाजाला सत्तेत भागीदारी मिळाली आहे आणि त्यामुळे स्थानिक प्रश्नांची सोडवणूक झाली आणि विकास कार्यातील उल्लेखनीय कामगिरी करण्यात आली.थोडक्यात पंचायतराज संस्थांनी अनेक बाबतीत केलेली प्रगती अभिमानास्पद ठरावी अशीच आहे एकूणच या संपूर्ण परिस्थितीचा परिणाम स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये काम करणाऱ्या महिलांचे सक्षमीकरण पुण्यामध्ये झालेला दिसून येत आहे.

**** निष्कर्ष:-

१) स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांना ज्या राखीव जागा मिळाल्या आणि संधी मिळाली त्या अधिकारांची महिलांना जाणीव नाही.

२) स्थानिक स्वराज्य संस्था मध्ये महिलांचा गुणात्मक सहभाग कमी आहे.

३) विविध बैठकांमध्ये महिलांचे प्रत्यक्ष सहभागाचे प्रमाण आणि कामगिरी समाधानकारक आहे.

४) महिला नेतृत्वाचा विकास होत आहे.

५) पंचायत राज व्यवस्थेतील निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग समाधानकारक आहे.

****संदर्भ ग्रंथ सूची:-

१) बडे जी एस, भारतीय स्थानिक स्वराज्य संस्था: उगम आणि विकास, हिमालया पब्लिशिंग हाऊस मुंबई 1978

२) भांडारकर पू.ल., सामाजिक संशोधन पद्धती, श्री मंगेश प्रकाशन नागपूर 1978

३) बिराजदार/घोडके, भारतातील स्थानिक स्वशासन संस्था, अंशुल पब्लिकेशन नागपुर

४) भोळेभा.ल., भारतीय राज्यव्यवस्था, पिंपळापुरे अँड कंपनी पब्लिशर्स नागपूर 2003

५) चौधरी अशोक, महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम 1961, चौधरी लॉ पब्लिशर्स पुणे 2005

६) गर्गेस.मा., भारतीय समाजविज्ञान कोश खंड चौथा, संचालक समाज विज्ञान मंडळ पुणे 1990

७) गांधी एम के, पंचायत राज, नवजीवन पब्लिकेशन हाऊस अहमदाबाद 1961

८) पंचायत भारती, पंचायती राज प्रबोधन संस्था ठाणे 2004 2005

९) लोकराज्य, माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय मुंबई 2003 ते 2005

१०) यश मंथन यशदा (त्रैमासिक) यशवंतराव चव्हाण विकास प्रशासन प्रबोधिनी पुणे 2003 ते 2005

◆◆◆

विद्यार्थी मतदारांमधील राजकीय परिपक्वतेचा स्तर (तिरोडा विधानसभा मतदार संघ क्षेत्राच्या विशेष संदर्भात)

प्रा. डॉ.शशिकांत ज. चवरे
सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग
न.मा.द.महाविद्यालय, गोंदिया

संशोधन विषयाचा उद्‌देश :

प्रस्तुत संशोधन विषय निवडण्यामागील उद्देश पुढील प्रमाणे सांगता येईल.

१) विद्यार्थी हा भारतीय लोकशाहीचा आधार स्तंभ आहे. याची जाणीव निर्माण करणे.

२) आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या युगात विद्यार्थ्यांच्या राजकीय जागृकतांच्या स्तराविषयी पडताळणी करणे.

३) विद्यार्थ्यांच्या राजकीय परिपक्वतेचा स्तर वाढविण्यासाठी उपाययोजना सुचविणे.

४) विद्यार्थ्यांमध्ये राजकारणाविषयी आकर्षण निर्माण करणे.

संशोधन विषयाचे गृहीतकृत्य.

संशोधनाला योग्य दिशा देण्यासाठी पुढील गृहीतकृत्याचा स्विकार केला आहे.

१) विद्यार्थ्यामध्ये राजकीय अधिकारांविषयी जाणीव आहे.

२) विविध अभ्यास शाखेतील विद्यार्थ्यांमध्ये राजकीय जाणीव जागृकतेचा स्तर सारखाच आहे.

३) निवडणूक लढविण्याविषयी विद्यार्थ्यांमध्ये विशेष रूची आहे.

संशोधन विषयाचे महत्व :—

प्रस्तूत निवडलेल्या संशोधन विषयाचे महत्व पुढील प्रमाणे आहे.

१) राजकीय अधिकारांविषयी विद्यार्थ्यांचे मत प्रकट होण्यास मदत होते.

२) प्रचलित राजकीय पर्यावरणाविषयी विद्यार्थ्याच्या जाणीव जागृतांचा स्तर ध्यानात येण्यास मदत होते.

३) भविष्यामध्ये राजकीय क्षेत्रात प्रवेशाच्या बाबतचे ढाडस विद्यार्थ्यांमध्ये आहे काय ? याची कल्पना येण्यास मदत होते.

४) विद्यार्थ्यांमधील रजकीय परिपक्वतेच्या दिशेची कल्पना येण्यास मोलाचे सहकार्य लाभते.

संशोधन क्षेत्र व संशोधन पद्धती :—

प्रस्तूत संशोधन विषयाचे संशोधन क्षेत्र तिरोडा विधानसभा मतदार संघ क्षेत्र आहे. महाराष्ट्रातील २८८ पैकी संबंधीत संशेधन क्षेत्र ६४ व्या क्रमांकाचे विधानसभा मतदारसंघ आहे. प्रस्तूत संशोधक विषयाच्या अध्ययनाकरीता प्राथमिक व द्वितीय स्त्रोतांचा उपयोग केला गेला. नमुना म्हणून २०० विद्यार्थ्यांची निवड केलेली होती. त्यात १०० विद्यार्थी व १००

विद्यार्थीनींचा समावेश होता असे विद्यार्थी विविध अभ्यास शाखेवरून निवडण्यात आले होते. प्रस्तूत संशेधन विषयाकरिता गैर—संभाव्य नमुना निवड पद्धतीतील सोयीस्कर व सुविधा जनक नमुना निवड पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला होता.

अ) प्रस्तावना :—

प्राचिन काळात लाभलेला लोकशाहीचा वारसा व ब्रिटीशांमुळे आधुनिक लोकशाही झालेली तोंड ओळख यामुळे स्वातंष्य प्राप्तीनंतर २६ जानेवारी १९५० ला प्रजासत्ताक गणराज्य झाल्यामुळे भारतीय नागरिकांच्या राजकीय परिपक्वतेचा स्तर वाढण्याची आशा पल्लवीत झाली. असा कोणताही शासन प्रकार नाही, की ज्यात दोष नाही. आधुनिक उदारवाही लोकशही ही अनेक दोषांने ग्रसीत जरी असली तरी त्यात असलेल्या गुणांचे अधि ाक्य जास्त आहे. स्वामी विवेकानंद, जयप्रकाश नारायण, व रामनोहर लोहीया यांच्या सारख्या थोर विचारवंतानी लोकशाहीचा रथ पुढे वाढवण्यात युवकांचा सिंहाचा वाटा राहील असे भाकित केले. भारतीय लोकशाहीची धुरा युवकांच्या मजबूत खांद्यावर सोपविण्यात यावी. या बाबत अनेक विचारवंतानी सकारात्मक मत प्रकट केले. आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या युगात महाविद्यालयीन शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थी मतदारांच्या जाणीव जागृकता निश्चितपणे वाढझाली असेल. याचे व्यवहारिक रूप तपासने आवश्यक आहे. लोकशाही हा शासन प्रकारच नव्हे तर ती जीवन प्रणाली आहे. शिक्षणाचा झालेला प्रचंड प्रचार आणि प्रसार यामुळे शिक्षण घेणाऱ्याचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे. वर्तमान भारतातील लोकशाहीला प्राणवायु देण्याची जबाबदारी विद्यार्थी मतदारांवर आलेली आहे.

उपरोक्त संशोधन विषयाच्या अनुसंधाने तिरोडा विधानसभा मतदार संघ या संशोधन क्षेत्राची निवड केलेली आहे. भारत हा युवकांचा देश आहे. सुमारे ६५: लोकसंख्या १८ ते ३५ या वयोगटात मोडतात. विद्यार्थी मतदारांच्या राजकीय परिपक्वतेचा स्तर तपासण्याकरीता राजकीय परिवक्वतेचा अर्थ, विद्यार्थ्यांच्या राजकीय जाणीवा व जागृकता, तिरोडा विधानसभा मतदार संघ क्षेत्राची ओळख व तिरोडा विधानसभा मतदार संघ क्षेत्रातील तथ्य संकलन व विश्लेषण या मुदयांना अनुसरून पुढील प्रमाणे चर्चा केलेली आहे.

ब) राजकीय परिपक्वतेचा अर्थ:—

मनुष्याच्या शारिरीक, बौद्धीक व मानसिक विकासाचे वयोमानानुसार टप्पे वैज्ञानिक आधराव निर्धारित असतात. अगदी त्याच प्रमाणे राजकीय जागृकता व जाणीवा प्रकल्पीत होण्यासाठी विशिष्ठ कालावधीच्या टप्प्याचें परिभ्रमण होणे गरजेचे असते. इंग्लंड व अमेरिका या सारख्या विकसित राष्ट्रांमध्ये विद्यमान स्थितीत नागरिकांच्या राजकीय जाणीवा व जागृकता याचा स्तरात जी नेत्रदिपक प्रगती झाली आहे त्याचे श्रेय त्या देशातील प्रगत राजकीय संस्कृतीच्या वारस्याला दयावे लागेल. आधुनिक लोकशाहीत मतदारामध्ये मी राजकीय निर्णय निर्धारण प्रक्रियेतील एक अभिन्न घटक आहे. निर्णयावरच राजकारणाची चारिष्यता आधारित आहे. याची जाण निर्माण होणे यालाच राजकीय परिपक्तेचा स्तर म्हणता

येईल. राजकीय परिपक्वता या संकल्पनेविषयी अधिक माहिती होण्यासाठी राजकीय परिपक्वतेच्या विविध रूपाची चर्चा पुढील प्रमाणे करता येईल.

१) लोकप्रतिनिधीकरीता आवश्यक असलेल्या गुणांची जाणीव असणे व असे गुण असणाऱ्या जागृत मतदाराने निवडणूक लढविणे.

२) मतदान करणे हे राजकीय अधिकारातील एक अभिन्न भाग आहे. परंतू, केवळ मतदान करणे म्हणजेच राजकीय अधिकारांची प्राप्ती झाली. या गैर—समजापासून दुर राहून राजकीय अधिकारात अभिप्रेत असलेल्या भावार्थनुसार मतदार वर्तण करणे.

३) भावुकता, सहानुभूती, विभूती पूजा व परिवार वादाच्या आहारी न जाता मतदानाचे अधिकार बजावणे.

४) युवकांमध्ये राजकारणा विषयी विशेष रस असणे.

५) लोकप्रतिनीधिंना 'स्वामीचा' दर्जा देण्याची प्रवृत्ती नसणे.

६) मतदान न केल्यामुळे चारिष्यवान लोकप्रतिनीधीची निवड होणार नाही, याची मतदारांमध्ये जाणीव असणे.

उपरोक्त विवेचनावरून राजकीय परिपक्वतेचा विविध रूपा विषयी समज येण्यास मोलाची मदत होते. राजकीय परिपक्वतेचा विविध रूपातून राजकीय परिपक्वतेचा अर्थ स्पष्ट होतो. लोकशाहीच्या निकोप विकासाची धुरा चारिष्यवान लोकप्रतिनीधींच्या निवडीवर अवलंबून असते. याकरीता मतदाराच्या राजकीय परिपक्वतेचा स्तर उंचावने अत्यावश्यक आहे. तेव्हाच ''अब्राध्य लिंकन''१ यांना अपेक्षीत असलेली लोकशाही अस्तित्वात येईल.

क) विद्यार्थ्यांच्या राजकीय जानिवा व जागृकता :—

गुणवत्ता पूर्ण शिक्षण हे लोकशाहीच्या निकोप विकासासाठी अत्यावश्यक आहे. जनसामान्याचा प्रयत्न राजकीय जनजागृकता पोहचविण्यात शिक्षण हे सर्वात प्रभावी साधन आहे. भारतीय लोकशाहीत निर्माण झालेली मरगळ दुर करण्यात विद्यार्थ्यांचा सिंहाचा वाटा मिळू शकतो. परंतू वर्तमान काळातील विद्यार्थी राजकारणाला सामाजिक सेवेचे व्रत समजून आपले जीवन अर्पण करण्यास धजत नाही ''जयप्रकाश नारायण''[२] यांनी तरूणांवर विश्वास दाखवून तत्कालीन मजबूत राजकीय सत्तेला हादरे दिली. तसा उत्साह निर्माण करण्यात वर्तमान काळातील पुढारी समोर येत नाही. विद्यार्थ्यांच्या संघटना राजकीय पक्ष्याच्या हातातील खेळने झाले आहे. ''पंडित नेहरूंनी मार्च १९५७ मध्ये केलेल्या भाषणात''[३] लोकप्रतिनिधिंना आवश्यक असलेले गुणांचा विद्यार्थ्यांमध्ये नैतिक संस्कार टाकून विकास केल्यास भारतीय लोकशाहीची गुणवत्ता उंचावेल यात दुमत नाही. ''क्मउवबतमल ब्तपमे''[४] मध्ये पाश्चात्य विद्वान भारताच्या लोकशाहीवर जी शंका व्यक्त करतात त्याचे चोख प्रतिउत्तर विद्यार्थी देवू शकतात.

ड) तिरोडा विधानसभा मतदार संघ क्षेत्राची ओळख :—

तिरोडा विधानसभा क्षेत्राला तिरोडा तालुक्याचे नांव देण्यात आले आहे. तिरोडा हा

गोंदिया जिल्हयातील महत्वपूर्ण तालुका आहे. तिरोडा विधानसभा मतदार संघ क्षेत्राचा विधानसभा मतदार संघ क्रमांक ''२००९ च्या परिसिमनानुसार ६४ वां क्रमांक आहे.''[५] संशोधन क्षेत्र म्हणून निवडलेल्या तिरोडा विधानसभा मतदारसंघ अंतर्गत ''तिरोडा येथे अदानी उदयोग समुहाचा अदानी पॉवर महाराष्ट्र लिमिटेड हा ३३०० मेगावॅट औष्णिक वीजनिर्मिती प्रकल्प कार्यान्वित आहे'' त्याच बरोबर तिरोडा तालुक्यात चोरखमारा सिंचन प्रकल्प आहे. तो नवेगाव—नागझिरा व्याघ्र प्रकल्पाच्या शेजारी आहे. तसेच तिरोडा तालुक्यातील बोदलकसा हा मध्यम सिंचल प्रकल्प असून निसर्ग सौंदर्याने नटलेला आहे. तलावाच्या परिसरात असलेली वनराई आकर्षित करते. आता इथे पर्यटन विकास महामंडळाचे निवासाचे रिसार्ट पर्यटकांच्या सेवेत सज्ज झाले आहे.''[६] निवडलेल्या संशोधन क्षेत्रात महत्वपूर्ण ऐतिहासिक वारसाचे अस्तित्व आहे. ''तिरोडा तालुक्यातील डाकराम/सुकडी या गावात महानुभाव पंथाचे आद्यप्रवर्तक श्री चक्रधर स्वामी यांचे तीर्थ क्षेत्र प्राचिन मंदिराच्या स्वरूपात आहे''[७] तिरोडा विधानसभा मतदार संघाचा अधिक परिचय होण्यासाठी २००९ च्या परिसिमनानुसार संशोधक क्षेत्राचा थोडक्यात परिचय पुढील प्रमाणे आहे.

तिरोडा विधानसभा मतदार संघ : (२००९ च्या परिसीमनानुसार)

तिरोडा विधानसभा मतदारसंघात तिरोडा तालुक्या खेरीज गोंदिया तालुक्यातील गंगाझरी महसुल मंडळ व गोरेगाव तालुक्यातील गोरेगाव महसुल मंडळाचा समावेश केला आहे. या मतदार संघात चार बदल झाले. एक— जुन्या विधानसभा मतदारसंघात संपूर्ण तिरोडा तालुका नव्हता. पुनर्रचनेनतर या मतदारसंघात पूर्ण तालुक्याचा समावेश केला. दोन— गोंदिया तालुक्यातील गंगाझरी तालुक्याचा नव्याने समावेश केला गेला. तीन— तिरोडा हा अनुसूचित जातीसाठी राखीव मतदारसंघ होता, तो सर्वसाधारण प्रकारचा झाला आहे. त्यामुळे या मतदारसंघातून नवे नेतृत्व पुढे येणार आहे. चार— तिरोडा तालुक्याचे या मतदार संघावर नियंत्रण राहील. परंतू तिरोडाला गोंदिया व गोरेगाव या दोन तालुक्यांच्या राजकारणाशी जुळवून घ्यावे लागेल. असा बदल झाला आहे. जुन्या मतदार संघावर कॉंग्रेस पक्षाचे नियंत्रण होते. (१९७८ ते १९९०) कॉंग्रेसचे सुरवातीस (१९७८ व १९८०) नवबौध्द व नंतर मातंग (१९९० व १९९५) उमेदवार निवडून आले. नवबौद्ध व मातंग या दोन जातीमध्ये राजकीय स्पर्धा होती. त्यामुळे नवबौध्द समाजाचे संघटन येथे भाजपाने केले. कॉंग्रेसकडून हा मतदार संघ भाजपाकडे सरकला होता. (१९९५ व १९९९) तो २००४ मध्ये भाजपकडून राष्ट्रवादी कॉंग्रेसकडे सरकला''.[८]

तिरोडा विधानसभा मतदार संघाच्या निवडणूका :

तिरोडा विधानसभा मतदार संघ हे गोंदिया जिल्हयातील महत्वपूर्ण विधानसभा क्षेत्र आहे. या विधानसभा मतदार संघा अंतर्गत विधानसभांच्या गतकालीन झालेला निवडणूकांचा आढावा घेतल्यास या मतदार संघ क्षेत्रातील मतदार वर्तनाची कल्पना येण्यात मदत होते.

या विधानसभा मतदार संघ क्षेत्राच्या निवडणूका

अ. क्र.	वर्ष	मतदार संघ क्र	मतदार संघाचे नांव	निवडणूकीतील उमेदवार		एकूण उमेदवार	मतदारांची संख्या		एकूण मतदार	एकूण मतदारांची टक्केवार	विजेता उमेदवार	पक्ष	विजेत्या उमेदवार ला मिळाले ले मत	मतदार संघांचे स्वरूप
				पुरूष	स्त्री		पुरूष	स्त्री						
1	1995	145	तिरोडा	18	1	19	73525	74321	147846	81.40%	भजनदास बी. वैदय	बी.जे. पी.	49597	एससी.
2	1999	145	तिरोडा	5	—	5	71964	72840	144804	67.88%	भजनदास बी. वैदय	बी.जे. पी.	34315	एससी.
3	2004	145	तिरोडा	8	—	8	77577	76631	154208	69.53%	दिलीप डब्ल्यू. बन्सोड	एनसी. पी.	49271	एससी.
4	2009	64	तिरोडा	13	—	13	100007	97690	197697	72.53%	खुशाल पी. बोपचे	बी.जे. पी.	56450	सर्व साधारण गट
5	2014	64	तिरोडा	15	1	14	119579	119718	239297	70.09%	विजय बी. राहांगडाले	बी.जे. पी.	54160	सर्व साधारण गट

स्त्रोत :www.eci.gov.in16

उपरोक्त तक्तावरून खालील बाबी निष्पन्न होतात.

१) १९९५ ते २०१४ या दरम्यान झालेल्या विधानसभा निवडणूकीत तिरोडा विधानसभा मदार संघामध्ये सरासरी ७२.२८: मतदान झाले.

२) १९९५ ते २०१४ दरम्यानझालेल्या संशोधन क्षेत्रातील विधानसभा निवडणुकीत ५९ उमेदवारांनी निवडणूक लढविली होती. त्यात केवळ २ महिला उमेदवारांनी विध ाानसभा निवडणूक लढविण्याचे धाडस दाखविले व त्या निवडणूकीत महिला उमेदवार पराभूत झाल्या.

३) तिरोडा विधानसभा मतदार संघ या संशोधन क्षेत्रातील १९९५ ते २०१४ या दरम्यान झालेल्या विधानसभा निवडणूकीत विजयी उमेदवाराला अनुक्रमे ३३.५४:, २३.६९:, ३१.९५:, २८.५५: व २२.६३: मतदान मिळाले.

४) तिरोडा विधानसभा मतदार संघ १९९५, १९९९ व २००४ या वर्षी अनुसूचीत जातीसाठी आरक्षीत होते २००९ नंतर ही जागा सर्व साधारण गटासाठी ठेवण्यात आली.

ई) निष्कर्ष व उपाय योजना :

निष्कर्ष :— विद्यार्थी मतदारांमधील राजकीय परिपक्तेचा स्तर या संशोधन विषयाला अनुसरून तिरोडा विधानसभा मतदार संघ या संशोधन क्षेत्राची निवड करण्यात आली होती. संबंधीत संशोधन विषयाचे अध्ययन करतांना गृहीतकृत्यांना अनुसरून जे निष्कर्ष समोर आलेत त्यांची थोडक्यात चर्चा पुढील प्रमाणे.

१) अत्याधुनिक तंत्रज्ञानामुळे विद्यार्थी मतदारांमध्ये राजकीय अधिकारा विषयी जाणीव वृद्धींगत होण्यास मदत होत आहे. परंतू राजकीय अधिकारात समाविष्ट असलेल्या व्यापकतेची जान फार थोडया विद्यार्थी मतदारांमध्ये आढळून आली. मतदानाचा अधिकार बजावणे व शासनाला विरोध करणे म्हणजेच राजकीय अधिकार बजावणे असा समज एकूण विद्यार्थी नमुना मतदारांपैकी ७८:विद्यार्थी नमुना मतदारांमध्ये आढळून आले.

२) निवडलेल्या एकूण नमुना विद्यार्थी मतदारापैकी वाणिज्य, विज्ञान व अन्य अभ्यास शाखेतील विद्यार्थ्यांमध्ये राजकीय जाणीव जागृकतेचा कला शाखेत मोडणाऱ्या विद्यार्थी नमुना मतदारांच्या तुलनेत अभाव आढळून आला. कला शाखेत मोडणाऱ्या विद्यार्थी नमुना मतदारांनी भविष्यात निवडणूका लढविणार या बाबतीत अधिक पसंती दर्शविली.

३) राजकीय अपराधीकरण व निवडणूकातील वाढता आर्थिक भ्रष्टाचार या प्रमुख कारणांमुळे विद्यार्थी नमुना मतदारांनी राजकारणाला जीवन निर्वाहाचे साधसन म्हणून निवडण्यास ना पसंती दर्शविली आहे.

उपाय योजना :

उपरोक्त संशोधन विषयाला अनुसरून संशोधनाअंती संशोधन समस्येचे निराकरण करण्यासाठी पुढील उपाय सुचवता येते.

१) सर्व अभ्यास शाखेमध्ये राजकीय परिपक्वता वाढेल या संबंधीचा अभ्यासक्रम तयार करून राजकीय परिपक्वता हा अनिवार्य विषय सर्व विषय शाखेमध्ये ठेवावा.

२) विद्यार्थ्यातील नेतृत्व गुणांचा विकास होईल. असे उपक्रम महाविद्यालयातील शिक्षण घेणाऱ्या स्तरावर राबवणे.

३) महाविद्यालयात प्रवेश देतांना मतदार यादी नोंद असणाऱ्या विद्यार्थ्यांना अधिक प्राधान्य दयावे.

४) विद्यापीठ प्रतिनिधी व वर्ग प्रतिनिधीच्या निवडणूका सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकाराच्या आधारावर प्रत्येक्ष निवडणूकांच्या माध्यमातून घ्याव्यात.

५) राजकीय अधिकारांची व्यापकता समजन्याकरीता सीनेट व नाट्य कलाकारांच्या माध्यमातून महाविद्यालयीन स्तरावर विविध शिबिर आयोजित करण्यात यावी.

संदर्भ ग्रंथ सूची

1 जौहरी जे.सी. व जौहरी सीमा, : ''आधुनिक राजनीती विज्ञान के सिद्धांत'', स्टर्लिंग पब्लिशर्स, प्रा.लि. नई दिल्ली, 2012, पान क्र. 400

2 भोळे भास्कर लक्ष्मण, : ''आधुनिक भारतातील राजकीय विचार'', पिंपळापुरे ॲन्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर, 2003, पान क्र. 533

3 गजराज सिंह व गजराज चेतना, : ''भारतीय राजनिती'', अर्जुन पबिलशिंग, नई दिल्ली, 2014, पान क्र. 262

4 राय ओमप्रकाश, : ''भारत की चुनावी राजनीती के बदलते आयाम'', विश्वविद्यालय प्रकाशन, वाराणसी, 2006, पान क्र. 230

5 स्त्रोत :– www.eci.gov.in

6 'आपला जिल्हा गोंदिया' प्रकाशक, जिल्हा माहिती अधिकारी, गोंदिया

7 नखाते दिनेश, : ''गोंदिया जिल्हा गौरव'', साप्ताहिक, गंगाभूमी, गोंदिया 2015–16, पान क्र. 31

8 पवार प्रकाश, : ''महाराष्ट्रच्या न्या राजकारणाची पुनर्रचना'', प्रतिभा प्रकाशन, पुणे, 2009, पान क्र. 166

9 स्त्रोत :– : www.eci.gov.in

◆◆◆

आधुनिक काळात निर्माण झालेल्या प्रश्नांबाबत गांधीवादाची उपयुक्तता आणि प्रासंगिकता

पहाडे सुवर्णरेखा रत्नलाल
एस.बी.ई.एस. आटर्स ॲण्ड कॉमर्स कॉलेज,
औरंगाबाद

प्रोफेसर डॉ.आघाव नवनाथ
एस.बी.ई.एस. आटर्स ॲण्ड कॉमर्स कॉलेज,
औरंगाबाद

प्रस्तावना:-

स्वातंत्र्याच्या प्राप्तीनंतर भारतीय समाज आणि शासन व्यवस्थेच्या समोर जे अनेक प्रश्न आणि समस्या निर्माण झाल्या आहेत त्या पाहता त्या सर्वांचे मूळ आम्ही स्वीकारलेल्या नवीन व्यवस्था मध्ये असल्याचे जाणवते. स्वराज्य प्राप्तीनंतर आम्ही जे विकासाचे मॉडेल स्वीकारले त्यानुसार लक्षणीय प्रगती झाली मात्र अनेक समस्या आणि प्रश्न निर्माण झाले आहेत हे वास्तव आहे. स्वातंत्र्य पूर्वी ज्या अपेक्षा व्यक्त केल्या जात होत्या आणि स्वातंत्र्यसैनिकांनी जे स्वप्न उराशी बाळगले होते ते आता पूर्ण होताना दिसून येत नाही. नवीन समाजव्यवस्था, अर्थव्यवस्था आणि राज्यव्यवस्था यामधील विकास हे मृगजळ आहे कि काय असा प्रश्न निर्माण झाल्याशिवाय राहत नाही. सामाजिक चंगळवाद, राजकीय भ्रष्टाचार, समाजाचे गुन्हेगारी स्वरूप, शिक्षण व्यवस्थेतील घोडेबाजार, उच्चविद्याविभूषित लोकांची बेकारी, राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण, स्वच्छ आणि पारदर्शक राज्यकारभाराचा अभाव, सर्व क्षेत्रातील अनाठाई आणि जीवघेणी स्पर्धा हे आणि यासारखे अनेक प्रश्न निर्माण झाले आहेत. हे प्रश्न कशामुळे आणि कोणामुळे निर्माण झाले याचे उत्तर स्पष्टपणे कुणालाच जरी देता येत नसले तरी देखील आपण जी व्यवस्था स्वीकारली आहे त्यामध्येच कुठेतरी गल्लत झाल्याचे जाणवते. या सर्व प्रश्न आणि आणि समस्या तून बाहेर पडायचे असेल तर राज्यव्यवस्था आणि समाजव्यवस्था यांची मानसिकता बदलावी लागेल. याचे उत्तर आणि निराकरण केवळ गांधी वादामध्ये असल्याचे जाणवते. मग आपण स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरच्या काळात गांधीवादाचा स्पीकर का केला नाही हा प्रश्न अनुत्तरितच आहे?

अ) शोधनिबंधाचे उद्देश:-

प्रस्तुत शोधनिबंधाचे खालीलप्रमाणे काही उद्देश आहेत

१) महात्मा गांधी यांच्या सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक विचारांची आजच्या परिस्थितीत आवश्यकता आहे काय? याचा अभ्यास करणे.
२) महात्मा गांधीजींच्या विचारांचे महत्त्व अभ्यासणे.
३) स्वातंत्र्योत्तर काळातील विविध समस्या वर महात्मा गांधीजींच्या विचाराने आधारे योग्य पर्याय सुचविणे.
४) आधुनिक लोकशाही शासन लोकाभिमुख करण्यासाठी उपायांचा अभ्यास करणे.

५) भारतीय राजकारण, समाजव्यवस्था, अर्थव्यवस्था, शिक्षण व्यवस्था यामध्ये निर्माण झालेल्या समस्या वर उपाय सुचविणे.

ब) शोधनिबंधाची गृहितके:-

प्रस्तुत शोधनिबंधाची खालील काही गृहितके आहेत.

१) आधुनिक भारतीय समाजातील अनेक समस्यांचे उत्तर महात्मा गांधी यांच्या विचारांमध्ये आहे.

२) महात्मा गांधी यांचे विचार मानवी सुख आणि शांतता यांचे प्रतिपादन करणारे होते.

३) राम राज्य आणि ग्रामराज्य प्रत्यक्षात येण्यासाठी महात्मा गांधी यांचे विचार आवश्यक आहेत.

** सामाजिक विचार आणि प्रासंगिकता:-

१) मद्दयपानास विरोध:-

महात्मा गांधीजी हे दारूबंदी चे कट्टर पुरस्कर्ते होते.मद्यपानातून समाजाचे आधार पतन होतेअसे त्यांचे मत होते.मद्दयपानातून मनुष्य हा नैतिक दृष्ट्या पूर्णपणे खालावतो एखादा अटलबदमाश आणि त्याच्यामध्ये कोणताच फरक उरलेला नसतो.गुन्हेगार हा इतरांच्या मालमत्तेवर दरोडा घालतो तर मद्यपी स्वतःच्या कुटुंबावर दरोडा घालून एक भयंकर गुन्हेगार बनतो. समाजामध्ये आधुनिक काळामध्ये हे चित्र सर्वत्र दिसून येत आहे त्यासाठी महात्मा गांधीजींच्या विचारा आधारे दारूबंदी ची गरज आहे.

२) स्त्रियांच्या प्रगतीबाबत विचार:-

प्राचीन काळापासून भारतीय समाज व्यवस्थेमध्ये स्त्रियांना अतिशय निम्न दर्जा होता. त्यामुळे स्त्रियांच्या वाट्याला फक्त उपेक्षा व गुलामगिरी आली. प्राचीन काळात बालविवाहाची प्रथा रूढ होती. त्याचा परिणाम असा झाला की बालविवाहाचे प्रमाण वाढले आणि स्त्रीचे स्वातंत्र्य नाकारले गेले. चूल आणि मूल हेच त्यांचे कार्यक्षेत्र बंद होते. शिक्षणाचा कोणत्याच प्रकारचा गंध त्यांना नव्हता. आर्थिक दृष्टीने ही पुरुषांवरील त्यांचे परावलंबित्व वाढले होते. पुरुषांना अनेक स्त्रियांसोबत विवाह करण्याचा अधिकार होता पण तरुण विधवा पुन्हा विवाह करू शकत नव्हती. म्हणून स्त्रियांची ही अवस्था समाजातील एक दोष होता. महात्मा गांधीजींनी या सर्वांचा सातत्याने विचार केला होता. आजच्या समाजव्यवस्थेमध्ये देखील यापेक्षा असे वेगळे चित्र नाही. आज बाल विवाह जरी नसले तरी देखील स्त्रियांवरील अत्याचार वाढतच आहेत.

३) अस्पृश्यतेचे संबंधी विचार:-

जातीव्यवस्था कितीही वाईट असली तरी देखील भारतीय समाजाचा एक अविभाज्य अंग बनले आहे आणि ही दुर्दैवी स्थिती महात्मा गांधीजींनी ओळखली होती. जातीमुळे समाजाचे विघटन झाले. जातिव्यवस्थेने समाजामध्ये अनेक प्रश्न गंभीर बनवले. महात्मा गांधीजींना वर्णव्यवस्था मान्य होती मात्र त्यांचा जातिव्यवस्थेला तीव्र विरोध होता.

४) हिंदू मुस्लिम एकता:-

महात्मा गांधीजींना या गोष्टीची पुरेपूर जाणीव होती की, भारतीय समाज हा विभिन्न प्रकारच्या गटात विभागला गेला आहे आणि त्याचे वाईट परिणाम सर्वत्र जाणवत आहेत. सामाजिक, धार्मिक आणि राजकीय आधारावर भारतीय समाजाचे अनेक भागात विभाजन झाले आहे. सामाजिक विषमतेच्या आधारावर भारतात जाती व्यवस्था अस्तित्वात आली या जाती व्यवस्थेमध्ये अस्पृश्य ते सारखी वाईट रूढी निर्माण झाली या रूढी मुळे एक शोषित वर्ग निर्माण झाला. त्याच बरोबर भारतीय समाजात धार्मिक गट सुद्धा बलवान आहेत. त्या आधारावर देखील समाजाचे अल्पसंख्य व बहुसंख्य असे विभाजन झाले आहे. हे विभाजन महात्मा गांधीजींना मान्य नव्हते.

५) महात्मा गांधीजींचे शिक्षणाचे तत्वज्ञान:-

गांधीजींनी शिक्षणाचे तत्त्वज्ञान वेगवेगळ्या पद्धतीने मांडले आहे. भारतीयांसाठी कोणत्या प्रकारचे शिक्षण उपकारक ठरू शकेल यासाठी त्यांनी सखोल चिंतन केले आहे. आता परंपरागत शिक्षण हे निरुपयोगी ठरणारे नाही.देशाची सर्वांगीण उन्नती होईल अशा प्रकारची शिक्षण पद्धती मांडले जाणे जरुरी आहे. आता केवळ पुस्तकी ज्ञानावर भर देऊन चालणार नव्हते कारण त्याचा व्यवहारात काहीच उपयोग होत नसतो म्हणून व्यावहारिक शिक्षण दिले पाहिजे या मताचे महात्मा गांधीजी होते.

६) गाईंचे संरक्षण:-

फार जुन्या काळापासून गाय हा अत्यंत पूजनीय प्राणी हिंदू धर्माने मानला आहे. गांधीजी वृत्तीने स्वतः धार्मिक असल्यामुळे त्यांनी गोरक्षण याला महत्त्व दिले. गाय हे हिंदूचे आराध्यदैवत आहे त्यामुळे गाईचे संरक्षण करणे प्रत्येकाचे कर्तव्य आहे असे ते मानत असत. केवळ धार्मिक दृष्टीने पाहिले तर गाईंची पवित्रता निर्विवाद आहे. गाई पासून पूर्ण मिळते खत मिळते बैलाची पैदास होते म्हणून गाय समाजाची धारणा करते. गाय हा एक गरीब व दीन लोकांचे प्रतीक आहे. म्हणून गाईला संरक्षण मिळणे गरजेचे आहे.

****महात्मा गांधीजींचे रामराज्य किंवा ग्राम राज्य:-

१) खेडे हा मूळ गाभा:-

देशाच्या उन्नतीसाठी महात्मा गांधी जी ने खेड्याला महत्त्वपूर्ण मानले आहे. आपल्या आदर्श राज्यांची रचना प्राचीन रामराज्य किंवा ग्रीक नगर राज्याच्या धर्तीवर त्यांनी केली आहे. त्यात प्रत्येक खेडे हा नव्यानेच रचनेचा केंद्रबिंदू असेल.

भारत हा शहर आमचा देश नसून खऱ्या अर्थाने खेड्यांमध्ये वसलेला आहे. अशा पद्धतीने स्वराज्याची राजकीय आर्थिक व सामाजिक या घटकावर आधारलेली असेल. या राज्यांमध्ये समाजाची सेवा हे उद्दिष्ट असेल महात्मा गांधीजींच्या दृष्टिकोनातून स्वराज्य व रामराज्य एकच असून त्यांच्यात लोकशाहीचे चित्र रामायणात आहे असे स्पष्ट होईल.

२) आदर्श राज्याची रचना:-

महात्मा गांधीजींच्या आदर्श राज्यामध्ये प्रत्येक खेडे स्वयंपूर्ण व स्वयंशासित झाले पाहिजे. त्याचा एक चांगला परिणाम असा होईल की, खालच्या स्तरापासून अशा खेड्यांना शासन चालवण्याचे पूर्ण अधिकार दिले असतील. अशी ग्रामराज्ये पूर्णपणे विकेंद्रित स्वरूपाचे असतील. सरकार आणि ग्रामपंचायत त्यांच्या पद्धतीने हा राज्यकारभार चालवतील. अशा आदर्श राज्यामध्ये श्रमाला अतिशय महत्वाचे स्थान असेल. एकदा श्रमावर आधारलेली समाज व्यवस्था अस्तित्वात आली की वर्णव्यवस्था आपोआपच नष्ट होईल. नव्या आदर्श राज्याला सर्वच व्यवस्था समान प्रतिष्ठेच्या असल्यामुळे सर्वांना आपोआपच सत्ता प्राप्त होईल.

३) आदर्श राज्याची कामे:-

आदर्श राज्यातील कामे महात्मा गांधीजींनी स्पष्ट केली आहेत. विशेषतः त्यातील न्याय पद्धतीबाबत विचार त्यांनी स्पष्ट मांडले. लोकांना न्याय ताबडतोब मिळाला पाहिजे आणि तो मिळविण्यासाठी त्यांना जास्त खर्च येऊ नये. न्यायाच्या कामी मदत करणारा वकील वर्ग जनतेशी समरूप होणारा असला पाहिजे. त्यांनी किती समाजोपयोगी कार्य केले आहे यावरून त्यांची योग्यता ठरवली जावी. तुरुंग म्हणजे केवळ शिक्षा देण्याचे केंद्र न बनता आधार गृह बनावे. या ठिकाणी गुन्हेगारांची गुन्हेगारी वृत्ती कमी करण्याचा प्रयत्न व्हावा. महात्मा गांधीजी केवळ स्वप्नाळू नव्हते अशा प्रकारची पद्धती निर्माण होणे अवघड आहे याची जाणीव देखील त्यांना होती.

४) समाजव्यवस्था:-

महात्मा गांधीजींच्या आदर्श राज्यातील प्रत्येक व्यक्ती सारखीच श्रेष्ठ असेल. भंगी असो वा डॉक्टर प्रत्येक व्यक्तीने आपल्या कुटुंबातील धंदा करावा असे महात्मा गांधीजी म्हणतात. त्यामुळे गाव स्वावलंबी होईल व धंद्यात देखील कुशलता राहील. अस्पृश्यता हिंदूंना लागलेला कलंक आहे असे ते मानीत असत. स्त्री शिक्षणावर त्यांनी जोर दिला तसेच मादक द्रव्य सेवनाच्या ते विरोधात होते.

५) राज्याला विरोध करण्याचा अधिकार:-

राज्य जर जनतेच्या इच्छेने प्रतिनिधित्व करत नसेल तर जनतेने कायद्याचा विरोध केला पाहिजे अशावेळी राज्याचा विरोध करणे अधिकार नव्हे तर ते एक कर्तव्य ठरते. विरोध मात्र अहिंसात्मक मार्गानेच करण्यात यावा असे त्यांचे मत होते.

वरील प्रकारच्या विचारांच्या आधारे शोधनिबंधाचे काही निष्कर्ष प्राप्त होतात ते पुढीलप्रमाणे.

क) शोधनिबंधाचे निष्कर्ष व शिफारशी:-

१) महात्मा गांधी यांच्या सामाजिक, आर्थिक व राजकीय विचारांची आजच्या परिस्थितीत आवश्यकता आहे.

२) आजच्या काळातील विविध समस्या वर महात्मा गांधी यांच्या विचारा आधारे योग्य पर्याय उपलब्ध होऊ शकतात.

३) आधुनिक लोकशाही शासन व्यवस्था लोकाभिमुख करण्यासाठी महात्मा गांधीजींच्या राम राज याचा उपयोग आहे.

४) महात्मा गांधीजी यांचे विचार मानवी सुख व शांतता यांचे प्रतिपादन करणारे होते.

५) राम राज्य आणि ग्रामराज्य प्रत्यक्षात येण्यासाठी महात्मा गांधीजी यांचे विचार आवश्यक आहेत.

६) महात्मा गांधीजी यांच्या ट्रस्टीशिप सिद्धांत आधारे अर्थव्यवस्थेत सुधारणा होऊ शकतात.

७) समाजातील दैनंदिन प्रश्न आणि समस्या गांधी विचारांच्या आधारे सोडविणे सहज शक्य आहे.

***संदर्भ ग्रंथ सूची

१) गांधीजींना समजून घेताना-धर्मपाल-भारतीय शिक्षण मंडळ, नागपूर

२) सत्याचे प्रयोग-मोहनदास करमचंद गांधी-नवजीवन प्रकाशन मंदिर अहमदाबाद

३) भारतीय राजकीय विचारवंत-डॉ. रमेश ढोबळे-विद्या बुक्स पब्लिशर्स औरंगाबाद.

४) भारतीय राजकीय विचारवंत-कुलकर्णी व्ही जी-कैलास प्रकाशन औरंगाबाद

५) राजकीय विचार प्रणाली-शुभांगी राठी-कैलास प्रकाशन औरंगाबाद

◆◆◆

सामाजिक संशोधनातील संशोधन आराखडा व त्याचे महत्व

श्री.शिवतेज संभाजीराव भोसले

एम.ए., बी.एड् (राज्यशास्त्र)

प्रस्तावना :-

संशोधनामध्ये संशोधन आराखड्याला अनन्य साधारण महत्व आहे. कारण संशोधन आराखड्यामुळे संशोधनाची दिशा निश्चित होते आणि संशोधन भरकटत नाही. कोणतेही संशोधन विशिष्ट उद्दिष्ट समोर ठेऊनच केले जाते. त्यासाठी योजनाबद्ध पद्धतीने संशोधन कार्य करणे आवश्यक असते. म्हणजेच संशोधन कशा पद्धतीने केले जाणार आहे?, कोणत्या संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात येणार आहे?, त्याची साधने कोणती वापरण्यात येणार आहेत?, त्यामध्ये कोणत्या समस्या अंतर्भूत असणार आहेत आणि कशाचा शोध घेण्यात येणार आहे?, त्यासाठी कोणते अनुमान लावण्यात आलेले आहेत?, स्थळ काळ वेळ मर्यादा कशी असेल? , वेळ, श्रम आणि पैशाची बचत कशा प्रमाणे करता येयील आणि संशोधनामध्ये वस्तुनिष्ठता आणि गुणवत्ता आणण्यासाठी कशा प्रकारे संशोधन करण्यात येणार आहे? याची सर्व गोळा बेरीज म्हणजे संशोधन आराखडा होय. म्हणून संशोधनामध्ये संशोधन आराखडा महत्वपूर्ण बाब असते. प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये सामाजिक शास्त्रातील संशोधन आराखडा कसा असावा याचा शोध घेण्यात आलेला आहे.

शोध निबंधाचे उद्देश :-

१) संशोधन पद्धती आणि तंत्रांचे अध्ययन करणे.
२) संशोधन आराखड्याचे अध्ययन करणे.
३) संशोधन अराखड्याच्या स्वरूपाचे अध्ययन करणे.
४) संशोधन आराखडा या विषयाचा शोध घेऊन संशोधन कार्यासाठी पूरक साधनाचा शोध घेणे.
५) संशोधन आराखड्याचे महत्व समजून घेणे.

गृहीतके :-

१) संशोधन आराखडा संशोधन कार्यासाठी आधारभूत घटक आणि दिशा दर्शक असल्याचे पहावयास मिळते.
२) संशोधन आराखड्यामुळे संशोधकाचा वेळ, श्रम आणि पैशाचा अपव्यय होत नाही.

३) संभाव्य अडथळे आणि समस्यांची पूर्व कल्पना असल्याने त्यावर मात करणे संशोधकाला सुलभ होते.

४) संशोधन आराखड्यामुळे संशोधन क्षेत्र आणि संशोधन कार्याची व्याप्ती वाढत नाही.

५) संशोधन कार्यामध्ये गुणवत्ता आणि वस्तुनिष्ठता आणण्यासाठी संशोधकाला संशोधन आराखड्यामुळे मदत होते.

संशोधन आराखड्याचा अर्थ आणि व्याख्या :-

संशोधन कार्यासाठी विशिष्ट साचेबध्द पद्धत वापरणे म्हणजे संशोधन आराखडा होय. संशोधन आराखड्यामध्ये संशोधनाच्या सुरुवाती पासून ते शेवटपर्यंत वापण्यात येणाऱ्या साधनांचा आणि पद्धती तंत्रांचा उल्लेख केलेला असल्याने संशोधन आराखडा संशोधकाला दिशादर्शक असा मार्ग म्हणून ओळखला जातो. अचूक निष्कर्ष काढण्यासाठी संशोधन आराखडा आवश्यक असतो. म्हणजेच संशोधनासाठी वापरली जाणारी साचेबद्ध पद्धत म्हणजे संशोधन आराखडा असतो से म्हणता येयील.

काही विचारवंतांनी आपल्या कुशाग्र बुद्धीच्या आधारे संशोधन आराखड्याच्या व्याख्या केलेल्या आहेत त्यामध्ये डॉ. सुधीर बोधनकर म्हणतात कि, वेळ, श्रम आणि पैसा यांचा महत्तम उपयोग करून संशोधनाच्या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी तथ्यांचे संकलन, विश्लेषण आणि निर्वचन करून सिद्धांताची मांडणी करण्यासाठी निर्णय घेण्याच्या नियोजन प्रक्रियेला संशोधन आराखडा असे म्हणतात.

संशोधन आराखड्याचे प्रकार :-

१) सर्वेक्षणात्मक संशोधन आराखडा
२) अन्वेषणात्मक संशोधन आराखडा
३) वर्णनात्मक संशोधन आराखडा
४) निदनात्मक संशोधन आराखडा
५) प्रयोगात्मक संशोधन आराखडा

संशोधन आराखड्यामध्ये अंतर्भूत घटक :-

संशोधन कार्याच्या सुरुवातीपासून ते संशोधन कार्याच्या अहवाल सदरीकरणापर्यंत सर्व बाबींची नोंद संशोधन आराखड्यामध्ये केलेली असते म्हणूनच संशोधकाला संशोधन कार्य करण्यासाठी योग्य दिशा मिळते आणि आदर्श रूपरेषा ठरवून संशोधन कार्याचे तथ्य संकलन करून त्याची मांडणी करणे, त्याचे विश्लेषण करणे, अचूक निष्कर्ष काढणे, इत्यादी बाबी संशोधन आराखड्यामुळे शक्य होतात.संशोधन आराखड्याचे स्वरूप किंवा संशोधन आराखड्यामध्ये अंतर्भूत घटकांचा आढावा पुढीलप्रमाणे घेण्यात आलेला आहे.

१)संशोधन समस्या निश्चिती:-

यालाच संशोधन विषयाची निवड असे देखील म्हटले जाते. संशोधकाला संशोधन करण्यसाठी कोणत्यातरी समस्येची आवश्यकता असते जिच्याबद्दल शोध घेणे हे संशोधकाचे उद्दिष्ट असते. संशोधन आराखड्यामध्ये विषयाची निवड हि पहिली पायरी समजली जाते. संशोधन विषयाची निवड म्हणजेच संशोधनाची सुरुवात असते.

२)संशोधन विषयाची प्रस्तावना :-

संशोधन कार्य सुरु करण्यासाठी संशोधकाला विषयाची निवड केल्यानंतर त्या विषयाची प्रस्तावना संशोधन आराखड्यामध्ये करावी लागते. संशोधन विषयाची पार्श्वभूमी आणि संशोधन विषयाबद्दल माहिती संशोधन आराखड्याच्या प्रस्तावनेमध्ये केलेली असते.

३)संशोधनाचे उद्देश :-

संशोधकाला संशोधन सुरु करण्यापूर्वी विशिष्ट उद्दिष्ट समोर ठेऊनच संशोधन विषयाची निवड आणि सुरुवात करावी लागते. संशोधक करत असलेले संशोधन कार्य हे कुठल्या उद्देशाने प्रेरित आहे किंवा प्रस्तुत संशोधन कार्य कशासाठी करणे गरजेचे आहे हे स्पष्ट करण्यासाठी संशोधन कार्याचे उद्देश निश्चित करणे गरजेचे असते. संशोधकाला संशोधन विषयाची निवड केल्यानंतर संशोधन कार्याचे उद्धेश निश्चित करावे लागतात आणि त्याचा उल्लेख संशोधन आराखड्यामध्ये करणे गरजेचे असते.

४)संशोधनाचे महत्व:-

संशोधकाला संशोधन विषयाची निवड केल्यानंतर संशोधन विषयाचे महत्व विषद करावे लागते. संशोधन विषयाची आवश्यकता हा संशोधन विषयाचा आणि संशोधन कार्याचा अत्यंत महत्वाचा भाग आहे.संशोधकाने केलेल्या संशोधन विषयाची फलश्रुती काय असणार आहे ?. संशोधन समस्या शोध घेण्यायोग्य आहे किंवा नाही? हे संशोधन आराखड्यातील संशोधन विषयाच्या महत्वावरून ठरविले जाते त्याचप्रमाणे लक्षातही येते म्हणून संशोधन आराखड्यामध्ये संशोधन विषयाचे महत्व नमूद असणे अत्यंत महत्वाचा घटक असून ते गरजेचे आहे.

५)गृहीतके:-

निर्धारित समस्येची संभाव्य उत्तरे म्हणजे गृहीतके होय. संशोधनकर्त्याला संशोधन कार्य करत असताना काही सामान्य अनुमान व्यक्त करावे लागतात. संशोधकाचा संशोधन विषयासंबंधी असलेला तो अभ्यास असतो. संशोधन कार्य योग्य दिशेने सुरु असल्याचे संशोधकाला मदत होण्यासाठी आणि संशोधन कार्य योग्य दिशेने पूर्ण करण्यासाठी गृहीतकांची मांडणी केली जाते

म्हणून गृहीतके हा संशोधन आराखड्यातील एक महत्वाचा घटक आहे तथापि अविभाज्य घटक आहे असे पहावयास मिळते.

६)समस्यासूत्रण :-

संशोधन कार्य करण्या अगोदर संशोधकाला समस्या निर्धारित करावी लागते. प्रस्तुत विषयामध्ये किंवा संशोधन कार्यामध्ये कशाचा शोध घेण्यात येणार आहे? म्हणजे नेमकी काय समस्या आहे? याचा स्पष्ट खुलासा संशोधन आराखड्यामध्ये करणे आवश्यक असते. म्हणून संशोधन समस्या आणि तिचे स्वरूप कळण्यासाठी समस्यासूत्रण याचा उल्लेख संशोधन आराखड्यामध्ये करणे क्रमपात्र ठरते.

७)संशोधन विषयाची मांडणी:-

संशोधन विषयाची बैठक ही सुस्पष्टरित्या अधोरेखित करणे गरजेचे असते. कारण संशोधन समस्या आणि शोध याचा सविस्तर लेखाजोखा संशोधन आराखड्यामध्ये असणे गरजेचे आहे. संशोधन विषयाच्या मांडणीवरून एकंदरीत संशोधन विषय लक्षात येण्यस मदत होते म्हणून संशोधन विषयाची मांडणी करणे आवश्यक असते. संशोधन विषयाची मांडणी हा संशोधन आराखड्याचा एक महत्वाचा भाग आहे.

८)संशोधन कार्याचे सामाजिक, सांस्कृतिक,राजकीय आणि भौगोलिक संदर्भ :-

संशोधन विषय हा समाजामध्ये वास्तविक असलेल्या विषयाशी निगडीत असल्याने समाजाचे प्रतिबिंबच त्यामध्ये असते. संशोधन अराखड्यामाध्येच संशोधकाला संशोधन विषयाचे सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक आणि भौगोलिक पैलू विषद करावे लगतात. संशोधन विषयाचा सामाजिक,राजकीय, सांस्कृतिक आणि भौगोलिक सहसंबंध कसा आहे याचा स्पष्ट उल्लेख संशोधन आराखड्यामध्ये करणे गरजेचे असते.

९)तथ्य संकलन :-

संशोधन कार्यासंबंधी तथ्य कशाप्रकारे? कोणत्या पद्धतीने? संकलित करण्यात येणार आहेत याची माहिती संशोधन आराखड्यामध्ये देणे गरजेचे असते कारण संशोधन करताना तथ्य किंवा माहिती गोळा करताना विहित पद्धतीच्या माध्यमातून माहितीचे संकलन केले गेले तर विषय सुलभ होतो व विशिष्ट पद्धतीने ठरविल्या प्रमाणे संशोधन कार्य सुरु राहते. तथ्य संकलनाच्या प्राथमिक आणि द्वितीयक अशा दोन व त्याच्या उप पद्धती असल्याने कोणत्या कोणत्या पद्धतींचा वापर तथ्य संकलनासाठी करण्यात येणार आहे हे संशोधन अराखड्यामध्ये स्पष्ट केल्यास तथ्यांचे संकलन आणि विश्लेषण करणे संशोधकाला सुलभ होते.

१०)प्रकरणांची रूपरेषा :-

संशोधनकर्त्याला संशोधन विषयाची विभागणी विविध प्रकरणांमध्ये करावी लागते. जेणे करून संशोधन अध्ययन सुलभ होवून संशोधकास एका सामान्य निष्कर्षापर्यंत पोहोचणे शक्य होते. प्रकरणांच्या रुपरेषेने संशोधनाचे संपूर्ण स्वरूप लक्षात येते नि एका साचेबद्ध पद्धतीने अध्ययन सुरु राहते त्यमुळे संशोधन विषयाची विविध प्रकरणांमध्ये विभागणी करून प्रकरणाची रूपरेषा विषद करणे हा संशोधन आराखड्याचा एक अविभाज्य घटक आहे

११)संदर्भ ग्रंथसूचि :-

संदर्भ ग्रंथ सूची हा संशोधन विषयाचा महत्वाचा घटक मानला जातो कारण संशोधन अध्ययन करत असतांना कोणते संदर्भ साहित्य वापरले जाणार याहे याची नोंद संशोधन आराखड्यामध्ये असते आणि टी अत्यावश्यक बाब आहे. संपूर्ण संशोधन कार्य हे संदर्भ ग्रंथ सूचीवर आधारित असते असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही.

उपसंहार :-

वरील विवेचनावरून असे म्हणता येयील कि, सामाजिक संशोधनामध्ये संशोधन आराखडा हा अतिशय महत्वपूर्ण भूमिका बजावतो. संशोधन आराखाडा म्हणजे संशोधन कार्याची सुरुवात आणि रूपरेषा आहे. संशोधन अध्ययन करण्यासाठी विषय निवडीपासून त्याविषयाची मांडणी, संशोधन विषयाचे उद्देश, संशोधन विषयाचे महत्व, संशोधन विषयाचे समस्यासुत्रण, संशोधन विषयाची गृहीतके, संशोधनासाठी वापण्य्तं येणारी संशोधन पद्धती, प्रकरणांची रूपरेषा इत्यादी सर्व घटक स्पष्टपणे संशोधन आराखड्यामध्ये नमूद असतात त्यामुळे संशोधन आराखड्याला अनन्य साधारण महत्व प्राप्त होते.

संदर्भ ग्रंथ सूचि :-

१) बी.एम.कऱ्हाडे, शास्त्रीय संशोधन पद्धती, पिंपळापुरे प्रकाशन,नागपूर, २०११.
२) डॉ.वा.भा.पाटील, संशोधन पद्धती, प्रशांत पब्लिकेशन , पुणे.२००६
३) एस.के.ढगे व सी.पी.हासे, संशोधन पद्धती, के.एस.प्रकाशन, पुणे, २०११.
४) पु.ल. भांडारकर, सामाजिक संशोधन पद्धती, महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळ, नागपूर, १९८७.
५) डॉ.दा.धो.काचोळे, सामाजिक संशोधन पद्धती, कैलाश पब्लिकेशन,औरंगाबाद,

◆◆◆

महात्मा गांधीजींची 'नई तालीम'

पहाडे सुवर्णरेखा रत्नलाल
एस.बी.ई.एस. आटर्स ॲण्ड कॉमर्स कॉलेज,
औरंगाबाद

प्रोफेसर डॉ.आघाव नवनाथ
एस.बी.ई.एस. आटर्स ॲण्ड कॉमर्स कॉलेज,
औरंगाबाद

15 ऑगस्ट 1947 रोजी भारत स्वतंत्र झाला. हेस्वातंत्र्यमिळविण्यासाठी अनेक लोकांनी आपल्या प्राणांची आहुती दिली. भारताने लोकशाही व्यवस्थेचा स्वीकार केला आणि शासनव्यवस्था,राज्यव्यवस्था, प्रशासन, समाजव्यवस्था, कृषी व्यवस्था, शिक्षण व्यवस्था यामध्ये भारतीयांच्या अनुकूल ते नुसार बदल होतील आणि सर्वांचे कल्याण होईल अशी सर्वांनाच अपेक्षा होती. महात्मा गांधीजींच्या स्वप्नातील स्वयंपूर्ण आणि ग्रामीण भारत अवतरेल असे वाटत होते. महात्मा गांधीजींच्या रामराज्याचा स्वीकार न करता स्वतंत्र भारताने वेगळ्याच व्यवस्थेचा स्वीकार केल्यामुळे वर्तमानात अनेक प्रश्नांना येथील समाजव्यवस्था सामोरे जाताना दिसून येत आहे. इंग्रजांच्या पारतंत्र्यात असताना जेवढी बिकट अवस्था झाली नसेल कदाचित त्याहीपेक्षा अधिक हलाखीची परिस्थिती सद्यस्थितीत शिक्षण आणि राजकारण यांची झालेली आहे. मग प्रश्न शिल्लक राहतो की महात्मा गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली जर भारताने स्वातंत्र्य लढा लढा होता तर मग त्यांना अपेक्षित असलेली शिक्षण प्रणाली आणि समाज व्यवस्था यांचा पुरस्कार स्वतंत्र भारताच्या राजकारण्यांनी का केला नाही.

आजच्या परिस्थितीत समाजासमोर आणि देशासमोर अनेक प्रश्न आहेत त्यातील महत्त्वाचा आणि उल्लेख करण्यासारखा प्रश्न आणि समस्या म्हणजे आधुनिक शिक्षण व्यवस्थेमध्ये निर्माण झालेला भ्रष्टाचार आणि जीवघेणी स्पर्धा होय. प्राचीन काळामध्ये जसे मनसबदार आणि जहागीरदार असायचे संस्थानिक असायचे त्याच प्रमाणे आज त्याच प्रमाणे आज संस्थाचालक आहेत आपल्या मनाप्रमाणे ते शिक्षकांची भरती करतात गुणवत्तेला तिथे कुठेच न्याय नाही आणि जागा ही अर्थातच नाही. संपूर्ण देशाला आणि समाजाला या संस्थाचालकांनी वेठीस धरले आहे आणि शासन व्यवस्थेवर देखील त्यांचाच प्रभाव असल्यामुळे शासन देखील या प्रश्नावर काही तोडगा काढू शकत नाही आणि तशी मनस्थिती देखील नाही. उच्च शिक्षण क्षेत्रात अनागोंदी कारभार आहे केवळ गुणपत्रके वर विश्वास ठेवणारी ही शिक्षण व्यवस्था देशाला अंधाराच्या फार मोठ्या खाईत घेऊन जाताना दिसत आहे याचे भान येथील डोळस राजकारण्यांना नाही काय असा प्रश्न कोणत्याही शिक्षण प्रेमी आणि गांधी प्रेमी नागरिकाच्या मनात आल्याशिवाय राहणार नाही.महात्मा गांधीजींनी समाज उपयोगी आणि देशाला उपयोगी पडतील असे अनेक प्रयोग आपल्या आयुष्यात केले त्यापैकीच एक म्हणजे'नई तालीम'. त्यांची अमुलाग्र आणि आज होता ती अशी शिक्षण योजना होय. या अद्भुत अशा शिक्षण योजनेची आजच्या नपुसक व्यवस्थेवर मात करण्यासाठी आवश्यकता आहे.

उच्च शिक्षण घेऊन पदवी यावर पदव्या मिळवून सर्व प्रकारच्या गुणवत्ता प्राप्त करून देखील येथील तरुण बेरोजगारीच्या ठेचा खात म्हातारा होत चालला आहे तरीही त्याला ना रोजगार आहे नात्याची भाकरी

शोधण्याची नजर. अशी परिस्थिती का झाली कुणामुळे झाली याचे उत्तरे शोधत बसायला आता वेळ नाही. ग्रामीण भागातील युवकांना स्वयंरोजगाराचे धडे देऊन त्यांना स्वतःच्या पायावर उभे करायला लावणारी शिक्षणव्यवस्था म्हणजेनयी तालीम. महात्मा गांधीजींच्या स्वप्नातील भारतच मुळात नई तालीम वर उभारलेला होता. मात्र आजच्या परिस्थितीमध्ये संस्थाचालकांच्या गुलामगिरीत संपूर्ण शिक्षण व्यवस्था असल्याचे चित्र निर्माण झाले आहे. पैशासाठी महात्मा गांधीजींना इथली शिक्षण व्यवस्था केव्हाच विसरलेली आहे. अतोनात पैसे आणि खंडणी घेऊन भ्रष्ट मानसिकतेचे लोक शिक्षण तज्ञ आणि शिक्षण सम्राट म्हणून मिरवत आहेत."गांधीजींच्या शब्दात सांगायचे म्हटले तर या लोकांनी येथील शिक्षणव्यवस्थेची हत्या करून सर्वत्र हिंसा पसरवली आहे."

महात्मा गांधीजींना केवळ राजकीय स्वातंत्र्य अपेक्षित नव्हते तर जनतेची सामाजिक आणि आर्थिक उन्नती अपेक्षित होती. त्यामुळेच सत्याचे प्रयोग करत असताना एसपी परिणामकारकता दिसून येणारे शिक्षण विषयक धोरणावर देखील ते विचार करत होते.महात्मा गांधीजींना अभिप्रेत असलेली जीवन शिक्षण पद्धती आपल्या देशातील राज्यकर्त्यांनी न स्वीकारल्यामुळे आणि केवळ जुनीच पुस्तकी पद्धती चालू ठेवल्यामुळे स्वातंत्र्योत्तर काळातील शिक्षण पद्धती आपले राष्ट्रीय व शैक्षणिक उद्दिष्ट्ये देखील सफल करू शकले नाहीत त्यामुळे शिक्षण व्यवस्थेचे कधीही भरून न निघणारे नुकसान झाले आहे.

महात्मा गांधीजींनी शिक्षण व्यवस्था सुधारण्यासाठी जी योजना मांडली त्यामध्ये त्यांना ब्रिटिश राजवटीतील शिक्षण पद्धतीतील अनेक दोष दिसले होते. इंग्रजी भाषेला फाजील महत्त्व, पुस्तकी ज्ञानावर भर, हस्तव्यवसाय व हस्तकौशल्य याकडे दुर्लक्ष, विषयाचा आणि ज्ञानाचा प्रत्यक्ष जीवनाशी कोणता संबंध नाही, भारतीय संस्कृतीशी विसंवाद असलेले शिक्षण की ज्या मध्ये सहकार्य व पंथ भाव यांचा अभाव आहे त्यामुळे व्यापक उद्देश हस्तगत करण्यामध्ये ही शिक्षण व्यवस्था कुचकामी ठरली आहे.

1937 मध्ये महात्मा गांधीजींनी 'हरिजन'या वृत्तपत्रातून एक लेखमाला प्रकाशित करून त्यात शिक्षण योजनेची चर्चा घडवून आणली होती. त्याला मौलिक व आधारभूत शिक्षण (basic education) किंवा वर्धा योजना असे नाव देण्यात आले. या योजनेचे तत्त्व 'काम करताना शिक्षण'(learning through activity) हे होते. श्रमप्रतिष्ठा, ज्ञान प्रतिष्ठा, शील प्रतिष्ठा आणि सेवा प्रतिष्ठा अशा चतुरंग समन्वयातूनच सुसंस्कृत मानव तयार होत असतो. म्हणून प्राथमिक स्तरापासून ते उच्च स्तरापर्यंत विद्यार्थ्यांना हे संस्कार देण्यात यावेत हीच जीवन शिक्षण पद्धती महात्मा गांधीजींना महत्त्वाची वाटत होती.

शिक्षण हे व्यापक क्षेत्र असल्याने बाल शिक्षण, स्त्री शिक्षण,शिक्षणाचे माध्यम, विषयांचे नियोजन, चारित्र्य संवर्धन, उद्योग प्रक्रिया इत्यादी अनेक बाबींचा यथायोग्य परामर्श गांधीजींनी घेतला आहे. याविषयी महात्मा गांधीजी असे म्हणतात," जनतेला स्वाभिमानाने जगायला शिकविणारे व त्यांना माणूस बनविणारे, त्यांच्या पोटाला उद्योग देणारे, त्यांना चारित्र्यसंपन्न बनवून, स्वराज्याला लायक करणारे शिक्षण, जनतेच्या गरजा भागविणारे शिक्षण त्यांना हवे होते. आठ वर्ष सक्तीचे व मोफत शिक्षण, मातृभाषेतून दिले जाणारे शिक्षण,व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास घडविणारे सार्वत्रिक शिक्षण मिळणे हा स्वराज्य इतकाच प्रत्येक व्यक्तीचा मूलभूत हक्क आहे."

महात्मा गांधीजींच्या शिक्षण योजनेमध्ये मातृभाषेचा अभ्यास सर्वोच्च स्थानी असून तेच शिक्षणाचे माध्यम असले पाहिजे असे ते म्हणतात. राष्ट्रभाषा हिंदी ला त्यामध्ये स्थान होते. अंकगणित, निसर्ग परिचय, समाज परिचय, चित्रकला, संगीत या सर्वाचा अंतर्भाव या मध्ये आहे.हे सर्व विषय उत्पादक उद्योगांच्या माध्यमातूनच शिकवायचे आहेत यामुळे शिक्षण हे स्वयंपूर्ण व स्वावलंबी व्यक्ती घडविण्याचे साधन आणि माध्यम होईल आणि यातूनच विद्यार्थ्यांच्या मानसिक तसेच शारीरिक शक्तीचा विकास होईल असे महात्मा गांधीजी म्हणतात. आपल्या खेड्यांचा जो सततअंध:पात व विनाश सुरू आहे तो प्रचलित शिक्षण पद्धतीमुळे दिसून येत आहे.'सदन आणी निर्धन'अशी ही समाजाची कृत्रिम विभागणी आढळून येते ती नवीन समाजव्यवस्थेत असणार नाही इतकेच नव्हे तर प्रत्येकाला चरितार्थासाठी आवश्यक असणारे वेतन आणि स्वातंत्र्य यांची हक्क त्या समाजात मिळतील अशी ग्वाही महात्मा गांधीजींनी या नवीन शिक्षण योजनेतून दिली होती.

प्रत्येक व्यक्तीला सुसंस्कृत व चारित्र्यसंपन्न बनविण्याचा अत्यंत सोपा मार्ग म्हणजे शिक्षण होय.मानवता म्हणजे सत्य आणि सत्य हाच ईश्वर असल्याने मानवतेची सेवा करणे म्हणजे ईश्वर प्राप्ती होय म्हणून माणसाला मानवतेची शिकवण देणारे शिक्षण अधिक उपयुक्त आहे. माणसाला माणूस बनवणारे त्याला उद्योग देणारे आणि चारित्र्यसंपन्न बनवणारे शिक्षण हेच खरे शिक्षण होय. शिक्षण हे काही साध्य नाही तर ते एक साधन आहे.

महात्मा गांधीजींनी शिक्षणाची प्रमुख उद्दिष्टे सांगितले आहेत.

- स्वावलंबन व स्वयंपूर्णता वाढविणे.
- चारित्र्य संवर्धन करणे आणि नैतिक शिक्षणाद्वारे व्यक्तित्वाचा विकास घडवणे.
- समता, सहिष्णुता व सहकार्य या गुणांची वाढ करणे.
- संस्कृती संवर्धन करणे.
- व्यक्तीला तिच्या हक्काची व अधिकारांची जाणीव करून देणे.
- व्यक्तीला सुशिक्षित करून त्याच्या चरितार्थासाठी उद्योगधंदे निर्माण करण्याबाबत प्रोत्साहन देणे.
- राजकीय सामाजिक व आर्थिक क्षेत्रात समानता निर्माण करणे.

महात्मा गांधीजींनी शिक्षण व्यवस्था आणि त्याच्या योग्य अंमलबजावणीसाठी काही टप्पे सांगितले आहेत त्यातील बाल्यावस्था हा शिक्षणाचा पहिला टप्पा आणि या टप्प्यामध्ये आठ वर्षापर्यंत महत्त्वाचा काळ असतो. शिक्षकांच्या देखरेखीखाली शारीरिक श्रमाला शिक्षणाचे अंग समजण्यात आले पाहिजे शिक्षकांच्या प्रत्यक्ष संपर्कातून हे शिक्षण अधिक प्रभावी ठरते.

वयाच्या नवव्या वर्षापासून सोळाव्या वर्षापर्यंतचा मुलांच्या शिक्षणाचा दुसरा कालखंड महात्मा गांधीजी मानतात. मुला-मुलींना एकत्रित शिक्षण दिले जावे कारण त्यामुळे सहजीवन व जबाबदारीचे भान त्यांना अधिक लवकर येईल. याच कालखंडात धर्माचे शिक्षण देखील मुले घेऊ शकतात. माता-पित्यांचा व्यवसाय निश्चित झाला असेल तर मुलांना त्या उद्योगधंद्याचे ज्ञान मिळावे तसेच मुलींनी गृह कार्यासाठी

ज्ञान संपादन करावे.सोळाव्या वर्षापर्यंत मुला-मुलींना जगाचा इतिहास, भूगोल त्याचप्रमाणे वनस्पतिशास्त्र,खगोल विद्या, गणित आणि भूमिती या विषयांचे सर्वसाधारण ज्ञान व्हावे.

सोळा ते पंचवीस वर्षाचा कालखंड महात्मा गांधीजींनी शिक्षणाचा तिसरा कालखंड मानला आहे. या कालखंडात प्रत्येकाला आपल्या इच्छेप्रमाणे व स्थितीप्रमाणे शिक्षण मिळाले पाहिजे.शिक्षण स्वावलंबी असावे यावर भर देत असताना गांधीजी म्हणतात वयाच्या नवव्या वर्षापासून सुरु होणारे शिक्षण स्वावलंबी असावे म्हणजे आपल्या शिक्षणाचा खर्च इतर कोणावरही न पडता विद्यार्थी शिकतच असा उद्योग करतील की त्यातून शाळेचा खर्च बाहेर पडेल. शाळेविषयी आणि शिक्षकांविषयी आपले विचार व्यक्त करताना गांधीजी म्हणतात,"शाळेला उद्योगापासून उत्पन्न तर जरूर व्हायला हवे परंतु प्रारंभीच्या वर्षात खर्च भागवणे इतकी प्राप्ती होणार नाही.या शिक्षण पद्धतीत शिक्षकांना लठ्ठ पगार मिळू शकणार नाही पण त्यांना मिळणारे वेतन त्यांच्या चरितार्थासाठी पुरेसे असले पाहिजे.शिक्षकांमध्ये सेवावृत्ती असावी शिक्षणासाठी प्रचंड व आर्थिक इमारतीची कोणतीच आवश्यकता नाही."

नई तालीम म्हणजे अनुभवातून विज्ञान आणि त्या माध्यमातून शिक्षण ही अविरत चालणारी प्रक्रिया असली पाहिजे असे महात्मा गांधीजी म्हणतात. विद्यार्थीदशेतच अनुभव देणारी ही शिक्षण पद्धती आहे. प्रत्येकाच्या आवडीनिवडीला येथे संधी आहे. सभोवतीच्या परिस्थितीचे निरीक्षण करून निष्कर्षापर्यंत येण्याची वैज्ञानिक पद्धती विद्यार्थ्यांमध्ये जागृत करण्याची किमया नई तालीम करेल अशी आशा गांधीजींना होती. दिवसाला तीन तास उत्पादक काम सक्तीचे असणारे आणि मध्यम वर्गाला श्रमाचा अनुभव आणि मजुराच्या मुलाला बौद्धिक काम हे दोन्ही तर्फे या शिक्षण पद्धतीत दिसून येतात. सूतकताई, विणकाम, गो शाळेची स्वच्छता, शौचालय सफाई, स्वयंपाक घरात काम करणे ही कामे प्रत्येक विद्यार्थ्याला आलीच पाहिजेत असे महात्मा गांधीजी म्हणत.

महात्मा गांधीजींच्या मते श्रम म्हणजे केवळ काम करणे नव्हे तर शिकतांना श्रम करावे व श्रम करताना शिकावे म्हणजेच श्रम अथवा कृती शिक्षण पद्धतीचा करा बनली पाहिजे. म्हणून शाळेला एखादी कार्यशाळा जोडण्यापेक्षा सर्व शाळा ह्या कार्यशाळा झाले पाहिजेत.म्हणजेच सर्वसाधारण शिक्षण कृतीद्वारे मिळणाऱ्या शिक्षणामुळे आपण जे शिकतो त्याचा उपयोग करू शकतो जे जाणतो ते वापरून बघू शकतो असा विश्वास विद्यार्थ्यांमध्ये निर्माण होतो.या आत्मविश्वासामुळे त्यांचे ज्ञान व जीवन तेजस्वी होऊ शकते असे शिक्षण कमी काळात व कमी खर्चात होऊ शकेल असा गांधीजींना विश्वास होता शिकतांना कमविणे आणि कमावताना शिकण्याची ही प्रक्रिया विद्यार्थ्यांना स्वावलंबी बनवू शकेल.

महात्मा गांधीजींनी उच्च शिक्षणाला देखील प्राथमिक शिक्षणाचा प्रमाणेच आत्मनिर्भर असले पाहिजे असे म्हटले होते यासाठी वैद्यकीय अभियांत्रिकी वाणिज्य आणि कृषी इत्यादी महाविद्यालयाची स्थापना करून त्या माध्यमातून देशाच्या विविध गरजांची पूर्तता करावी असे गांधीजी म्हणतात.

खेड्यातीललोकांच्या गरजांना जास्तीत जास्त अनुकूल होण्याजोगी शिक्षण जर त्यांना द्यायचे असेल तर विद्यापीठ खेड्यात नेले पाहिजे.खेड्यातील लोकांच्या गरजा लक्षात घेऊन शिक्षकांना प्रत्यक्ष प्रयोगात्मक शिक्षण देणे शक्य व्हावे म्हणून विद्यापीठाचे आपल्याला अध्यापन शाळेत रूपांतर करावे लागेल शहरात

देणे शक्य होणार नाही आणि शहरांमध्ये गावकऱ्यांच्या परिस्थितीविषयी आस्था देखील आपण उत्पन्न करू शकत नाही.

स्त्रियांनादेखील पुरुषांच्या बरोबरीने शिक्षण दिले पाहिजे स्त्री शिकेल तर कुटुंब शिकेल असे महात्मा गांधीजींना वाटत होते.पुरुषांप्रमाणे स्त्रियांच्या निरक्षरतेचे कारण केवळ आळस व जळता हेच नव्हे त्याचे मोठे कारण स्त्रियांना कमी लेखण्याची अनादी काळापासून चालत आलेली परंपरा हे सुद्धा आहे. आमच्या सामाजिक परंपरेनुसार पुरुषाने स्त्री स्वतःची जोडीदार इं व सदर मिनी न मानता तिला घरातील काम करणारी दासी व भोगविलास चे साधन बनवले आहे याचा परिणाम असा झाला की समाजाचे अर्थ अंग खूप कमी होऊन बसले आहे तरीही प्रजेची आई आहे असे म्हटले जाते पण तिच्या बाबतीत जो घोर अन्याय होत आहे, तो दूर करणे गरजेचे आहे आजही शिक्षणामध्ये स्त्रियांच्या गळतीचे प्रमाण जास्त आहे. हे टाळायचे असेल तर स्त्री शिक्षण महत्त्वाचे आहे.

महात्मा गांधीजींचे शिक्षण योजना कृतिप्रवण आणि स्वावलंबन ता आणणारी आहे. जीवन आणि अभ्यासविषय यामध्ये सुसंवाद तसेच समन्वय साधणारी आहे या शिक्षणामध्ये भारतीय भाषांना प्राधान्य आहे स्त्री शिक्षणाला स्थान आहे स्थानिक गरजांना महत्त्व आहे असे जरी असले तरी देखील ही शिक्षण योजना आज पर्यंत कोणत्याच शासनाने प्रत्यक्षात का आणली नाही हा प्रश्न शेवटी शिल्लक राहतोच.महात्मा गांधीजींच्या या विचारात देशाच्या स्वातंत्र्यापेक्षा देखील देशाची शैक्षणिक व सांस्कृतिक विषमता कमी करून सुसंस्कृत सुशिक्षित समाज निर्माण करावयाचा होता.त्यासाठी त्यांनी शैक्षणिक तत्वज्ञान न मांडता कृतीयुक्त शैक्षणिक विचार प्रत्यक्ष वास्तवात मांडलेले आहेत.शिक्षणाशिवाय भारतीयांना स्वातंत्र्याची जाणीव होणार नाही असे त्यांना नेहमी वाटत होते. व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासासाठी त्यांनी THREE-H म्हणजे H-Head(बुद्धी) H-Heart (मन) H-Hand(कार्यशक्ती) चा उपयोग केला. त्यामुळे व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास होऊन समाज परिवर्तन व समाजाचा विकास होईल अशी त्यांची अपेक्षा होती. महात्मा गांधींची हीच अपेक्षा म्हणजे नई तालीम आज जरी स्वप्नवत वाटत असली तरी देखील भविष्यात ही योजना प्रत्यक्षात यावी असा आशावाद करायला हरकत नाही.

*संदर्भसूची:-

1. महात्मा गांधी यांचे संकलीनवाङ:मय-रा.प्र.कानिटकर
2. महात्मागांधी-कृष्णा कृपलानी
3. महात्मा गांधी यांचे राजकीय चरित्र-अनुवाद-सरोज देशपांडे
4. गांधी दर्शन-डॉ. एम. के.मिश्रा, डॉ.कमलदाधीच
5. शैक्षणिक विचारवंत, पाश्चात्त्य व भारतीय-डॉ. घोरमोडे के यु
6. गांधी विचार दर्शन, अकोलकर ग.वि.
7. सत्याचे प्रयोग अथवा आत्मकथा-मोहनदास करमचंद गांधी.

◆◆◆

कौटुंबिक हिंसाचार व स्त्रियांचा बळी

प्रा.भांडवलकर बी.एन.
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, पिंपळनेर (ग.), ता.जि.बीड

स्त्री विषयक दृष्टीकोन

कौटूंबिक हिंसेची कारणे किंवा मूळ कुटुंबातच असतात. पुरुषप्रधान कुटुंबात स्त्रीचे स्थान नेहमी दुय्यम राहिलेले आहे. भारतीय संस्कृतीत वाढलेल्या स्त्रियाही अनेकदा पुरुषसत्ताक व्यवस्थेच्या वाहक असतात. त्याचबरोबर कुटुंबातील इतर लोकही नवऱ्याचे ऐकले नाही तर तो मारणारच असे मारहाणीचे समर्थन करतात. पुरुष श्रेष्ठ की स्त्री या प्रश्नाचे उत्तर दोघेही पुरुष असेच देतील.

स्त्रियांवरील कुटुंबांतर्गत सत्ता अबाधित राखण्यासाठी व त्यांच्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठीच पुरुषप्रधान संस्कृतीच्या नावाखाली जन्माला आलेली हिंसेसाठीची फसवी समर्थने नवीन प्रगत विचार समजून घेण्याातील अडथळा आहेत.

कौटुंबिक हिंसा ही खाजगी बाब नसून एक सामाजिक समस्या आहे. कारण त्याचा संबंध समाजव्यवस्थेशी आहे. समाजाने स्त्रीला देवी, अबला मानले पण तिला कधी माणूसच मानले नाही.

कौटूंबिक हिंसा आणि स्त्रीभावना

भारतीय समाज व्यवस्थेमध्ये वावरत असताना अत्त्याचारग्रस्त स्त्रिया हया भावनिक संघर्षात अडकलेल्या दिसून येतात.

१) अत्त्याचारग्रस्त असूनही स्वतःलाच अपराधी वाटणे,

२) स्वतःबद्दल लाज वाटणे,

३) आत्मविश्वास कमी होणे,

४) अत्त्याचाराविरुध्द कोर्टात गेल्यास नुकसान करून घेतले अशी भावना येणे,

५) अत्यंत भीती वाटत राहणे,

६) असुरक्षितता वाटणे,

७) नैराश्य येणे,

८) आत्महत्येचा विचार येणे,

९) शारिरीक मानसिक आरोग्यावर परिणाम,

१०) माझेच चुकले की काय, असे वाटत राहणे. उपराक्त स्त्री भावाना कौटूंबिक हिंसेला चालना देते.

पुरुषांची मानसिकता आणि कौटूंबिक हिंसा

पुरुषांची स्त्रियांबद्दलची मानसिकता आजही १८ व्या शतकातीलच वाटते.
१) दुय्यमता २) आधारस्तंभ ३) नियंत्रण ४) संचारस्वातंत्र्य ५) घरकाम मूल्य ६) जबाबदाऱ्या ७) परस्परसंबंध ८) उपभोगाची वस्तू ९) अधिकार वाटप १०) निर्णय प्रक्रिया ११) प्रतिष्ठा १२) आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक हक्क १३) हुंडा १४) संशय १५) मालकी हक्क.

वरील बाबतीत पुरुष हा नेहमी स्त्रियावर वर्चस्व गाजविण्याचा प्रयत्न करतो. त्यामुळे २१ व्या शतकात जगण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या स्त्रियांवर अन्याय आणि अत्याचार होताना दिसतो.

देशात दर सहा तासात एक महिला हिंसाचाराचा बळी ठरत आहे. या युवतींना वेगवगळया प्रकारे त्रास दिला जातो. १) जिवंत जाळले जाते २) जबर मारहाण करून तिचा बळी घेतला जातो ३) आत्महत्येस भाग पाडले जाते.

इंटरनॅशनल सेंटर फॉर रिसर्च ऑन वूमन च्या एका अहवालानुसार भारतात दरवर्षी १५ हजाराहून अधिक महिला हिंसाचाराचा बळी ठरत आहेत. जीवनाचा विचार केल्यास असे दिसून येते की. कोणत्याही प्रकारच्या अन्यायाच्या निवारणासाठी केवळ कायदे करून चालणार नाही तर सामाजिक नियंत्रणाच्या अंमलबजावणीची यंत्रणाही तेवढीच भक्कम निर्माण करणे आवश्यक आहे. तसेच कायदे हे केवळ पोलिस, न्यायसंस्था यांच्या माध्यमातून राबविण्यात येत नाहीत. तर जर कायदे हे सामाजिक रुढी परंपरांना विरोध करणारे असतील तर त्यांचा प्रभाव समाजावर पडत नाही व त्यांची अंमलबजावणी ही केली जाऊ शकत नाही. हे स्त्रियांच्या विविध कायद्यांच्या अपयशावरुन दिसून येते.

स्त्री पुरुष समानतेचे तत्व स्वीकारुन इतकी वर्ष झाली तरी सध्याच्या सायबर इंटरनेटच्यायुगात भारतातील स्त्रियांची अवस्थ काय दिसते हे पाहणे महत्वाचे आहे. वेगवगळया माध्यमातून लोकांसमोर हे चित्र आणण्याचा प्रयत्न केला जातो आहे,की आजच्या समाजात खऱ्या अर्थाने स्त्री पुरुष समानता झालेली आहे. कुटुंबात अनेक निर्णय घेण्याची क्षमता स्त्रियांमध्ये योग्य त्या प्रमाणत झालेली आहे.

परंतु हे माध्यमांचे चित्र जरा बाजूला ठेवून बघितले तर आपल्याला समजेल, की स्त्रियांच्या समस्या जुन्या काळात ज्या होत्या त्याच आजच्या काळातही आहेत. त्यांच्यात फार मोठे परिवर्तन झाले नाही. हुंडाप्रथा, बालविवाहाची समस्या, भ्रणहत्या, स्त्रीयांवर होणारे बलात्कार. वेश्या व्यवसायाचे सगळया शहरांमध्ये वाढलेले प्रमाण, नोकरीच्या ठिकाणी त्यांचे केले जाणारे मानसिक व शारिरीक शंषण या आजच्या स्त्रियांच्या प्रमुख समस्या आहेत व दुर्दैवाने कोणत्याही प्रकारच्या कायद्यांनी त्या दूर झालेल्या नाहीत.

खालील काही उपायांच्या माध्यमातून स्त्रियांना स्वतःवर होणाऱ्या अत्याचारांना थांबविता येईल.

१) आज विविध कायदे स्त्रियांना संरक्षण म्हणून संमत झालेले आहेत. त्याची माहिती स्त्रीयांनी करून घ्यावी.

२) कुटुंबात स्त्रियांनी आपले मत ठामपणाने मांडावे भले मग त्याची अंमलबजावणी होवो की न होवो.

३) घरातल्या लोकांनी स्त्रियांना सन्मानानेच वागवावे,

४) केवळ विवाह हाच स्त्रियांच्या आयुष्यातील एकमेव संस्कार असे न मानता त्यांना शिक्षण देण्याकडे कल असावा.

५) स्वतः स्त्रियांनी कोणताही अपमान सहन करु नये व आथिकदृष्टया स्वावलंबी होण्याचा प्रयत्न करावा.

६) भृणहत्या आपल्या कुटुंबात करु नये व कोठे होत असेल तर तशी माहिती द्यावी.

७) पालनपोषणात मुलगा मुलगी असा भेद करु नये.

८) कुटुंबातील लहान मुली आजारी पडल्यास त्यांना मुलांप्रमाणे त्वरित दवाखाण्यात घेऊन जावे.

◆◆◆